

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

E. K. ...
So.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

31

JORDEGENDOM OCH RÄNTA

Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs
län under frihetstiden

AV

LARS HERLITZ

LUND

1974

JORDEGENDOM OCH RÄNTA

Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs
län under frihetstiden

AKADEMISK AVHANDLING

som med vederbörligt tillstånd av samhällsvetenskapliga fakulteten
vid Göteborgs Universitet för vinnande av filosofie doktorsgrad
framlägges till offentlig granskning på Ekonomisk-historiska institutionen,
Stora Nygatan 23—25, Göteborg lördagen den 18 maj 1974 kl. 10.

Av

LARS HERLITZ

Fil. lic.

JORDEGENDOM OCH RÄNTA

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

31

JORDEGENDOM OCH RÄNTA

Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs
län under frihetstiden

AV

LARS HERLITZ

LUND

1974

ISBN 91-85196-05-3
Berlingska Boktryckeriet, Lund 1974

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Ekonomisk-Historiska Institutionen

FÖRORD

Avhandlingsförfattarens tack bör innesluta en försäkran om full ansvarsfrihet. Ett sådant tack går i första hand till Artur Attman, som följt hela avhandlingsarbetet som handledare. Det sträcker sig vidare till andra, tidigare lärare, som betytt mycket för mig: i första hand Gunnar Aspelin och Curt Weibull.

Arbetsmiljön har under en lång följd av år präglats av alla dem, som varit verksamma som anställda och studerande vid Ekonomisk-Historiska institutionen i Göteborg, främst bland dem Rolf Adamson, till vilken alltjämt går starka band av gemensam intresseinriktning och långvarig vänskap. I arbetets slutskede har den också formats av beboerne i hus 061 av Roskilde Universitetscenter. Aktiva insatser och hjälp från medarbetare vid utnyttjade arkiv och bibliotek — framför allt Landsarkivet i Göteborg och Göteborgs Universitetsbibliotek — har varit oundgängliga förutsättningar för arbetet. Jag är dem alla stort tack skyldig.

Anslag till mikrofilmning och resor har beviljats av samhällsvetenskapliga forskningsrådet samt ur medel för främjande av ograduerade forskares vetenskapliga verksamhet vid Göteborgs Universitet.

Gudrun Hagenfeldt har ritat karta och diagram. Stig Herlitz har givit litteraturförteckningen bibliografisk precision. Sylwa Herlitz har — bl.a. — hjälp mig med korrekturläsningen.

Göteborg i februari 1974

Lars Herlitz

Innehåll

Tabeller, diagram och karta	8
I. Utgångspunkter och förutsättningar	13
1. Jordrätteteorier	13
2. Jordbrukstekniken, Malthus och bondeklassens uppryckning	16
3. Produktionsfaktorer eller produktionsförhållanden?	21
4. Jordegendom och ränta	27
5. Skaraborgs län	31
6. Översikt över den följande framställningen	33
II. Stadgeränta och arbetsränta vid 1700-talets början	35
1. Penningräntan och frågan om dess ursprung	35
2. Mariedal	37
3. Lindholmen	42
4. Förmedlingar och räntesänkningar	50
5. Jämförande beräkning av jordeboks- och mantalsränta av krono och skatte	54
6. Arbetsräntan	66
7. Sammanfattning	73
III. Jordegendomstaxeringarna 1712, 1714 och 1715	76
1. Förmögenhetsskatten	76
2. Förordningarnas allmänna principer	77
3. Löseegendomens taxeringsproblem	79
4. Den fasta egendomens taxeringsproblem	80
5. Taxeringen av frälseegendomen: det allmänna frälset	86
6. Taxeringen av frälseegendomen: det ypperliga frälset	111
7. Skattemantalet: omfattning och fördelning	119
8. Taxeringen av det nya skattet	122
9. Taxeringen av det gamla skattet	125
10. Sammanfattning	140
IV. Jordegendom och ränta vid 1700-talets början — en sammanfattning	144
1. Jordnatur och jordägande	144
2. Privatägd jordegendom	146
3. Kronan som jordägare	148
4. Konturer av jordegendomsfördelningen	149

5. Skatterättsägarna — bönder och stånds personer	151
6. Frälseägarna	153
7. Feodala egendomsförhållanden — några allmänna synpunkter	153
V. Hemmansklyvningen under 1700-talet	162
1. Lagstiftningen och dess tillämpning	162
2. Hemmansklyvningen i litteraturen	166
3. "Hemmansdelar" och hemmansbruk	172
4. Hemmansbruken i mantalslängderna	178
5. Det totala antalet hemmansbruk — utvecklingen över tiden och regionalt	180
6. Hemmansbruk och jordnatur	185
7. Sammanfattning	192
VI. Mantal, utsäde och odlingsystem vid 1700-talets mitt	196
1. Mantal och delningsgrund	196
2. Mantal och utsäde: skattläggningsnormer	204
3. Karteringar i början av storskiftetiden	207
4. Utsädesuppgifter i bouppteckningar	212
5. Utsäde per bruk och per mantal	220
6. Odlingssystem och sädesslag	224
7. Utsäde och areal	228
8. Sammanfattning	231
VII. Mantalets skattebörd under 1700-talet	236
1. Litteratur och frågeställning	236
2. Grundskattepersedlarna	242
3. Grundskatten efter länsmarkegång 1730—1775	249
4. Särbestämmelser och skatteförenkling	258
5. Sämjeräntor	268
6. Grundskatten i spannmål under 100 år	272
7. Prästerättigheter, knektehåll och bevilning av mantal	273
8. Sammanfattning	277
VIII. Prisutvecklingen på skatte- och frälsemantal från 1730- till 1770-talet	281
1. Taxeringsvärdenas omvälvning under hundra år	281
2. Lagfartens funktion	284
3. Köpebrevet	287
4. Protokollföringen	290
5. Den sålda egendomen	290
6. Priset	292
7. Köpare och säljare	293
8. Dateringen	294
9. Avbrutna lagfarter. Bördslösen	294
10. Gåvor. Byten. Villkor	295
11. Sammanfattande om prismaterialet i lagfartsprotokollen	296
12. Skattemantalet: underlaget och dess regionala fördelning	300

13. Skattemantalet: regional prisstruktur och prisutveckling	304
14. Skattemantalet: prisutvecklingen i Viste, Åse och Kållands härad . .	314
15. Frälsemantalet	331
16. Försäljningar till frälseskatte	334
17. Sammanfattning	337
IX. Slutsatser	347
1. Översiktligt	347
2. Omfördelningen av jordägandet	347
3. Medelpriser och skatt	352
4. Jordpriser, arbetskraft, produktion och fördelning	354
5. Jordpriser och hemmansklyvning	362
6. Inflation och befolkningstillväxt som delar av en process	363
Myntförhållanden	367
Förkortningar	368
Otryckta källor	369
Bibliografi	371
Summary	378

Tabeller, diagram och karta

II: 1. Hemmansräntor under Mariedal 1648—49 och 1663	41
II: 2. Persedelräntans avlösning vid 37 hemman under Lindholmen 1684 . .	45
II: 3. Allmänna frälsehemman under Lindholmen 1682—83	46
II: 4. Riksdallerränta och jordebokspersedlar för 62 allmänna frälsehemman under Lindholmen 1682—83	47
II: 5. Typer av riksdallerräntor för in- och utfrälse under Lindholmen 1682—83	49
II: 6. Förmedlingar och räntesänkningar för 15 allmänna frälsehemman under Mariedal 1663—1712	51
II: 7. Typvärden för den oförmedlade räntan under Lindholmen 1682—83	52
II: 8. Förmedlingar och räntesänkningar för 54 allmänna frälsehemman, därav 39 infrälse och 15 utfrälse, under Lindholmen (delvis senare under Mariedal) 1682/83—1712	53
II: 9. Mantalsräntan i pengar och spannmål 1703—17	57
II: 10. Procentuell fördelning av mantalet gammalt skatte i Kålland efter smörräntan per mantal	58
II: 11. Jordeboksräntan för skattehemman i Kålland i pengar och smör 1703—17	59
II: 12. Jordeboksräntan för 20 % av kronohemmanen i Kålland i pengar, smör och spannmål 1703—17	60

II: 13. Markegångspriset på spannmål för skatte 1699—1717	62
II: 14. Genomsnittlig ränta av skatte och krono i Kålland 1703—17	64
II: 15. Typvärden för oförmedlad ränta av olika mantal frälse, skatte och krono i Kålland vid 1700-talets början	65
II: 16. Penningränta "för det ovissa" per mantal för 50 Lindholmshemman enligt rusttjänstjordeböckerna	68
II: 17. Arbetspengar för infrälsehemman under Lindholmen fr.o.m. 1682	71
III: 1. Genomsnittliga taxeringsvärden för det allmänna frälset 1713, 1715 och 1716	88
III: 2. Procentuell stegring av genomsnittliga taxeringsvärden för det allmänna frälset 1713—15	89
III: 3. Allmänt frälse med samma taxeringsvärde i 1713 och 1715 års skattningslängder	92
III: 4. Gammalt och nytt allmänt frälse, fördelat efter förändringar i taxeringsvärden 1713—15	94
III: 5. Genomsnittlig taxerad ränta för gammalt och nytt allmänt frälse 1713, 1715 och 1716	96
III: 6. Allmänt frälse under Lindholmen och Mariedal samt Stola med individuella taxeringsvärden 1713 och 1715 (= 1716)	106
III: 7. Taxering av arbetspengar. Olika hemman under Lindholmen och Mariedal i Järpås, Örslösa och Tådene pastorat av Kållands härad	108
III: 8. Genomsnittliga taxeringsvärden för gamla resp. nya frälsehemman inom rå och rör i 4 fögderier av Skaraborgs län 1713 och 1715	113
III: 9. Genomsnittliga taxeringsvärden för gamla resp. nya frälseäterihemman i 4 fögderier av Skaraborgs län 1713 och 1715	114
III: 10. Genomsnittliga taxeringsvärden och taxerad ränta per mantal gammalt frälse. Allmänt och ypperligt frälse	115
III: 11. Procentuell fördelning av mantalet gammalt frälse, allmänt resp. säteri, efter taxeringsvärdet i 1715 års skattningslängder	116
III: 12. Beräknad fördelning av mantalet på frälse, krono och skatte år 1700 samt på skatteköp 1700—15 i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier	120
III: 13. Skattemantal år 1716 i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier, fördelat på gamla icke berustade skattehemman, gamla skatterusthåll och nytt skatte	122
III: 14. Procentuell täckning av olika kategorier skattemantal år 1716 i 1713, 1715 och 1716 års skattningslängder	123
III: 15. Genomsnittliga taxeringsvärden för nytt skattemantal i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier 1713, 1715 och 1716	124
III: 16. Genomsnittliga taxeringsvärden för gamla skattehemman, ej berustade resp. berustade, 1713, 1715 och 1716	126
III: 17. Procentuell fördelning av mantalet ej berustat resp. berustat gammalt skatte efter det i taxeringsvärdena ingående markpriset. Efter 1713 (1715) års taxeringsvärden	130
III: 18. Mantal per bruk, taxeringsvärde per bruk och per 1/4 mantal för	

gammalt skatte 1713 och 1715	139
IV: 1. Fördelningen av privatägd jord i fyra fögderier av Skaraborgs län efter dels mantal, dels värde enligt skattningen för år 1715	147
IV: 2. Ståndspersoners andel av skattejorden i fyra fögderier av Skaraborgs län år 1745	152
V: 1. "Hemmansdelar" i Skaraborgs län enligt Olander (1748), "Generalsammandrag" (1800) och Wohlin (1810 och 1813)	172
V: 2. Antalet till åbobeivllning taxerade åbor 1735—47 samt antalet hemmansbruk år 1748 i Skaraborgs län	181
V: 3. Hemmansbruk i 4 fögderier av Skaraborgs län åren 1715, 1748, 1763, 1778 samt 1813	182
V: 4. Hemmansbruk på olika jordnaturer i 4 fögderier av Skaraborgs län åren 1715, 1748, 1763, 1778 och 1813	188
V: 5. Hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek på (a) skatte- och kronojord utom prästgårdar, (b) frälsejord utom säterier, i 4 fögderier av Skaraborgs län åren 1715, 1748, 1763, 1778 och 1813	190
V: 6. Hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek på (a) skatte- och kronojord utom prästgårdar, (b) frälsejord utom säterier, i Vartofta härads "skogsbygd" och "falbygd" åren 1715, 1748, 1763, 1778 och 1813	191
VI: 1. Förmedlingarna i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier	200
VI: 2. Åkerareal och "årligt utsäde" per mantal karterat av lantmätare 1749—70	211
VI: 3. Antal bouppteckningar innehållande uppgift om hela det årliga utsädet i fyra fögderier av Skaraborgs län t.o.m. år 1769, med fördelning på månader efter uppteckningens datum	214
VI: 4. Till mantal bestämda utsädesuppgifter i bouppteckningar i fyra fögderier av Skaraborgs län t.o.m. år 1769	218
VI: 5. Utsäde per bruk enligt bouppteckningar t.o.m. 1769 i fyra fögderier av Skaraborgs län	221
VI: 6. Utsäde per mantal enligt bouppteckningar t.o.m. år 1769 i fyra fögderier av Skaraborgs län	223
VI: 7. Odlingssystemen samt utsädets fördelning på sädesslag i fyra fögderier av Skaraborgs län ca 1760 och 1805	226
VI: 8. Årligt utsäde efter bouppteckningar och kartbeskrivningar 1750—70	229
VI: 9. Beräknat utsäde per arealenhet av olika sädesslag under 1800-talet	230
VI: 10. Det totala årliga utsädet i fyra fögderier av Skaraborgs län 1760 och 1805	234
VII: 1. Egentliga grundskatter — jordeboks- och mantalsränta samt kronotonde — enligt riksstaterna under frihetstidens inflationsperiod	240
VII: 2. Grundskatt i persedlar och pengar i 4 fögderier av Skaraborgs län	245
VII: 3. Värdet av grundskatten efter persedlarnas genomsnittliga markgångspriser 1730—39 i 4 fögderier av Skaraborgs län	248
VII: 4. Samband mellan prisstegring och grundskatteförändring, när 27 % av grundskatten är fixerad i pengar	249
VII: 5. Markegångsprisernas utveckling i Skaraborgs län och i hela landet	

1730—75	251
VII: 6. Grundskatten beräknad efter persedlarnas markegång 1730—75 ..	253
VII: 7. Efter grundskattens persedelsammansättning vägt prisindex, grundskattsindex samt deflaterat grundskattsindex 1730/34—1770/74	255
VII: 8. Grundskatten i spannmål 1730—1775	257
VII: 9. Grundskattens utveckling 1730—74 enligt olika alternativ, för samtliga beräknad på den genomsnittliga persedelsammansättningen per mantal skatte och krono i fyra fögderier av Skaraborgs län	267
VII: 10. Genomsnittlig grundskatt per mantal skatte och krono i fyra fögderier av Skaraborgs län i tunnor råg och korn efter markegång 1720—1819	273
VII: 11. Prästerättigheter per mantal i Skaraborgs län 1730—74	275
VII: 12. Genomsnittlig beviljning per år och mantal av mantalssatt jord 1730—74	277
VIII: 1. Mantal icke berustat skatte samt antal transaktioner, värderat mantal och årlig värderingsfrekvens häradsvis 1730—34, 1750—54 och 1770—74	302
VIII: 2. Antal utnyttjade transaktioner samt värderat mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härader 1720—79	304
VIII: 3. Medelpriser för det icke berustade skattemantalet i olika härader 1730—34, 1750—54 och 1770—74	306
VIII: 4. Medelpriser per 1/4 mantal icke berustat skatte 1770—74 samt medelvärden för årligt utsäde per 1/4 mantal skatte och krono intill 1769 i 14 delområden av Skaraborgs län	309
VIII: 5. Medelvärden för antalet bruk per mantal skatte 1778 samt därur beräknade medelpriser per bruk icke berustat skatte 1770—74 i 14 delområden av Skaraborgs län	310
VIII: 6. Genomsnittlig årlig stegring av medelpriser per mantal icke berustat skatte 1730/34—1750/54, 1750/54—1770/74 och 1730/34—1770/74	312
VIII: 7. Fördelningen av det värderade mantalet icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härader 1720—79 på ”släktköp”, ”icke-släktköp” och ”oklara” samt transaktionernas genomsnittliga omfattning i mantal för de olika kategorierna	319
VIII: 8. Ståndspersoners icke berustade skatte i lagfartsmaterialet för Viste, Åse och Kållands härader 1720—79. Dess procentuella andel av värderat mantal icke berustat skatte samt dess relativa medelpriser	325
VIII: 9. Medelpriser för 1/4 mantal icke berustat skatte försålt inom släkt i Viste, Åse och Kållands härader under tiden 1720—79, fördelad på 5-årsperioder. Jämte prisförändringstakten från 5-årsperiod till 5-årsperiod och på lång sikt, beräknad a) efter periodernas medelpriser för hela området b) som medelvärden av prisförändringstakter inom 195 jordeboksheter efter parvisa 5-årsmedelpriser	330
VIII: 10. Transaktioner, värderat mantal och medelpriser per 1/4 mantal vid strököp av allmänt frälse i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier 1730—34, 1750—54 och 1770—74	332
VIII: 11. Transaktioner, värderat mantal och medelpriser per 1/4 mantal	

vid strököp av allmänt frälse i Viste, Åse och Kållands härad för 5-årsperioder 1720—79	333
VIII: 12. Till frälseskatte försålt frälsemantal i Viste, Åse och Kållands härad 1762—79, samt medelpriser per 1/4 mantal för (a) skatte- och besittningsrätterna till de nya frälseskattehemmanen, (b) allmänt, purt frälse i strököp, (c) icke berustat skatte försålt utom släkt	335
VIII: 13. Medelpriser i tunnor spannmål efter länsmarkegång per mantal ströfrälse och icke berustat skatte i fyra fögderier av Skaraborgs län 1730—34 och 1770—74. Jämte prisrelationerna frälse-/skattemantal 1730—34 och 1770—74	339
VIII: 14. Medelpriser i tunnor spannmål efter länsmarkegång per mantal ströfrälse och icke berustat skatte — släktköpt resp. icke släktköpt — i Viste, Åse och Kållands härad 1730/39 till 1770/79. Jämte prisrelation frälse-/skattemantal	340
VIII: 15. Genomsnittlig årlig städja per mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härad 1720—60	341
App. till kap. VIII. Icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands häraders lagfartsmaterial 1720—79. Transaktioner, värderat mantal och medelpriser. Med fördelning på släktköp, icke-släktköp och oklara. Jämte länsmarkegång på spannmål (hälften råg, hälften korn)	344
IX: 1. Fördelningen av privatägd jord i fyra fögderier av Skaraborgs län efter dels mantal 1734 och 1774, dels värde enligt medelpriser 1730—34 och 1770—74	348
IX: 2. Genomsnittlig grundskatt per mantal skatte och krono i fyra fögderier av Skaraborgs län, samt medelpriser per mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härad, uttryckta i nämnda grundskatt	353
IX: 3. Årlig skatte- och prisbelastning per mantal under 5 decennier, 1730—79. Efter genomsnittlig grundskatt, prästskatt, rotering och fastighetsbeviljning per mantal skatte och krono i de fyra fögderierna samt medelpriser per mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härad	358
Diagr. 1. Allmänt frälse under Lindholmen och Mariedal: räntor 1712 kapitaliserade à 6 % samt taxeringsvärden 1713	104
Diagr. 2. Allmänt frälse under Lindholmen och Mariedal: räntor 1712 kapitaliserade à 4,5 % samt taxeringsvärden 1715	104
Diagr. 3. Allmänt frälse under Stola: räntor 1714 kapitaliserade à 6 % samt taxeringsvärden 1713	105
Diagr. 4. Allmänt frälse under Stola: räntor 1714 kapitaliserade à 4,5 % samt taxeringsvärden 1715	105
Diagr. 5. Medelpriser på 1/4 mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härad samt länsmarkegången per tunna spannmål (råg och korn). Rörliga 5-årsmedeltal	322
Skaraborgs län 1780. Fögderier och härad. (Efter: Charta öfver Skaraborgs eller Mariestads höfdingedöme uti Westergöthland. Utg. år 1780 af Nils Marelius)	32

Kap. I

UTGÅNGSPUNKTER OCH FÖRUTSÄTTNINGAR

I. Jordräteteorier

”Det är bara fursten och jordens proprietärer, som lever i oberoende”, skrev Richard Cantillon under 1700-talets första hälft, ”alla de övriga stånden och invånarna är antingen löntagare eller entreprenörer”.¹ Därmed sammanfattade han en brett omfattad ståndpunkt. Att skatter och ränteinkomster av jorden var det enda *producerade* överskottet i ekonomin är en tyst förutsättning i en stor del av den merkantilistiska litteraturen. Dessa inkomster var den tydligt iakttagbara grundvalen för ståndssamhällets maktägande klasser. Deras existens tillskrevs äganderätten till jorden, inte jordens ”knapphet”. I sin påtagliga form av merarbete eller merprodukter från arbetande bönder föreföll de skilja sig principiellt inte bara från arbetsinkomster utan också från vinstinkomsterna i handel och industri, vilka uppstod ur möjligheten att köpa billigt och sälja dyrt och i sista hand framstod som *inkomstöverföringar* från de oberoende i samhället. Den merkantilistiska litteraturen tjänstgör i stor utsträckning som motiveringar för sådana inkomstöverföringar genom att framställa dem som gagneliga för dem som får betala dem: staten, fursten och den jordägande aristokratin.

Med den klassiska politiska ekonomins utveckling genomgick denna bild en radikal förändring. Utgångspunkten var vad som kan betecknas som den fysiokratiska provokationen: om jordägarnas nettoprodukt var det enda producerade överskottet, så var också det i jordbruksproduktionen insatta kapitalet den enda produktiva investeringen och jordbruksarbetet det enda produktiva arbetet. Successivt frigör sig den engelska klassicismen från denna försåtliga slutledning. Adam Smith är oppositionell men ännu trevande och osäker. Profiten emanciperar sig

¹ Cantillon, R., *Essai sur la nature du commerce en général*, s. 25. ”Entrepreneurs” är de, vars (vinst-)inkomster till skillnad från lönerna är osäkra, de som ombesörjer varucirkulationen ”au hasard”; a.a., s. 28—33.

som en generell och ursprunglig inkomstkategori vid jordröntans och lörens sida. Men Adam Smith pendlar mellan att härleda jordröntan på fysiokratiskt sätt ur en större produktivitet hos jordbruket och att tillskriva den jordägarnas monopol. Först med Ricardo fullbordas omvälvningen. Här framstår profiten som den generella överskottskategorin, som bestäms av skillnaden mellan arbetets produkt och kostnaden för arbetskraftens underhåll. Från detta överskott är jordröntan ett *avdrag*, som uppstår på inframarginell jord (eller vid inframarginell jord användning), som ändras av marginalens förflyttning, och som vid fortsatt utvidgning av jordbruksproduktionen hotar att sluka en allt större del av överskottet för att till sist sätta stopp för kapitalackumulation och ekonomisk utveckling. Därmed blir det jordägarnas inkomster, som framträder som överföringsinkomster:

Rent, then, is in all cases a portion of the profits previously obtained on the land. It is never a new creation of revenue, but always part of a revenue already created.²

Uppfattningen om förhållandet mellan jordägarnas och kapitalisternas inkomster vändes alltså nästan upp och ned under förhållandevis kort tid. Det är ett naturligt ackompanjemang till den industriella revolutionen. Men omsvängningen till trots finns det viktiga föreningsband mellan senmerkantilisternas och klassikernas uppfattningar. De finns framför allt på det metodologiska planet. Båda utgår från fördelningen mellan samhällsklasserna. Båda framställer jordägarnas och kapitalisternas inkomster som en fördelning av ett producerat överskott, varvid först den ena, sedan den andra av dessa inkomstkategorier framstår som den ursprungliga. Båda tillhör i denna mening vad Marx kunde kalla "Theorien über den Mehrwert". De får i samma mening en syntes hos Marx, som — med Schumpeters här träffande beskrivning — "sammanmälte jordrönta med profit i den homogena ansamlingen av mervärde och sedan, på ett stegs avstånd från fördelningens kärnpunkt, lät jordägarna och kapitalisterna sinsemellan slåss om denna".³

² Ricardo, D., An essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock; i: *The works and correspondence of David Ricardo. IV*, s. 18. Om den engelska diskussionen fram till Ricardo, se Cannan, E., A history of the theories of production and distribution in English political economy from 1776 to 1848, s. 216—228.

³ Schumpeter, J. A., History of economic analysis, s. 673, n. 71.

En fullständig brytning med själva denna angreppsmetod sker däremot vid den nyklassiska eller marginalistiska teorins genombrott. Den karakteristiska förändringen var här fördelningsfrågornas fullständiga underordning under det allmänna prisbildningsproblemet, som i sin tur angreps utifrån principen om utjämning av utbud och efterfrågan. De tre samhällsklasserna — jordägare, kapitalister och lönarbetare — fick därmed lämna scenen. Deras plats intogs av produktionsfaktorer, så definierade att summan av deras marginalprodukter uttömde produktionsens hela värde. Produktionsfaktorerna prissattes efter deras relativa knapphet, definierad av deras utbud, deras roll i produktionen — produktionsfunktionerna — och efterfrågan på produkterna. I teorierna om allmän jämvikt fick produktionsfaktorernas priser — och såtillvida fördelningen mellan deras ägare — den särskilda uppgiften att allokera produktionsfaktorerna till deras mest produktiva användning.

Det fanns emellertid klara skillnader marginalisterna emellan när det gällde deras relationer till den klassiska teorin. Det är hos A. Marshall, som man möter de längst gående strävandena att knyta an till och om man så vill rädda över Ricardos jordränteteori.

I Marshalls välkända formuleringar var skillnaden mellan jord och kapital, mellan jordränta och profit, både en gradskillnad och en fundamental skillnad. Mellan den rena jordräntan och avkastningen på fritt kapital låg en glidande skala av "quasi-rents", räntor på äldre investeringar. Kvar stod emellertid den principiella skillnaden mellan reproducerbara och icke-reproducerbara produktionsfaktorer, mellan faktorer med och utan reala kostnader, mellan avkastningen till "arbete" resp. "väntan" och verkligt "surplus".⁴

Men hos Marshall vänds denna synpunkt inte som hos Ricardo till ett angrepp på jordägarna. Framställningen av jordräntan utmynnar i stället i något av ett lovtal över det "engelska systemet" av jordbesittning: bolag mellan "landlords" och "farmers". Skiljelinjen mellan dessas andelar sammanföll, framhöll Marshall, med den djupaste och betydelsefullaste skiljelinjen i den ekonomiska teorin. Detta förhållande hade inte bara spelat en stor roll för den ekonomiska teorins uppsving i England. Det hade också givit stora fördelar åt det land, som banade väg för världen i den fria företagsamhetens utveckling. Det engelska systemet var visserligen bristfälligt och hårt i flera hänseenden, men det

⁴ *Marshall, A.*, Principles of economics, s. 345—52.

stimulerade och ekonomiserade företagsamhet och energi. Dess främsta förtjänst låg däri, att det genom jordägarna försett produktionen med långfristigt kapital för stora och permanenta investeringar till låg ränta: "There is no other business in which a man can borrow what capital he wants at so low a rate, or can often borrow so large a part of his capital at any rate at all." Den skärande kontrasten till detta system erbjöd de självägande bönderna:

/. . . / the peasant proprietors are so intent on their land that they often care for little else. Many even of the richest of them stint the food of themselves and their families: they pride themselves on the respectability of their houses and furniture; but they live in their kitchens for economy, and are practically worse housed and far worse fed than the better class of English cottagers. And the poorest of them work hard during very long hours; but they do not get through much work, because they feed themselves worse than the poorest English labourer. They do not understand that wealth is useful only as the means towards a real income of happiness; they sacrifice the end to the means.⁵

De drag som här tillskrivs de självägande småbrukarna är välkända: irrationalitet och misshushållning, jordhunger och kapitalförstöring. De har ofta återvänt i litteraturen, låt vara med varierande förtecken. Hos Marshall har karakteristiken en tydlig implicit motivering: den jordägande bonden förenar vitt skilda ekonomiska funktioner, så att prissättningen av produktionsfaktorerna inte kan fullgöra sin allokerande uppgift. På så sätt vänds den ricardianska jordräteteorin i sin marginalistiska version inte mot dem, som "skördade där de aldrig sått", inte heller mot privategendomen till jord i allmänhet, utan endast mot det självägda småjordbruket.

2. Jordbrukstekniken, Malthus och bondeklassens uppräckning

I Eli Heckschers bild av den svenska jordbruksutvecklingen under 1700-talet är det inte svårt att känna igen de marshallianska ståndpunkterna. De binder samman hans bedömningar av jord användning och odlingsteknik, hans användning av den malthusianska "befolkningslagen"

⁵ *Marshall, a.a., s. 529, 537—9.*

och hans distinktioner mellan politiska och ekonomiska faktorer i den sociala utvecklingen.

Heckscher utgick från att 1700-talet medförde en omfattande utvidgning av åkerarealen. Men han hade en påtaglig benägenhet att acceptera de mot nyodlingen kritiska samtida uttalandena, utan att såvitt man kan se ifrågasätta förekomsten av en tendens i dessa. Nyodlingarna kunde då tolkas som en oekonomisk spridning av i sig knappa produktionsfaktorer över en alltför starkt ökad mängd jord. De drog arbetskraft från det övriga jordbruket och blev så en fara för dess drift. I den mån äng omvandlades till åker medförde de en skärpning av foderbristen och av vanan att svältföda kreaturen, vilket i sin tur återverkade på sädestillgången genom att gödselmängden både minskades och spreds över större areal. I den mån förut outnyttjad mark uppodlades innebar de sannolikt en övergång till jord med allt sämre avkastningsförmåga. De innebar slutligen att bönderna lättare kunde avvisa tanken på en annars välbehövlig omläggning av driften och slapp frågå sina inrotade vanor. Heckscher ansåg sig kunna "under alla förhållanden påstå, att nyodlingarna ej banade väg för djupgående jordbruksreformer" och "rent av misstänka, att arealutvidgningen tvärtom kunde komma att motverka en uppryckning". Som nyodlingarnas orsaker anfördes förutom prisstegringen på spannmål hemmansklyvningen — som "ledde helt naturligt till ökad uppodling, därför att det endast tack vare denna blev möjligt att livnära sig på de minskade brukningsdelarna" — skiftesreformerna och — i sammanhanget något överraskande — böndernas "stolthet över stora åkerfält".⁶

När det gällde odlingstekniken redovisade Heckscher från landshövdingeberättelserna ett totalintryck av att vissa förbättringar i driften började väsentligt tidigare än 1800-talets första årtionden. Men han anknöt omedelbart till sina källors nästan rituella framhävande av de jordbrukande ståndspersonernas roll som tekniska föregångsmän och deras lika regelbundna klagomål över dessa ståndspersoners relativa fåtalighet bland jordbrukarna. Man fick visserligen, medgav Heckscher här, ta någon hänsyn till landshövdingarnas ståndsfördomar. Inte desto mindre fick deras omdömen efter prutning ge stöd åt den välkända slutsatsen: "Allmänt uttryckt fick Sverige därför betala förmånen av ett

⁶ Heckscher, E. F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. II: 1, s. 188—92.

fritt bondestånd med stor efterblivenhet i jordbruksteknik och till följd därav sämre livsmedelsförsörjning för folket än som eljest hade blivit fallet.”⁷

Det vore tämligen fåfängt att försöka gendriva detta allmänomdöme med den ena eller andra konkreta iakttagelsen om jord användning och jordbruksteknik i 1700-talets Sverige. Heckscher hade ganska breda marginaler för en generositet i det avseendet. Vad han hävdade var ett generellt samband mellan jordbruksteknik och jordfördelning, för vilket han fann stöd hos Marshall och Malthus och sannolikt också i historiskt-komparativa överbäganden. Och sin antydan till kontrafaktisk hypotes — ”än som eljest hade blivit möjligt” — hade han kunnat försvara utifrån sin uppfattning om de politiska faktorernas autonomi.

I sin diskussion av den svenska befolkningsutvecklingen under 1700-talet deklarerade Heckscher sin anslutning till Malthus. Den Malthus ofta tillskrivna uppfattningen att befolkningen alltid växer intill gränsen för det fysiska näringsutrymmet delade Heckscher emellertid inte. Det svenska folket kunde under 1700-talet i tilltagande grad och med en viss förbättring av levnadsstandarden leva av sina livsmedelstillgångar.⁸ De ökade resurserna togs visserligen främst men inte helt i anspråk av en stark folkökning.⁹ Heckscher polemiserade också uttryckligen mot en tolkning av Malthus, som var oförenlig med dessa antaganden, och försvarede därmed både Malthus och sig själv mot varje beskylning för fysiologisk determinism:

/.../ Malthus rekommenderade tvärtom åtgärder, som skulle vara ägnade att varaktigt höja de breda lagrens standard, och han ansåg en sådan höjning fullt möjlig. Den ”tendens” till överbefolkning som han icke desto mindre konstruerade skulle enligt hans mening inträda endast under förutsättning av frånvaro av ”preventiva” hinder, som i hans tankebyggnad framför allt bestodo i sena äktenskap och återhållsamhet inom äktenskapen. Han ansåg sådana faktorer verksamma t.o.m. på den tiden och hoppades på deras starkare inflytande i framtiden.¹⁰

Heckschers tolkning är sannolikt korrekt. Malthus’ befolkningslag ger ingen förklaring av den faktiska befolkningsutvecklingen. Den postule-

⁷ *Heckscher, a.a.*, s. 197—201. Det citerade omdömet beledsagas välvilligt av ”det starkaste erkännandet åt bondebruket som någon mig känd källa gav”, dvs. från Barchaeus.

⁸ *Heckscher, a.a.*, s. 158—9, 161, 175, 180.

⁹ *Heckscher, a.a.*, s. 18.

¹⁰ *Heckscher, a.a.*, s. 58—9.

rar inte något funktionellt samband mellan livsmedelsproduktion och befolkning.¹¹ Vad den arbetar med är en ständig tendens hos befolkningen att överskrida näringsutrymmet; denna tendens måste hindras "positivt" och kan hindras "preventivt". Det är uppenbart att ingen observerbar befolkningsförändring kan förklaras enbart därmed — eller, vilket är samma sak: varje tänkbar befolkningsförändring kan omskrivas i termer av "tendens" och "hinder". Vad teorin ville förklara var heller inte befolkningsförändringar. Den ville förklara fattigdomen, den var en "överbefolkningsteori om fattigdomen".¹² Det är också den gängse förklaringen av fattigdomen i den nyklassiska teorin. Och det kan hävdas att det är den enda som är helt förenlig med dess premisser och med förutsättningen om "ett fritt bondestånd".

Fattigdomen, så förklarad, kunde, som Heckscher utvecklade i annat sammanhang, utlösa verkningar av olika slag. Den kunde framkalla de positiva hindren: "hunger, örlig, pestilens". Den kunde framtvinga preventiva åtgärder mot befolkningsökningen. Slutligen kunde den också stimulera till ett omskapande av det ekonomiska livets förutsättningar genom framsteg och ny teknik.¹³ Det är uppenbart att Heckscher i det svenska bondejordbruket med dess jordstyckningar, nyodlingar och därmed sammanhängande tekniska stagnation såg ett avgörande hinder mot de två sista slagen av verkningar.¹⁴

I Heckschers framställning av vad han kallade bondeklassens upp-ryckning placerades skatteköpen främst. De betecknades som "den fjärde stora omfördelningen av Sveriges jord". Deras sociala betydelse underströks starkt. Men beträffande deras verkningar för jordbruksproduktionen hade Heckscher redan tidigare uttryckt en viss skepsis.¹⁵ Till skatte-

¹¹ Som postulat om ett funktionellt samband mellan livsmedelsproduktion och befolkning har den tolkats av exempelvis *Boserup, E.*, *The conditions of agricultural growth*, s. 14, och även av Gustafsson, B., *Ekonomisk tillväxtteori och ekonomisk historia*; i: *Ur ekonomisk-historisk synvinkel*, s. 67, där Malthus i detta avseende rent av sammanförs med Marx.

¹² "This overpopulation theory of poverty is of the essence of 'Malthusianism'." *Schumpeter, J. A.*, *History of economic analysis*, s. 257, jfr s. 579—80.

¹³ Heckscher, E. F., *Den ekonomiska historiens aspekter*; i: *Heckscher, Ekonomisk-historiska studier*, s. 37—8.

¹⁴ *Heckscher, E. F.*, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. II: 1*, s. 266.

¹⁵ Heckscher, E. F., *Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia: skatteköpen under 1700-talet. Ekonomisk tidskrift 46* (1944), s. 121: "I vad mån detta medförde några framsteg i jordens brukning låter sig förmodligen ej avgöras,

köpen knöts de förändringar i skatterätten, i åborätten och i böndernas rätt att äga frälsejord, som förenings- och säkerhetsakten av år 1789 medförde. Skatteböndernas makt över de egna hemmanen blev långt mer obegränsad än förut, kronoböndernas positioner förbättrades, och den viktigaste delen av jordnaturens ståndsskiljande innebörd raserades. Men orsaken till detta förlopp var, framhöll Heckscher, ”renodlat politisk”: Gustav III:s brytning med adeln. Och i sammanfattningen underströks samma synpunkt:

Böndernas sociala ställning stärktes sålunda i alla riktningar genom lagstiftningens ändringar under den här behandlade långa perioden. Det ligger i sakens natur, att allt detta var en verkan av politiska krafter och saknade åtminstone påvisligt samband med ekonomiska förändringar; det medförde också för stunden långt starkare politiska och sociala än ekonomiska verkningar.¹⁶

Ekonomiska orsaker var för Heckscher de, som kunde härledas ur nödvändigheten av ”att begränsa människornas efterfrågan i förhållande till disponibla resurser och att sörja för resursernas användning i överensstämmelse därmed”.¹⁷ Med denna instrumentella syn på ekonomin följer nästan oundvikligt en värdering av de krafter, som måste hänföras till de ”rent politiska”. Böndernas ökade makt över jorden lät sig inte tolkas som hushållning med knappa resurser.

Heckschers rekonstruktion är dock helt konsistent med hans deklarerade historieuppfattning. Orsakerna återfinns på två nivåer. Den ena är den i angiven mening ekonomiska. Där spelar den ekonomiska teorins allmängiltiga samband: befolkningstryck vid oförändrad eller på lång sikt svagt förbättrad teknik, växande knapphet på jord, avtagande eller på lång sikt svagt stigande avkastning. Den andra nivån är politisk. Den skapar autonomt vissa premisser för det ekonomiska livet.¹⁸ Den politiska nivån påverkar så den ekonomiska men är själv oberoende av ekonomin. I sin diskussion av den materialistiska historieuppfattningen under-

fastän ett ökat intresse för brukningen alltid och ofta med stort eftertryck framhölls som en nödvändig verkan av förändringen.”

¹⁶ Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II: 1, s. 270—3.

¹⁷ Heckscher, Den ekonomiska historiens aspekter; i: Heckscher, Ekonomisk-historiska studier, s. 17.

¹⁸ ”Lyckas man formulera denna sistnämnda teori / den ekonomiska teorin, L.H. / som allmängiltig, dvs. så att den täcker alla tänkbara förutsättningar, så blir det *premissernas* växlingar som skapar ekonomisk historia.” A.a., s. 17.

strök Heckscher behovet av sådana av ekonomin oberoende förklaringar till ekonomins egna förändringar.¹⁹ Böndernas makt över jorden har för honom framstått som den avgörande politiska premisen för 1700-talets ekonomiska utveckling i Sverige.

3. Produktionsfaktorer eller produktionsförhållanden?

Från den nyklassiska teorin övertog den ekonomiska historien begreppet produktionsfaktorer. "Tillgångssidan", skrev Heckscher, "faller naturligt i de tre produktionsfaktorerna, naturen, människan, dvs. befolkningen och arbetskraften, samt det av människorna skapade kapitalet med vilket man också kan kombinera företagsformen."²⁰ Befolkningen identifieras här med faktorn arbete. Men samma storhet, dvs. befolkningen, uppträder också på efterfrågesidan. Befolkningsförhållandena "bestämmer med andra ord å ena sidan hur många det ekonomiska livet har att försörja och å den andra hur många som kunna bidra till denna försörjning".²¹ Förutsatt ett "fritt bondestånd" — eller mer allmänt frånvaron av begränsningar i *arbetsfaktorns* fria rörlighet — betyder fattigdomen en låg avkastning till faktorn arbete, dvs. en låg relativ knapphet på arbete. Den logiska förklaringen härtill är att arbetets ersättning varit "en effektiv efterfrågan på befolkning", dvs. en överbefolkning i Malthus' mening.²²

Den malthusianska överbefolkningsteorin implicerar naturligtvis full sysselsättning i livsmedelsproduktionen: efterfrågan på arbete är efterfrågan på befolkning, därför att utbud av befolkning är utbud av arbete.

¹⁹ "Nästa svårighet som möter den ekonomiska historieuppfattningen är den: vad är det som bestämmer *ekonomien själv?* /.../ Beträktade man ekonomin som oföränderlig, så kunde den kanske uppfattas som given från begynnelsen i en sluten världsordning; men nu rör man sig med det rakt motsatta sammanhanget, nämligen ett utvecklingsschema, i vilket ekonomin ständigt ändras och antages därmed ändra allt det andra; då måste man nära nog i första rummet ha en förklaring till ekonomins egna ändringar." Heckscher, *Materialistisk och annan historieuppfattning*; i: *Heckscher, Historieuppfattning*, s. 19.

²⁰ Heckscher, *Den ekonomiska historiens aspekter*; i: *Heckscher, Ekonomisk-historiska studier*, s. 20.

²¹ A.a., s. 36.

²² "The produce which Nature returns to the work of man is her effective demand for population." *Marshall, A., Principles of economics*, s. 148.

Att detta framstått som dess svaga punkt är därför inte så underligt. Släpper man nu denna förutsättning, så framträder vid en given befolkning en *reserv av arbete*. Förekomsten av en sådan reserv — antingen helt outnyttjad eller improduktivt utnyttjad — ger i sig själv en av befolkningsstorleken oavhängig förklaring till fattigdomen. Den innebär vidare, att "befolkningstendensen" kan vara hindrad "positivt" redan innan befolkningen nått gränsen för det *potentiella* näringsutrymmet. Om å andra sidan dessa fattigdomens positiva hinder tillmäts en viss elasticitet — dvs. om spelrum ges för exempelvis klimat- eller medicinska faktorer — så blir befolkningsrörelsen i motsvarande grad oavhängig; om en befolkningstillväxt vidare kan antas framtinga en minskning av arbetsreserven, så blir den en självständig drivkraft i en utvecklingsprocess. Det var efter dessa linjer som frågan om jordbruksproduktionens villkor i svenskt 1700-tal angreps av Gustaf Utterström. En mer generell teori om den förindustriella jordbruksutvecklingen av delvis likartad karaktär har utvecklats av Ester Boserup.

Mycket avhänger av hur en sådan arbetsreserv tolkas och förklaras. Utterströms förklaring var relativt ortodox. Den förutsatte en säregenhet — en "bakåtlutning" — hos utbudskurvan för faktorn arbete: ovanför gränsen för det livsnödvändiga gjorde sig arbetsoviljan, premieringen av "lättjans lyx" — gällande. Därför sjönk den utbudna kvantiteten arbete vid goda skördar när efterfrågan på arbete steg. Stöd för denna tolkning fann Utterström i den samtida litteraturens starkt konkretiserade omdömen och — inte helt rättvisande — hos Adam Smith.²³ Den gav också en rationell förklaring till samtidens enstämmiga klagomål över bristen på arbetskraft, till arbetarpolitiken och till "de låga

²³ För Adam Smith var de goda skördarnas "lättja" väsentligen en flykt undan lönarbetet till självständighet och oberoende. Det framgår i och för sig av Utterströms referat; skillnaden har framhävts i en otryckt proseminarieuppsats vid Ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg: Kvist, K., Jordbrukspriser i Skaraborgs län under 1800-talets första hälft (ht 1968), s. 45—6. Jfr däremot Marshall: " /. . / experience seems to show that the more ignorant and phlegmatic of races and individuals, especially if they live in a southern clime, will stay at their work a shorter time, and will exert themselves less while at it, if the rate of pay rises so as to give them their accustomed enjoyments in return for less work than before. But those whose mental horizon is wider, and who have more firmness and elasticity of character, will work the harder and the longer the higher the rate of pay which is open to them; /. . /" Principles of economics, s. 438—9.

lönernas teori". Utterström fann det möjligt, att den inställning eller psykologiska attityd, som låg bakom utbudskurvans bakåtlutning, betingades av fattigdom, okunnighet eller beroende ställning. Men väsentligen ville han härleda den ur det agrara samhällets naturbundna miljö, ur den långvariga nödtvungna sysslolösheten och ur frånvaron av behovsskapande faktorer.²⁴ Med denna utgångspunkt modifierade han Heckschers marshallianska samband mellan jordfördelning och teknisk utveckling:

Det var knappast böndernas och de högre samhällsklassernas relativa jord-innehav i och för sig, som bestämde jordbrukets teknik och avkastning. För att jordfördelningen skulle bli av större betydelse härvidlag krävdes ett aktivt intresse för jordbrukets omläggning, kunskaper och kapital samt inte minst en lönande avsättning för jordbrukets överskott, med andra ord en längre genomförd marknadshushållning.²⁵

Motsättningen försköts alltså något till att gälla det agrara samhällets relativa behovslöshet kontra marknadshushållningen. Det krävdes marknadsekonomi för att mobilisera de agrara arbetsreserverna.

Med Ester Boserups förindustriella jordbrukare är förhållandet delvis ett annat. Ständigt ställda inför avtagande avkastning per arbetstimma som följd av en intensifierad jordanvändning avvärjer de detta alternativ så länge befolkningsökningen inte tvingar dem till det. När befolkningen växer, ökar intensiteten i jordanvändningen; den avtagande avkastningen per arbetstimma måste då kompenseras av *förlängd arbetstid*. Tekniska förändringar antas beledsaga de olika etapperna i utvecklingen mot alltmer intensiv jordanvändning, men Boserup räknar med en långsiktig trend av avtagande avkastning och förlängd arbetstid genom det förindustriella jordbrukets historia.²⁶ Förutsättningen är alltså också här en reserv av arbetstid men en reserv som långsamt krymper under ett "befolkningstryck", som tydligen är något helt annat än den malthusianska överbefolkningen.

Boserup ville visa att befolkningsökningen kunde betraktas som en drivkraft i det förindustriella jordbrukets intensifiering och tekniska utveckling. Till detta skall två synpunkter läggas. Den ena är att hennes polemik mot Malthus bygger på en missuppfattning och därför förfelar

²⁴ Utterström, G., *Jordbrukets arbetare*. I, s. 244—9.

²⁵ A. a., s. 503—4.

²⁶ Boserup, E., *The conditions of agricultural growth*, s. 28—55.

målet.²⁷ Den malthusianska frågan till hennes modell är varför den reserv av outnyttjad arbetstid, som modellen förutsätter, inte används för att snabbt föda många barn, dvs. varför den inte äter upp sig själv snabbare än vad den ändå tenderar att göra i modellen. Det finns naturligtvis flera tänkbara svar på den frågan, men Boserup diskuterar den inte; hon synes förbise att hennes modell i viss mening kan kallas malthusiansk — fast mer realistisk därför att den är utsträckt i tiden. Den andra är att den förutsatta arbetsreserven i och för sig kan tänkas mobiliserad av andra förändringar på efterfrågesidan än tillväxt i befolkningen. Den kan tänkas framkallad av den givna befolkningens växande behov, kanske stimulerade av handelns och varuproduktionens utveckling. Men den kan också tänkas frampressad av erövrare, tributkrävare eller feodalherrar: ett sådant tryck skulle — bortsett från verkningarna på investeringsprocessen — verka på samma sätt som ”befolkningsstrycket” i Boserups modell. Jordbesittningsförhållandena är visserligen inte ignorerade i hennes framställning, men de introduceras som beroende variabler, bestämda av jord användningen. På så sätt bevaras åt befolkningsstillväxten den oinskränkta platsen som drivkraft i utvecklingen.²⁸

Låt oss pröva en omformulering av problemet i termer av teorin om betingelserna för en *merprodukt*, ett överskott över de nödvändiga kostnaderna för arbetskraftens och produktionsmedlens underhåll!

Antagandet om en arbetsreserv, en outnyttjad arbetstid, i en ekonomi som åtminstone reproducerar sig själv, är då antagandet om en *potentiell*, icke realiserad merprodukt. Innebörden av ett sådant antagande är att den realiserade mer- (och total-) produktens storlek *inte* bestäms enbart av ”tekniska” faktorer: mängden arbetskraft och produktionsmedel och deras effektivitet. Andra faktorer inverkar. För att använda traditionell makroekonomisk terminologi: produktion och merprodukt har sina restriktioner inte bara på utbuds- men också på efterfrågesidan. Synpunkten är utomordentligt betydelsefull, och den möter naturligtvis redan hos Marx. Han använde den i polemik mot J. S. Mills uppfatt-

²⁷ Jfr ovan, s. 19, n. 11.

²⁸ Boserup — a.a., s. 54 — introducerar i förbigående den sistnämnda möjligheten, ”the compulsion of a social hierarchy”, som ett alternativ till befolkningsstrycket och lovar att beakta det. Men det diskuteras först under rubriken ”Systems of land use as a determinant of land tenure” och följande kapitel — s. 77 ff. — och berövas därmed varje självständig roll i utvecklingen.

ning att profiten berodde på arbetets produktiva kraft. Och han utförde den i form av ett konkret exempel, där gynnsamma naturbetingelser gav människan möjlighet att producera sitt uppehälle på en liten del av sin potentiella arbetstid — ungefär som Boserups svedjebbrukare. Men:

Vad naturens givmildhet omedelbart ger honom är mycket fritid. För att han ska kunna använda den produktivt för egen räkning krävs en hel rad historiska omständigheter. För att han ska ge ut den i form av merarbete för andra fordras yttre tvång.²⁹

Bland raden av "historiska omständigheter" kan vi utan svårighet inränga faktorer, som redan förut mött som självständigt verkande: såväl befolkningstillväxt (Malthus, Boserup) som växande behov genom exempelvis marknadshushållning (Utterström). Men den andra kategorin — det yttre tvånget till merarbete för andra — som är centralt i Marx' historieteori, spelar i den ekonomiska historieskrivningen vanligtvis en karakteristiskt underordnad roll. Existensen av ett sådant tvång är naturligtvis erkänd. Men det förs snarare till verkningarna än till förutsättningarna. Hos Malthus — och Boserup — tillhör det följderna av jordens tilltagande "knapphet". Hos Utterström framträder det snarast som en respons på bakåtlutningen hos faktorn arbetes utbudskurva.

En vägning eller rangordning av orsaksfaktorer är ofta implicit redan i den begreppsapparat man väljer. Begreppet produktionsfaktorer fixerar mängdförhållandena mellan exempelvis "arbete" och "jord". Primärt abstraherar det från relationer mellan människorna inbördes, såsom "yttre tvång". När sådana relationer framträder i fördelningen, så tenderar de att översättas till "ägande av produktionsfaktorer", varvid ägandet uppfattas som kontroll över faktorutbudet: arbetarnas över arbetets, jordägarnas över jordens. Förändringar i fördelning och sociala relationer härleds så ur förändrade mängdrelationer mellan produktionsfaktorerna. När en sådan härledning inte låter sig göras, hänvisas till "politiska faktorer".

Marx utgick från begreppet produktionsförhållanden. Det baserar sig på iakttagelsen att produktionen eller arbetsprocessen historiskt sett varit

²⁹ Marx, K., *Das Kapital* I, s. 538. Citatet kan sägas innehålla grundelementen till Marx' teori om *kapitalets* produktivitet, kapital då fattat som ett produktionsförhållande; se *Dencik, P., Herlitz, L., Lundvall, B.-Å., Marxismens politiska ekonomi*, s. 52—5.

förbunden med växlande men relativt stabila relationer mellan människorna inbördes. I regel har dessa relationer inneburit ingrepp av olika slag i de arbetandes möjligheter att själva kontrollera utbudet av arbete; de olika grundformerna för sådana ingrepp definierar de olika produktionsförhållandena. Slaveriet kan betraktas som den mest direkta och omedelbara grundformen, vilket inte utesluter olika former av slaveri. Vanligtvis mer indirekt och med än större variationer inbördes är olika slag av kontroll, makt eller överhöghet över jorden såsom den primära och sårbara produktionsbetingelsen; det ligger i sakens natur att dessa former i regel också förbinds med personliga beroendeförhållanden och religiösa, moraliska eller legala sanktioner. Det industriella lönarbetet, det egentliga föremålet för Marx' undersökningar, förutsatte den fullständiga skilsmässan mellan arbetarna och makten över produktionsmedlen samt försäljning av arbetskraften som vara; "utbudet av arbete", dvs. förbrukningen av fysisk och psykisk energi, inordnades därmed i fabrikssystemets disciplinerade rutiner av fast och kontinuerlig arbetstid och i en av maskiner och vetenskaplig teknologi alltmer bestämd rytm.

Det är från dessa utgångspunkter åtminstone tre aspekter på den svenska 1700-talsutvecklingen som förtjänar ett särskilt intresse.

Den första hänför sig till merprodukten eller överskottet. Och då inte bara den potentiella, den som omintetgjordes av en eventuell undersysselsättning, den må definieras som frivillig eller ej. Utan också den realiserade, det genom yttre tvång utkrävda merarbetet. I varje förklaring av fattigdomen har denna kategori sin givna plats. Vad samtida kallade produktion för de tärande utgjorde vid varje given tidpunkt ett tryck på resurserna, som inte var mindre reellt än befolkningstryck eller undersysselsättning. Dess konsekvenser på längre sikt berodde på dess användning. Något försök att uppskatta den samlade tyngden av detta tryck har inte gjorts. Heckscher, som jämförde med 1600-talets politiska kraftanspänning, menade att bördorna minskade och att befolkningstrycket till stor del intog deras plats.³⁰ Men för 1700-talsutvecklingen är det berättigat att ställa frågan: minskade inte en del bördor just genom att befolkningen växte? Heckschers marshallianska syn på de självägande bönderna uteslöt emellertid möjligheten av en omfördelning av merprodukten från tärande till mer produktiv användning.

³⁰ *Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II: 1, s. 16—8.

Den andra aspekten gäller befolkningstillväxtens orsaker. Den malthusianska befolkningslagen var en konstruktion, avsedd att förklara fattigdom och jordränta. Det innebär inte, att befolkningsförändringar måste betraktas som en exogen faktor. Begrepp som befolkningstryck, överbefolkning och positiva hinder kan ges en rationell mening, när befolkningen relateras inte till en viss kvantitet livsmedel utan till de av rådande produktionsförhållanden givna betingelserna för den sociala reproduktionen.³¹ Det kan då väl existera befolkningslagar, men inte *en* för alla tider given utan *flera*, var och en bestämd av historiskt växlande sociala förhållanden: man hör aldrig talas om en överbefolkning av slavar i antiken, anmärkte Marx.³² Starka och ihållande förändringar i befolkningsutvecklingen bör då indicera förändringar i de socialekonomiska betingelserna. Ett karakteristiskt drag i den frihetstida folkökningen var — som Utterström framhåvt — att den ackompanjerades av en allmän klagan över bristen på arbetskraft, inte minst från böndernas sida.³³ Befolkningstillväxten låg inbäddad i en strid om arbetskraften.

Den tredje aspekten gäller slutligen produktionsförhållandena som sådana. I det svenska 1700-talssamhället, där ännu den agrara produktionen var helt dominerande, måste en diskussion av dem centreras kring frågan om jordägande och jordegendomsförhållanden. Det är dessa förhållanden som närmre bestämmer innebörden av vad Heckscher kallade ett fritt bondestånd. Det är motiveringen till att denna bok ägnar sig huvudsakligen åt dem.

4. Jordegendom och ränta

Den klassiska jordrönteteorin sökte förklara existen av en jordränta utifrån förutsättningen om fri rörlighet hos de övriga produktionsfaktorerna: kapital och arbete. Vid marginalen existerade ingen jordränta. Jordröntan och jordegendomen berodde då på differenserna i avkastning gentemot den marginella jordanvändningen. Vid ökad efterfrågan

³¹ För en fin konkret illustration, se Utterström, G., Some population problems in pre-industrial Sweden. *The Scand. econ. hist. review* 2 (1954), s. 158 (om befolkningstrycket i Östsvriges slättbygder före 1800-talets mitt).

³² Marx, K., Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, s. 501.

³³ Utterström, G., Labour policy and population thought in eighteenth century Sweden. *The Scand. econ. hist. review* 10 (1962), s. 269—77.

på livsmedel försköts marginalen. Jordröntans andel växte då på grund av ökad knapphet på jord i förhållande till de övriga produktionsfaktorerna.

De principiellt abstrakta och ohistoriska utgångspunkterna för denna teori väckte tidigt opposition också i den engelska litteraturen. Den kraftigaste gensägelsen formulerades av Richard Jones (1831):

We come back then to the proposition, that, in the actual progress of human society, rent has usually originated in the appropriation of the soil, at a time when the bulk of the people must cultivate it on such terms as they can obtain, or starve; and when their scanty capital of implements, seed, &c. being utterly insufficient to secure their maintenance in any other occupation than that of agriculture, is chained with themselves to the land by an overpowering necessity. The necessity then, which compels them to pay a rent, it need hardly be observed, is wholly independent of any difference in the quality of the ground they occupy, and would not be removed were the soils all equalized.³⁴

Det kan förefalla som om Jones bara formulerade om en allmän knapphetsteori om jordröntan. Men i stället hänvisar han till "the appropriation of the soil" som den historiska orsaken. Och argumentet om den av jordens kvalitetsdifferenser helt oberoende nödvändigheten är en direkt polemik: jordröntan, uppkommen genom tillägnandet av jorden, är den oberoende faktorn, som drar upp gränser för de övriga produktionsfaktorernas ersättning.

Jones' uppfattning ligger nära senmerkantilisternas. Den ger en ganska god introduktion till de grundläggande dragen hos den kamerala röntan i Sverige intill 1700-talets början.

Röntan utgick ganska likformigt av all skattlagd jord. Den var givetvis inte fullständigt oberoende av skillnaderna i jordens avkastning, och den var heller inte oföränderlig. Men grovhet och trögrörlighet var dess karakteristiska grunddrag. I princip skulle den vara produktionens hela överskott, i realiteten accepterade den stillatigande stora ojämnheter i räntebördan, förlitande sig i det stora hela på de kedjor som band arbetskraft och redskap vid jorden. I denna mening bildade den en gräns för andra inkomster av jordbruket.³⁵

Röntan ägdes av kronan — som i sin tur kunde disponera den på

³⁴ Jones, R., *An essay on the distribution of wealth and on the sources of taxation*, s. 11.

³⁵ Jfr nedan, kap. III, s. 142—3; kap. IV, s. 154—9; kap. VI, s. 196—7.

olika sätt — eller adeln. De var de enda jordägarna i egentlig mening: de åtnjöt en inkomst av själva jordegendomen, skördade utan att ha sått. Deras jordägande var ränteäggande. Kronan ägde räntan av skatte- och kronojord, adeln räntan av frälsejord. I princip var det ur produktionens synpunkt likgiltigt vem räntan tillföll: räntan kunde byta ägare helt oberoende av vem som brukade jorden. I realiteten genomgick ränteäggandets fördelning stora och tidvis snabba förändringar. De var betydelsefulla både på lång och kort sikt, men de varken förutsatte eller medförde i sig några grundläggande förändringar i produktionen.

Uteslutna från ränteäggandet var de som brukade jorden, dvs. bönderna.⁹⁶ Gemensamt för dem — oberoende av jordnatur — var att de fick bruka jorden under förutsättning att de betalade räntan. Den principiella skillnaden var att skattebönderna inte kunde avhysas av ränteägaren med mindre än att hemmanet efter tre års utebliven ränta blivit skattevrak. Det var den primära innebörden av skatterätten. Åborna på frälse- och kronojord hade däremot endast det besittningsskydd, som ränteägaren medgivit dem — vi bortser då från den lagstadgade 6-åriga jordlegotiden, som emellertid bröts av räntans ägarbyten.

Skillnaden bör inte missuppfattas. Bruket av ett hemman inklusive räntans regelbundna utgörande krävde vissa insatser av löseegendom från böndernas sida: utsäde, dragare, boskap, redskap. Men det var också nödvändigt att en del av böndernas arbete införlivades med själva jorden i form av byggnader, hägnader, jordförbättringar och deras underhåll genom kontinuerlig odling. Skattebonden måste köpa detta kapital, ofta genom arv och utlösning av medarvingar; om jorden blev skattevrak, gick han förlustig det. Kronan hade alltså en säkerhet för räntan i själva skatterätten, inte så mycket i den meningen att den kunde gottgöra sig ränteförlusterna av skattevraket, som i den meningen att brukaren därav bands vid kontinuerligt bruk och underhåll och regelbunden räntebetalning. Mot besittningsrätten svarade såttillvida ett besittningstvång. Samma tvång vilade inte över åborna på frälse- och kronojord. I gengäld kunde de inte bara avhysas utan var också underkastade en mer eller mindre regelbunden kontroll av produktionen i

⁹⁶ Det betyder givetvis inte, att bönderna inte kunde *uppbära* räntan. En relativt betydelsefull kategori, de bönder som var *rusthållare*, uppbar räntan inte bara av sitt åboende hemman utan också av till rusthållet anslagna augment, mot skyldigheten att bestrida kostnaderna för ryttare, häst och mundering.

form av husesyner och andra undersökningar.⁸⁷ 1700-talets domböcker ger rikhaltiga belägg för hur åboväxlingar på krono- och frälsejord ofta beledsagades av husrötetvister, där ränteägaren krävde gottgörelse för bristande underhåll av hemmanen ur åbons löseegendom. Möjligheten att avhysa åbon var en i och för sig ofullständig garanti för ränteinkomsterna, i allmänhet knappast en metod att driva upp räntan på individuella hemman. Räntans höjd var generell och konventionell, så också dess förändringar.

Ränteförhållandet inneslöt alltså stora variationer i förhållandet mellan ränteägaren och brukaren. Man kan ordna dem grovt efter graden av direkt kontroll över produktionen från ränteägarens sida. Den var vanligen högst på säterierna och den övriga s.k. ypperliga frälsejorden — den svenska motsvarigheten till den klassiska feodalismens domän — och på olika slag av boställen. Den var lägre på den allmänna frälsejorden. På kronojorden varierade förhållandena: de erbjuder en glidande skala av växande besittningsrätt, som går över i skattejordens, där ränteägarens kontroll huvudsakligen var rent indirekt.

Detta är ett starkt förgrovat schema. Direkt kan dessa relationer endast exemplifieras. Vill man gripa deras utveckling på längre sikt, får man gå till deras yttringar. Det gäller då deras yttringar i kvantitativa former: i värderingar, betalningar och priser. Räntan kan i allmänhet nås bara i dess offentlighetsrättsliga form av grundskatt; endast i enstaka fall kan frälseräntan studeras direkt. Men frälse- och skattejord blev föremål för värderingar samt köp och försäljningar. Förhållandet mellan värdet av dessa jordegenskapskategorier och dess förändringar bildar så ett huvudtema i den följande framställningen. Men det är uppenbart att dessa förändringar måste sammanställas med vad som kan fångas av produktionens och räntans utveckling.

⁸⁷ Reflexen av detta förhållande är uppkomsten av ett slags villkorlig, eventuellt även ärftlig, besittningsrätt för åbon: en rätt att sitta odreven under förutsättning inte bara — som för skattebonden — av räntans erläggande utan också av hemmanets vederbörliga underhåll. Om den successiva framväxten av en sådan besittningsrätt för kronolandbor, sådan den avspeglas i författningarna, se *Bergström, P. R.*, Om stadgad åborätt I, s. 10—74. Samma tendens bör ha gjort sig gällande också på frälsejord, ju starkare ju mindre ränteägaren direkt kunde kontrollera produktionen.

5. Skaraborgs län

Ett undersökningsområde måste avgränsas. Det bör vara litet nog för att medge en fullständig bearbetning av vissa källserier, stort nog för att ge slutsatsernas underlag rimlig stabilitet. Det bör ha ett visst mått av geografisk, kulturell och inte minst kameral enhetlighet, men det bör samtidigt inrymma sådana regionala differenser, som möjliggör jämförande prövningar av källmaterialets inre konsistens. Det bör slutligen vara väsentligen en jordbruksbygd.

Större delen av Skaraborgs län uppfyller dessa krav. Länet omfattar Västsveriges dominerande jordbruksbygder. Det svarar mot kraven på enhetlighet men inrymmer också representativa skillnader: mellan slättbygden och de östliga skogsbygderna, mellan den mer "öppna" slätten i norr kring Lidköping — öppen mot Vänern och Värmland — och den mer slutna kring Skara och Falköping. Utanför enhetligheten faller den fjärdedel av länet, som bildar Vadsbo härad och fögderi, och som övergår i renodlad skogs- och bruksbygd. Den har i allt väsentligt lämnats utanför undersökningen.

Men — det bör redan inledningsvis en gång för alla understrykas — Skaraborgs län är inte Sverige, inte ens Mellansverige, inte ens mellansvensk jordbruksbygd. Det företer tillsammans med andra västsvenska län flera särdrag, som skiljer det från östra Mellansveriges centrala jordbruksbygder. De är välkända i litteraturen, och vi ska här bara erinra om de viktigaste.

Ståndsstatistiken vid 1800-talets början ger de västsvenska länen en markerat större andel bönder i landsbygdsbefolkningen än vad den ger Mälardalskapen och Östergötland. Andelen torpare, jordlösa och tjänstefolk är i gengäld lägre. Skillnaden var av allt att döma av äldre datum och tenderade att försvagas med den snabbare befolkningstillväxten i Västsverige. Förutom med demografiska olikheter går den samman med den starkare urbaniseringen i öster och den väsentligt större frekvensen av adel och stånds personer i den östsvenska landsbygdsbefolkningen. Skaraborgs län hör i alla dessa avseenden huvudsakligen till Västsverige, fast dess karaktär av ren jordbruksbygd ger vissa särdrag som närmar det till den östsvenska bilden: relativt färre bönder, relativt fler stånds personer och torpare än i andra västsvenska län.⁸⁸

⁸⁸ Utterström, G., Jordbrukets arbetare I, s. 28—65.

SKARABORGS LÄN 1780.

Fögderier och häradar.

Skaraborgs län företer en del av kolonisationsbygdens karakteristiska drag. Säregenheten i den gamla jordeboksräntan — den blygsamma andelen spannmål, dominansen av smör — erinrar om en tidigare mer framträdande roll för den animaliska produktionen, som ännu 1500-talets källor vittnar om, men som på 1700-talet framstår som nästan helt utplånad. Man måste räkna med en mellanliggande process av relativt

snabb "Vergetreidung", kännetecknad särskilt av havreodlingens expansion.³⁹

Kulturgeografin har med rätta understrukit det medeltida solskiftets grundläggande roll för kulturlandskapet och för byns struktur i de berörda delarna av landet. Till dem hörde inte Skaraborgs län. Byarna var här ofta väsentligt större än i solskiftesområdena. Men de var också oreglerade, och de saknade framför allt erkänt byamål. Betydelsen härav för äganderätten till inägorna ska vi återvända till längre fram i en undersökning av mantalets resurser.⁴⁰

I dessa särdrag kan utan tvivel sammanhang skönjas. Här ska bara understrykas, att vi i Skaraborgs län måste vänta oss att finna en stark övervikt för vissa sidor av den enhetliga process, som det svenska samhällets förändring innebar; dessa sidor framstår här oundvikligen som alltför renodlade.

6. Översikt över den följande framställningen

De följande kapitlen grupperar sig i två delar.

Den första delen — omfattande kap. II—IV — försöker fixera ett utgångsläge. I kap. II undersöks frälseäggarens ränta av det största frälsegodset i området vid 1700-talets början. I förgrunden står frågan om den då betalade penningröntans karaktär och ursprung: hur hade dess belopp bestämts? Undersökningen drivs bakåt ner i 1600-talet och motiveras av att frälseräntans fortsatta utveckling inte kan följas. I kap. III granskas de heltäckande taxeringarna av all privatägd jord, som genomfördes i samband med experimentet med förmögenhetsbeskattning för åren 1713, 1715 och 1716; det är inte bara värdena utan också värderingsmetoderna som här undersöks. Kap. IV försöker sammanfatta beskriva och karakterisera jordägandet och dess fördelning vid 1700-talets början.

Den andra delen — kap. V—IX — ägnas förändringarna, i stort sett fram till 1770-talet. Den räntebärande enheten, mantalet, genomgick reella förändringar som inte låter sig mätas direkt. I kap. V undersöks

³⁹ *Forssell, H.*, Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet, s. 26—30, 55, 184, 195—6; jfr nedan, kap. VI, s. 226—7; kap. VII, s. 245—6.

⁴⁰ Nedan, kap. VI, s. 197—204.

förändringarna i antalet hemmansbruk över hela 1700-talet med särskiljande av utvecklingen i olika områden och på skatte- och krono- resp. frälsejord. Kap. VI söker bestämma mantalets storlek i årligt utsäde omkring år 1760, också här med aktgivande på skillnader regionalt och mellan jordnaturer. I kap. VII och VIII undersöks dels förändringarna i mantalets skattebörda (på skatte- och kronojord), dels prisutvecklingen på skatte- och frälsemantal. Slutsatserna i kap. IX anknyter till den tidigare sammanfattningen i kap. IV och vidareför den på grundval av jämförelser mellan 1730- och 1770-talets fördelningar av jordägandet.

Kap. II

STADGERÄNTA OCH ARBETSRÄNTA VID 1700-TALET'S BÖRJAN

1. Penningräntan och frågan om dess ursprung

Mariedals och Lindholmens gods förenades år 1711 i Magnus Julius de la Gardies hand. Mariedals gods omfattade då sätesgården Mariedal om 3,75 mantal i Kinnefjärdings härad och Ova socken, 1 mantal rå- och rör i samma socken, samt 29,29 mantal allmänt frälse i Skaraborgs län och 5,67 mantal i Älvsborgs län. Av dess allmänna frälse i Skaraborgs län låg 11,21 mantal i samma härad som sätesgården och 19,21 mantal i samma fögderi, Läckö fögderi. Lindholmset omfattade sätesgården Lindholmen om 2 mantal i Kållands härad och Strö socken, Främmosta säteri om 1 mantal — som brukades av åboende bönder — i samma härad och Söne socken, samt 21,75 mantal allmänt frälse i Kållands härad och 11,25 mantal i Dalsland. I vissa områden av Skaraborgs län täcker Lindholms- och Mariedalsgoden en betydande del av hela mantalet allmänt frälse: 29 % i Kållands härad, 25 % i Kinnefjärdings härad och 14 % i Läckö fögderi.¹

I frälsejordeböcker från 1680-talets mitt och framöver uppförs landborna under Lindholmen och Mariedal endast för en penningränta, ut-

¹ Siffrorna för mantalet avser förmedlat mantal enligt frälsejordeboken 1711. De la Gardieska saml. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 2, 4. LUB.

I kronans jordebok kan mantalet — alltjämt det förmedlade — för vissa hemman avvika uppåt eller nedåt från frälsejordebokens. Dessa avvikelser aktualiserades också i landboräkningarna vid redovisningen av den frälsekontribution, som utgick efter mantalet i kronans jordebok. Netto var kronans mantalssättning något högre. Mariedalsgodset omfattade sålunda enligt mantallssättningen i kronans jordebok 1,25 mantal rå- och rör, och 30,88 mantal allmänt frälse i Skaraborgs län, därav 12,63 mantal i Kinnefjärdings härad och 20,63 mantal i Läckö fögderi. Lindholmsetets allmänna frälse i Kållands härad och Skaraborgs län är enligt mantallssättningen i kronans jordebok 23,38 mantal. För procentberäkningarna i texten har givetvis kronans mantallssättning genomgående använts.

tryckt i daler silvermynt. Från 1700-talets första decennium finns bevarade kontinuerliga sviter av landboräkningar, alltså landbofogdarnas årliga redovisningar av uppbörden av räntan enligt jordeboken.² Landbofogden debiterade räntan efter jordebokens summa utan förvandling.³ Mot denna krediterade han avkortningar och anordningar, kontributioner och avgifter, löner och andra utgifter, diverse inköp till sätesgårdarnas eller hovförtäringens behov samt kontantleveranser till kassan. En granskning av kreditsidan och dess verifikationer ger vid handen, att bönderna undantagsvis och med särskilda skäl kunde medges betala räntan med persedlar, i regel då oxar. I sådana fall har oxarna "anammats" till varierande och tämligen låga priser.⁴ Den i jordböckerna uppförda penningräntan är alltså äkta: den har uppburits i penningar — eller undantagsvis i vad ränteägaren accepterat som penningars värde.

Närmast intresserar oss frågan om denna penningräntas ursprung. På vad grundade sig de räntekrav, som frälsejordeböckerna från 1680-talets mitt formulerar i pengar, och som åtminstone vid 1700-talets början också gottgjordes i pengar?

Från 1600-talet finns inga landboräkningar, endast jordeböcker bevarade. Jordeböckernas innehåll beror emellertid av deras funktion. Å

² Landboräkningar för Lindholmen 1700—1711, för Mariedal 1705—1711. De la Gardieska saml. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 1. LUB.

³ Däremot debiteras "gevinst" efter förvandling av det tullmjöl, som kvarnarna skulle utgöra enligt jordeboken, och som delvis anordnades, delvis såldes av landbofogden.

⁴ I Lindholmens landboräkningar har följande fall noterats:

1701: Av två åbor på ett hemman har på 1701 års skatt anammats 2 oxar, "efter de icke kunnat förskaffa penningar". Oxarna värderas till 6,75 resp. 10,5 dsm.

1702: För 6 oxar, värderade à 7—8 dsm, krediteras 45,5 dsm. Oxarna kvitteras av ägaren, som därvid medger avkortning på räntan med oxarnas värde.

1704: Nödvändiga slaktkreatur till Lindholmens gård har anammats av bönderna på deras skatt. Gäller 7 oxar, värderade à 6—9 dsm.

1707: 8 slaktoxar anammade av bönderna à 7,5—9 dsm.

1708: 1 ko "tagen på skatten" för 6 dsm; 1 ox "av landboräntan" för 9 dsm.

Vid landbostämman med Lindholmsbönderna 1712 tillbjuder en åbo 2 oxar för resterande skatt 16,1 dsm. Resolutionen uppmanar honom att försöka sälja oxarna; i andra hand ska de anammas för det angivna beloppet. Landbostämmaprotokoll 20/8 1712. De la Gardieska saml. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

ena sidan krävdes jordeböcker som grundval för fogdarnas uppbörd. Det är sådana jordeböcker, som så småningom endast upptar en ränta i pengar för varje hemman. Å andra sidan fördes långt fram i tiden jordeböcker, som för varje hemman redovisar de rusttjänstpliktiga persedlarna, främst huvudpersedlarna i den gamla jordeboksräntan, som efter en stående värdering omräknades i rusttjänstmarker, dvs. till rusttjänst taxerad inkomst. Dessa rusttjänstjordeböcker återspeglar alltså — med en del förvanskningar, särskilt genom förmedlingar — delar av den gamla jordeboksräntan med dess olika persedlar, långt efter det att dessa persedlar upphört att utgå.

Sammantaget kan jordeboksmaterialet ge vissa upplysningar om penningröntans ursprung. Både källmaterial och utveckling skiljer sig emellertid för de båda godsen. De måste därför behandlas vart för sig.

2. Mariedal

För Mariedalsgodset finns bevarade jordeböcker från åren 1648—49, 1663, 1687, 1692, 1696, 1702 och 1711.⁵ Godsets omfattning varierade. År 1648—49 redovisas förutom sätesgården — som då hette Söderbo och omfattade 2 mantal — 22,5 mantal frälsehemman, varav 18,25 mantal inom Läckö fögderi samt Kinne och Skånings härader och 4,25 mantal i Vartofta härad samt Älvsborgs län. 1663 års jordebok redo-

⁵ Jordeböcker för Mariedal, 1648—1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB. Följande jordeböcker ingår:

”Ärlige ränta på godsen under sätegården Söderbo pro anno 1648 med tillökningen pro anno 1649.” Dat. Sthlm 4/8 1647, undert. Margareta Brahe.

”Jordebok uppå Söderbo sätesgård med dess underliggande gods och lägenheter och ränta.” Odat., refereras i senare förteckning som ”1663 års jordebok”.

”Jordebok över Mariedal och dess underliggande gods.” Dat. 22/7 1687, undert. M. Stenbock.

”Jordebok över Mariedal och dess underliggande gods.” Dat. Mariedal 1/3 1692, undert. M. Stenbock.

”Jordebok över Mariedal och dess underliggande gods.” Dat. Sthlm 18/3 1696.

”Jordebok uppå Mariedals underl. gods varefter räntan årl. betalas och utgöras bör.” Dat. Mariedal 27/8 1702, undert. Joh. Rosenhane.

”Jordebok uppå Mariedals underliggande gods och skattlagde lägenheter, var- efter räntan årl. bör utgå.” Dat. Sthlm jan. 1711, undert. Agneta Wrede.

visar i det närmaste samma godsbestånd. År 1687 har däremot gods-kärnan inom Läckö fögderi, Kinne och Skåning krympt genom avytt-ringar, förmedlingar och inläggningar under Mariedal till 12,17 man-tal utom sätesgården, medan utfrälsehemmanen i Vartofta och Älvsborgs län ersatts av andra om 3 mantal. Därefter växer godset på nytt. Nya hemman tillkommer i Kinne och Vartofta härader samt i Älvsborgs län, och en del hemman överförs till Mariedal från Lindholmsgodset vid arv-skifte 1696.

Den äldsta jordeboken upptar för varje hemman "årliga räntan anno 1648" samt "tillökningen 1649". Räntan uträknas i riksdaler och öre silvermynt med 48 öre på riksdalern. 1 riksdaler är alltså räknad som 1,5 dsm eller 6 mark sm, dvs. efter den officiella värderingen av specie-riksdalern i svenskt silvermynt från år 1633 till år 1664.⁶ År 1643 hade 1 dsm "förhöjts" från 2 till 2,5 dkm. Riksdalerkursen i kopparmynt blir med dessa värderelationer 15 mark, vilket enligt den på 1680-talet ut-arbetade kursstatistiken också var den faktiskt gällande riksdalerkursen under större delen av 1640-talet.⁷

I de olika hemmanens räntor kan följande komponenter urskiljas: (a) jordeboksräntan, (b) "förhöjningen", (c) ovissa räntor, (d) "till-ökningen 1649".

(a) Jordeboksräntan består av ett ganska stort antal persedlar. Huvudpersedlarna är smör och spannmål, vilka — liksom de "årliga hästarna" (fodringen) — också var rusttjänstpliktiga. Därtill kommer årliga dagsverken samt en rad småpersedlar: ost, får, höns, ägg, lingarn, lärft, städjeoxar, fodernöt; vidare i regel en eller två smärre poster årliga pengar. Persedlarna upptas i regel efter det s.k. kronovärdet.⁸

⁶ År 1609 frigjordes specieriksdalen officiellt från räkneenheten daler (= 4 mark) och erhöll kursen 6 mark. År 1619 höjdes dess officiella värde till 6 1/2 mark. Men när år 1633 kopparmyntet nedskrevs till hälften mot silvermyntet, gavs specieriksdalern ånyo det officiella värdet 6 mark silvermynt (= 12 mark kopparmynt). Samma värderelation mellan specieriksdalern och silvermynt fastslogs på nytt år 1643, då kopparmyntet ytterligare nedskrevs till 2/5 av silvermyntet. Först år 1664 "förhöjdes" specieriksdalern till 6 1/2 mark silvermynt, senare, år 1681, till 8 mark silvermynt (= 2 dsm). *Wolontis, J.*, Kopparmyntningen i Sverige 1624—1714, s. 59 f., 92 f., 104 ff., 137 ff., 163.

⁷ *Wolontis, J.*, a.a., bil. H: "Specieriksdalerns kurs i mark kopparmynt under åren 1640—1685 enligt Rolof Cormelissons kursstatistik", s. 310 ff.

⁸ Med kronovärdet avses det oföränderliga bokföringsvärde, till vilket persed-larna upptogs i kronans jordeböcker och i landsböckerna före förvandlingen. Om

Huvudpersedlarna smör och spannmål är emellertid föremål för två olika värderingar i jordeboken. För vissa hemman värderas 1 lispund smör till 48 ösm (= 1 rdr), för andra till 52 ösm (= kronovärdet). För vissa hemman värderas 1 tunna spannmål (korn) till 9 mark sm (= kronovärdet), för andra till 12 mark sm (= 2 rdr).

(b) Den årliga räntan år 1648 inkluderar utöver jordebokspersedlarna en "förhöjning" i spannmål eller pengar för flertalet hemman. Förhöjningen är inte proportionell mot vare sig den övriga räntan, huvudpersedlarna eller mantalet. I stället synes den vara pålagd för att uppåt utjämna större skillnader i sammanlagd årlig ränta mellan hemman, som i andra avseenden — mantal eller smörränta — är jämbördiga.⁹

(c) 4 hemman av 34 har utöver den årliga räntan påförts ovissa räntor, nämligen gården, byggningshjälpen och salpeterhjälpen. De utgår givetvis efter mantal men till belopp, som motsvarar ungefär hälften av vad krono- och skattebönder hade att utgöra till kronan.¹⁰

(d) Flera hemman har påförts ytterligare en tillökning 1649. I samtliga fall är det helt enkelt fråga om en avrundning av räntan uppåt till hela eller halva riksdalrar.

1663 års jordebok redovisar för i stort sett samma hemman den årliga räntan, bestående av samma jordebokspersedlar och samma förhöjning. Däremot upptar den inga ovissa räntor, den saknar också varje spår av tillökningen 1649. Räntan i 1663 års jordebok är alltså identisk med summan av komponenterna (a) och (b) i 1648—49 års ränta. Dess penninguttryck har emellertid genomgått två förändringar. För

dess ursprung: *Linde, L. G.*, Sveriges finansrätt, s. 240 not ** och s. 263 not ***; *Ågren, K.*, Adelns bönder och kronans, s. 22. — Persedlarnas kronovärdering infördes i undervisningarna. Här har använts: Orternas undervisningar. Skaraborgs läns landskontor. GLA, fol. 85 ff. (Skaraborgs län).

⁹ T.ex.:

3 hela hemman med 8 punds smörränta var har före förhöjningen följande räntor: 16: 37 rdr (2), 14: 2 rdr (1). Endast den sistnämndas ränta förhöjs, med 3 rdr.

4 hela hemman med 6 punds smörränta var har före förhöjningen följande räntor: 17: 13 rdr (1), 16: 1 rdr (1), 16: — rdr (1), 12: 38 rdr (1). Endast den sistnämndas ränta förhöjs, med 1 rdr.

8 hela hemman med 4 punds smörränta var har före förhöjningen följande räntor: 12: 37 rdr (5), 12: 21 rdr (1), 10: 25 rdr (2). De 5 förstnämndas ränta förhöjs, med 1 rdr var, och de 2 sistnämndas med 1: 23 rdr var.

¹⁰ Samtliga dessa 4 hemman ligger utom Skaraborgs län.

det första tillämpas år 1663 genomgående den högre värderingen av huvudpersedlarna i 1648—49 års jordebok, varigenom alltså vissa hemman fått en högre ränta i pengar. För det andra uttrycks räntan år 1663 i daler silvermynt med 32 öre på dalern, varvid 1648—49 års riksdaler omräknats till svenskt silvermynt efter samma kurs: 1 rdr = 1,5 dsm = 6 mark sm.

Skillnaderna i ränta mellan de enskilda hemmanen återspeglar främst skillnader i den gamla persedelräntan, i antalet persedlar av olika slag. Mantalssättningen — eller om man så vill: indelningen av hemmanen i hela, halva och fjärdedels hemman — anknyter till dessa skillnader. Men anknytningen är mer eller mindre fast för olika persedlar. Vissa persedlar, exempelvis städja och årliga hästar, utgår i stort sett proportionellt mot mantalet. När det gäller de tungt vägande huvudpersedlarna, smöret och spannmålen, är anknytningen däremot lösare. Ett helt hemman påförs 4—8 lispund smör, ett halvt 2—3 lispund smör, ett fjärdedels 1—2 lispund smör. Högre smörränta drar ofta med sig högre spannmålsränta.¹¹ Den översiktliga sammanställningen i tab. II: 1 skiljer därför hemmanen inte bara i avseende på mantal utan också i avseende på smörränta.

Ränteutvecklingen enligt de följande jordeböckerna kan på grund av godsets krympning efter 1663 följas endast för 22 hemman. Av dessa bokfördes 15 år 1663 som allmänt frälse och 7 som rå- och rör. Vi ska särskilja dessa grupper, trots att 3 av de 7 rå- och rörsheemmanen av år 1663 fr.o.m. 1690-talet inte längre bokförs som rå- och rör utan som allmänt frälse. Bland de 15 allmänna frälsehemmanen av år 1663 ska vi skilja mellan å ena sidan dem, som behåller sitt mantal, å andra sidan dem, som genomgår förmedling i mantalet.

Av 8 stycken allmänna frälsehemman, som ingen förmedling genomgår efter 1663, har 6 stycken (4,25 mantal) exakt samma ränta i samtliga bevarade jordeböcker 1663—1711. Ett fjärdedels hemman har 1702 och 1711 fått en obetydlig räntehöjning med 1,5 ösm. Ett halvt hemman har 1702 och 1711 fått en 50 %-ig räntehöjning med 6 dsm.

7 allmänna frälsehemman genomgår förmedling efter 1663 från 6 till 3,8333 mantal. För 2 av dessa har förmedlingen inte medfört någon räntesänkning: i det ena fallet är räntan oförändrad, i det andra —

¹¹ Med 8 och 6 pund smör i räntan följer i regel 3 t:r spannmål, med 4 pund smör 1 1/2 t:a spannmål. Halva hemman har en spannmålsränta om 3/4 t:a.

Tab. II: 1. Hemmansräntor under Mariedal 1648—49 och 1663.

Mantal	Lisp.		Ränta 1648—49. Riksdaler			Ränta 1663 Dsm
	smör	Antal	a	a + b	a + b + d	
1,00	8	3	14,04—16,77	16,77—17,04	17—17,5	26,56—28,41
1,00	6	4	12,79—17,27	13,79—17,27	14—17,5	23,69—27
1,00	5	1	12,63	14,63	15	22,56
1,00	4	8	10,52—12,77	11,70—13,77	11,70—14	18,05—21,41
0,50	3	7	3,25—7,33	7—8	7—8	10,52—12
0,50	2	1	4,68	4,68		7,20
0,25	1—2	10	2,04—5,47	2,08—5,47	2,08—5,5	3,13—8,20

Anm.:

a = jordeboksränta

b = förhöjning

d = tillökning 1649

Ovissa räntor 1648—49 har ej medtagits.

Av de 34 hemmanen saknas 2 i 1663 års jordebok. Deras ränta 1663 har antagits = deras ränta i senare jordeböcker.

Källor: Jordeböcker för Mariedal 1648—1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

förmedlat från 1 till 0,5 mantal — har räntan fr.o.m. 1687 tvärtom höjts med 6 dsm i "arbetspengar". 3 hemman har fått räntesänkningar, som är proportionella mot förmedlingen. 2 hemman har fått räntesänkningar som proportionellt sett är mindre än förmedlingen.

De 7 rå- och rörshemmanen om 2,25 mantal genomgår inga förmedlingar. Däremot får de — på ett undantag när — en räntehöjning mellan 1663 och 1687. Den varierar mellan 2,54 och 1,23 dsm per hemman (halva och fjärdingar); genomsnittligt är den för de berörda hemmanen 27 %.¹² Samma hemman har vid 1700-talets början åter fått räntan något sänkt med i genomsnitt 3 % i förhållande till 1687.

¹² Rå- och rörshemmanens räntehöjningar bör ses mot bakgrunden av den ständiga roteringens införande på 1680-talet (i Västergötland 1683—85). Det innebar i förhållande till tidigare utskrivningsregler en skatteskärpning för det allmänna frälset, medan det ypperliga frälset fritogs. *Linde, L. G.*, Sveriges finansrätt, s. 428 ff.; *Carlson, F. F.*, Sveriges historia under konungarna av Pfalziska huset. IV, s. 19 ff., 223 ff.

De undersökta Mariedals-hemmanens ränta är alltså till sitt ursprung en penningavlösning av en äldre jordeboksräntas persedlar. Persedlarna har avlösts i stort sett efter kronovärderingen: enda undantaget är spannmålen som värderats högre. Till persedlarnas värde har senast 1648 tillkommit en förhöjning.

För de allmänna frälsehemmanen gäller, att den så uppkomna penningräntan i regel kvarstått i jordeböckerna till oförändrat belopp i daler silvermynt intill den tid — början av 1700-talet — då vi vet att den utgjordes i pengar. Endast förmedlingar har kunnat medföra — men inte alltid medfört — sänkningar av denna ränta. Några ovissa eller extraordinarie räntor (mantalsräntor) har inte införts i jordeböckerna och heller inte erlagts i pengar vid 1700-talets början. Två fall av räntehöjningar har noterats, båda med 6 dsm för 0,5 mantal. I det ena fallet är denna höjning betecknad som "arbetspengar".

3. Lindholmen

Den äldsta bevarade jordeboken över Lindholmset är daterad 1675.¹³ Det är emellertid en rusttjänstjordebok: den upptar endast

¹³ Jordeböcker för Lindholmen, 1675—1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB. Följande jordeböcker ingår:

"H. Exc. greve Bengt Oxenstiernas jordebok över Lindholmset." Dat. 24/12 1675, undert. Bengt Oxenstierna. Enbart rusttjänstjordebok, upptar de rusttjänstpliktiga huvudpersedlarna i den gamla jordeboksräntan.

"Jordebok över Lindholms gods i Västergötland." Dat. Sthlm 24/8 1682, undert. "på hans grevl. exc:s kontors vägnar" Carl Johansson. Upptar utgående räntor i riksdaler och i småpersedlar.

"Jordebok över Lindholmset i Västergötland." Dat. Sthlm 21/6 1683, undert. J. G. Stenbock. Upptar samma som föreg.

"Lindholms, Främmestas och Faluns underliggande gods" (överstr.: "Lindholms jordebok för året 1684"). Undert. M. E. Stenbock. Upptar utgående räntor i daler silvermynt; i marginalen även rusttjänstpersedlarna.

"Jordebok året 1689." Upptar dels rusttjänstpersedlar, dels "stadgeränta" i daler silvermynt.

Jordebok odat. och ofullständig men med samma uppgifter som 1682—83 års jordeböcker.

"Jordebok och rusttjänstlängd 1691." Upptar samma som 1689 års jordebok.

"Jordebok över Lindholms, Främmestas och Faluns underl. gods." I flera ex., renskrift dat. Lindholmen 27/1 1692. Upptar utgående räntor i daler silvermynt.

städja, smör, spannmål och årliga hästar, värderade efter kronovärderingen, samt en klumpsumma för "ovisst", allt i daler silvermynt, och den saknar uppgifter för öde och på frihet upptagna hemman. Jordeböcker från åren 1682—83 upptar däremot en penningränta i riksdaler och öre silvermynt samt för de flesta hemman fyra smärre persedlar utan värdering: malt, havre, hö och halm. I 1684 års jordebok har dessa räntor ersatts av en ränta i daler silvermynt för varje hemman. Det är denna dalerränta, som — oftast oförändrad — återkommer i de följande jordeböckerna, ibland under beteckningen "stadgeränta". En del av dessa jordeböcker är emellertid också utbyggda till rusttjänstlängder, alltså utrustade med uppgifter om äldre, rusttjänstpliktiga persedlar: smör, spannmål och årliga hästar.

Ränteförändringen 1683—84 bildar den naturliga utgångspunkten.

I 1682—83 års jordeböcker har de olika hemmanen alltså påförts dels en penningränta i riksdaler och öre silvermynt, dels en mindre persedelränta in natura. Summeringarna visar att man räknat 56 ösm på riksdalern; den har alltså räknats som 1,75 dsm eller 7 mark sm. Ett rannsaktionsprotokoll från år 1682 anmärker också om riksdalerräntan: "å 7 mark stycke säga de sig utgöra men intet högre". Om persedelräntan säger samma protokoll: "För 9 år sedan är dessa persedlar pålagda, varöver bönderna mycket klaga att de måste för deras skull lämna hemmanen öde som ock ökt 1 el. 2 Rdlr på var gård."¹⁴

Antalet skattlagda hemman i Västergötland i jordeböckerna 1682—84 var 63 — siffran inkluderar inte sätesgården Lindholmen men däremot Främmosta säteri, som brukades av bönder mot skatt. Av dessa är det 4, som i 1682—83 års jordeböcker saknar persedelränta. Räntan för dessa 4 hemman i 1684 års jordebok är en omräkning av deras riksdalerränta 1682—83 efter normen 1 rdr = 1,75 dsm (= 7 mark sm). Det-

"Jordebok på Lindholmset samt de på Dalsland belägne hemman som Agneta Wrede nu possiderar." Dat. Sthlm 13/3 1697, undert. Agneta Wrede. Upptar utgående räntor i daler silvermynt.

"Jordebok på Lindholms sätesgårds underliggande hemman och lägenheter." Dat. Sthlm jan. 1711, undert. Agneta Wrede. Upptar utgående räntor i dsm.

¹⁴ "Rannsaking över Lindholmset." Dat. Lindholmen 12/7 1682, undert. Jean Gunter; i: Jordeböcker för Lindholmen, 1675—1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB. Protokoll upptar 1682—83 års jordeböckers uppgifter samt marginalanteckningar för varje hemman.

samma gäller ytterligare 5 hemman, som emellertid 1682—83 är påförda persedlarna. De har tydligen i 1684 års jordebok befriats från persedlarna. Av marginalanteckningarna i 1682 års rannsakningsprotokoll framgår, att deras bönder i ett par fall bestridit, att de någonsin utgjort persedlarna.

15 andra hemman har år 1684 förmedlats i mantalet. Deras ränta 1684 är undantagslöst lägre än deras riksdalerränta 1682—83 (å 7 mark sm). De har tydligen erhållit både förmedling och räntesänkning; av 1682 års rannsakningsprotokoll framgår att bådadera i flera fall är av äldre datum. Räntesänkningarna är emellertid individualiserade och innefattar ofta avrundningar till jämna räntebelopp. Något regelbundet numeriskt samband mellan räntan 1682—83, förmedlingen och räntan 1684 kan inte fastställas i dessa fall. Detsamma gäller ytterligare 2 hemman, som erhållit individualiserade räntesänkningar utan förmedling i mantalet.

Det återstår 37 hemman, vars dalerränta 1684 är högre än deras riksdalerränta 1682—83 (å 7 mark sm). Det är rimligt att anta att denna differens i penningräntan är en avlösning av persedlarna i 1682—83 års jordeböcker. Persedlarna åsätts inte något värde i jordeböckerna, och deras avlösningspriser är obekanta. Antagandet kan emellertid prövas och avlösningspriserna härledas. De 37 hemmanen kan sammanföras i grupper av hemman med gemensam differens i penningräntan och gemensam persedelränta 1682—83, på sätt som visas i tab. II: 2.

Redan en blick på tabellen gör det sannolikt, att räntedifferensen verkligen är en persedelavlösning. Grupperna ordnar sig efter såväl fallande räntedifferens som fallande persedelränta. Mellan grupperna a, d, f och g råder precis samma relationer mellan persedelräntor och räntedifferenser: $3 : 1 : 1/2 : 1/4$.

Vi förutsätter, att räntedifferensen för varje grupp är = summan av dess persedelmängder multiplicerade med resp. persedels enhetspris. Vi har 4 obekanta: priserna per skäppa malt, per skäppa havre, per palm hö och per kärve halm. Av våra 7 grupper ger a, d, f och g samma information om persedelvärderingen; vi får alltså endast 4 oberoende ekvationer. Därmed kan persedelpriserna lösas.¹⁵ Vi får:

¹⁵ Lösningen möjliggörs av ett enda hemman: särlingen i grupp e, som har dubbelt så stor halmränta 1682—83 som övriga halva hemman (i grupp f).

Tab. II: 2. *Persedelröntans avlösning vid 37 hemman under Lindholmen 1684.*

Grupp	Antal hemman	Räntedifferens Daler:öre sm	Persedelränta 1682—83			
			Malt skäppor	Havre skäppor	Hö palmar	Halm kärvar
a	1	17:28	18	12	3	60
b	3	9:8 2/3	10	8	1	30
c	8	8:8 2/3	9	6	1	30
d	12	5:30 2/3	6	4	1	20
e	1	3:9 1/3	3	2	1/2	20
f	7	2:31 1/3	3	2	1/2	10
g	5	1:15 2/3	1 1/2	1	1/4	5

Anm.:

Grupp a: Främsta säteri om 3 mantal.

Grupperna b—d: Hela hemman.

Grupperna e—f: Halva hemman.

Grupp g: Fjärdedels hemman.

Källor: Jordeböcker för Lindholmen 1675—1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

1 skäppa malt:	Dsm 0: 16
1 skäppa havre:	Dsm 0: 8
1 palm hö:	Dsm 1: 10 2/3
1 kärve halm:	Dsm 0: 1

Priserna är väl avrundade. Sädespriserna är 11 % högre än kronovärderingens och iakttar samma relation spannmål : havre (2 : 1).¹⁶

Det är alltså ostridigt, att 1684 års penningränta — bortsett från förmedlingar — är en avlösning i daler silvermynt av räntan 1682—83, varvid riksdalern räknats à 7 mark sm eller 1,75 dsm och persedlarna avlösts efter ovan härledda priser.

Nästa fråga gäller riksdalerräntan 1682—83 och dess ursprung.

Hemmanen under Mariedal fick redan vid 1600-talets mitt sin gamla jordeboksränta med dess mångfald av persedlar uträknad i riksdaler och

¹⁶ Kronovärdet per skäppa (à 5 skäppor per tunna) är 14,4 resp. 7,2 ösm för spannmål och havre. Orternas undervisningar. Skaraborgs läns landskontor. GLA, fol. 85 f.

öre silvermynt. Det förefaller rimligt att försöka relatera även Lindholmshemmanens riksdalerränta till en äldre jordeboksränta i persedlar. För deras vidkommande känner vi emellertid inte denna äldre jordeboksränta i dess helhet. Däremot har vi i rusttjänstjordeböckerna uppgifter om en del av denna ränta, framför allt huvudpersedlarna. De äldsta uppgifterna härom möter i 1675 års jordebok. För hemman, som då var helt eller delvis öde eller upptagna på frihet, är uppgifterna ofullständiga. Men man kan komplettera ur senare rusttjänstjordeböcker.¹⁷

De allmänna frälsehemmanen under Lindholmen var till antalet 62. De betecknas i en del jordeböcker som "infrälse" resp. "uträlse", beroende på avståndet till sätesgården.¹⁸ De fördelar sig vidare efter mantalet på hela, halva och fjärdedels hemman. Fördelningen framgår av tab. II: 3.

Tab. II: 3. *Allmänna frälsehemman under Lindholmen 1682—83.*

	Antal hemman				S:a mantal
	Hela	Halva	Fjärdedels	Summa	
Infrälse	27	13	2	42	34,0
Uträlse	12	2	6	20	14,5
Summa	39	15	8	62	48,5

Källor: Jordeböcker för Lindholmen 1682, 1683 och 1684. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Tabell II: 4 sammanställer de olika riksdalerräntorna 1682—83 med de persedlar som rusttjänstjordeböckerna ger upplysning om. Infrälse och uträlse behandlas var för sig. Inom vardera kategorin ordnas hemmanen i grupper efter mantal och fallande riksdalerränta.

¹⁷ Framför allt ur uppgifter till 1689 och 1691 års jordeböcker, jfr ovan s. 42, n. 13.

¹⁸ Såsom "infrälse" anges i jordeböckerna samtliga allmänna frälsehemman i Kållands härad, dvs. i samma härad som sätesgården. Alla övriga betecknas som "uträlse". Undantag: 1/2 mantal Lilla Botorp i Lavads s:n av Kållands härad anges i 1682—83 års jordeböcker som uträlse men i 1684 års jordebok som infrälse. Det har här räknats som infrälse liksom övriga hemman i samma socken.

Tab. II: 4. Riksdalerränta och jordebokspersedlar för 62 allmänna frälsehemman under Lindholmen 1682—83.

Mantal	Riksdalerränta		Antal hemman	Jordebokspersedlar			
	Rdr:ösm	Mark sm		Smör lispund	Spannmål tunnor	Städja dsm	Årl. hästar
Infrälse:							
1,00	22:28	157 1/2	1	8	1,5	1,5	4
1,00	22:21 1/3	156 2/3	3	8	1,5	1,5	4
1,00	18:32	130	7	6	1,5	1,5	4
1,00	15	105	2	3—4	1	1,5	4
1,00	14:43 2/3	103 11/24	1	3	1	1,5	4
1,00	14:42 2/3	103 1/3	13	3—4	1	1,5	4
0,50	12	84	1	3	0,5	0,75	2
0,50	7:28	52 1/2	1	2,5	0,5	0,75	2
0,50	7:21 1/3	51 2/3	10	2—3	0,5	0,75—1,5	2
0,50	7:21	51 5/8	1	2	0,5	0,75	2
0,25	3:37 1/3	25 2/3	1	1
0,25	3:27 1/3	24 5/12	1	1	0,25
Utfrälse:							
1,00	23:53 1/3	167 2/3	4	6	1,5	1,5	4
1,00	20:8	141	5	4	1	1,5	4
1,00	18:53 1/3	132 2/3	1	6	1,5	1,5	4
1,00	15:24	108	1	4
1,00	13:16	93	1	1	1	1,5	4
0,50	10:10 2/3	71 1/3	2	2—3	0,5	0,75	2
0,25	5:1 1/3	35 1/6	4	1	0,25	0,375	1
0,25	5	35	1	1	0,25	0,375	2
0,25	3:28 1/3	24 13/24	1	—

Källor: Jordeböcker för Lindholmen 1675, 1682—83, 1689, 1691. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Av de kända jordebokspersedlarna utgår städjan och de årliga hästarna med få undantag likformigt per mantal. Smörräntan — och i mindre utsträckning spannmålsräntan — differentierar däremot mantalet: bland de hela hemmanen kan man urskilja ett stort mantal om 8 lispund smör,

ett medelstort om 6 lispund smör och ett mindre om 3—4 lispund smör.

För infrälsehemmanen framträder följande mönster.

Ett helt hemman om 8 pund har i allmänhet fått en riksdalerränta om 156 $\frac{2}{3}$ mark sm. 6-pundshemmanen har en riksdalerränta om 130 mark sm, dvs. 26 $\frac{2}{3}$ mark sm lägre. Mindre hela hemman med 3, 3,5 och 4 pund smörränta har behandlats som jämbördiga och i regel fått ytterligare 26 $\frac{2}{3}$ mark sm lägre ränta, dvs. 103 $\frac{1}{3}$ mark sm. De halva hemmanen, som på två undantag när är 2-pundshemman, har i regel jämnt hälften så stor riksdalerränta som flertalet av de mindre helhemmanen; de båda fjärdingarna med 1 lispund smör vardera har ungefär en fjärdedel av samma ränta. 33 av de 42 infrälsehemmanen följer exakt mönstret med 156 $\frac{2}{3}$, 130 och 103 $\frac{1}{3}$ mark sm ränta per mantal. Avvikelserna från mönstret är med ett undantag små — i fyra fall är det helt enkelt fråga om avrundningar av räntan till hela och halva riksdalertal (22,5, 15 och 7,5 rdr). Om den enda egentliga särlingen — ett halvt hemman med 12 rdr i ränta — upplyser jordeboken, att den betalar denna ränta utan småpersedlarna ”pro arrende”.¹⁹

För de 20 utfrälsehemmanen framträder ett analogt mönster på högre nivå. Av 6-pundshemmanen har flertalet 167 $\frac{2}{3}$ mark sm i ränta, medan 4-pundshemmanen i regel har 141 mark sm, alltså åter 26 $\frac{2}{3}$ mark sm mindre. Halv- och fjärdedelshemmanen har i regel ungefär hälften resp. en fjärdedel av 4-pundshemmanens ränta. 3 hela hemman — med 6, 4 och 1 lispund smör — avviker markant nedåt från mönstret.²⁰

Följande slutsatser kan dras. Riksdalerräntan vid Lindholmset har lika lite som vid Mariedalsgodset varit någon individuellt kontrakterad eller ”marknadsbestämd” penningränta. Huruvida den — liksom vid Mariedal — uppkommit som en penningavlösning av samtliga jordebokspersedlar kan inte med bestämdhet avgöras; att så många hemman med tydliga olikheter i de av oss kända jordebokspersedlarna har samma riksdalerränta — exempelvis gruppen av hela hemman med 3, 3,5 eller 4 lispund smör — gör det emellertid mindre sannolikt. Men det står fullt klart, att Lindholmsetts riksdalerränta ”stadgats” efter tydliga kamerala konventioner. Normerande för den har varit dels man-

¹⁹ $\frac{1}{2}$ mantal Jon Duk (i kronans jordebok: Torp) i Tådene s:n av Kållands h:d enligt 1682 års jordebok.

²⁰ Friel Getegården och Sal Bertegården i Åse h:d samt Ebbetorp i Hova s:n av Vadsbo h:d.

Tab. II: 5. *Typer av riksdalerräntor för in- och utfrälse under Lindholmen 1682—83.*

Mantal	Smörränta lispund	Riksdalerränta i mark sm		Differens i mark sm	Diff. i % av ränta för infrälse
		Infrälse	Utfrälse		
1,00	6	130	167 2/3	37 2/3	29
1,00	3—4	103 1/3	141	37 2/3	36
0,50	2—3	51 2/3	71 1/3	19 2/3	38
0,25	1	25 2/3	35 1/6	9 1/2	37

Källa: Tab. II: 4.

talet, dels smöret, huvudpersedeln i den gamla jordeboksräntan. Vid fastställandet av resp. hemmans riksdalerränta har den gamla smörräntan s.a.s. graderat mantalet, visserligen grövre än men på ett i princip likartat sätt som öretalen i vissa mellansvenska landskap.²¹

Detsamma gäller de småpersedlar, som ännu 1682—83 kompletterade riksdalerräntan. Av tab. II: 2 framgår att dessa persedlar utgick med olika belopp för tre grupper av hela hemman: grupperna b—d i tabellen. Av dessa är grupp b 8-pundshemman, grupp c 6-pundshemman och grupp d hemman med 3—4 lispund smör.

För in- och utfrälsehemman har riksdalerräntan stadgats på i princip samma sätt. Men utfrälsehemmanen har i regel en högre riksdalerränta.

Därvid bör redan här understrykas, att denna ränteskillnad bestäms av mantalet, såsom framgår av en jämförelse mellan de typiska räntorna för olika grupper av hemman (tab. II: 5).

Utfrälsehemmanen har alltså ungefär 38 mark sm högre riksdalerränta per mantal, oberoende av smörräntan. Förhöjningen motiveras inte av några skillnader i de övriga jordebokspersedlar vi känner: spannmål, städja eller årliga hästar. Den är alltför stor — ca 1 1/2 ggr så stor som den riksdalerränteskillnad, som motiverats av en skillnad på 2 pund smör i jordeboksräntan — för att kunna förklaras med eventuella skill-

²¹ Härmed avses endast att ett mantals skattekraft uppskattats efter dess smörränta på liknande sätt som efter öres- och örtugtalerna i marklandslandskapen. Däremot påstås inte att smörräntan haft samma grunder som örtug- och öresland. Om dessa, se Hannerberg, D., Tunnländ, öresland, utsäde och tegskifte. *Gothia X* (1952), s. 1—31; *Agren, K.*, Adels bönder och kronans, s. 46 ff.

nader i av oss okända småpersedlar i jordeboksräntan. Malt, havre, hö och halm utgörs enligt 1682—83 års jordeböcker i ungefär samma proportioner av såväl utfrälse som infrälse. Förklaringen bör alltså sökas i en skillnad mellan in- och utfrälse i bördor, vilka utöver jordeboksräntan åvilat mantalet, dvs. i den s.k. mantalsräntan.

4. Förmedlingar och räntesänkningar.

Ursprunget till penningräntan för det allmänna frälset under Mariedal och Lindholmen har därmed klarlagts. Det framgår bl.a. av skillnaden mellan in- och utfrälse ränta under Lindholmen att man utöver penningräntan måste räkna med en arbetsränta av varierande omfattning. Innan den diskuteras, skall emellertid penningräntan jämföras med penningvärdet av räntan av skatte och krono vid 1700-talets början. För en sådan jämförelse behöver vi å ena sidan typ- och genomsnittsvärden för frälsehemmanens ränta per mantal, å andra sidan någon uppfattning om hur dessa värden påverkades av de många förmedlingarna under 1680- och 1690-talen.

Av det allmänna frälset under Mariedal är det — som tidigare nämnts — endast 15 hemman, vars ränteutveckling enligt jordeböckerna kan följas över hela förmedlingsperioden, dvs. för Mariedals vidkommande från 1663 till 1711—12. Nämvärda förhöjningar av penningräntan kunde bara konstateras i två fall, båda med 6 dsm per $1/2$ mantal. I det ena fallet är denna räntehöjning angiven som arbetspengar.²² Vi ska här förutsätta att det i båda fallen handlar om penningavlösning av arbetskyldighet, alltså inga reella ränteförändringar, och vi ska därför bortse från dem. Det återstår då för dessa Mariedalshemman bara förmedlingar och räntesänkningar. Deras inbördes förhållanden framgår av tab. II: 6.

Räntesumman sjönk i samband med förmedlingarna men inte i samma takt som mantalet. Därigenom steg genomsnittsräntan per mantal något.

Den genomsnittliga räntan per $1/4$ mantal var före förmedlingarna 5,63 dsm. Medelvärdet döljer individuella variationer. Som tidigare framgått beror dessa variationer framför allt på skillnader i smörräntan per mantal; smörräntan graderar mantalet. För de här undersökta

²² Ovan, s. 40—1.

Tab. II: 6. *Förmedlingar och räntesänkningar för 15 allmänna frälsehemman under Mariedal 1663—1712.*

	1663	1712	Proc. förändr. 1663—1712
Mantal	11,0000	8,8333	- 20
Räntesumma	247,64 dsm	221,69 dsm	- 10
Ränta per 1/4 mantal i genomsnitt	5,63 dsm	6,27 dsm	+ 11

Källor: Mariedal: jordeböcker 1663 och 1711 samt landbostämmoprotokoll 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland. Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Mariedalshemmanen är emellertid skillnaderna i ränta per mantal för de olika mantalskategorierna ganska små. Av 6-pundsmantalen har 1/4 hemman en ränta på 8,20 dsm; de övriga ligger mellan 6,25 och 5,34 dsm per 1/4 mantal med 6,00 dsm som typvärde. Ett 5-pundshemman har 5,64 dsm i ränta per 1/4 mantal. 4-pundsmantalen har mellan 5,35 och 4,63 dsm per 1/4 mantal med 5,29 dsm som typvärde. Förmedlingar, som inte följs av proportionella räntesänkningar, ökar spridningen i ränta per mantal. Ett hemman, som exempelvis förmedlas till hälften i mantalet utan någon räntesänkning alls, får sin ränta per mantal fördubblad.

För Lindholmsgodsets vidkommande är det 1682—83 års jordeböcker som återger ränteförhållandena före förmedlingarna. Här upptas emellertid räntan i riksdaler samt persedlarna malt, havre, hö och halm. Först 1684 är hela räntan uttryckt i daler silvermynt, men då har också många hemman fått mantal och ränta förmedlade. Vi vet emellertid, att 1682—83 års riksdaler- och persedelräntor år 1684 omräknades i daler silvermynt efter gemensamma regler för alla oförmedlade hemman: riksdalern löstes à 7 mark sm (= 1,75 dsm) och persedlarna efter enhetliga priser, som härletts ovan.²⁸ Samtliga oförmedlade räntor i 1682—83 års jordeböcker kan efter dessa regler omräknas i daler silvermynt. Det har också tidigare noterats, att såväl riksdaler- som persedelräntorna i 1682—83 års jordeböcker företer markerade typvärden för tre olika

²⁸ Ovan, s. 44—5.

Tab. II: 7. *Typvärden för den oförmedlade räntan under Lindholmen 1682—83.*

	Ränta per 1/4 mantal i daler silvermynt	
	Infrälse	Utfrälse
Mantal om 8 pund	12,11	
Mantal om 6 pund	10,19	12,55
Mantal om 3—4 pund	7,95	10,30

Källor: Tab. II: 2, II: 4 och II: 5.

mantalskategorier: ett stort mantal om 8 pund smör, ett medelstort om 6 pund och ett mindre om 3 à 4 pund. Slutligen hade utfrälsehemmanen ca 38 mark sm högre ränta per mantal än infrälsehemmanen. Därmed kan Lindholmsgodsets typiska räntor före förmedlingarna anges i daler silvermynt per 1/4 mantal (tab. II: 7).

De 15 undersökta allmänna frälsehemmanen under Mariedal låg på ett undantag när i Kinnefjärdings och Kinne härader. Den relevanta jämförelsen är mellan dem och Lindholmsgodsets infrälse, varav allt låg i Kållands härad. Även så är skillnaden i typiska oförmedlade räntor per mantal markant mellan de båda godsens. Lindholmsgodsets infrälse hade väsentligt högre räntor per mantal: 70 % högre för 6-pundsmantalet, 50 % högre för 4-pundsmantalet. Denna skillnad har sitt kamerala ursprung i tre förhållanden:

1) Stadgeräntan i riksdaler vid Lindholmen är genomgående högre än Mariedalshemmanens avlösningsränta i riksdaler — och mer så för de större mantalen.²⁴

2) Mariedalsgodsets riksdalerränta har senast 1663 omräknats till daler silvermynt efter kursen 1 rdr = 1,5 dsm; Lindholmsgodsets riksdalerränta har omräknats först 1684 och då efter kursen 1 rdr = 1,75 dsm.

3) Hemmanen under Lindholmen har på 1670-talet påförts en per-sedelränta, som saknar motsvarighet vid Mariedal.

Ränteutvecklingen vid Lindholmsgodset under förmedlingsperioden och fram till 1712 kan följas för inalles 54 hemman, därav 39 infrälse. En del hemman får sin ränta höjd med arbets- eller dagsverkspengar; vi uppskjuter tillsvidare diskussionen härom och borträknar dessa för-

²⁴ Jfr ovan, tab. II: 1 och II: 4.

Tab. II: 8. *Förmedlingar och räntesänkningar för 54 allmänna frälsehemman, därav 39 infrälse och 15 utfrälse, under Lindholmen (delvis senare under Mariedal) 1682/83—1712.*

	1682/83	1712	Proc. förändr. 1682/83—1712
<i>Infrälse</i>			
Mantal	32,25	26,75	- 17
Räntesumma	1 144,72 dsm	1 011,25 dsm	- 12
Ränta per 1/4 mantal i genomsnitt	8,87 dsm	9,45 dsm	+ 7
<i>Utfrälse</i>			
Mantal	12,00	10,29	- 14
Räntesumma	489,42 dsm	380,56 dsm	- 22
Ränta per 1/4 mantal i genomsnitt	10,20 dsm	9,24 dsm	- 9

Anm. 1: Riksdaler- och persedelräntan 1682/83 har för varje hemman omräknats till daler silvermynt efter de riksdaler- och persedelpriser, som härletts ovan, s. 43—5.

Anm. 2: Genomsnittsräntan per 1/4 mantal utfrälse 1682/83 är lägre än de båda typvärdena för utfrälse i tab. II: 7. Den dras ner av tre atypiska helhemman med väsentligt lägre ränta. Jfr tab. II: 4 och s. 48.

Källor: Jordeböcker för Lindholmen 1682—83 samt 1711. Jordebok för Mariedal 1711. Landbostämmoprotokoll för Lindholmen och Mariedal 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland. Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

ändringar på samma sätt som för de två Mariedalshemmanen.²⁵ Tre av de hemman, som vid arvskifte 1696 överförs till Mariedal, får fr.o.m. denna överföring — dvs. fr.o.m. 1702 års jordebok för Mariedal — en markant räntehöjning. Det finns skäl att misstänka, att också dessa förändringar har att göra med ändrad arbetskyldighet, och vi borträknar även dem.²⁶ Det återstår förmedlingar och räntesänkningar. Deras resultat sammanfattas för in- resp. utfrälse i tab. II: 8.

²⁵ Nedan, s. 66 ff.

²⁶ Nämligen Storegården, Kåregården och Kambo i Kedums s:n av Kållands h:d. Av landbostämmoprotokoll 1712 framgår att åtminstone två av dem erhållit lindring i skyldigheten att hålla kator. Landbostämmoprotokoll 31/7 1712 vid Mariedal. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

För Lindholmsgodsets infrälse framträder samma tendens som för Mariedalshemmanen: mantalet förmedlas mer än räntan, varigenom genomsnittsräntan per mantal stiger något. För utfrälsehemmanen är tendensen den motsatta: räntan förmedlas mer än mantalet, så att genomsnittsräntan per mantal sjunker. År 1712 framträder inte längre någon skillnad i genomsnittlig ränta per mantal mellan infrälse och utfrälse.

5. Jämförande beräkning av jordeboks- och mantalsränta av krono och skatte

Hur förhöll sig penningräntan av det allmänna frälset till den samtida räntan av krono- och skattejord vid 1700-talets början? Det lämpligaste området för en sådan jämförelse är Kållands härad, där det allmänna frälset under Lindholmen och Mariedal täckte nära 30 % av det totala mantalet allmänt frälse. Den följande jämförelsen gäller alltså å ena sidan Lindholmsgodsets gamla infrälse — varav några hemman på 1690-talet överfördes till Mariedal — å andra sidan skatte- och kronohemmanen i Kållands härad.

Räntan av skatte- och kronohemman redovisas i kronans jordeböcker. Dess ena del är den s.k. jordeboksräntan, den gamla årliga räntan med dess olika persedlar, av vilka smöret dominerade i större delen av Västergötland. För skatte och krono liksom för frälse gäller, att jordeboksräntan utgår med olika belopp per mantal för olika hemman; framför allt varierar smörräntan. Den andra delen, mantalsräntan, sammanfattar de olika, ursprungligen beviljade "ovissa" och "extraordinarie" räntor, som växt fram under 1600-talet och så småningom fixerats till stående skatter. Eftersom dessa räntor från början påförts hemmanen efter deras mantal, är mantalsräntan alltid proportionell mot mantalet.²⁷

Jordeboks- och mantalsräntans olika poster sammanräknas i jordeböckerna till ett belopp i daler silvermynt. En del poster var också stående avgifter i pengar. I andra fall beräknar jordeboken de gamla persedlarnas penningvärde efter den s.k. kronovärderingen, medan dessa

²⁷ *Linde, L. G.*, Sveriges finansrätt, s. 252—271; *Thomson, A.*, Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809—1866 I, s. 5—8, 18—34; *Ågren, K.*, Adelns bönder och kronans, s. 11 f., 68—75.

persedlar i verkligheten presterades på annat sätt: in natura, i pengar efter årliga markegångspriser, eller efter förvandling till andra persedlar, som i sin tur presterades in natura eller i pengar efter olika regler. Jordebokens nödvändiga komplement är alltså undervisningen om hur räntan utgjordes. De olika länens undervisningar samlades under 1680-talet under rubriken "Orternas undervisningar".²⁸ Av dem framgår, att penningvärdet av skatte- och kronohemmanens ränta i princip kan betraktas som summan av å ena sidan en fast, å andra sidan en med de årliga priserna rörlig del.

En del persedlar skulle utgöras antingen in natura eller i pengar efter årlig markegång, varvid räntemottagaren i vissa fall kunde prestation in natura. Det finns goda skäl för att hävda att det verkliga värdet av en naturaprestation kunde avvika från värderingen efter markegången. Men det finns inga möjligheter att beräkna sådana avvikelser. Räntans rörliga del kan inte värderas på annat sätt än efter markegångspriserna. För Skaraborgs län finns i en särskild samling bevarade markegångstaxor för år 1699 samt åren 1705—17.²⁹ Såväl uppgifter om markegångspriserna för de mellanliggande åren 1700—04 som kompletteringar till markegångstaxorna kan fås ur landsböckernas förvandlingskonton, där "gevinsten" av förvandlingen från kronovärde till markegångspriser av kronans behållna ränta uträknas.³⁰

Mantalsräntan — i princip densamma per mantal skatte och krono — bestod av landtågsgården, byggningshjälpen, salpeterhjälpen, boskapspengarna, skjutsfärdspengarna samt dagsverkspengarna. Av dessa utgick byggnings- och salpeterhjälpen samt boskaps- och skjutsfärdspengarna med fasta belopp, desamma som jordeboken upptar.³¹ De många olika

²⁸ Orternas undervisningar. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Jfr Linde, a.a., s. 253.

²⁹ Markegångstaxor för åren 1699—1763. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

³⁰ Landsböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA. — Förvandlingskontona möter i regel i slutet av fögderiernas specialräkningar, efter avkortningar och anordningar.

³¹ Såväl byggnings- som salpeterhjälpen utgick ursprungligen i persedlar men fixerades efter hand i regel till en stående avgift i pengar. Enligt Linde utgick slutligen byggningshjälpen *antingen* efter kronovärde med 2: 8 dsm per mantal *eller* efter dubbla kronovärdet med 4: 16 dsm per mantal *eller* efter markegång, medan salpeterhjälpen i allmänhet utgick med 1: 27 dsm per mantal men även med 1: 17 dsm per mantal. *Linde*, a.a., s. 265—267. Men i Skaraborgs län löstes

persedlarna i landtågsgården hade däremot förvandlats till å ena sidan ett fast belopp i pengar, de s.k. gårdepengarna, å andra sidan en spannmålsränta per mantal om 9 skäppor efter "lilla målet", dvs. i skäppor varav räknades 5 per tunna.³² Dagsverkspengarna bestod av de "ovissa" dagsverkena: 6 öke- och 12 drängedagsverken.³³ För deras utgörande gällde enligt 1680-talets reglementen följande regler för de indelta hemmanen: om hemmanet låg på mer än 2 mils avstånd från indelningshavaren hade bonden rätt att lösa dem efter kronovärderingen å 8 resp. 4 ösm; i annat fall skulle de utgöras in natura eller lösas av kronobonden å 16 resp. 8 ösm, av skattebonden efter markegång.³⁴ I landsböckernas förvandlingskonton genomgår de behållna dagsverkspengarna inte någon förvandling.³⁵

För värderingen av dagsverkspengarna i mantalsräntan föreligger alltså fyra alternativ: (a) kronovärdet; (b) dubbla kronovärdet; (c) värdet efter markegångspris; (d) värdet av dagsverkena som arbetsprestation. Alternativ (d) kan inte beräknas utan måste identifieras med alternativ (c).

Samtliga markegångstaxor 1705—17 upptar ett jordeboksdagsverke (= ett drängedagsverke) till 8 ösm, alltså dubbla kronovärdet. För åren dessförinnan är man hänvisad till landsböckernas förvandlingskonton.

byggningshjälpen med 2: 20 dsm och salpeterhjälpen med 1: 13 dsm per mantal. Orternas undervisningar, fol. 89 f.

Boskaps- och skjutsfärdspengarna blev fasta mantalsskatter år 1642 med 2 resp. 3 dsm per mantal. *Linde*, a.a., s. 268—70; Orternas undervisningar, fol. 90.

³² I jordeböckerna upptas gården efter de ursprungliga persedlarnas kronovärden till 7: 26. 9 3/5 dsm per mantal. Förvandlingen — genomförd fr.o.m. år 1635 — innebar att samtliga gårdepersedlar utom gärdesspannmålen löstes med gårdepengarna å 4: 20 dsm per mantal, dvs. högre än deras sammanlagda kronovärde (3:24.19 1/5 dsm). *Linde*, a.a., s. 264; Orternas undervisningar, fol. 89.

³³ Den i jordeböckerna använda termen "dagsverkspenningar" är något oegentlig. Undervisningen upptar 6 öke- och 12 drängedagsverken som ersättning för tidigare utgångna hjälpedagsverken. Orternas undervisningar, fol. 90.

³⁴ Kungl. Maj:ts nådigaste förordning och reglemente för dess betjänte under militien och landsstaten 5/1 1684, § 5 (samt ingående: Reglemente för Kungl. Maj:ts infanteri och fotfolk, § 1, och Reglementet för landsstaten, § 1). Årstrycket.

Kungl. Maj:ts nådige förklaring över några punkter uti det den 5 januari 1684 utgångne reglemente 7/4 1685, § 1. Årstrycket.

³⁵ Däremot förvandlas, som nedan framhålls, *jordeboksdagsverken* fr.o.m. 1702.

Tab. II: 9. *Mantalsröntan i pengar och spannmål 1703—17.*

Mantal	Räntetitel	Penningröntan, dsm		Spannmålsrönta Tunnor
		Alt. (a)	Alt. (b)	
1/1	Landtågsgården	4:20	4:20	1,8
1/1	Byggningshjälpen	2:20	2:20	
1/1	Salpeterhjälpen	1:13	1:13	
1/1	Boskapspengarna	2:—	2:—	
1/1	Skjutsfärdspengarna	3:—	3:—	
1/1	Dagsverkspengarna	3:—	6:—	
1/1	S:a mantalsrönta	16:21	19:21	1,8
1/4	S:a mantalsrönta	4:5.6	4:29.6	0,45

Anm.: Alt. (a): Kronovärdet. Alt. (b): Dubbla kronovärdet.

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Jordeböcker. Markegångstaxor 1699—1763. Landsböcker 1699—1705. Orternas undervisningar. GLA.

Åren 1699—1701 sker här ingen förvandling: jordeboksdagsverkena tas upp till kronovärdet (4 ösm). År 1702 har de höjts till 8 ösm i ett fögderi, åren 1703—04 i fyra fögderier. Fr.o.m. år 1705 förvandlas de genomgående efter markegångspriset 8 ösm.

För åren 1703—17 sammanfaller alltså alternativen (b) och (c). Beräkningen av mantalsröntans penningvärde kan alltså — bortsett från gärdesspannmålen — göras i två alternativ, varav det ena gäller hemman på mer än två mils avstånd från indelningshavaren (tab. II: 9).

Jordeboksröntan av skattehemmanen i Kålland har två genomgående och utmärkande drag. För det första består den endast av fyra persedlar: smör, dagsverken, årliga hästar och kungshästar. För det andra är det endast smörröntan per mantal som varierar mellan 2 och 6 lispund; i övrigt utgörs genomgående 3 dagsverken, 8 årliga hästar och 4 kungshästar per mantal. Undantagen från dessa regler är få: dels skatteköpta hemman (dvs. gamla kronohemman), dels från frälset tillbytta hemman (dvs. gamla frälsehemman), och slutligen ett par undantagsfall av hemman som genomgått ojämn förmedling (dvs. förmedlats antingen i jordeboks- eller i mantalsröntan och mantalet). Om å andra sidan ett kronohemman uppvisar samma typ av jordeboksrönta, så är det fråga om ett skattevrak (dvs. gammalt skatte).

Tab. II: 10. Procentuell fördelning av mantalet gammalt skatte i Kålland efter smörräntan per mantal.

Lispund smör per mantal	Mantal i % av det totala mantalet gammalt skatte
6	10,7
5,5	6,0
5	29,5
4,5	19,1
4	22,7
3,5	1,2
3	8,9
2,5	—
2	1,9
	<hr/> 100,0

Källa: Skaraborgs läns landskontor: Jordeböcker. GLA.

1720-talets jordeböcker upptar 83,875 mantal gammalt skatte i Kålland. Begreppet gammalt skatte exkluderar då skatteköpta och från frälset tillbytta hemman men inkluderar hemman, som blivit krono genom skattevrak. Procentuellt fördelar sig detta mantal på hemmansgrupper, som definieras av sin smörränta per mantal, så som tab. II: 10 visar.

Det vägda medeltalet för smörräntan per mantal är 4,56 lispund. Ett skattehemman med 4 1/2 lispund smör i jordeboksräntan skall därför få representera genomsnittsförhållandena för Kålland.

Enligt orternas undervisningar betalades i Skaraborgs län alltsedan 1600-talets mitt en årlig häst med 10,5 ösm och en kungshäst med 7 ösm.³⁸ Samma priser möter oföränderligt i markegångstaxorna ända in på 1770-talet. Hela fodringen kan alltså betraktas som en fast penningavgift. För åren 1703—17 gäller detsamma jordeboksdagsverkna, vilkas markegångspris då var 8 ösm. Skattehemmanens jordeboksränta i pengar och smör kan därmed sammanfattas (tab. II: 11).

Kronohemmanens jordeboksränta uppvisar en långt större variationsrikedom. Den upptar utöver skattehemmanens jordebokspersedlar vanligtvis 1,8 tunnor spannmål samt städje- och fodernötspenningar. Den

³⁸ Orternas undervisningar, fol. 85.

Tab. II: 11. *Jordeboksräntan för skattehemman i Kålland i pengar och smör 1703—17.*

Mantal	Räntetitel	Penning- ränta, dsm	Smörränta, lisp.
1/1	Smör		2 — 4,5 — 6
1/1	Dagsverken, 3 à 8 ösm	0:24	
1/1	Ärl. hästar, 8 à 10,5 ösm	2:20	
1/1	Kungshästar, 4 à 7 ösm	0:28	
1/1	S:a jordeboksränta	4:8	2 — 4,5 — 6
1/4	S:a jordeboksränta	1:2	0,5 — 1,125 — 1,5

Källor: Se tab. II: 9.

företer vidare starkt varierande proportioner mellan de olika persedlarna.

Mantalet gammalt krono i Kålland — inklusive skatteköpta hemman men exklusive gammalt skatte, som blivit skattevrak — uppgår efter 1720-talets jordeböcker till 96, 875. Det fördelar sig på mer än 50 olika typer av jordeboksränta. Bland dessa finns det en som klart dominerar. Den omfattar 20 % av mantalet. Ingen annan samlar 10 % eller mer.

Uträknad efter kronorvärde varierar kronohemmanens jordeboksränta per mantal mellan 23,6 och 6,0 dsm. 90 % av mantalet har en jordeboksränta per mantal mellan 18,6 och 9,0 dsm, 60 % en jordeboksränta per mantal mellan 16,2 och 11,7 dsm — alltjämt efter kronovärde. Det vägda medelvärdet är 13,9 dsm. 20 % av mantalet har samma jordeboksränta per mantal — den dominerande — vars kronovärde är 14,3 dsm. Denna jordeboksränta ska få representera genomsnittet för kronohemmanen i Kålland (tab. II: 12).³⁷

Det återstår att beräkna penningvärdet av smör- och spannmålsräntan. Markegångspriserna spelar här den viktigaste rollen.

För ett lisp. smör är markegångspriset åren 1699—1711 2 dsm, åren 1712—16 2,5 dsm och år 1717 3 dsm.³⁸ Medelpriset för åren 1703—17 är 2,23 dsm. Vi ska emellertid beräkna smörräntans penningvärde efter två alternativa priser: 2 och 2,5 dsm per lispund.

³⁷ Beräkningarna utförda på Jordebok för Läckö fögderi 1720—24. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

³⁸ 1699 och 1705—17: Markegångstaxor för åren 1699—1763; 1700—04: Landsböcker; i: Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tab. II: 12. *Jordeboksräntan för 20 % av kronohemmanen i Kålland i pengar, smör och spannmål 1703—17.*

Mantal	Räntetitel	Penning- ränta, dsm	Smör lisp.	Spannmål tunnor
1/1	Städjepenningar	1:—		
1/1	Fodernötspenningar	0:24		
1/1	Spannmål			1,8
1/1	Smör		4	
1/1	Dagsverken, 3 à 8 ösm	0:24		
1/1	Ärl. hästar, 4 à 10,5 ösm	1:10		
1/1	Kungshästar, 2 à 7 ösm	0:14		
1/1	S:a jordeboksränta	4:8	4	1,8
1/4	S:a jordeboksränta	1:2	1	0,45

Källor: Se tab. II: 9.

Vid värderingen av spannmålsräntan måste hänsyn tas till de olika villkor som vid 1700-talets början gällde för krono- resp. skattebönderna.

I 1684 års reglemente tillerkändes de under militien och landsstaten indelta kronobönderna rätten att vid missväxt och dyr tid lösa spannmålen à 9 dkm (= 3 dsm) per tunna oberoende av markegångspriset. Denna förmån motiverades med kronoböndernas tyngre skattläggning.³⁹ Viss oklarhet synes ha uppstått beträffande kriterierna på missväxt och dyr tid. Formuleringarna skärptes därför i följande års förklaring:

Alltså förklarar Kungl. Maj:t nådigt, att kronobonden skall stå fritt att ge spannmål, när han kan och vill; men så ofta han tillbjuder att lösa densamma med 9 daler så skall det ingalunda vägras honom, efter som det kan och bör skattas för ett visst prov av missväxt och dyr tid hos kronobonden, när han gör detta tillbud, med vilket officeraren och landsbetjänten skole vara nöjde.⁴⁰

I markegångstaxorna t.o.m. 1723 upptas också två spannmålspriser, av vilka det ena sägs gälla för krono och är oförändrat 3 dsm per tunna.

³⁹ Kungl. Maj:ts nådigste förordning och reglemente för dess betjänte under militien och landsstaten 5/1 1684, § 6 (samt ingående: Reglemente för Kungl. Maj:ts infanteri och fotfolk, § 1, och Reglementet för landsstaten, § 1). Årstrycket.

⁴⁰ Kungl. Maj:ts nådige förklaring över någre punkter uti det den 5 januari 1684 utgångne reglemente 7/4 1685, § III. Årstrycket.

Det andra markegångspriset, som gäller skatte, är fr.o.m. 1699 aldrig lägre än 3 dsm per tunna. Det är då uppenbart, att de indelta kronoböndernas spannmålsränta för den tid det här gäller bör värderas å 3 dsm per tunna.

Det sagda gäller emellertid inte kronans behållna bönder. Av landsböckernas förvandlingskonton framgår visserligen, att kronofogdarna t.o.m. år 1705 förvandlade behållna kronohemmans jordeboks- och gärdespannmål efter priset 3 dsm per tunna. För detta tillvägagångssätt saknades dock stöd i förordningarna. I 1706 års markegångstaxa fastslås uttryckligen kronofogdarnas skyldighet att beräkna all kronans behållna spannmål lika och föryttra den till högsta möjliga pris. Fr.o.m. 1706 förvandlas också all behållna avrads- och gärdespannmål lika för skatte och krono, dvs. efter markegångspriset för skatte.

De behållna kronohemmanen utgjorde emellertid en mycket liten del av det totala mantalet krono, i Läckö fögderi högst 6 %.⁴¹ Beräkningen av kronohemmanens ränta bör därför grunda sig på de indelta hemmanens villkor.

Markegångstaxorna anger vid 1700-talets början spannmålspriserna per skäppa spannmål. Åren 1708—10 säger taxan explicit att priserna gäller den lilla skäppan om 1/5 tunna. Fr.o.m. år 1711 skall emellertid priserna enligt taxan gälla den större skäppan om 1/4 tunna. Härmed stämmer markegångspriset för krono väl överens: det är åren 1699—1710 19,2 ösm per skäppa men fr.o.m. 1711 24 ösm per skäppa. Men det framgår av landsböckernas förvandlingskonton, att den nya räkningen inte slagit igenom omedelbart. Trots taxans uttryckliga formulering har 1711 års markegångspris för skatte i samtliga fem fögderiers specialräkningar tolkats som priset för 1/5 tunna. Analogt är förfarandet i tre fögderiers specialräkningar år 1712, i två fögderiers specialräkningar åren 1713 och 1714 samt i Skara fögderis specialräkning år 1715.⁴²

Vi ska här följa tolkningen av markegångstaxan i Läckö fögderis specialräkningar. Det innebär, att markegångspriset t.o.m. år 1711 antas gälla 1/5 tunna men fr.o.m. 1712 1/4 tunna.

⁴¹ I Läckö fögderi redovisas åren 1699—1705 behållna gärdespannmål av högst 13,75 mantal krono. Totalt uppgick kronomantalet i fögderiet till ca 250 mantal.

⁴² År 1712 förvandlas den behållna avrads- och gärdespannmålen efter markegångstaxan å 4 skäppor per tunna endast i Vadsbo och Läckö fögderier. År 1713 följer Vartofta fögderi, år 1715 även Höjentorps fögderi. Landsböcker 1711—15. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tab. II: 13. *Markegångspriset på spannmål för skatte 1699—1717. Dsm per tunna.*

1699: 3,75	1706: 3,75	1712: 3,00
1700: 3,33	1707: 5,00	1713: 3,00
1701: 3,33	1708: 4,38	1714: 3,50
1702: 3,33	1709: 4,00	1715: 3,50
1703: 3,33	1710: 3,98	1716: 4,00
1704: 3,33	1711: 3,75	1717: 5,00
1705: 3,75		

Anm.: År 1709 fixerades markegångspriset centralt på grund av missväxten.

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Markegångstaxor 1699—1763. Landsböcker 1700—04 samt 1711. GLA.

Genomsnittspriset för 15-årsperioden 1703—17 är 3,82 dsm per tunna. Det priset skall användas för värderingen av skattehemmanens gårde-spannmål.

Det är nu möjligt att sammanställa räntan per 1/4 mantal av sådana skatte- och kronohemman i Kålland, vilka kan sägas representera genomsnittliga räntevillkor. Beräkningen görs för två alternativa smörpriser och två alternativa värderingar av de ovissa dagsverkena (tab. II: 14).

Efter kronovärderingen var räntan per 1/4 mantal av samma skatte och kronohemman 7,69 resp. 8,53 dsm.⁴⁸ Skillnaden kvarstår i det här beräknade penningvärdet vid 1700-talets början, men den har minskat något. Det kan i förbigående noteras, att under de här givna betingelserna — i första hand ett fast och lägre spannmålspris för krono —

⁴⁸ Kronovärderingen av berörda persedlar är:

1 jordeboksdagsverke	0: 4 dsm
1 årlig häst	0: 9 2/3 dsm
1 kungshäst	0: 6 2/5 dsm
1 t:a spannmål	2: 8 dsm
1 lispund smör	1: 20 dsm
1 ökedagsverke	0: 8 dsm
1 drängedagsverke	0: 4 dsm

Orternas undervisningar, fol. 85 f.

varje stegring i smör- och spannmålspriserna tenderar att stegra räntan av skatte mer än räntan av krono.⁴⁴

⁴⁴ Kurt Ågren har beräknat genomsnittliga penningvärden för räntorna av skatte och krono i delar av Uppland åren 1654—65. Vid en jämförelse mellan Ågrens siffror och de här framräknade värdena för Kållands härad bör följande beaktas. Dels använder Ågren andra, något högre priser än de här använda: för spannmål 4 dsm per t:a mot här 3,82 dsm; för smör 2,8 dsm per lispund mot här 2 eller 2,5 dsm; för dagsverken 0,4 dsm mot här 0,25 dsm; *Ågren, K.*, Adelns bönder och kronans, tab. 6 s. 43. — Dels ingår i Ågrens sammanställning av ovissa och extraordinarie räntors penningvärde de här icke medräknade (och utanför den s.k. mantalsräntan fallande) mantalspenningarna samt lagmans- och häradshövdingräntorna, vidare ett antal räntor — vind och vask, hjälpeved, hjälpedagsverken, drängelön, rustkammarhjälp, ekekørsel — som antingen helt saknar motsvarighet i Skaraborgs län eller motsvaras av och ersattes med de ovissa dagsverkena. Av mantalsräntorna är därför endast landtågsgården, byggningshjälpen, salpeterhjälpen samt boskaps- och skjutsfärdspengarna jämförbara.

Den *årliga räntans* penningvärde i Kålland har här beräknats till 15,5 dsm per mantal skatte och 19,6 dsm per mantal krono (efter smörpriset 2,5 dsm per lispund samt lägre spannmålspris för krono). Med de av Ågren använda priserna (lika för skatte och krono) skulle dessa värden stiga till 17,3 resp. 23,1 dsm. I Ågrens beräkningar av den årliga räntan i Uppland framträder våldsamma skillnader mellan olika områden. Socknar i Frösåkers och Olands häradser förete genomsnittsvärden om 8,9—12,5 dsm per mantal skatte och 9,4—14,9 dsm per mantal krono. Socknar i Vaksala och Sollentuna häradser har genomsnittsvärden om 41,0—61,8 dsm per mantal skatte och 39,4—91,8 dsm per mantal krono. En mellanställning intar socknar i Trögds härad med genomsnittsvärden om 23,5—25,8 dsm per mantal skatte och 35,4—60,8 dsm per mantal krono. *Ågren, a.a.*, tab. 12, s. 58 f. Av de jämförbara *mantalsräntorna* var landtågsgårdens penningvärde väsentligt högre i Uppland: 13,6 dsm per mantal mot 11,5 eller 11,8 dsm (efter 3,82 resp. 4 dsm per t:a spannmål) i Kålland. I Skaraborgs län hade gårdens realvärde uppenbarligen minskats genom de redan 1635 införda gårdspengarna; i Uppland utgjordes gården nästan helt i spannmål. *Linde, L. G.*, Sveriges finansrätt, s. 264. Samma sak gällde byggningshjälpen, men här är skillnaden än mer markant: i Uppland utgick den i allmänhet in natura med 18 (i vissa häradser 9) lass ved eller efter Ågrens priser 9 (4,5) dsm per mantal; i Skaraborgs län var den avlöst med 2,625 dsm per mantal. Salpeterhjälpen var i båda områdena avlöst med obetydlig skillnad: 1,50 dsm per mantal i Uppland, 1,41 dsm per mantal i Skaraborgs län. Boskaps- och skjutsfärdspengarna utgick lika med tillsammans 5 dsm per mantal. Genom skillnaderna i gården och byggningshjälpen kom värdet av dessa fem mantalsräntor att ligga nästan 40 % högre i Uppland än i Skaraborgs län (29,1 resp. 20,8 dsm per mantal). *Ågren, a.a.*, tab. 14, s. 78; även så 68 f. Betr. Ågrens värdering av byggningshjälpen, jfr dock Hammarström, J., Kronan, adeln och bönderna under 1600-talet. *Historisk tidskrift* 84 (1964), s. 436 ff. Den iögonenfallande skillnaden är naturligtvis spann-

Tab. II: 14. *Genomsnittlig ränta av skatte och krono i Kålland 1703—17. Dsm per 1/4 mantal.*

Alternativ	Jordeboks- ränta	Mantals- ränta	Summa ränta
<i>Skatte</i>			
I a	3,3 ¹	5,88	9,19
I b	3,3 ¹	6,63	9,94
II a	3,88	5,88	9,76
II b	3,88	6,63	10,51
<i>Krono</i>			
I a	4,4 ¹	5,5 ¹	9,93
I b	4,4 ¹	6,26	10,68
II a	4,9 ¹	5,5 ¹	10,43
II b	4,9 ¹	6,26	11,18

Anm. 1: Följande priser har använts:

1 jordeboksdagsverke	8 ösm
1 årlig häst	10,5 ösm
1 kungshäst	7 ösm

1 tunna spannmål	Skatte: 3,82 dsm	Krono: 3 dsm
1 lispund smör	Alt. I: 2 dsm	Alt. II: 2,5 dsm

Ovissa dagsverken	Alt. a: kronovärdet	Alt. b: dubbla kronovärdet
-------------------	---------------------	----------------------------

Anm. 2: 1 mtl skatte enl. tab. II: 11 (med 4,5 lispund smör per mtl); 1 mlt krono enl. tab. II: 12.

Källor: Tab. II: 9, II: 11—13 med källhänvisningar.

År 1712 betalade Lindholmsegodsets gamla infrälsehemman i genomsnitt 9,45 dsm per 1/4 mantal till sina ägare i pengar.⁴⁵ Därutöver erlade de den s.k. extraskatten till kronan. Den bestod av dels hälften av

målsröntans olika roll. I Uppland var spannmålen i regel huvudpersedel i den årliga räntan, fodringen hade flerstädes avlösts i spannmål och gården utgick nästan helt i spannmål. *Ågren*, a.a., s. 46, 59, 65 ff. I Skaraborgs län var smöret huvudpersedel i den årliga räntan, vilken för skattet i Kålland inte upptog någon spannmål alls. Genom att fodringen, byggnadshjälpen och en stor del av gården blivit stående penningavgifter var penningandelen av hela räntan också väsentligt högre i Skaraborgs län.

⁴⁵ Ovan, tab. II: 8.

Tab. II: 15. *Typvärden för oförmedlad ränta av olika mantal frälse, skatte och krono i Kålland vid 1700-talets början. Dsm per 1/4 mantal.*

Typ av mantal	Frälse	Smörpris: 2 dsm/lisp.		Smörpris: 2,5 dsm/lisp.	
		Skatte	Krono	Skatte	Krono
8 pund	12,84	[10,94—11,69]		[11,94—12,69]	
6 pund	10,92	9,94—10,69		10,69—11,44	
4 pund	8,68	8,94—	9,69 9,93—10,68	9,44—10,19	10,43—11,18

Anm. 1: Räntan av frälse inkluderar extraskatten till kronan.

Anm. 2: För priserna, se tab. II: 14, anm. 1. Gränsvärdena för räntan av skatte och krono baseras på de alternativa värderingarna av de ovissa dagsverkena.

Källor: Tab. II: 7, II: 9, II: 11—13 med källhänvisningar.

boskaps- och skjutsfärdspengarna, dels två kungshästar per mantal.⁴⁶ Det gör 23,5 ösm per 1/4 mantal. Den samlade penningavgiften per 1/4 mantal infrälse blir då 10,18 dsm.

Den genomsnittliga räntan per mantal av Lindholmshögs infrälse hade emellertid höjts genom att mantalet förmedlats mer än räntan. Före dessa förmedlingar var penningräntan per 1/4 mantal i genomsnitt 8,87, med extraskatten 9,60 dsm.

Bland frälsehemmanen kunde man urskilja en gradering av mantalet efter smörräntan. För Lindholmshögs set har tidigare beräknats typvärden för den oförmedlade räntan per mantal av hemman om 8, 6 och 3—4 lispund smör per mantal.⁴⁷ Det är uppenbart att smörräntan på i princip samma sätt graderat mantalet för skatte- och kronohemman. För skattehemmanen är räntans penningvärde vid givna priser summan av en konstant och smörräntan \times smörpriset.⁴⁸ Räntan av olika skattemantal vid givna priser kan alltså lätt beräknas — även av ett teoretiskt skattemantal om 8 pund smör, som inte existerade i Kålland. För krono är sådana beräkningar svårare på grund av mångfalden av variationer i

⁴⁶ *Linde*, a.a., s. 256 f., 268 ff. Från de två kungshästarna var det nya fräiset eller köpegodshögs befriat, eftersom de ingick i den köpta jordeboksräntan. Allt infrälse under Lindholmen var emellertid gammalt frälse.

⁴⁷ Ovan, tab. II: 7.

⁴⁸ Ovan, tab. II: 9 och II: 11.

jorddeboksräntan; jämförelsen får för deras vidkommande begränsas till det genomsnittliga mantalet om 4 pund.

Från olika synvinklar kan man alltså konstatera att penningräntan av Lindholmsgodsets gamla infrälse i Kålland vid 1700-talets början låg på samma nivå som penningvärdet av skattehemmanens ränta i samma härad, däremot sannolikt något lägre än kronohemmanens. Det är mot den bakgrunden, som frälsehemmanens arbetsränta i följande avsnitt skall diskuteras.

Mariedalshemmanens penningränta måste däremot vid samma tid ha legat väsentligt under även skattehemmanens ränta i motsvarande härad. I Kinne och Kinnefjärdings härad, där Mariedalshemmanen huvudsakligen låg, var visserligen smörräntan per mantal skatte betydligt lägre än i Kålland — i genomsnitt ca 3,5 lispund.⁴⁹ Det innebär emellertid en ränta per 1/4 mantal om minst 8,69 dsm. För det gamla allmänna frälset under Mariedal har vi tidigare beräknat en genomsnittlig penningränta per 1/4 mantal om 6,27 dsm — med extraskatten 7,00 dsm — år 1712.⁵⁰

6. Arbetsräntan

Mantalsräntornas — dvs. de ovissa och extraordinarie räntornas — utveckling under 1600-talet berörde i första hand de hemman, varav räntan tillhörde kronan, alltså krono- och skattehemmanen. Med vissa undantag var däremot hemman under frälse fritagna från dem.⁵¹ Det har diskuterats i litteraturen i vilken utsträckning frälseägarna av sina bönder tog ut vad dessa av ovissa och extraordinarie räntor inte behövde erlægga till kronan.⁵²

⁴⁹ Nedan, s. 130.

⁵⁰ Ovan, tab. II: 6.

⁵¹ Befrielsen gällde enligt den s.k. privilegieförbättringen 1644 uttryckligen följande poster i mantalsräntan: gården, byggningshjälpen, salpeterhjälpen samt de ovissa dagsverkna. Den kom däremot inte att omfatta boskaps- och skjutsfärdspengarna, vilka det allmänna frälset kom att utgöra till hälften mot skatte och krono. *Clason, Sam.*, Till reduktionens förhistoria, s. 91 f. Jfr ovan, n. 46.

⁵² *Clason, Sam.*, a.a., s. 87 ff., 187 ff.; *Svenne, H.*, Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612—1651, s. 309 f.; *Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia I: 2, s. 311 f.; *Brännman, E.*, Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering, s. 281 ff.; Nilsson, S. A., Rec. av Brännman, a.a. *Historisk tidskrift* 72 (1952), s. 411 f.; *Ågren, K.*, Adels bönder och kronans, s. 1 ff., 135 ff.

För en del gods i Uppland under tiden 1650—80 har böndernas räntevillkor undersökts av Kurt Ågren. Den undersökningen framhäver bl.a. en karakteristisk skillnad mellan å ena sidan skattefrälsebönderna, å andra sidan arvegodsbönderna. För skattefrälsebönderna hade den ovissa dagsverksskyldigheten genom 1652 års stadga begränsats till 6 öke- och 12 drängedagsverken per år. De betalade också i övrigt ovisst och extraordinarie ungefärligen detsamma till frälseägaren som kronans bönder till kronan. Arvegodsbönderna kunde däremot vid behov avfordras en väsentligt större arbetsränta. De erlade i så fall väsentligt lägre belopp i övriga ovissa och extraordinarie räntor.⁵³

Inga hemman under Lindholmen var skattefrälse. Likafullt kan man också för Lindholmsgodsets vidkommande rekonstruera det omvända förhållandet mellan arbetsränta och övrig ovisst ränta.

Tidigare har diskuterats den ränta, som uppförs i jordeböckerna för Lindholmen fr.o.m. 1682. Det är som vi sett en stadgeränta, ursprungligen påförd i riksdaler och småpersedlar, som erläggs i ett för allt. Den skiljer alltså inte mellan visst och ovisst. Men till dess karakteristiska drag hör en "normal" ränteskillnad per mantal mellan in- och utfrälsehemman om 37—38 mark sm — eller 5,3—5,4 rdr à 7 mark sm.⁵⁴

Rusttjänstjordeböckerna däremot upptar oberoende av eller vid sidan om stadgeräntan den gamla årliga räntans huvudpersedlar. Två av de bevarade rusttjänstjordeböckerna — från åren 1675 och 1692 — upptar därutöver för varje hemman en penningsumma i daler silvermynt "för det ovissa". Per mantal företer denna räntepost starka variationer mellan olika hemman, från lägst 3 till högst 12 dsm. 1675 års jordebok förklarar uttryckligen att dessa variationer sammanhänger med skillnader i hemmanens arbetskyldighet. Ett par av de hemman, som har högst penningsumma per mantal "för det ovissa", sägs dessutom inte prestera något arbete till gården.⁵⁵

⁵³ Ågren, K., a.a., kap. IV: 3—4, särskilt sammanfattningar, s. 152 ff., 176 f. Jfr även s. 135: "Det är möjligt att utkrävandet av mantalsräntor och andra avgifter av frälsebönderna har ett samband med dagsverkskraven."

⁵⁴ Ovan, s. 49—50 och tab. II: 5.

⁵⁵ Omvänt formulerar 1675 års jordebok också sambandet mellan låg penningssumma i ovisst och stor arbetskyldighet. Det heter inledningsvis: "Och emedan de äro i nejden omkring sätes- och ladugårdarna, där de dagligen måste göra deras arbete och skjutsning, ty utstå de icke att utlägga allt det ovissa men giva som följer."

Tab. II: 16. Penningränta "för det ovissa" per mantal för 50 Lindholmshemman enligt rusttjänstjordeböckerna.

Dsm per mantal	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Antal hemman
Antal infräse	2	28		1						3	34
Antal utfräse		5				2	1			8	16
Antal hemman	2	33		1		2	1			11	50

Källor: Jordeböcker 1675 och 1692 för Lindholmen. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland. Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Ödesmål och förmedlingar medför att rusttjänstjordeböckernas uppgifter om vad de olika hemmanen påfördes per mantal för det ovissa är ofullständiga eller i vissa fall tvetydiga. För 50 hemman kan emellertid motsägelsefria uppgifter rekonstrueras. De sammanfattas i tab. II: 16.

Två typvärden för den ovissa räntan framträder: 4 och 12 dsm per mantal. Vid det första koncentrerer sig infräsehemmanen, vid det andra utfräsehemmanen.

Skillnaden mellan dessa värden — alltså mellan den normala räntan per mantal ut- och infräse — är 8 dsm. Det bör då observeras, att rusttjänstjordeböckerna, när de räknar ut räntans penningvärde i daler silvermynt, baserar sig på persedlarnas kronovärden. Stadgeräntan i pengar var däremot när vi först möter den beräknad i riksdaler. Vid 1680-talets början löste Lindholmsbönderna varje riksdaler med 7 mark sm eller 1,75 dsm. Under åren 1609—19 och 1633—64 var emellertid specieriksdalerns officiella kurs i silvermynt 6 mark eller 1,5 daler. Efter denna kurs är rusttjänstjordeböckernas ränteskillnad mellan mantal in- och utfräse, 8 dsm, likvärdigt med den förut observerade skillnaden i stadgeränta om 5,3—5,4 rdr. Beräknat efter drängedagsverkets kronovärde motsvarade denna ränteskillnad en arbetsränta om 64 dagsverken.⁵⁶

Från 1680- och 90-talen föreligger direkta uppgifter om Lindholmsböndernas arbetsskyldighet. Vid landbostämma 1684 kontrakterades en viss arbetsskyldighet för en större del av godsets frälsehemman. En specifikation på böndernas arbetsskyldighet av år 1692 refererar till 1684 års kontrakt och har med smärre modifikationer samma uppgifter.⁵⁷

⁵⁶ Om specieriksdalerns kurs i silvermynt, ovan s. 38, n. 6. Drängedagsverkets kronovärde är 4 ösm, ovan s. 62, n. 43.

⁵⁷ "Specifikation på Lindholms bönder som böra arbeta till gården och huru-

Dessa dokument uppdelar de berörda hemmanen i två grupper, en med större och en med mindre arbetsskyldighet per mantal. Gruppen med större arbetsskyldighet omfattar 1684 36 hemman, däribland dock Främmesta säteri. Samtliga dessa hemman är infrälsehemman. 1692 har gruppen minskat till 31 hemman. Främmesta säteri har avförts, 1 hemman har reducerats, och 3 hemman har överförts till gruppen med mindre arbetsskyldighet.

Om hemmanen med mindre arbetsskyldighet sägs i 1684 års kontrakt att deras bönder visserligen innehar dessa hemman "under arrende-frihet", men att de "likväl dessutom" årligen gör en viss, specificerad mängd arbete. Gruppen omfattar 1684 10 hemman, varav 6 infrälse och 4 utfrälse. 1692 har ett av utfrälsehemmanen sålts, medan alltså 3 hemman tillkommit från den första gruppen. Därmed är det 9 infrälse- och 3 utfrälsehemman som påförs den mindre arbetsskyldigheten. Om de från den första gruppen överförda hemmanen sägs i marginalanteckning till 1684 års kontrakt att de "ge arbetspenningar" och "därför" bör föras bland "de förarrenderade hemmanen".

Den större arbetsskyldigheten omfattar enligt 1684 års kontrakt per mantal: a) 80 dagsverken; b) 20 köredagsverken, därav 2 plogdagar, 2 harvedagar, 2 kokedagar samt 14 andra; c) vedkörning omfattande 1 famn kalkved, 1 famn tegelved och 1 famn kastved; d) tröskning av 6 tunnor råg eller 12 tunnor korn eller havre; e) upprättande och vidmakthållande av gärdesgårdar, plank och kator efter tilldelning; f) skjutsning efter behov; g) hemkörning av hö till sätesgården från holmar och ängar. Kontraktet tillfogar ett löfte från ägaren "att så snart byggeriet här vid gården får ända, eller ock skäligen prövas så mycket av varje ej kunna behövas, en del därav eftergiva och förskona". År 1692 har emellertid vedkörningen ökat med 1 famn kalkved och 1 famn tegelved per mantal.

De "förarrenderade" hemmanen utgör per mantal följande arbete

ledes de utgöra deras dagsverken, som vart föravskadat på landbostämman A:o 1684 d. 25 augusti" samt "Uppsats på Lindholms bönder som sine dagsverken hava förarrenderat men göra likväl dessutom efterföljande arbete, vilket d. 25 augusti a:o 1684 blev föravskadat med dem", båda daterade 28/1 1692 och undertecknade M. E. Stenbock; i bunt "Diverse 1683—1723". De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB. Till dessa specifikationer är fogade en avskrift av kontraktet på landbostämman den 25 augusti 1684.

enligt kontraktet: a) 20 dagsverken; b) upprättande och vidmakthållande av kator och gårdesgårdar enligt indelning; c) vinterkörning av hö från namngiven äng till gården.

Det bör för det första noteras, att en del hemman under Lindholmen saknas i båda grupperna. Det vore givetvis en förhastad slutsats att de hemman, som överhuvud inte nämns i kontrakten, varit helt fria från arbete. De kan ha haft andra funktioner — transporter eller kommunikationer — som inte redovisats bland arbete till gårdens behov. Men man bör observera vilka det gäller. Bland de hemman som inte upptas för någon angiven arbetsränta märks först och främst det stora flertalet utfrälsehemman, 16 stycken. Vidare saknas ett helt infrälsehemman om 6 lispund: Häggesled Bossgården. Om detta hemman gäller emellertid att det redan i 1682—83 års jordeböcker utöver sin vanliga stadgeränta påförts "arbetspenningar" till en summa av 11 3/7 rdr. Fr.o.m. 1684 omräknas denna summa — efter 7 marks kurs liksom stadgeräntans riksdaler — till 20 dsm. Inbegripet arbetspengarna får Häggesled Bossgården därmed den exklusivt höga penningräntan 60:24.16 dsm.⁵⁸

Därnäst ska vi granska de 6 infrälsehemman, som redan år 1684 befinner sig i gruppen av hemman med mindre arbetsskyldighet, alltså bland de "förranderade" hemmanen. 2 av dessa genomgår samma år 1684 förmedlingar i mantalet med hälften, från 1/1 till 1/2 resp. från 1/2 till 1/4. Den beledsagande räntesänkningen är emellertid en påfallande liten avrundning nedåt, från 31:25.8 till 30 resp. från 15:28.16 till 14 dsm. Det finns skäl att misstänka, att dessa två hemmans penningränta fr.o.m. 1684 inkluderar arbetspengar till ett obestämbar belopp.⁵⁹ Ett hemman — om 1/2 mantal och 3 lispund smör — betalar enligt 1682 års jordebok 12 rdr "pro Arrende" inalles och utan småpersedlar. Denna arrenderänta avviker uppåt från jämförbara hemmans stadgeränta med 5:3.8 dsm.⁶⁰ Om de övriga 3 hemmanen gäller i likhet med Häggesled Bossgården, att de redan 1682 utöver sin vanliga stadgeränta påförts vad som explicit anges som arbetspenningar, fast till lägre belopp.⁶¹

⁵⁸ I 1675 års rusttjänstjordebok påförs Häggesled Bossgården också den högsta penningssumman, 12 dsm, "för det ovissa", "eftersom de är vitt belagne från Lindholm".

⁵⁹ Mellby Stommen i Mellby s:n resp. Hagaträde i Tranums s:n.

⁶⁰ Jon Duk (= Torp) i Tådene s:n jfr ovan s. 48, n. 19.

⁶¹ Väla Brinkegården i Väla s:n samt Stora Humlebäck och Botorp i Lavad s:n. Det sistnämnda — om 1/2 mantal — har i 1675 års rusttjänstjordebok påförts

Tab. II: 17. *Arbetspengar för infrälsehemman under Lindholmen fr.o.m. 1682.*

Hemman	Oförm. mantal	Förmedlat		Arbetspenningar	
		år	till	fr.o.m. år	Dsm
Häggesled Bossg.	1,00			1682	20:—.—
Välan Brinkeg.	1,00			1682	6:16.—
St. Humlebäck	1,00			1682	8:2.16
Jon Duk	0,50			1682	5:3.8
Botorp	0,50	1692	0,25	1682	4:18.16
L. Humlebäck	1,00	1692	0,50	1689	11:22
Öråsen	0,50			1689	4:13
Lavad Stommen	1,00			1692	4:18.16

Anm. 1: Samtliga av dessa hemman utom Häggesled Bossgården har enligt 1692 års specifikation den mindre arbetsrätten om 20 dagsverken m.m.

Anm. 2: Arbetspengarna för Jon Duk har rekonstruerats, se ovan s. 70.

Källor: Jordeböcker för Lindholmen 1682—1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland. Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Vi har slutligen de 3 infrälsehemman, som mellan 1684 och 1692 överförs från gruppen med större arbetsskyldighet till de förarrederade hemmanen. Just dessa hemman påförs i 1689 resp. 1692 års jordeböcker en ränthöjning, som uttryckligen anges som arbetspengar.⁶²

Den rimliga slutsatsen kan formuleras på följande sätt. Samtliga infrälsehemman tillhör ursprungligen den grupp av hemman, vars arbetsrätt år 1684 reglerades till att omfatta 80 dagsverken och 20 köredagsverken m.m. I den mån de avförs från denna grupp, dvs. får sin arbetsrätt nedsatt, får de betala för detta med arbetspengar i en eller annan form. I åtta fall kan dessa arbetspengars storlek beläggas eller rekonstrueras. De sammanfattas i tab. II: 17.

Häggesled Bossgården intar en särställning: dess arbetspengar täcker en större befrielse från arbetsskyldighet. De övriga har erhållit en likvärdig befrielse per mantal, från den större till den mindre arbetsskyldigheten enligt 1684 års kontrakt. Efter respektive hemmans mantalssättning vid den tid då arbetspengarna infördes betalade de för

6 dsm "för det ovissa", "efter denne icke gör arbete och icke kan göra arbete".

⁶² Öråsen i Väla s:n samt Lilla Humlebäck och Lavad Stommen i Lavad s:n.

denna befrielse i genomsnitt 8,17 dsm per mantal eller 7,71 dsm för hela och 4,70 dsm för halva hemman. Men påfallande är arbetspengarnas oregelbundenhet. Några fasta, kamerala konventioner för arbetspengarnas fastställande låter sig inte genomskådas. Påfallande är också de ojämna beloppen. I ett par fall kan man visa att dessa uppkommit genom en avrundning av den sammanlagda penningräntan till jämna belopp.⁶³ Till skillnad från den övriga räntan tycks alltså arbetsräntan i verklig mening ha arrenderats, dvs. avlösts i pengar genom individuella uppgörelser.

Arbetsräntan uppfördes inte i jordeböckerna. Den redovisas inte i några landboräkningar, eftersom landbofogden endast befattade sig med uppbörderna av räntan enligt jordeboken. Men inte heller den, som omedelbart disponerade arbetsräntan — dvs. gårdsfogden — gav någon redovisning för hur tillgängliga arbetsprestationer utnyttjats. Bevarade gårdsräkningar från 1700-talets första decennier ger alltså heller inte något klart besked om den arbetsränta som utkrävdes vid Lindholmen.

Endast på en punkt kan 1680- och 90-talens kontrakt prövas med gårdsräkningarna. Kontrakten ålade hemmanen med den större arbetskyldigheten att årligen tröska vissa kvantiteter säd. Logbäringslängderna, som bifogades gårdsräkningarna som verifikationer till skördeuppgifterna, anger vad varje hemman tröskade. För åren 1708—12 finns en kontinuerlig svit av gårdsräkningar med tillhörande logbäringslängder bevarad.⁶⁴

Endast hemman, som enligt 1692 års specifikation hade kvar den större arbetsskyldigheten, redovisas som tröskande i 1708—12 års logbäringslängder. I 1692 års specifikation är det fråga om 31 hemman med inalles 19 11/12 mantal. Härav hade emellertid intill 1708 en del sålts och en del överförts till Mariedal. Bortsett från dessa är det endast två hemman som saknas i logbäringslängderna. Enligt logbäringslängderna är det åren 1708—12 21 hemman som tröskar; deras sammanlagda mantal uppgår enligt samtida jordeböcker till 14,25. Enligt

⁶³ Botorps riksdalerränta har med arbetspengarna avrundats till jämnt 10 rdr. Väla Brinkegårdens dalerränta har med arbetspengar blivit jämnt 39 dsm. För Stora Humlebäck och Lavad Stommen har arbetspengarna avrundat penningräntan till hela ören.

⁶⁴ Gårdsräkningar för Lindholmen. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 1 (1708—11) och 2 (1712). LUB.

kontrakten skulle varje mantal tröska 6 skäppor råg eller 12 skäppor korn eller havre. Om 1 skäppa vete eller råg räknas som 2 skäppor korn, blandkorn, havre eller ärter, så tröskade hemmanen enligt logbäringslängderna 1708—12 årligen i medeltal 191 skäppor korn, dvs. 13,4 skäppor per mantal. Kvantiteterna varierar för de olika hemmanen år från år, inte enbart beroende på skördens storlek. En grov överensstämmelse mellan mantal och antal tröskade skäppor per hemman kan emellertid noteras. Vissa år kompletterades hemmanens tröskning med gårdsdrängars och torpare. Åren 1708—12 utförde dessa i genomsnitt 10 % av tröskningsarbetet.

Det kan alltså konstateras, att 1684 års kontrakt i varje fall beträffande tröskningsskyldigheten bevarade sin aktualitet vid 1700-talets början.

För Mariedalsgodset finns bara en upplysning om det allmänna frälsets arbetskyldighet. Den lämnas i ett arrandekontrakt mellan ägaren och arrendatorn av gårdsbruket från år 1702.⁶⁵ Arrendatorn kan enligt kontraktet av varje hemman disponera 40 dränge- och 10 ökedagsverken per år, därtill transport av gårdens spannmål samt vidmakthållande av gårdesgårdar. Av flera skäl står det dock klart, att denna arbetskyldighet — väsentligt lägre än vid Lindholmen — endast har åvilat tämligen närbelägna hemman.⁶⁶ Rå- och rörsheemmanen åter har i jordeböckerna påförts veckodagsverken i likhet med torpen, vilket per mantal betyder en avsevärt större dagsverksskyldighet.⁶⁷

7. Sammanfattning

Bönderna på allmänna frälshemman under Lindholmen och Mariedal erlade vid 1700-talets början sin ränta till ägaren i två former. De be-

⁶⁵ Arrandekontrakt mellan Johan Rosenhane och befallningsman Joh. Månsson Ek 27/8 1702; i buntens "Arrandekontrakt under Mariedal 1697—1720". De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 7. LUB.

⁶⁶ Det framgår av gårdsräkningarnas uppgifter om tröskning och höbergning. Gårdsräkningar för Mariedal. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 1—2. LUB.

⁶⁷ Enligt landbostämmoprotolet 1712 utgör 3 skattlagda rå- och rörsheemman under Mariedal om 1/4—1/8 mantal vardera 2 dagsverken per vecka. Landbostämmoprotokoll för Mariedal 31/7 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

talade dels den i jordeböckerna uppförda penningräntan, som var fixerad i daler silvermynt och oberoende av prisförändringar. De betalade dels en mer eller mindre klart definierad arbetsränta.

Penningräntans ursprung är i båda fallen kameralt. Vid Mariedalsgodset handlar det om en ren penningavlösning av persedlarna i den gamla jordeboks- eller årliga räntan, inklusive en redan före 1650 påförd förhöjning. Vid Lindholmen har hemmanen efter mantal och smörränta påförts en stadgeränta i riksdaler, på 1670-talet kompletterad med smärre persedlar och 1684 i sin helhet omräknad i daler silvermynt.

Att med säkerhet datera penningräntans införande med enbart jordeboksmaterial är omöjligt. Men vissa hållpunkter kan nås. Mariedalshemmanens gamla jordebokspersedlar har avlösts efter priser som ligger nära kronovärderingen. Avlösningen har skett via riksdaler, vilka omräknats i daler silvermynt efter den kurs — 6 mark sm — som officiellt gällde till 1664. Det är svårt att tänka sig att Mariedalsbönderna efter 1665 skulle ha fått lösa sina persedlar eller riksdalrar så billigt. Deras penningränta i daler silvermynt bör ha stadgats redan dessförinnan. Vid Lindholmen däremot löste bönderna de riksdalrar, i vilka deras penningränta var uttryckt fram till 1684, à 7 mark sm. När denna riksdalerränta påfördes dem, vet vi inte. Vi vet däremot att den till skillnad från Mariedalshemmanens inte varit en ren persedelavlösning utan stadgats efter mer schablonmässiga normer, och att den — även uttryckt i riksdaler — i allmänhet varit högre per mantal och per lispund smörränta än vid Mariedal. Skillnaden i genomsnittlig penningränta per mantal mellan de båda godsens är därför avsevärd vid 1700-talets början. Lindholmsböndernas penningränta ligger då på samma nivå som penningvärdet av hela räntan för jämförbara skattehemman i samma område.

När penningräntan väl införts, visar den en anmärkningsvärd stabilitet. Bortsett från förmedlingar och påförda arbetspengar framstår det enskilda hemmanets penningränta som orubblig under lång tid: en jordebok för Mariedals- och Lindholmsgodsens från år 1746 registrerar hemman för hemman samma ränta som 1711 års jordeböcker.⁶⁸

Medan penningräntans storlek i hög grad bestämts av den gamla jordeboksräntan, har arbetskyldigheten åvilat hemmanen efter mantalet. Arbetsräntan har varit en mantalsränta. I den mån arbetsräntan inte

⁶⁸ Jordebok på Lindholms och Mariedals gods, dat. 20/12 1746. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

alls eller endast delvis kunnat utkrävas — såsom av avlägsna, utfrälse hemman — har hemmanen påförts en högre penningränta ”för det ovissa”. Deras mantalsränta i pengar har alltså varierat omvänt med deras arbetsränta. Vid Lindholmen har ett växande antal hemman arrenderat sin arbetsränta. De har då påförts arbetspengar som tillägg till sin stadgade penningränta.

Arbetskyldigheten var omfattande. Vid Lindholmen skulle enligt 1684 års landbostämmokontrakt en del hemman utgöra 80 vanliga och 20 köredagsverken, andra 20 vanliga dagsverken, allt per år och mantal. Vid Mariedal tillförsäkrades gårdens arrendator år 1702 40 dränge- och 10 ökedagsverken per år och mantal. Därutöver tillkom i samtliga fall andra mer eller mindre preciserade skyldigheter.

Att värdera arbetsräntan och relatera den till penningräntan möter svåra problem, som inte bara beror på materialet utan också är av teoretisk natur.⁶⁹ Man kan däremot relatera betalade arbetspengar till penningräntor. Emellertid framstår arbetspengarna som resultat av individuella uppgörelser utan fasta normer, och exemplen är få. I ett fall arrenderar ett hemman hela sin arbetsränta för arbetspengar, som höjer dess sammanlagda penningränta med 50 %. I övriga fall — som dock gäller en något mindre befrielse från arbete — är motsvarande relation avsevärt lägre: ca 25 %.

⁶⁹ En värdering av *dagsverksskyldigheten* efter markegångspriser på dagsverken skulle ge höga värden på arbetsräntan, långt högre än de arbetspengar varmed den löstes eller kunde lösas. Det teoretiska problemet ligger just däri, att dagspriset på den relativt begränsade *fria arbetskraften* måste skiljas från värdet av det *bundna* och delvis *ovissa arbete*, som ingick i frälseböndernas ränta. Jfr Kula, *W.*, *Théorie économique du système féodale*, s. 18—28.

Kap. III

JORDEGENDOMSTAXERINGARNA 1712, 1714 OCH 1715

1. Förmögenhetsskatten

Fr.o.m. det nordiska krigets utbrott förstärkte kronan regelbundet sina inkomster genom kontributioner. Dessa skatter vilade å ena sidan på olika slag av inkomster och konsumtion — exempelvis löner, hyror, räntor, tjänstefolk — å andra sidan på den mantalssatta jorden. Per mantal uttogs i regel 5 dsm av frälse och 2 dsm av krono och skatte årligen. Vissa år fördubblades denna hemmanskontribution.¹ När det gällde frälsehemmanens kontribution, så hade adeln tidigare beviljat liknande avgifter på riksdagarna. Det var alltså en skatt, som ansågs åvila dess inkomster av frälsejorden.² För frälset under Lindholmen och Mariedal var det också landbofogden, som betalade och avkortade hemmanskontributionen.³

Under tre år — åren 1713, 1715 och 1716 — ersattes större delen av kontributionen av en allmän förmögenhetsskatt. För bl.a. indrivningen och förvaltningen av dessa skattededel inrättades också ett nytt organ, det s.k. kontributionsrånteriet.⁴

¹ Allmänt om bevilningarna före frihetstiden: *Rydin, H. L.*, PM angående det svenska skatteväsendets utveckling, s. 133—137; *Åmark, K.*, Sveriges statsfinanser 1719—1809, s. 530. — Om kontributionsförordningarna under Karl XII: *Axelson, G. E.*, Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid, s. 118 ff.

² Nilsson, S. A., Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik. *Scandia* 24 (1958), s. 109—12.

Utöver adelns frälsehemmanskontribution utgick fr.o.m. 1699 i regel också 1 dsm av frälsebönder per mantal, *Axelson, a.a.*, s. 119.

³ Landboräkningar för Lindholmen och Mariedal. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 1—2. LUB.

⁴ *Rydin, a.a.*, s. 213; *Axelson, a.a.*, s. 129 ff.; *Almquist, J. E.*, Om kontributionsrånteriet. Dess organisation och första verksamhet med särskild hänsyn till 1713 års nya beskattningsmetod. *Karolinska förbundets årsbok 1917*, s. 94—177; *Åkerman, S.*, The Swedish experiment with progressive income-tax in 1810. *Economy and history* 9 (1966), s. 107.

Förmögenhetsskatten skulle i princip drabba all slags egendom. Den förutsatte en landsomfattande taxering av såväl fast som lös egendom. Taxeringen verkställdes av lokala organ i slutet av åren 1712, 1714 och 1715. Dess resultat sammanfattades i s.k. skattningslängder. För Skaraborgs län är de tre årens skattningslängder väl bevarade.⁵ Som vittnesbörd om ett omfattande försök till värdering av olika slag av jordegendom efter vissa allmänna principer är materialet unikt. Dess utnyttjande förutsätter emellertid en diskussion av den genomförda taxeringens konkreta problematik.

2. Förordningarnas allmänna principer

Motiveringen och de allmänna riktlinjerna för den nya beskattningen framfördes i 1712 års kontributionsförordning. De kvarstod i princip orubbade i senare förordningar från Kungl. Maj:t, även om de — som vi strax skall visa — avsevärt modifierades genom de konkreta anvisningarna av andra myndigheter.⁶ Huvudpunkterna var följande.

1) En proportionell beskattning av envars förmögenhet, värderad i pengar, skulle medföra att den fattige inte betalade mer och den förmögne inte mindre än vad de kunde resp. borde. All förmögenhet skulle därvid i princip vara beskattningsbar.

2) Det procentuella skatteuttagets storlek skulle bestämmas av kronans finansiella behov. Därmed — hävdade förordningen — var det ur kronans synpunkt likgiltigt om förmögenheterna i allmänhet skattades högt eller lågt. Omvänt kunde de skattskyldiga inte kollektivt minska den reella skattebördan genom en låg värdering av förmögenheterna. Om enskilda skattades för lågt, skulle följderna endast bli en övervältring av skattebördan på andra.

⁵ Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Skattningslängderna har tidigare behandlats och använts i *Olander, G.*, Studier över det inre tillståndet i Sverige under senare delen av Karl XII:s regering, s. 62 ff.

⁶ Kungl. Maj:ts nådige förordning på vad sätt kontributionerna till undersåtarnes märkelige lindring efter en billig jämlikhet skola utgöras, 4/6 1712. Årstrycket. Tryckt även i: *Historiska handlingar* 9, s. 326—339. (Cit.: Kontributionsförordningen 1712.)

Kungl. Maj:ts nådige förordning etc. numera tydligare förklarad, 30/5 1713. Årstrycket. (Cit.: Kontributionsförordningen förklarad 1713.)

3) På dessa grunder kunde undersåtarna lämnas frihet att själva skatta sig sinsemellan, alltefter vad de prövade envars egendom i löst och fast efter billigheten kunna tåla. Kronobetjäningen skulle frikopplas från taxeringen. Förordningen anger ett taxeringsförfarande, där offentligen framförda självdeklarationer korrigeras av sakkunniga och vak samma grannar. "Alla bör se därpå att den ene inte må få tillfälle att göra den andre förnär uti skattningen." Taxeringen verkställs socken- eller häradsvis. Fast och lös egendom skattas var för sig. All fast egendom skattas där den är belägen, eftersom man där har bästa kunskap om dess rätta värde och beskaffenhet. Med början med de minst förmögna skattar envar sin lösa egendom; finner då de andra att någon skattar sig för lågt, så påminns och jämkas sådant tills ett skäligt resultat nås.

I allmänhet tillerkände förordningen alltså varje undersåte rätt att själv deklarerar och värdera sin egendom. Samtidigt gav den lokala menigheter rätt att kontrollera både de deklarerade förmögenhetsposterna och deras värdering. De uppenbara procedurproblem, som därvid måste inställa sig, berörs emellertid knappast alls i förordningen. Den ytterst vaga beskrivningen av hur lösegendomen skall skattas är i själva verket förordningens mest preciserade procedurupplysning.

I övrigt stadgar förordningen att varje skattning skall ledas av en direktör — "den förnämste i socknen". Protokoll skall föras, och skattningsslängder skall upprättas i tre exemplar, varav ett jämte protokollet behålls och två tillställs länsstyrelsen som i sin tur vidarebefordrar ett till kontributionsränteriet i Stockholm.

Några protokoll från skattningarna i Skaraborgs län finns inte bevarade. För skattningsslängdernas uppställning utarbetades formulär med utrymme för en klumpsumma för varje skattskyldigs fasta resp. lösa egendom. Dessa formulär har följts vid de två senare skattningarna, vars längder därför lämnar ytterst sparsamma upplysningar om själva taxeringsförfarandet. Skattningsslängderna för år 1713 är däremot starkt individualiserade. De underkastades också en omfattande granskning i landskontoret, som avfattade observationer och infordrade svar.⁷

I Skaraborgs län genomfördes skattningen pastoratsvis. Ett eller flera skattningssmöten hölls år 1712. Skattningsslängderna undertecknades van-

⁷ Landskontorets observationer och skattningssmännens svar 1713 är fogade till respektive pastorats skattningsslängder 1713.

ligtvis av ett par ståndspersoner, däribland ofta prästen, samt ett par bönder, ofta nämndemän eller sexmän. I korrespondensen kallas dessa skattningsmän och har tydligen fungerat som ett slags taxeringskommitté. Principen om att helt frikoppla kronobetjäningen från taxeringen kunde inte upprätthållas. Redan år 1712 begärdes deras medverkan från olika håll. Vid de två senare taxeringarna skulle de kontrollera, att skattningslängderna upprättades efter jordebok och mantalslängd; de har då också bekräftat denna kontroll med namnunderskrifter under skattningslängderna.

3. Löseegendomens taxeringsproblem

Skattningslängdernas uppgifter om böndernas löseegendom har tidigare diskuterats och bearbetats av G. Olander.⁸ I detta sammanhang skall de inte utnyttjas. Taxeringen av löseegendomen skall diskuteras endast för att indirekt — och som kontrast — belysa den fasta egen- domstaxeringens problem.

Som Olander visat skattades bönderna huvudsakligen för sina kreatur samt för en del metallföremål. När det gällde inventering och värdering av denna löseegendom, utformades aldrig någon vägledning för skattningsmännen från myndigheternas sida. De praktiska problemen var uppenbarligen enorma. Förordningens princip om undersåtarnas frihet att skatta sig själva sinsemellan fick därför här kvarstå orubbad. Den dikterades av praktisk nödvändighet. Det fanns, framhöll kontributionsrån- teriet inför 1714 års taxering, inget annat att gå efter när det gällde skattningen av löseegendom än ”vars och ens redliga angivande och dess grannars gottfinnande”.⁹

Det konkreta tillvägagångssättet kan inte kartläggas. Men för 1712 års taxering kan det exemplifieras. Exempler visar att det inte var en- hetligt. Olander gav exempel på socknar, där 1713 års längder specificerar den lösa egendomen.¹⁰ Här tycks den alltså på ett eller annat sätt ha redovisats in natura och sedan värderats efter enhetliga principer. En kontrast erbjuder Kleva gäll i Kinne socken. Därifrån rapporterade

⁸ Olander, a.a., s. 62 ff.

⁹ Kontributionsrån- teriet till lhdgen 7/12 1714. Kontributionskommissionens (sic) brev 1712, 1713 och 1714. Skaraborgs läns landskontor E III: 21. GLA.

¹⁰ Olander, a.a., s. 63 ff.

skattningsmännen, att de erbjudit sig att besiktiga allmogens lösegendom i husen och därefter förrätta skattningen.

Men samtl. allmogen, ingen undantagades, blevo härutinnan så sänjade, att förr än dess fattiga lösa egendom skulle visas och till värdering utkastas, ville de på sitt eget samvete sin lösa egendom så ett som allt uti en summa som över och under går själv uppgiva, vilket av skattningsmännen blev efterkommit . . .¹¹

I ett avseende sökte myndigheterna — i Skaraborgs län utan framgång — påverka skattningen av lösegendom. Det gällde tjänstefolket, som tidigare hade erlagt kontribution med 1 dsm och 16 ösm för dräng respektive piga. Tjänstefolket skulle därför ”tillhållas att uppge så mycket egendom, som å 1 % kunde svara emot halvparten eller mer av det de tillförne kontribuerat”.¹² Eftersom varje deklarerad förmögenhet avrundades till hela ”kast” om 10 dsm, skulle alltså drängarna deklarerera förmögenheter om minst 45 dsm, pigorna 25 dsm. Men de i skattningslängderna uppförda drängarna och pigorna taxeras praktiskt taget aldrig för mer än 10 dsm. I Daretorps gäll hölls särskild skattning med tjänstefolket i januari 1713, varvid myndigheternas uppmaning vidarebefordrades. ”Vederbör. har dock i djupaste underdånighet reserverat sig på förordn. 12/6 1712 § 23 och Rådens brev om förskoning 25/11 1712” — dvs. på försäkringarna om upphävandet av den gamla kontributionen.¹³

4. Den fasta egendomens taxeringsproblem

Den beskattningsbara fasta egendomen på landet var i förordningarna ganska väl definierad. Den omfattade helt enkelt frälse- och skatte rättigheter av skattlagd jord. Den skattlagda jorden definierades av kronans jordebok: den omfattade hemman samt skattlagda torp, tomter, ängar och kvarnar. Förordningarna fritog uttryckligen å ena sidan kronoförpantningarna, å andra sidan munderingar eller rustningsrättigheter av rusthåll. Ödeshemman skulle värderas som om de vore i fullt bruk. Fastigheterna skulle taxeras utan avseende på om de var belånade

¹¹ Skattningslängder 1713: Kinne h:d, Kleva gäll.

¹² Kontributionsrånteriet till lhdgen 6/12 1712. Kontributionskommissionens brev 1712, 1713 och 1714. Skaraborgs läns landskontor E III: 21. GLA.

¹³ Skattningslängder 1713: Vartofta h:d, Daretorps gäll.

eller ej; eventuella skulder på den fasta egendomen fick endast dras av på ägarens lösegendom.¹⁴

Det var uppenbarligen lättare att räkna jordeboksenheter än att räkna kor. Vid taxeringen år 1712, då skattningslängderna oftast lades upp utan tillgång till jordebok och mantalslängd, förekom det visserligen i rätt stor utsträckning att hemman förbigicks. Det kunde ske av förbi-seende, av skattningsmännens okunnighet om hemmanets natur eller ägare, och framför allt av det skälet, att frälseägarna i strid mot förordningen deklarerade sin fasta egendom på annat ställe eller direkt till landskontoret. Men vid de två följande taxeringarna, då skattningslängderna kollationerades med jordebok och mantalslängd, är längderna socken för socken fullständiga när det gäller den skattlagda jorden.¹⁵

Skattningen av den fasta egendomen var alltså i princip ett renodlat värderingsproblem. Att inventera den skattlagda jorden och registrera dess frälse- och skatteägare mötte inga oöverstigliga praktiska svårigheter — man var härvidlag inte utlämnad till ”vars och ens redliga angivande och dess grannars gottfinnande”. Den öppna frågan var här: vad var dessa frälse- och skatterättigheter värda i pengar?

1712 års förordning lämnar avgörandet av den frågan åt ”under-

¹⁴ Om ödes- och på frihet upptagna hemman, Kontributionsförordningen 1712, § 2. I § 3 fritas uttryckligen alla munderingar, ”men alla skatterättigheter både av rusthåll och av andra lägenheter varda efter deras rätta värde till kapital skattade”.

Kronoförpantningar fritogs preliminärt i Rådens brev med påminnelser ang. kontributionsförordningen 10/10 1712. Kungl. Maj:ts, Kungl. Senatens, kommissioners, kollegiernes, hovrätternes och fältstatens ankomne brev anno 1712. Göteborgs och Bohus läns landskansli D I: 18. GLA. — Enligt ett senare kungl. brev skulle de emellertid skattas som lösegendom; Transumpt av Hans Kungl. Maj:ts nådigste brev 30/5 1713. Årstrycket.

Ang. gäldbunden fast egendom, se Kungl. Maj:ts cirkulärbrev till landshövdingarna om kontributionen 4/6 1712. Årstrycket. Tryckt även i: *Historiska handlingar* 9, s. 345—347; samt Transumpt av Hans Kungl. Maj:ts nådigste brev 30/5 1713. Årstrycket.

¹⁵ Inför taxeringen på hösten 1714 påbjöds en striktare efterlevnad av förordningen i dessa avseenden: den fasta egendomen skulle skattas där den var belägen, och skattningslängderna skulle kollationeras med jordebok och mantalslängd; enskilda skulle ej — som skett vid föregående taxering — tillåtas deklarerera sin förmögenhet ”under förseglade skrifter”. Kontributionsränteriet till lhden 30/10 1714. Kontributionskommissionens brev 1712, 1713 och 1714. Skaraborgs läns landskontor E III: 21. GLA.

såtarna”, dvs. den till skattningen församlade lokala menigheten. Den fasta egendomen skulle skattas där den var belägen, därför att man där bäst kunde bedöma dess värde. Schablonvärderingar avvisas. Till grund för skattningen skulle läggas ej blott den årliga räntan. Man skulle också ta hänsyn till alla godsets tillhörigheter och förmåner: åkers och ängens storlek och kvalitet, förekomsten av skog, jakt, fiske, kvarnar, hamrar, krogar, torp m.m. Man skulle dessutom beakta ”godsets belägenhet att göra allt uti penningar till högre värde än annorstädes”, varigenom dess värde påverkades.

Frälseägaren — ofta bosatt utom den socken eller det pastorat där hans hemman låg — hade naturligtvis rätt och skyldighet att själv deklarerera sitt hemmans värde. Men hans deklaration skulle vara offentlig, och den skulle vara underkastad granskning, påminnelser och jämkning av andra undersåtar, som hade att se till ”att den ene inte må få tillfälle att göra den andre förnär uti skattningen”. Och någon gräns för skattningsmännens kompetens härvidlag föreskrevs inte.

Här öppnade förordningen oöverskådliga perspektiv. Den kom inte heller att efterlevas.

Den första uppmjukningen kom i de hemmavarande rådens påminnelser till kontributionsförordningen i oktober 1712. Här fastställdes, att den, som kunde stödja sin deklaration med uppvisat köpebrev, inte borde undergå någon vidare skattning, såvida inte senare förbättringar gjorts, som kunde ha höjt värdet.¹⁶ En strävan att anknyta taxeringsvärden till betalade priser är i och för sig naturlig och välkänd från senare taxeringsförordningar. Men de problem, som en sådan anknytning reser, berördes inte alls i rådens påminnelser: där nämndes inte ens någon gräns för hur gamla de uppvisade köpebreven fick vara. Det blir tillfälle att återkomma till frågan om i vilken utsträckning köpebrev kom att bilda underlag för skattningen. Här skall endast konstateras, att rådens påminnelser i förhållande till förordningen innebar en klar begränsning av skattningsmännens kompetens.

Påföljande månad togs det för frälset avgörande steget. Då beslöt råden, att på förslag av kontributionsrånteriet förordna om ett allmänt fundament för skattningen av ”frälsebondehemman”, dvs. av allmänna

¹⁶ Rådens brev med påminnelser ang. kontributionsförordningen 10/10 1712. Kungl. Maj:ts, Kungl. Senatens, kommissioners, kollegiernes, hovrätternes och fältstatens ankomne brev anno 1712. Göteborgs och Bohus läns landskansli. D I: 18. GLA.

frälsehemman. Behovet av ett sådant motiverades dels med önskvärdheten av att förekomma skillnader vid skattningen mellan olika orter och att undvika många förfrågningar och påskynda skattningen, dels med att man därmed ernådde billighet ”i anseende till de många svårigheter godsens nu emot forna tider vidhånga”. Allmänna frälse- och frälseskattehemman skulle därför skattas ”efter all både ordinarie och extraordinarie räntan uträknat efter kronovärderingen till 6 pro Cento”. För säterier och rå- och rörshemman hade kontributionsrånteriet föreslagit, att man borde tillämpa samma princip men kapitalisera efter 4 1/2 %. Råden beslöt emellertid att man när det gällde det ypperliga frälset alldeles skulle rätta sig efter Kungl. Maj:ts förordning.¹⁷

Därmed hade medvetna ingrepp gjorts i kontributionsförordningens huvudprinciper. De skapade inför 1712 års taxering en ganska komplicerad situation.

Ägaren av frälse- eller skatterättighet kunde stödja sin eventuella deklaration av värdet antingen med ett köpebrev eller med en ränteuppgift. I det första fallet hade skattningsmännen — om köpebrevet hade rimlig aktualitet — svårt att förbigå det uttryckliga förbudet mot vidare skattning i rådens påminnelser. I det andra fallet stod påbud mot påbud: Kungl. Maj:ts förordnings uttryckliga avvisande av den årliga räntan som enda skattningsgrund mot rådens allmänna fundament. Men för ett accepterande av räntan som skattningsgrund talade givetvis de tunga skälen: den hemmavarande regeringens auktoritet plus den obestriddliga förenklingen av skattningsförfarandet, som en kapitalisering av räntan innebar.

Men därvid inställde sig ytterligare ett problem: vilken ränta? I det av råden angivna fundamentet talades om ”all både ordinarie och extraordinarie räntan uträknat efter kronovärderingen”. Detta var ett kamerate begrepp. För *en kategori* frälsehemman — de ”gamla” frälsehemman, vars ränta aldrig uppförts i eller för länge sedan avförts ur kronans jordeböcker — existerade en sådan ränta ingenstans: varken i verkligheten eller i kronans eller ägarens jordeböcker. För *en annan kategori* frälsehemman — de ”nya” eller nyförvärvade frälsehemman, vilka ännu vid 1700-talets början uppfördes med sin gamla ränta bland krono- eller skattehemman i kronans jordebok — fanns däremot en sådan ränta i

¹⁷ Kungl. Maj:ts samtl. härvarande råds resolution uppå Kungl. kontributionsrånteriets ingivne memorial 7/11 1712. Årstrycket.

kronans jordebok.¹⁸ Men för 1712 års skattning gällde genomgående att skattningsmännen inte hade tillgång till kronans jordebok. I den mån de taxerade efter räntan var de alltså hänvisade till uppgifter om räntan från andra håll; exempelvis från ägaren, fogden eller åbon.

Ingen av dessa uppgiftslämnare hade någon särskild anledning att ens känna till den ränta, som eventuellt fanns införd i kronans jordebok.

Sammanfattningsvis: den hemmavarande regeringens stadgande av ett allmänt fundament för taxeringen av det allmänna frälset kunde förstärka en förmodligen redan existerande tendens att värdera frälserättigheten genom att kapitalisera en ränta. Men det anvisade fundamentet var i själva verket användbart bara för taxeringen av det nya frälset. Och år 1712 var det i praktiken oåtkomligt för skattningsmännen även när det gällde det nya frälsets taxering.

De följande taxeringarna på hösten 1714 resp. 1715 ägde rum under delvis andra betingelser. Såväl skatteuttaget som taxeringsreglerna hade skärpts.

Inför 1712 års skattning hade förutskickats ett skatteuttag på 1 % av den skattade förmögenheten. I mars 1713 beslöts emellertid att för samma år uttaga ytterligare 1 %. För 1715 års kontribution fastställdes i december 1714 ett skatteuttag på 2 %.¹⁹

Till grund för skattningen på hösten 1714 låg Kungl. Maj:ts förklaring till 1712 års kontributionsförordning. Den innebär mycket få förändringar i sak. Men beträffande taxeringen av fast egendom görs ett viktigt tillägg. Förklaringen upprepar förordningens bestämmelser om att inte bara räntan utan också alla andra förmåner samt läge skall beaktas.

¹⁸ 1662 års landsbokhållarinstruktion fastslog en tidigare utvecklad praxis, enligt vilken adelns nyförvärvade frälsehemman kvarstod under sin gamla jordnatur med den årliga räntan specificerad i sin helhet. *Wirsell, G.*, Om kronans jordeböcker 1541—1936, s. 78 f. I fortsättningen används termen ”nytt frälse” som beteckning för de frälsehemman, vars årliga ränta således fanns upptagen i sin helhet i kronans jordeböcker vid 1700-talets början. Termen är dock oegentlig, såtillvida som en del av adelns nyförvärvade hemman tidigare hade överförts till frälse i jordeböckerna och således fått sin ränta avförd. Nilsson, S. A., Det gamla frälset. En studie i 1600-talets kamerala praxis; i: *Nilsson, S. A.*, På väg mot reduktionen, s. 11—22; *Wirsell, a.a.*, s. 56 ff., 73 f.

¹⁹ Kontributionsränteriet till lhdgen 13/4 1713 och 20/12 1714. Kontributionskommissionens brev 1712, 1713 och 1714. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Även för 1716 gällde ett skatteuttag på 2 %; *Axelsson, a.a.*, s. 138.

Men därtill fogas orden: "och beräknas sedan all inkomst till kapital efter 4 1/2 %".²⁰

Därmed hade Kungl. Maj:t alltså accepterat, att fast egendom värderades genom kapitalisering. Vad som skulle kapitaliseras var emellertid inte räntan efter kronovärderingen i kronans jordebok utan all ägarens inkomst. Och denna inkomst skulle kapitaliseras inte efter 6 utan efter 4 1/2 %.

Det var emellertid för mycket begärt. De hemmavarande myndigheterna måste även denna gång modifiera anspråken något.

Inför taxeringen år 1714 förfrågade sig länsstyrelsen i Skaraborgs län hos kontributionsrånteriet om bl.a. just bytes- och köpegodsens — "det nya frälsets" — skattning. Granskningen av 1713 års längder i landskontoret hade enligt landshövdingen givit vid handen, att den i kronans jordeböcker angivna räntan alldeles förbigåtts och ersatts med andra belopp, som "merendels överallt" var lägre. Till svar på landskontorets observationer härom hade ägarna hävdad — och med tingsattester och böndernas kvittensböcker sökt bevisa — att de i realiteten åtnjöt mindre i årlig skatt av dessa bytes- och köpegodshemman än räntan efter jordebok, undervisning och kronovärdering, detta även när skjuts och dagsverken medräknats och värderats i pengar. Därtill hade många sådana hemman förmedlats efter lantmätarens revning och metodisk skattläggning. Nu åberopade sig ägarna på den frihet, som förordningen gav undersåtarna att själva skatta sig sinsemellan efter billighet. De begärde därför att bli fria från efterräkningar, "när de vid skattningen i skattningsslängderna uppgiva eller skatta dessa sina hemman efter den ränta, som åbon efter kvittensboken bevisligen till dem betalar med skjuts och dagsverken samt allt annat inberäknat".²¹

Kontributionsrånteriet kunde avvärja denna attack endast genom att på nytt — och otvetydigare än tidigare — korrigera Kungl. Maj:ts förordningar. I svaret till länsstyrelsen fastslogs att "kronans jordebok med undervisningen efter kronovärdering bör tagas till fundament till räntornas beräknande till kapital, och intet possessorernas /sic/ kvittensböcker". Hade förmedling skett efter revning och metodisk skattläggning skulle den förmedlade räntan accepteras. För misstag vid 1713 års skatt-

²⁰ Kontributionsförordningen förklarad 1713, § 2.

²¹ Lhdgen till kontributionsrånteriet 23/11 1714. Brevkoncept 1714. Skaraborgs läns landskansli. GLA.

ning hade Kungl. Maj:t redan beviljat eftergift. Men — hävdade kontributionsrätteriet — förordningens ord om undersåtarnas frihet att skatta sig själva sinsemellan gällde endast den lösa egendomen. De gällde däremot inte den fasta, ”ty där tages kronones jordebok och andra förmaner till fundament”.²²

Därmed var frågan om det nya frälsets taxering avgjord. Vid skattningarna 1714 och 1715 medverkade kronobetjäningen med alla erforderliga uppgifter ur jordeböckerna. De nya frälsehemmanens räntor efter kronovärderingen återfanns i kronans jordebok. De infördes ofta i skattningslängderna för åren 1715 och 1716, och de kapitaliserades regelbundet efter 4 1/2 %.

5. Taxeringen av frälseegendomen: det allmänna frälset

I det följande skall de tre årens skattningar av den fasta egendomen enligt bevarade skattningslängder redovisas och diskuteras. Undersökningen gäller Skaraborgs län utom Vadsbo härad, alltså Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier. För det allmänna frälset, dvs. samtliga frälsehemman utom säterier och rå- och rörshemman, gällde som ovan visats särskilda regler för taxeringen. Det allmänna frälset skall därför behandlas för sig. Vårt material är därvid samtliga i respektive års skattningslängd upptagna värden för allmänna frälsehemman med endast ett undantag: de mycket få skattefrälsehemman, där skatte- och frälserätt var åtskilda och taxerades var för sig.²³

Det är ur källkritisk synpunkt nödvändigt att jämföra de tre årens skattningar av det allmänna frälset med varandra. Dessvärre är det emellertid endast 1715 års skattningslängder som är fullständiga, dvs.

²² Kontributionsrätteriet till lhdgen 7/12 1714. Kontributionskommissionens brev 1712, 1713 och 1714. Skaraborgs läns landskontor E III: 21. GLA.

²³ Om frälseägaren ägde även skatterätten av ett skattefrälsehemman, behöfde han icke deklarerat den; se den i n. 21 och 22 anförda brevväxlingen. Om däremot frälse- och skatterätten var åtskilda, redovisas i skattningslängderna taxeringsvärden för såväl skatte- som frälserätt. Principiellt är varken summan av skatte- och frälserätt eller frälserätten enbart av dessa hemman jämförbara med äganderätten till övriga frälsehemman.

Totalt redovisas i skattningslängderna för år 1715 endast ca 32 mantal skattefrälse med särskilt taxerad skatterätt, dvs. 3 % av det totala mantalet allmänt frälse.

redovisar taxeringsvärden för praktiskt taget hela det i jordeboken upptagna mantalet allmänt frälse. 1713 års skattningslängder ger däremot värden för endast drygt hälften av detta mantal och med en ytterst ojämn fördelning på de olika häraderna. Bristerna i 1713 års skattningslängder kan tillskrivas följande orsaker:

- 1) Vissa hemman förbigicks av skattningsmännen i brist på jordebok eller av andra skäl.
- 2) Ägaren ingav deklaration direkt till landskontoret.²⁴
- 3) Frälseegendomar taxerades i klump, så att värden för allmänt resp. ypperligt frälse inte kan särskiljas.
- 4) För vissa socknar — sex socknar i Åse, en i Skånings, två i Vilske och två i Frökinds härad — saknas helt skattningslängder för fast egendom.²⁵

Det tredje årets — 1716 års — skattningslängder är för flertalet häraders fullständiga, dvs. ger samma täckning som 1715 års. Undantag utgör Vartofta och Frökinds härad, där skattningslängder för två respektive fyra socknar saknas.²⁶

1713 års skattningslängder granskades i landskontoret, varvid förbi-seenden observerades och kompletteringar infordrades. Det vore i princip möjligt att med hjälp av skattningsmännens svar något utöka antalet taxeringsvärden för år 1713. Men det bör framhållas, att denna kompletterande taxering verkställdes vid en senare tidpunkt — på våren 1713 — och under andra betingelser — skatteuttaget hade höjts. Dess värden har därför lämnats åsido.

I tab. III: 1 redovisas det genomsnittliga taxeringsvärdet per 1/4 mantal allmänt frälse enligt 1713, 1715 och 1716 års skattningslängder. Medelvärdena har beräknats härads- och fögderivis. Underlaget för 1713 och 1716 års värden i olika områden anges i procent av det i 1715 års skattningslängder skattade mantalet. För år 1713 har också en serie

²⁴ Några sådana deklarationer har inte påträffats. Att de ingavs för år 1713 framgår emellertid av landskontorets observationer och skattningsmännens svar 1713, ex.-vis för Höjentorps h:d, Varola gäll och Kållands h:d, Järpås gäll.

²⁵ Åse h:d: socknarna Ås, Sal, Flo, Tun, Karaby och Friel. Skånings h:d: Händene s:n. Vilske h:d: socknarna Kleva och Ullene. Frökinds h:d: socknarna Åsarp och Smula.

²⁶ Vartofta h:d: socknarna Åsaka och Kälvene. Frökinds h:d: socknarna Kinneved, Vårkumla, Åsarp och Smula.

Tab. III: 1. *Genomsnittliga taxeringsvärden för det allmänna frälset 1713, 1715 och 1716. Härad- och fögderivis. Per 1/4 mantal.*

Härad och fögderi	Mantal med redovisat tax.-värde år 1715	Procentuell täckning		Genomsnittl. tax.-värde. Dsm.			
		1713	1716	1713	1713 interpol.	1715	1716
Barne	47,7500	38	98	127	131	160	158
Viste	56,5625	11	100	136	150	176	166
Åse	68,1875	21	101	139	131	167	165
Kålland	94,9375	71	100	140	137	177	173
Kinnefjärding	51,5000	70	100	120	122	164	164
Läckö	318,9375	44	100	133	132	170	167
Kinne	66,8750	59	100	123	112	133	132
Skåning	95,6250	21	100	125	121	155	149
Laske	32,3750	79	100	127	128	156	150
Vilske	81,0000	77	99	111	107	141	141
Skara	275,8750	53	100	119	116	146	143
Kåkind	88,1875	79	100	110	116	144	142
Valle	22,2500	59	100	135	141	178	169
Gudhem	95,4375	55	100	126	129	165	165
Höjentorp	205,8750	65	100	118	125	157	156
Vartofta h:d	189,0000	70	92	116	119	152	150
Frökind	36,2500	32	37	125	101	133	161
Vart. fögd.	225,2500	64	83	117	119	149	151
4 fögderier	1 025,9375	55	96	122	123	156	155

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Skattningslängder 1713, 1715, och 1716. GLA.

interpolerade medelvärden framräknats. Interpolationen bygger på antagandet, att taxeringsvärdet för *hela* mantalet allmänt frälse i respektive härad eller fögderi förändrades från år 1713 till år 1715 i samma proportion som taxeringsvärdet för *den del* av mantalet, för vilken värden föreligger i både 1713 och 1715 års skattningslängder, eller m.a.o. att denna del båda åren hade samma andel av taxeringsvärdet för hela mantalet.

Inför skattningen på hösten 1712 hade rådet föreskrivit, att det all-

Tab. III: 2. *Procentuell stegring av genomsnittliga taxeringsvärden för det allmänna frälset 1713—1715. Totalt och fögderivis.*

	1	2
Läckö	28	28
Skara	22	26
Höjentorp	33	26
Vartofta	27	29
4 fögderier	28	27

Anm.: I kolumn 1 är stegringsprocenten beräknad efter genomsnittsvärdena för hela det i 1713 resp. 1715 års skattningslängder redovisade mantalet. I kolumn 2 är stegringsprocenten beräknad efter genomsnittsvärdena för endast det mantal, som redovisas i båda årens skattningslängder.

Källa: Tab. III: 1.

männa frälset skulle skattas efter en kapitaliseringskvot om 6 %. För den följande skattningen två år senare gällde däremot kapitalisering efter 4 1/2 %. Verkan av denna förändring i taxeringsreglerna kan avläsas i en genomgående och kraftig stegring av taxeringsvärdet för det allmänna frälset från 1713 till 1715. Från år 1715 till år 1716, då taxeringsreglerna var oförändrade, visar taxeringsvärdet däremot en ganska naturlig, svagt nedåtgående tendens. Även denna är genomgående: det höga genomsnittsvärdet för Frökinds härad år 1716 beror endast på att fyra socknar med låga taxeringsvärden saknas i 1716 års längder.

Antag, (a) att all skattning skedde genom en kapitalisering av "räntan", och (b) att denna ränta var begreppsmässigt entydig, oförändrad och känd av skattningsmännen vid varje skattningsstillfälle! I så fall borde 1715 års värden vara 33,3 % högre än 1713 års. Men så stor är inte stegringen.

Taxeringsvärdet för det mantal, som redovisas i båda årens skattningslängder, stiger fögderivis med mellan 26 och 29 % från 1713 till 1715 (tab. III: 2).

Vilken betydelse spelade i allmänhet ränteuppgifter för skattningen? Skattningsmännen hade ingen skyldighet att i längderna ange på vilka grunder ett hemman skattats till ett visst belopp. De behövde endast införa beloppet. Inte desto mindre har ett stort antal ränteuppgifter införts i skattningslängderna. Ytterligare en del anförs i skattningsmän-

nens svar på landskontorets observationer 1713. I skattningsmaterialet för år 1713 — längderna samt skattningsmännens svar — föreligger sålunda explicita ränteuppgifter för drygt 25 % av det i samma års längder redovisade mantalet allmänt frälse. I skattningsmaterialet för alla tre åren sammantaget möter minst en ränteuppgift för 55 % av det totala mantalet allmänt frälse. Med mycket få undantag — till vilka vi återkommer nedan — har dessa angivna räntor kapitaliserats efter 6 % i 1713 års men efter 4 1/2 % i 1715 och 1716 års skattningslängder.²⁷

Skattningarna har emellertid baserats på ränteuppgifter i långt större utsträckning än vad de i skattningsmaterialet införda ränteuppgifterna ger vid handen. Vid granskningen av 1713 års skattningslängder observerade landskontoret, att taxeringsvärdena för nya frälsehemman genomgående avvek från det efter 6 % kapitaliserade värdet av den ränta, som för dessa hemman fanns införd i kronans jordebok. Det genomgående svaret från skattningsmännen är att de inte haft tillgång till kronans jordebok, och att de *därför* varit hänvisade till *andra* ränteuppgifter — ägarens, fogdens eller åbons. I ett fall har skattningsmännen helt underlåtit att skatta frälset i socknen ”av den orsak, att intet possessorerna det angivit eller något köpebrev uppvisat, ej heller bönderna velat bekänna vad de givit i skatt”.²⁸ Redan vid den första skattningen på hösten 1712 torde skattningsmännen alltså, i brist på uppvisat köpebrev, ha sökt efter någon uppgift om räntan och vid skattningen kapitaliserat den, detta trots att ett sådant tillvägagångssätt egentligen saknade stöd i då gällande förordningar. Inför de båda följande skattningarna fick metoden att skatta genom kapitalisering av räntan en förstärkt ställning i förordningarna. Kungl. Maj:ts förklaring till kontributionsförordningen föreskrev allmänt att inkomsten av jordegendom skulle kapitaliseras efter 4 1/2 %. Kontributionsrånteriet föreskrev, att det nya frälset skulle skattas efter dess ränta i kronans jordebok, och jordebokens ränteuppgifter ställdes genom kronobetjäningens försorg till skattningsmännens förfogande. De principer för det allmänna frälsets taxering, som skattningsmännen i Valstad (Vartofta) redovisade i anslutning till

²⁷ Praxis kunde variera starkt mellan olika taxeringsområden. I stora delar av Vartofta h:d är skattningslängderna 1715 och 1716 upplagda med en särskild kolumn för ränteuppgifter. I Kinne h:d upptar skattningslängderna inga ränteuppgifter alls.

²⁸ Skattningsmännens svar 1713: Frökinds h:d, Kinneveds gäll.

1716 års skattningslängd, torde ha följts allmänt vid skattningarna för åren 1715 och 1716:

Eljest vad angår bytes- och köpegodshemman eller det nyförvärvade frälset, så är den ränta, som häradskrivaren Joh. Norling utur Kungl. Maj:ts och kronans jordebok har extraerat och utdragit, till kapital à 4 1/2 % uträknat, och det i anledning av Hans Höggrevl. Exc. Krigsrådet och Presid. i Högl. K. Contributionsrånteriet greve Jacob Renstiernas brev och resol. av 7 dec. 1714, dock har herrar possessorerna på allt vis sökt, att räntan skulle uträknas till kapital efter den ränta som de verkligen av sina hemmansåbor åtnjuta, emedan centonalkontributionen således, efter jordeboksräntans uträknande, sig till högre kvantum sträcker, än de nu för tiden av sina hemman bekomma; dock har vi intet understätt oss göra därvid någon ändring, utan strikt blivit efter jordeboksräntan. Men det gamla allodialfrälset är räntan efter herrar possessorernas eller åbornas angivande uträknat till kapital likaledes à 4 1/2 %.²⁹

Alternativt kunde ägaren förete köpebrev. Men skattningsmaterialet ger ytterst få direkta belägg för att köpebrev legat till grund för skattningen av allmänna frälsehemman — medan däremot skattehemman ofta och ypperligt frälse ibland taxerats med uttrycklig hänvisning till företedda köpebrev. Av de drygt 568 mantal allmänt frälse, för vilka vi har taxeringsvärden för år 1713, är det endast 3,375 mantal — 0,6 % — som uttryckligen anges taxerade på grund av köpebrev.

Frågan om köpebrevs — och eventuellt andra, därmed jämförbara åtkomsthandlingars — betydelse för skattningen för år 1713 kan också angripas på följande sätt. Om ägaren vid den första taxeringen föredrog att uppvisa köpebrev framför att redovisa räntan, så bör han ha haft än större anledning att uppvisa samma dokument vid nästa taxering två år senare, då en skattning efter räntan ställde sig ogynnsammare. De hemman, för vars taxeringsvärde i 1713 års skattningslängder ett köpebrev eller annan, av skattningsmännen godtagen åtkomsthandling låg till grund, bör alltså uppvisa ett oförändrat taxeringsvärde i 1715 års skattningslängder. Tab. III: 3 anger den absoluta och relativa omfattningen av sådana hemman.

51 av 564 mantal uppvisar samma taxeringsvärde år 1713 och år 1715. Därav låg hälften i Skara fögderi. Siffrorna anger en övre gräns för köpebrevs användning vid den första taxeringen: andra orsaker kan givetvis ha medfört ett oförändrat taxeringsvärde. En del hemman taxeras också lägre år 1715 än år 1713.

²⁹ Skattningslängder 1716: Vartofta h:d, Valstads gäll.

Tab. III: 3. *Allmänt frälse med samma taxeringsvärde i 1713 och 1715 års skattningslängder. I mantal och i procent av det i både 1713 och 1715 års skattningslängder redovisade mantalet allmänt frälse.*

Fögderi	Mantal	%
Läckö	1,2500	0,9
Skara	25,2500	17,2
Höjentorp	6,7500	5,0
Vartofta	17,7500	12,5
4 fögderier	51,0000	9,0

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Skattningslängder 1713 och 1715. GLA.

Kvar står den möjligheten, att köpebrev kom till ökad användning vid de båda senare taxeringarna, då villkoren för taxering efter räntan hade skärpts. Den kan inte elimineras. Men det saknas å andra sidan varje positivt belägg för den. Inte ett enda allmänt frälsehemman taxeras i 1715 och 1716 års skattningslängder med uttrycklig hänvisning till företett köpebrev.

Det allmänna frälset värderades alltså huvudsakligen genom en kapitalisering av räntan. Frågan gäller då: vilken ränta?

Frågan kan besvaras entydigt för det s.k. nya frälset vid skattningarna för åren 1715 och 1716: räntan efter kronovärdering i kronans jordebok.³⁰ För de nya frälsehemmanens taxeringsvärden år 1713 och för de gamla frälsehemmanens taxeringsvärden alla tre åren låg däremot andra ränteuppgifter till grund, uppgifter som emanerade från olika håll men företrädesvis från ägarna eller åborna.

För att studera verkningarna av dessa principiellt olika ränteuppgifter måste i första hand det gamla och det nya frälsets taxeringsvärden skiljas åt. Det låter sig göras med hjälp av kronans jordeböcker. Av särskilt intresse är att för respektive grupp jämföra taxeringsvärdena år 1713 och år 1715 hemman för hemman, alltså studera verkningarna av dels den lägre kapitaliseringsprocenten, dels utnyttjandet av räntan i kronans jordebok. En sådan jämförelse kan göras för ca 564 mantal allmänt frälse, därav 404 mantal gammalt och 160 mantal nytt frälse, för vilka taxeringsvärden föreligger i både 1713 och 1715 års skattningslängder.

³⁰ Om termen "nytt frälse": ovan n. 18.

Om ett hemman taxerades efter samma ränta båda åren, så bör det gälla att dess taxeringsvärde $1715 = 1,33 \times$ taxeringsvärdet 1713 . Om den år 1715 utnyttjade ränteuppgiften var högre resp. lägre än den år 1713 , så bör taxeringsvärdet 1715 vara större resp. mindre än $1,33 \times$ taxeringsvärdet 1713 . Tab. III: 4 visar — fögderivis och för hela området — hur stor del av det jämförbara mantalet gammalt och nytt allmänt frälse, som föll under dessa alternativ.

Kriteriet på oförändrad ränteuppgift — taxeringsvärdet $1715 =$ taxeringsvärdet $1713 \times 1,33$ — är tyvärr något för strängt. När taxeringsvärdena införts i skattningslängderna har de i regel avrundats till jämna tiotals dsm.³¹ Skattningsmännen kan ha avrundat även ränteuppgifterna.³² Och de räknade inte alltid rätt. Fördelningen i tab. III: 4 tenderar alltså att något underskatta den utsträckning i vilken samma ränteuppgifter i själva verket låg till grund för båda skattningarna. Men de karakteristiska skillnaderna mellan gammalt och nytt frälse framträder klart. För de nya frälsehemmanen introducerades ett nytt material vid skattningen för år 1715 : kronans jordebok. Det fanns små förutsättningar för att den ränta, som ägare eller åbo deklarerade inför skattningen för år 1713 , skulle vara densamma som räntan i kronans jordebok; det är också få nya frälsehemman, vars taxeringsvärde stiger från 1713 till 1715 med jämnt 33% .³³ Avvikelserna mellan räntan enligt ägare och åbo och räntan enligt kronans jordebok noterades som vi sett från flera håll.³⁴ 1715 års skattningslängder ger också flera preciserade exempel.³⁵ De visar — liksom tab. III: 4 — att den av ägaren eller åbon uppgivna räntan kunde vara både högre och lägre än räntan enligt kronans jordebok, men tab. III: 4 ger vid handen, att räntan enligt kronans jordebok för flertalet nya frälsehemman var högre.

För de gamla frälsehemmanens skattning låg däremot deklarerade

³¹ Förordningen föreskrev en sådan avrundning till s.k. hela "kast", vilken dock inte genomfördes undantagslöst.

³² Nedan, s. 104.

³³ Den relativt höga andelen i Läckö fögderi bör ses mot bakgrund av att de nya frälsehemmanen här var ytterst få, och att skattningsmännen här sannolikt underlåtit att konsultera kronans jordebok även 1715 och 1716 . Jfr nedan, s. 105, n. 53.

³⁴ Ovan, s. 85.

³⁵ T.ex.: Kåkindes h:d, Skövde, Suntetorps och Kyrketorps socknar; Gudhems h:d, Sjögerstads s:n; Vartofta h:d, Dimbo s:n.

Tab. III: 4. *Gammalt och nytt allmänt frälse, fördelat efter förändringar i taxeringsvärden 1713—1715.*

Fögderi	Mantal	Proc. fördeln. av mantalet: Tax-värde 1715 i förh. till 1,33 × tax.-värde 1713		
		Mindre	=	Större
<i>Gammalt frälse</i>				
Läckö	129,6250	35,2	39,8	25,0
Skara	108,1250	50,1	29,5	20,5
Höjentorp	66,0000	68,4	21,2	10,4
Vartofta	100,2500	38,9	51,4	9,7
4 fögderier	404,0000	45,5	36,9	17,6
<i>Nytt frälse</i>				
Läckö	11,2500	37,8	31,1	31,1
Skara	38,7500	27,1	10,6	62,3
Höjentorp	68,8125	32,1	3,6	64,3
Vartofta	41,2500	39,7	5,8	54,5
4 fögderier	160,0625	33,2	7,8	59,0

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Jordeböcker. Skattningslängder 1713 och 1715. GLA.

ränteuppgifter till grund vid båda tillfällena. En väsentligt större del av dem har också taxerats efter en oförändrad ränta för år 1715. Men för ändå fler har den deklarerade räntan sänkts. För få har den höjts.

I tab. III: 1 och III: 2 redovisades de genomsnittliga taxeringsvärdena för det allmänna frälset i olika områden samt värdenas stegring 1713—1715. Den allmänna förklaringen till stegringen är taxeringens skärpning: kapitaliseringsprocentens sänkning från 6 till 4 1/2. Men samtidigt förändrades den ränta, som skulle kapitaliseras. Och den förändrades på olika sätt och av allt att döma i olika riktning för gammalt och nytt frälse.

Vi gör det förenklande antagandet, att all taxering skedde efter ränta. Taxeringsvärdena kan då omräknas till "taxerad ränta", efter 6 % år 1713, efter 4 1/2 % år 1715 och 1716. Gammalt och nytt frälse skiljs från varandra med hjälp av kronans jordeböcker, och den genomsnittliga taxerade räntans utveckling kan så följas för gammalt resp. nytt

frälse genom de tre olika skattningarna. Resultatet sammanfattas i tab. III: 5.

År 1713 låg den taxerade räntan i genomsnitt och i regel lägre för det nya än för det gamla frälset. Men kronans jordeböcker förde upp det nya frälsets taxerade ränta till en högre nivå 1715 och 1716. Stegningen är tydlig i genomsnittstalen inte bara för hela området utan också för de tre fögderier och de enskilda härader, där materialet är stort nog att bära slutsatser. Ur fiskalisk synpunkt var alltså utnyttjandet av kronans jordeböcker vid skattningarna en delframgång: det nya frälset kunde taxeras upp med mer än de 33 % som den sänkta kapitaliseringsprocenten föranledde. Men framgången på detta fält mer än uppvägdes av motgången på det andra, större fältet. För skattningen av det gamla frälset — grovt räknat $\frac{3}{4}$ av hela mantalet allmänt frälse — var skattningsmännen hänvisade till den deklarerade räntan. Den sjönk kraftigt och genomgående från 1713 till 1715, och den fortsatte i regel att sjunka något från 1715 till 1716.

Tab. III: 5:s genomsnittsräntor för det gamla frälset 1713—1716 och för det nya frälset 1713 visar den taxering av det allmänna frälset, som ägde rum oberoende av den kamerala räntan i kronans jordeböcker. De kan — med någon försiktighet — användas för att iaktta regionala skillnader. Läckö fögderi, och där i första rummet Kållands, i andra Viste och Åse härader, uppvisar en klart högre genomsnittsränta per mantal än övriga områden. Jämförbara värden möter endast i Valle härad i Höjentorps fögderi. Utpräglat låga räntor per mantal framträder i Kåkindes härad, särskilt Fåglås:s:n vid Vättern, i Vilske härad och i delar av skogsbygden i Vartofta härad.

När den kamerala jordeboksräntans inverkan på skattningarna avsondrats återstår frågan om den deklarerade räntans källvärde. Den frågan ska diskuteras dels på basis av skattningsmaterialets direkta uppgifter, dels på basis av jämförelser med annat material.

Även de explicita ränteuppgifterna för gamla frälsehemman visar en stark tendens till förändringar 1713—1715 men en avsevärt större stabilitet 1715—1716. I 1713 års skattningslängder möter inalles 228 ränteuppgifter. Endast 62 % av dem ”står sig” genom de följande skattningarna — dvs. bekräftas av senare ränteuppgifter och/eller motsvarar 4,5 % av respektive hemmans taxeringsvärden 1715 och 1716 — medan 15 % motsägs explicit av senare ränteuppgifter. För gamla frälsehemman med taxeringsvärden eller ränteuppgifter i både 1713 och 1715 års skatt-

Tab. III: 5. *Genomsnittlig taxerad ränta för gammalt och nytt allmänt frälse 1713, 1715 och 1716. Härad- och fögderivis. Dsm per 1/4 mantal.*

Härad resp. fögderi	Gammalt frälse				Nytt frälse			
	1713	1715(a)	1715(b)	1716	1713	1715(a)	1715(b)	1716
Barne	7,2	6,7	7,1	7,0	9,9	7,9	7,8	7,8
Viste	7,7	7,1	7,9	7,4	9,5	7,5	7,9	7,8
Åse	8,3	8,0	7,5	7,4	7,2	5,0	8,4	9,1
Kålland	8,4	8,3	8,0	7,9	6,4	5,2	6,0	5,8
Kinnefjärding	7,5	7,4	7,4	7,3	5,4	6,3	7,2	7,6
Läckö	8,0	7,8	7,7	7,5	7,0	6,6	7,5	7,7
Kinne	7,6	6,5	5,7	5,7	7,0	7,0	6,9	6,9
Skåning	7,6	7,0	6,9	6,6	7,3	7,6	7,0	7,0
Laske	7,6	6,8	6,8	6,5	8,2	8,2	8,2	8,0
Vilske	6,7	6,0	5,8	5,8	6,7	7,9	8,1	8,1
Skara	7,2	6,4	6,3	6,1	7,0	7,6	7,4	7,4
Kåkind	6,6	6,0	5,6	5,5	6,6	7,0	7,1	7,0
Valle	7,9	7,6	7,6	7,6	8,3	7,8	8,4	7,6
Gudhem	7,8	6,9	7,1	7,1	7,2	8,0	8,0	8,0
Höjentorp	7,3	6,6	6,6	6,6	6,9	7,4	7,5	7,4
Vartofta	7,0	6,4	6,3	6,4	7,1	7,5	7,8	7,5
Frökind	7,5	7,4	5,7	7,3	—	—	7,5	—
Vartofta fögd.	7,0	6,5	6,1	6,5	7,1	7,5	7,8	7,5
4 fögderier	7,4	6,9	6,8	6,8	6,9	7,4	7,6	7,5

Anm. 1: Kolumnerna 1713 och 1715(a): Genomsnittsvärdena beräknade för samma mantal, dvs. mantal med taxeringsvärde i både 1713 och 1715 års skattningsslängder.

Kolumnerna 1715(b) och 1716: Genomsnittsvärdena beräknade för hela det i resp. års skattningsslängder redovisade mantalet.

För den procentuella täckningen 1713 och 1716, se tab. III: 1.

Anm. 2: Gammalt frälse:

Viste 1716: Kraftig nertaxering av hemman under Främmesta säteri i d:o socken.

Kinne 1715(b): Tillkommer lågt taxerade hemman under Hällekis och Hjälmsäterers säterier i Medelplana socken.

Kåkind 1715(b): Tillkommer lågt taxerade hemman under Ekhammars säteri i Grebäcks socken.

Frökind 1713, 1715(a) och 1716: Kinneveds, Vårkumla, Åsarps och Smula socknar saknas.

Nytt frälse:

ningslängder finns det i 1715 års skattningslängder 227 ränteuppgifter. Endast 48 % av dessa stämmer med ränteuppgifter eller taxeringsvärden (å 6 %) i 1713 års skattningslängder. För gamla frälsehemman med taxeringsvärden i både 1715 och 1716 års längder är överensstämmelsen bättre. Av 368 ränteuppgifter i 1715 års skattningslängder bekräftas 90 % i 1716 års ränteuppgifter och taxeringsvärden; av 302 ränteuppgifter i 1716 års skattningslängder bekräftas 92 % i 1715 års ränteuppgifter och taxeringsvärden.

Bland uppgiftslämnare nämner skattningsmaterialet ägare, fogdar och åbor. Men uppgifterna härom är för få för att kunna ge någon bild av dessa kategoriers relativa betydelse. I skattningsmaterialet för år 1713 klagas ganska allmänt över uteblivna deklarationer från ägarnas sida. Det finns all anledning att förmoda, att ägarna med större omsorg bevakade sina intressen vid de senare skattningarna.

Ibland har uppgifterna om räntan stötts av dokument. Ägare och fogdar har företett frälsejordeböcker eller andra förteckningar. Åbors uppgifter har bekräftats med deras kvittensböcker. Det är emellertid omöjligt att avgöra i vilken utsträckning skattningsmännen avkrävt sina uppgiftslämnare en sådan dokumentation.

Det finns direkta belägg för att ränteförhållandena från olika håll uppfattades som vacklande och osäkra. Räntegivarna kunde ge ett expressivt uttryck för ståndpunkten, att räntans höjd i realiteten var en öppen fråga:

Inga jordeböcker, ingen possessor tillstädes. Bönderna eller åborna tillspordes om skatten, den de sade innestå, och intet vilja eller kunna giva mer än 15 dsm årligen; om någon vill fordra mer, skulle de sätta nycklarna i dörrarna och gå sin väg; ty värderades det till 250 dsm.⁸⁶

⁸⁶ Skattningsmännens svar 1713: Vartofta h:d, Daretorps gäll.

Läckö fögderi: Låg andel nytt frälse. Få nya frälsehemman i de enskilda härader-
na och proportionellt starka växlingar mellan de olika skattningarna.

Valle 1715 (b): Hemman i Bolums socken taxerade efter högre ränta.

Vartofta 1716: Åsaka och Kälvene socknar med relativt höga taxeringsvärden saknas.

Frökind 1713, 1715(a) och 1716: Kinneveds, Vårkumla, Åsarps och Smula socknar saknas.

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Jordeböcker. Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. GLA.

Och ståndpunkten bekräftades från andra utgångspunkter av skattningsmännen från ett helt annat område:

Att avtaga av kvittensböckerna huru mycket vart frälsehemman skattar och därefter proportionaliter uppsätta dess kontribution är oss alldeles omöjligt, emedan mången frälsebonde icke haver lagt sin fullkoml. skatt till sin frälseöverhet på många år, och hos en del, där frälseherrskapet skolat hava sin ränta, hava de måst tagit vad de hava kommit till väga med, som ej alltid gäller lika / . . /³⁷

I flera fall möter divergerande ränteuppgifter från olika uppgiftslämnare, ibland också från samma uppgiftslämnare. I ett fall rapporterade skattningsmännen år 1713, att räntan vid skattningsstillfället 1712 hade angetts till 18 dsm, men att fogden senare givit två olika ränteuppgifter om 25 och 20 dsm.³⁸ Flera uppgifter av åbor vid den första skattningen har tydligen korrigerats vid senare skattningar av ägaren eller fogden.³⁹ Även uppgifter av fogdar har senare korrigerats av ägare. 8,25 mantal gammalt allmänt frälse under Främmesta säteri i Främmesta socken av Viste härad taxerades år 1715 efter av fogden på Främmesta lämnade ränteuppgifter, vilka innebar en genomsnittlig ränta om 7,4 dsm per 1/4 mantal. År 1716 sjönk taxeringsvärdena till värden motsvarande en genomsnittsränta om 5,5 dsm per 1/4 mantal, och i marginalen anmärks, att ägaren nu uppvisat jordebok.⁴⁰ Men också ränteuppgifter, som uttryckligen hämtats ur ägarens jordebok, har i vissa fall ersatts av lägre ränteuppgifter vid senare skattningar. I något fall motiveras en sådan förändring med att räntan förmedlats.⁴¹

Det finns ingen anledning att betvivla att ränteinkomsterna för frälseägarna under 1710-talet vacklade och tenderade att sjunka. Härtill bidrog också faktorer, vars verkan inte direkt avspeglas i skattningsmaterialet: å ena sidan ödesmål — ödeshemman skulle enligt förord-

³⁷ Skattningsmännens svar 1713: Kinnefjärdings h:d, Sävare gäll.

³⁸ Skattningsmännens svar 1713: Vilske h:d, Floby gäll.

³⁹ T.ex.: Aggetorp i Kållands h:d, Kedums s:n; Torpa Jon Arvidsgård i Kinnefjärdings h:d, Härene s:n; Östorp i Barne h:d, Önums s:n. Skattningslängder 1713 och 1715. — Å andra sidan ges exempel på att skattningsmännen använt åbons ränteuppgift i stället för en lägre uppgift av ägaren: Dverstorp Backgården i Vartofta h:d, Dimbo s:n; Skattningslängder 1715 och 1716.

⁴⁰ Skattningslängder 1713, 1715 och 1716: Viste h:d, Främmesta s:n.

⁴¹ T.ex.: Utvängstorp Knappegården i Vartofta h:d, Utvängstorp s:n; Bosarp Mellum- och Knappegården i Vartofta h:d, Härja s:n. Skattningslängder 1713. Rådene Lillegården i Gudhems h:d, Rådene s:n. Skattningslängder 1715.

ningarna taxeras såsom varande i fullt bruk — å andra sidan oindrivbara restantier. Förmedlingar i räntan bör däremot skattningsmännen ha tagit hänsyn till. Men den exceptionellt kraftiga räntesänkningen för gamla frälsehemman 1713—1715 måste i stor utsträckning betraktas som fiktiv, dvs. som de skattskyldigas motåtgärder mot de skärpta taxeringsreglerna för det allmänna frälset i allmänhet och det nya frälset i synnerhet.

Men därmed är bara en del av problemet berört. Den viktigaste återstår: den begreppsmässiga tvetydigheten, förhållandet mellan skattningsbar ränta och faktisk ränteinkomst.

Skattningsmaterialet ger nästan undantagslöst uppgifter endast om en ränta i pengar. I två fall omnämns spannmål som en del av räntan, varvid spannmålen värderas i pengar och läggs till penningräntan.⁴⁸ Förhållandet ger ett stöd åt antagandet att flertalet frälsebönder i den här undersökta delen av Skaraborgs län i likhet med bönderna under Lindholmen och Mariedal hade att utgöra en ränta, som vid denna tid var fixerad i pengar och också betalades i pengar. Denna ränta var i och för sig entydig och hade sannolikt också en betydande grad av stabilitet. Men i allmänhet var den säkert inte identisk med ägarens hela ränteinkomst av hemmanet. Därom var skattningsmännen också medvetna.

Skattningen av det nya frälset efter den kamerala räntan i kronans jordebok väckte som vi sett protester från ägarna. Deras ståndpunkt var att räntan enligt kronans jordebok var högre än den ränta de faktiskt åtnjöt.⁴⁹ Vi har också sett att den både i genomsnitt och i ett flertal

⁴⁸ Härlunda Smedsgården i Skånings h:d, Härlunda s:n räntar enligt skattningsmännen 12 dsm + 7 1/5 skäppor spannmål (å 4 skäppor per tunna) = 17:12.19 1/5 dsm; spannmålen alltså värderad å 24 ösm per skäppa (eller 3 dsm per tunna).

För hemmanen Bredegården och Lilla Virvan i Vartofta h:d, Varvs s:n specificerar ägaren räntan i penningar, årlig städja och "skarp säd" resp. havre. Den årliga städjan upptas till 1,5 dsm per mantal. Spannmålsräntan är 9 skäppor korn och 6 skäppor havre per mantal, värderade å 24 resp. 12 ösm per skäppa (men här sannolikt små skäppor!). Skattningsmännens svar 1713.

⁴⁹ Ovan, s. 85, n. 21, s. 91, n. 29. Samma ståndpunkt framfördes i flera klagomål över taxeringen till kontributionsrätteriet. Kontributionsrätteriet till lhdgen 13/4 1715 (med kopia av Carl Axelsson Sparres brev till kontributionsrätteriet 28/3 1715), 19/5 1715 (med bifogade klagomål av Elsa Sparre) och 1/6 1715 (med referat av Eva Lewenhaupts klagomål). Kontributionsrätteriets handlingar och brev. Skaraborgs läns landskontor E III: 24. GLA.

fall var högre än den år 1713 deklarerade räntan. Skattningsmaterialet återger olika förklaringar av detta förhållande från ägarnas sida. Hemmanen hade i gamla tider varit bättre och försedda med större ägor. Nya onera hade påförts dem — särskilt framhävs roteringen. Förmedlingar hade medgivits för att undvika ödesmål.⁴⁴ Någon gång kommer också skattningsmännen till tals i frågan. De bestrider inte i och för sig ägarens uppgifter om skattens storlek. Men deras ståndpunkt är denna: ägaren har så mycket mindre skäl att beklaga sig, ”som skattningsmännen intet blivit underrättade om allt det han utom själva skatten i skjuts, dagsverken, städsl och annat dylikt skall åtnjuta”.⁴⁵

Distinktionen görs här alltså mellan å ena sidan ”själva skatten”, å andra sidan andra former av reella ränteinkomster, av vilka tre specificeras: skjuts, dagsverken och städja. En liknande distinktion görs i landshövdingens i ett tidigare avsnitt återgivna referat av ägarnas i sak motsatta ståndpunkt: att räntan i kronans jordebok översteg den årliga skatten, även när skjuts och dagsverken medräknats och värderats i pengar. Den återspeglar säkert de verkliga förhållandena. Bönderna betalade å ena sidan en årlig skatt eller ränta i pengar efter ägarens jordebok. Å andra sidan utgjorde de skjutsning och/eller dagsverken, kanske dessutom vid legotidens utgång en städja, som inte inrymdes i den årliga räntan. Om skjuts- och dagsverksbördorna gäller, att de bör ha åvilat bönderna i varierande utsträckning, att de kanske inte ens

⁴⁴ ”/. . / den gård, av vilken man re vere ej åtnjuter mera än 24 dsm in alles i ränta är till följe av kronans jordebok, som i gamla tider, då hemmanet varit bättre och större ägor därtill, innehåller 30 dsm ränta på samma hemman, ty är det ock i anledning därav till 30 dsm ränta uppfört och därefter taxerat, oaktat alla ägarens gensagor och skäl däremot, att samma ej skulle kunna tålas eller betalas för det man ej åtnjuter /. . /.” Carl Axelsson Sparre till kontributionsrånteriet 28/3 1715, se n. 43.

”Fru Cat. Hård till Svenstorp haver ingen jordebok, säger sig som ock sant är ofta få giva tillgift på skatten för det stränga knektehållets skull, så framt gårdarna icke skola komma alldeles i ödesmål.” Skattningsmännens svar 1713: Vartofta h:d, Fröjareds gäll.

”Possessor har uppgivit alla sina hemman med den ränta som han nu för tiden åtnjuter /. . / havandes måst för knektehållet och de många extra utgifterna förmedla och eftergiva /. . /.” Skattningsmännens svar 1713: Vartofta h:d, Sandhems gäll.

⁴⁵ Kontributionsrånteriet till lhdgen 21/5 1715 (med referat av skattningsmännens svar på Carl Axelsson Sparres klagomål). Kontributionsrånteriets handlingar och brev. Skaraborgs läns landskontor E III: 24. GLA.

alltid var preciserade och att det måste ha varit besvärligt att värdera dem i pengar.

Det vanliga förhållandet bör ha varit att skattningsmännen fick uppgift om "själva skatten", dvs. räntan i pengar, och utan prut kapitaliserade den. Det finns dock exempel på att de med stöd av förordningen gick längre.

Beträffande två hemman i Valstad, Vartofta försvarade skattningsmännen 1713 års skattning med att bönderna "göra resor och dagsverken till herregården Grundevad". Om 1/2 mantal Vinberga i Dimbo, Vartofta hette det samma år, att åborna betalade i skatt 18 dsm, "men sluppe de skjuts och resor ville de gärna betala 4 dsm till, vilket man ej kunnat förbigå i anledning av förordningens 2:a punkt". Den för taxering upptagna räntan blev därmed 22 dsm.⁴⁶ Skattningsmännen i Särestads pastorat — med socknar i Åse och Viste härader — tillfogade i 1713 års skattningslängd till vissa ränteuppgifter den upplysningen att räntan gällde "med" resp. "utom skjuts och dagsverken". Av taxeringsvärdena för motsvarande hemman framgår att räntor "utom skjuts och dagsverken" — visserligen inte fullt konsekvent — kapitaliserats inte efter 6 utan efter 4 1/2 %. Här har skattningsmännen alltså beslutat sig för en schablontaxering av skjuts och dagsverken till ett värde motsvarande 1/3 av den övriga räntan.⁴⁷

Vid taxeringarna av sätesgården Stora Hov i Tråvads socken med underliggande hemman i Skånings och Laske härader kolliderade skilda principståndpunkter med varandra. Taxeringen för år 1713 verkställdes utan uppgifter från ägarinnan. Själva sätesgården, som var utarrenderad, värderades till 7 000 dsm efter arrendesumman, som kapitaliserades efter 6 %. Beträffande de allmänna frälsehemmanen under Stora Hov i Vånga pastorat anförde skattningsmännen följande synpunkter i sin förklaring över 1713 års taxering:

/. . / och emedan högvälb. fru grevinnans hemman i Vånga gäll göra sina dagsverken till sätesgården Hof med plog, harv, lie och skära på åker och äng samt tröskedagar och sädens bortförande till salu med mera som vid gården erfordras, dy är fördenskull vid skattningen likmätigt den 2:a punkten i Kungl. förordn. taget till fundament icke allenast den årl. penningräntan utan slika förmåner och nytta som fru grevinnan dessutom av sitt gods årl. haver / . . /

⁴⁶ Skattningsmännens svar 1713: Vartofta h:d, Valstads och Dimbo gäll.

⁴⁷ Skattningslängder 1713: Viste h:d, Flakebergs och Bjärby socknar; Åse h:d, Särestads och Tängs socknar.

I sina besvär över taxeringen anförde ägarinnan å ena sidan, att arrendesumman för sätesgården borde minskas med värdet av följande förmåner, som arrendatorn åtnjöt: gårdens inventarium; böndernas arbete på åker och äng, med tröskning av säd och mältning av korn; av bönderna ombesörjd transport av spannmål till Göteborg; av bönderna given friskjuts med viktualiepersedlar till Örebro marknad; torparnas dagsverken. Sätesgården borde därför värderas inte efter arrendet utan efter räntan enligt frälsejordeboken, kapitaliserad efter 4 i/2 % för säterifrihetens skull — dvs. till 1 553 dsm. För de allmänna frälsehemmanen å andra sidan deklarerade ägarinnan värden som utgjorde kapitalisering efter 6 % av enbart den årliga räntan efter jordebok, uttryckligen med avdrag för arbets- eller dagsverkspengar eller annan ersättning för ”på behaglig tid” medgivna friheter. Principiellt hävdades här alltså den ståndpunkten att värdet av böndernas arbetskyldighet — oavsett om den presterades med arbete eller avlösts med pengar — utgjorde en icke beskattningsbar inkomst. Skattningen för år 1715 innebar en kompromiss. Sätesgården nertaxerades med ledning av kronans jordebok till 2 200 dsm. I gengäld värderades böndernas arbete per mantal till 9 dsm i arbetspengar, vilka påfördes de gamla allmänna frälsehemmanen utöver den av ägarinnan uppgivna räntan. Påföljande år har skattningsmännen tvingats till ytterligare reträtt: flera av de gamla allmänna frälsehemmanens taxeringsvärden sjunker till det kapitaliserade värdet av den av ägarinnan uppgivna räntan.⁴⁸

För ett begränsat antal hemman kan skattningsarnas taxeringsvärden jämföras med samtida uppgifter om räntan i ägarens jordeböcker eller annat godsräkenskapsmaterial. Det gäller det allmänna frälset under Lindholmen och Mariedal samt under Stola säteri. Dessvärre rör det sig i båda fallen om gods med stark koncentration till ett och samma område. Ett flertal av dessa hemman ligger i Kållands och Kinnefjärdings härad och mycket få av dem ligger utanför Läckö fögderi.

Ränteuppgifter för hemmanen under Lindholmen och Mariedal finns bl.a. i jordeböcker från åren 1696 (Mariedal), 1697 (Lindholmen),

⁴⁸ Skattningslängder 1713, 1715 och 1716 samt landskontorets observationer och skattningsmännens svar 1713: Skånings h:d, Vånga gäll samt Laské h:d, Larvs gäll (Tråvads s:n). — Kontributionsrånteriet till lhdgen 19/5 1715. Kontributionsrånteriets handlingar och brev. Skaraborgs läns landskontor E III: 24. GLA.

1702 (Mariedal) och 1711 (Lindholmen och Mariedal).⁴⁹ För flertalet hemman gäller att de olika jordeböckerna ger sinsemellan helt överensstämmande uppgifter. Landboräkningarna ger emellertid vid handen att det förekom ränteförändringar, som jordeböckerna inte ger upplysning om. Förmedlingar medgavs mer eller mindre varaktigt, och arbetspengar påfördes eller avfördes. Det ligger i sakens natur att särskilt räntesänkningar — även varaktiga sådana — hade svårt att tränga in i jordeböckerna; de möter i stället som stående avkortningar i landboräkningarna.⁵⁰ Men just från år 1712 finns också landbostämmoprotokoll bevarade för både Lindholmen och Mariedal. Dessa protokoll ger otvetydiga besked om den då utgående penningräntan och därutöver förklaringar till eventuella avvikelser från jordeboken.⁵¹ För hemmanen under Stola är materialet sämre. Det begränsar sig till uppgifter om penningräntan i en svit av landboräkningar för åren 1714—17.⁵²

Skattningslängderna för åren 1715 och 1716 upptar individuella taxeringsvärden för praktiskt taget samtliga allmänna frälsehemman under Lindholmen, Mariedal och Stola. Någon anledning att skilja mellan 1715 och 1716 års skattningar av dessa hemman finns inte: alla hemmanen har samma taxeringsvärden i båda årens längder. I 1713 års skattningslängder är däremot jämförelsematerialet mindre: flera hemman har förbigåtts eller taxerats i klump. Omfattningen av de allmänna frälsehemman under Lindholmen, Mariedal och Stola, som har individuella taxeringsvärden i skattningslängderna för år 1713 respektive 1715 och 1716 framgår av tab. III: 6.

För dessa hemman har "förväntade taxeringsvärden" beräknats genom att deras räntor enligt godsräkenskapsmaterialet hemman för hemman kapitaliserats efter 6 och 4 1/2 %. Efter avrundning i enlighet med kontributionsförordningens föreskrifter till närmaste hela tiotal daler silvermynt har dessa värden sedan jämförts med de faktiska taxeringsvärdena i 1713 och 1715 (= 1716) års skattningslängder.

⁴⁹ Jordeböcker för Lindholmen och Mariedal. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

⁵⁰ Landboräkningar för Lindholmen och Mariedal. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 1—2. LUB.

⁵¹ Landbostämmoprotokoll för Lindholmen och Mariedal 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

⁵² Landboräkningar för Stola 1714—17. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Stola. Vol. 1. LUB.

Diagram 2. Allmänt fräse under Lindholmen och Mariedal: räntor 1712 kapitaliserade à 4,5 % samt taxeringsvärdet 1715, värde 75 hemman
 1715 x räntor med arbetspengar

Diagram 1. Allmänt fräse under Lindholmen och Mariedal: räntor 1712 kapitaliserade à 6 % samt taxeringsvärdet 1713, värde 55 hemman
 x räntor med arbetspengar

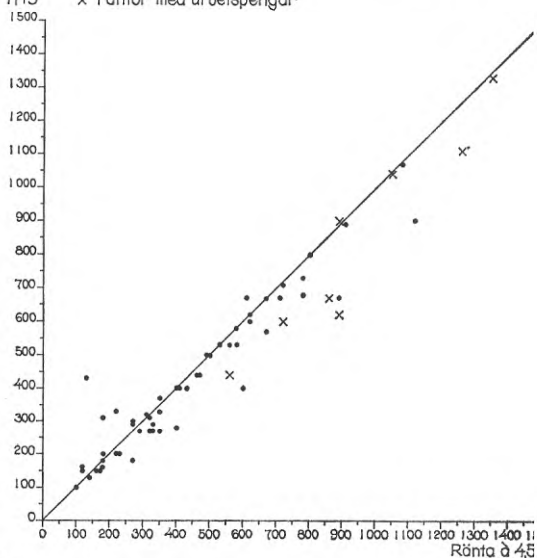
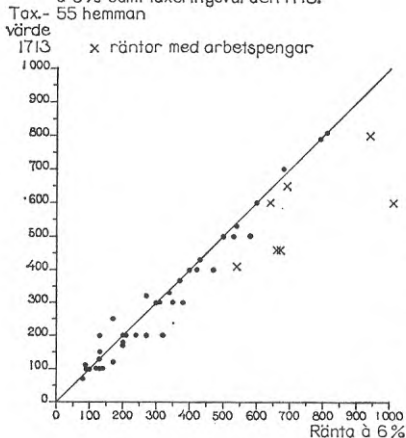

Diagram 1—4 visar ett klart och starkt samband mellan de "förväntade" och de faktiska taxeringsvärdena. Det kan inte råda något tvivel om att den utgående penningräntan, kapitaliserad efter 6 resp. 4 1/2 %, var den dominerande orsaksfaktorn bakom dessa hemmans taxeringsvärden i 1713 och 1715 års skattningslängder. Men diagrammen visar också att överensstämmelsen sällan var exakt. I regel företer de faktiska taxeringsvärdena smärre avvikelser från de förväntade, mest nedåt. Därtill framträder ett mindre antal stora avvikelser. En närmre granskning visar att följande faktorer inverkat.

1) Strävan mot runda tal. Skattningsmännen skulle enligt förordningen avrunda alla sina skattingar till närmaste hela tiotal daler silvermynt. Men de avrundade också de inkommande ränteuppgifterna och inte endast till hela daler silvermynt utan gärna också till belopp, som var lätta att kapitalisera à 6 %, såsom 3, 6, 9, 12, . . . 36 dsm. I vissa pastorat framträder en högst påtaglig förkärlek för taxeringsvärden om hela hundratals daler silvermynt år 1713. År 1715 gällde preferenserna också värdena 270, 530 och 670 dsm, vilket antyder, att kapitaliseringen à 4 1/2 % gärna utfördes på en liten omväg. Skattningsmännens be-

Diagram 3. Allmänt frälse under Stola: räntor 1714 kapitaliserade å 6 % samt taxeringsvärden 1713.

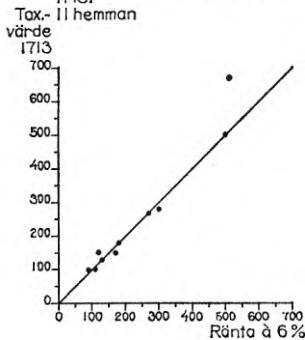
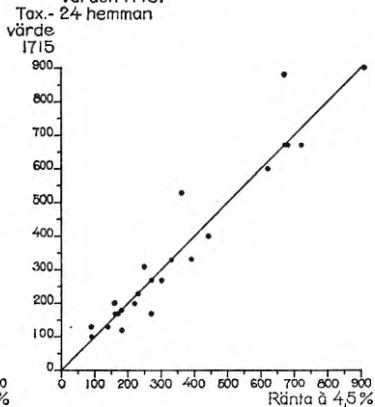

Diagram 4. Allmänt frälse under Stola: räntor 1714 kapitaliserade å 4,5 % samt taxeringsvärden 1715.

nägenhet för räkneförenklande avrundningar är alltså en mycket vanlig orsak till att taxeringsvärdena avviker från det kapitaliserade värdet av den faktiskt utgående räntan, och storleken hos de så uppkomna avvikelserna kunde variera avsevärt. Också avvikelsernas riktning kunde växla. Men i allmänhet var skattningsmännen naturligtvis tvungna att runda av nedåt.

2) Taxering på basis av annan ränta än den utgående penningräntan. Följande kategorier kan urskiljas.

a) Nya frälsehemman. I Läckö fögderi var nya frälsehemman en sällsynt och sporadisk företeelse, och skattningsmännen tycks här vid samtliga skattningar ha uraktlåtitt att konsultera kronans jordebok för ränteuppgifter.⁵³ Av hemmanen utanför Läckö fögderi var det endast Mariedalshemmanen i Kinne härad och Ledsjö socken som var nya frälsehemman; för deras skattning 1715 och 1716 har kronans jordebok kommit till användning.

b) Hemman med "arbetspengar" i penningräntan. En del infrälsehemman under Lindholmen hade arrenderat hela eller delar av sin tidigare arbetskyldighet mot "dagsverks-" eller "arbetspengar". Arbetspengarna är i jordeböckerna fr.o.m. 1696—97 sammanslagna med den

⁵³ Endast 4 hemman under Mariedal och Stola i Läckö fögderi var "nya" frälsehemman med ränta införd i kronans jordebok. Denna ränta har inte påverkat deras taxering 1715 och 1716.

Tab. III: 6. *Allmänt frälse under Lindholmen och Mariedal samt Stola med individuella taxeringsvärden 1713 och 1715 (= 1716).*

Härad	1713		1715	
	Antal hemman	Mantal	Antal hemman	Mantal
<i>Lindholmen—Mariedal:</i>				
Viste			1	1,0000
Åse	1	0,5000	4	2,5000
Kålland	25	20,2500	37	26,1250
Kinnefjärding	21	12,5000	21	12,5000
Kinne	6	2,2500	8	3,7500
Skåning			1	0,5000
Valle			1	1,0000
Vartofta	2	2,0000	2	2,0000
Summa	55	37,5000	75	49,3750
<i>Stola:</i>				
Viste	2	1,5000	5	3,1250
Åse	1	0,2500	2	1,2500
Kålland	3	1,0000	10	4,7500
Kinnefjärding	4	1,2500	4	1,2500
Kinne	1	0,5000	1	0,5000
Skåning			1	0,5000
Laske			1	0,2500
Summa	11	4,5000	24	11,6250

Anm.: Mantalet enligt resp. hemmans mantalssättning i kronans jordebok (jfr ovan, s. 35, n. 1).

Källor:

Lindholmen—Mariedal: Jordeböcker 1711. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 2. LUB.

Stola: Landboräkningar. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Stola. Vol. 1. LUB.

Skaraborgs läns landskontor: Jordeböcker. Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. GLA.

övriga stadgeräntan, men deras andel i den år 1712 utgående penningräntan kan i flertalet fall bestämmas. Med dessa hemman bör sammanföras ytterligare tre, som vid överföring till Mariedal erhöll en mindre räntehöjning, säkert mot viss lindring av arbetskyldigheten.⁵⁴ Samtliga dessa hemman med definierbara arbetspengar i penningräntan har markerats särskilt i diagram 1 och 2. I allmänhet taxerades de tydligen "för lågt", dvs. till en lägre ränta än den faktiskt utgående penningräntan. Tillvägagångssättet vid taxeringarna var emellertid oenhetligt, och även inom ett och samma pastorat tycks skattningsmännen ha vacklat. Då frågan om arbetspengarnas taxering har principiell betydelse förtjänar dessa hemmans taxeringar en noggrann redovisning. I tab. III: 7 anges hemman för hemman å ena sidan penningräntan 1712 inklusive resp. exklusive arbetspengarna, å andra sidan skattningslängdernas ränteuppgifter: dels den explicit angivna räntan, där sådan uppgift ges, dels den implicit taxerade räntan, dvs. 6 och 4 1/2 % av taxeringsvärdena 1713 resp. 1715 och 1716.

Skattningsmännen i Tådene pastorat har tydligen på ett undantag när informerats om hela räntan inklusive arbetspengarna redan inför den första skattningen och infört denna ränta i skattningslängden. Men samtidigt har de i regel taxerat efter en lägre ränta, som i flera fall överensstämmer med den faktiska räntan minus arbetspengarna. Vid de följande skattningarna är denna lägre ränta också den explicit angivna. Arbetspengarna har däremot taxerats i Järpås pastorat åren 1715—16 och i Örslösa pastorat genomgående. Ytterligare ett fall bör i detta sammanhang nämnas. Det gäller 1/2 hemman i Rackeby pastorat, som år 1713 taxerades för arbetspengar, vilka enligt 1712 års landbostämmoprotokoll upphört att utgå emedan åbon åter presterade arbetet in natura.

c) Schablontaxering av "skjuts och dagsverken". Som ovan nämnts praktiserades en sådan i Särestads pastorat på så sätt att en ränta, som uttryckligen angavs gälla "utom skjuts och dagsverken" redan 1713 kapitaliserades efter 4 1/2 %.⁵⁵ Den drabbade bl.a. ett hemman under Stola säteri, vars ränta "utom skjuts och dagsverken" enligt 1713 års skattningslängd överensstämmer med räntan enligt godsets landboräkningar 1714—17. I detta fall är emellertid taxeringsvärdet 1715 (och

⁵⁴ Ovan, kap. II, s. 53.

⁵⁵ Ovan, s. 101.

Tab. III: 7. *Taxering av arbetspengar. Olika hemman under Lindholmen och Mariedal i Järpås, Örslösa och Tådene pastorat av Källands härad.*

Pastorat	Mantal	Skattningslängderna					
		1712 års ränta		1713		1715—16	
		Inkl. arbetspengar	Exkl. arbetspengar	Explicit ränta	Impl. ränta	Explicit ränta	Impl. ränta
Järpås	1,0000	60,8	40,8		36	60	60
Örslösa	1,0000	47,3	40,8	47	47	47	47
Tådene	1,0000	56,5	48,4	56	48	50	50
	1,0000	38,5	32,2	36	36	30	30
	1,0000 ¹	40,9	37,9	40	39	35	35
	1,0000	40	31,9	40	28	40	41
	0,5000	39,8	27,8	40	28	28	28
	1,0000	32,4	27,8	20 ²	25	27	27

Anm. 1: Kambo 1/2 mtl + Pilebo 1/2 mtl, taxeras tillsammans 1713. Endast Kambo har arbetspengar.

Anm. 2: Räntheuppgiften lämnad av åbon.

Källor:

Jordeböcker och landbostämmoprotokoll 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Skaraborgs läns landskontor: Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. GLA.

1716) detsamma som taxeringsvärdet 1713, trots att kapitaliseringstalet ändrats. Skjuts och dagsverken taxerades alltså inte vid de två senare skattningslängderna.

Det bör här erinras om att de flesta infrälsehemmanen under Lindholmen och Mariedal i realiteten både utgjorde och taxerades för en ränta "utom skjuts och dagsverken". De fullgjorde som i ett tidigare avsnitt visats en omfattande arbetsränta utöver penningräntan.⁵⁶ I regel varken observerades eller taxerades denna arbetsränta i skattningslängderna. Taxeringen av skjuts och dagsverken i Särestad år 1713 framträder alltså som ett klart undantag.

De anförda förklaringarna till skillnader mellan förväntat och faktiskt taxeringsvärde för de allmänna frälsehemmanen under Lindholmen,

⁵⁶ Ovan, kap. II, s. 67 ff.

Mariedal och Stola är inte uttömmande. En del sådana skillnader kan inte förklaras. Andra har helt speciella orsaker, av vilka två kan exemplifieras. 1/2 mtl Nordhärebacka i Råda socken av Kållands härad taxeras genomgående efter 12 dsm i ränta. Såväl ägarens jordebok som landbostämmoprotokollet 1712 upptar räntan till 15,9 dsm, men protokollet tillfogar, att åbon "säger sig ej kunna ge mer än 12, så framt herrskapet vill att han ska bli kvar vid hemmanet".⁸⁷ 1/2 mtl Resvälle Backgården i Härene socken av Kinnefjärdings härad taxeras 1713 till 500 dsm, dvs. efter 30 dsm i ränta, densamma som upptas i Stolagodsets landboräkningar 1714—17. År 1715 (och 1716) upptaxeras hemmanet till 880 dsm, emedan skattningsmännen nu medtagit en till hemmanet hörande kvarn.

Jämförelsen mellan godsmaterialets ränteuppgifter och skattningslängderna bekräftar i huvudsak våra tidigare slutsatser beträffande det allmänna frälsets taxering. Den möjliggör också ett par kompletteringar. Resultaten kan nu sammanfattas.

I de undersökta fyra fögderierna av Skaraborgs län värderades de allmänna frälsehemmanen i regel med utgångspunkt från en ränta, som kapitaliserades år 1713 efter 6 men år 1715 och 1716 efter 4 1/2 %. Det enda praktiskt möjliga alternativet — taxering efter köpebrev — har för det allmänna frälsets taxering spelat en mycket begränsad roll. Skattningslängdernas taxeringsvärden för allmänna frälsehemman är i första hand att betrakta som utsagor om hemmanens räntor.

För nyförvärvade frälsehemman fanns en ränta efter kronovärdering införd i kronans jordeböcker. Denna rent kamerala ränta skulle enligt rådets och kontributionsrånteriets anvisningar läggas till grund för taxeringen. Men uppgifter om den ställdes till skattningsmännens förfogande endast vid de två senare skattningarna. De nya frälsehemmanens taxeringsvärden i 1715 och 1716 års skattningslängder är alltså i regel bara utsagor om den i kronans jordeböcker införda räntan. Inga

⁸⁷ Landbostämmoprotokoll för Lindholmen 20/8 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB. I samma volym, bunten "Diverse 1683—1723", återfinns ett svar från kamreraren i Stockholm, dat. 17/7 1717, på frågor angående vissa hemmans räntor. Om hemmanet Nordhärebacka konstateras här, att jordeboken visserligen upptar räntan 15,9 dsm, men att bondens kvittensböcker från år 1696 endast upptar 12 dsm årligen: "står annoterat vid alla landbostämmor för mycket svagt hemman och att bonden påstått sig ej mera kunna i årl. skatt erlagga än 12 dsm."

skäl talar för att det fanns något samband mellan denna ränta och den faktiskt utgående. Jämförelser mellan det nya frälsets taxering 1713 och 1715 visar också att den taxerade räntan med få undantag förändrades genom användningen av kronans jordebok. I flertalet fall och i genomsnitt steg den taxerade räntan för nytt frälse från 1713 till 1715.

I övrigt — när det gällde nya frälsehemman 1713 och gamla frälsehemman genomgående — var skattningsmännen hänvisade till ägares, fogdars eller åbors uppgifter om räntan, uppgifter som kunde stödjas av frälsejordeböcker eller kvittensböcker. De gamla frälsehemmanens taxerade ränta, som alltså genomgående byggde på sådana uppgifter, uppvisar också en markant bättre stabilitet genom de tre skattningarna än de nya frälsehemmanens. Men tendensen var här nedåtgående, framför allt från 1713 till 1715. I någon mån kan här faktiska räntesänkningar, i första hand förmedlingar, ha inverkat. Men framför allt bör den skärpta beskattningen ha framtingat större omsorgsfullhet och ökad benägenhet för falskdeklaration hos de skattskyldiga.

De gamla frälsehemmanens taxerade ränta uppgår år 1713 till ett genomsnitt för hela undersökningsområdet om 7,4 dsm per 1/4 mantal. Genomsnittet sjunker vid de följande skattningarna till 6,8 dsm per 1/4 mantal. Häradsmedeltalen kan ligga ca 1 dsm per 1/4 mantal högre (Kållands härad) eller lägre (Vilske och Kåkind's härad). Men granskningen av Lindholms-, Mariedals- och Stolagodsens taxering har visat att själva skattningsförfarandet inrymde en tendens till nedpressning av den taxerade räntan genom räkneförenklande avrundningar. Den måste ha gjort sig gällande allmänt men med avsevärda lokala variationer. För de undersökta godsen är den av storleksordningen 5—10 %. De gamla frälsehemmanens genomsnittliga deklarerade ränta bör alltså ha legat högre än den taxerade, kanske vid ca 8 dsm per 1/4 mantal år 1713.

Men den deklarerade räntan har mestadels varit "själva skatten", dvs. den i allmänhet i pengar stadgade och betalade räntan. Därutöver utgjorde flertalet frälsebönder en arbetsränta av varierande omfattning. I undantagsfall har skattningsmännen försökt att taxera även arbetsräntan. Men omvänt har de medgivit avdrag för arbetsräntan även när den omvandlats till arbetspengar. I allmänhet måste arbetsräntan ha gått fri från skattning.

I skattningsmaterialet möter två alternativ till schablonvärdering av arbetsräntan: 1/3 av penningräntan (i Särestads pastorat) eller 9 dsm

per mantal (hemman under Hof säteri). Det innebär — beräknat på en genomsnittlig penningränta om 8 dsm per $\frac{1}{4}$ mantal — ytterligare 2,25—2,67 dsm per $\frac{1}{4}$ mantal. Hur ska dessa schablonvärderingar tolkas? Säkert inte som något försök att efter dagsverkets eller arbetskraftens marknadspris beräkna böndernas arbetsprestationer i pengar. Snarare som en uppskattning av vad ägarna i allmänhet kunde få ut i arbetspengar — eller omvänt vad bönderna kunde betala i pengar för att slippa arbete — vilket sannolikt var väsentligt mindre. Om vi accepterar den bedömningen, stiger den genomsnittliga räntan till ca 10,5 dsm per $\frac{1}{4}$ mantal, vilket skulle innebära, att skattningsmaterialet underskattar den faktiska räntan av det allmänna frälset med omkring 40 %.

6. Taxeringen av frälseegendomen: det ypperliga frälset

Jordeböckerna från 1700-talets början upptar i de här undersökta fyra fögderierna av Skaraborgs län ca 424 mantal ypperligt frälse. 1715 års skattningslängder — de fullständigaste — täcker med individuella taxeringsvärden drygt 95 % härav: 310,25 mantal säteri och 94,56 mantal rå- och rörshemman.⁵⁸ Det genomsnittliga taxeringsvärdet i 1715 års skattningslängder är 1 029 dsm per mantal säteri och 688 dsm per mantal rå- och rörshemman, alltså 65 resp. 10 % högre än motsvarande värde för det allmänna frälset. I 1716 års skattningslängder är taxeringsvärdena i allmänhet oförändrade: ett mindre antal sänkningar driver genomsnittsvärdena obetydligt nedåt.

1713 års skattningslängder är avsevärt ofullständigare. Individuella taxeringsvärden finns här endast för 61 och 31 % av det år 1715 individuellt taxerade mantalet säteri resp. rå- och rörshemman. De allmänna orsakerna till bortfallet har redovisats i det föregående.⁵⁹ För rå- och rörshemmanen är bortfallet mycket större än för andra kategorier. Godskomplex bestående av säteri och underliggande rå- och rörshemman i samma taxeringsområde deklarerades och taxerades år 1713 särskilt ofta i klump. Denna praxis eliminerade individuella taxeringsvärden för en särskilt stor del av rå- och rörshemmanen, emedan dessa

⁵⁸ Bortfallet förorsakas av att även 1715—16 några säterier taxerades i klump med underliggande rå- och rörshemman.

⁵⁹ Ovan, s. 86—7.

å ena sidan alltid låg under ett säteri i samma eller angränsande socken, å andra sidan var mycket ojämnt fördelade mellan säterierna med stark koncentration till ett fåtal av dessa.

Också för skattningen av det ypperliga frälset har utan tvivel ränteuppgifter huvudsakligen legat till grund. För drygt 50 % av rå- och rörshemmanen har 1715 års längder explicita ränteuppgifter. Minst 56 % av säterimantalet måste samma år ha taxerats efter ränteuppgift.⁶⁰ Hänvisningar till köpebrev eller liknande värderingar är dock något vanligare för säterierna än för det övriga frälset. 8 mantal säteri har år 1715 uttryckligen taxerats med ledning av köpebrev, byteslott eller tingsvärdering.

För det ypperliga frälsets taxering förelåg vid den första skattningen 1713 inte samma regler som för det allmännas. Råden hade för det allmänna frälset föreskrivit en kapitalisering av räntan efter 6 %. Kontributionsrätteriet hade för det ypperliga frälset föreslagit kapitalisering efter 4 1/2 %, men råden nöjde sig här med en allmän hänvisning till Kungl. Maj:ts förordning.⁶¹ Det innebar tydligen en större frihet för skattningsmännen. Resultatet blev, att det ypperliga frälset år 1713 skattades genom en kapitalisering av räntan efter ibland 6, ibland 4 1/2 %. När det gäller rå- och rörshemmanen kan det inte uteslutas, att skattningsmännen ibland helt enkelt var okunniga om ett hemmans rå- och rörsprivilegier och därför skattade det som allmänt frälse. Men också säterier kunde år 1713 skattas genom kapitalisering efter 6 %. I ett par sådana fall ger skattningsmännen särskilda motiveringar: vad som kapitaliseras är arrende, räntan inkluderar allt, etc. — Vid 1715 års taxering gällde däremot allmänt kapitalisering efter 4 1/2 %.

Härav kan man då vänta sig, att de genomsnittliga taxeringsvärdena per mantal ypperligt frälse skall ha en tendens att stiga från 1713 till 1715, dock i avsevärt mindre grad än motsvarande värden för det allmänna frälset och minst per mantal säteri. Motverkande tendenser i riktning mot en lägre taxerad ränta bör ha gjort sig gällande i ungefär samma utsträckning för de olika kategorierna. Det nyförvärvade ypperliga frälset har däremot liksom det nya allmänna frälset sin egen

⁶⁰ För säteriernas vidkommande grundar sig beräkningen inte endast på de i längderna uttryckligen angivna räntorna utan också på taxeringsvärdenas belopp. Värden som 1 110, 1 330, 1 780, 3 110 etc. måste rimligen tolkas som kapitaliserade värden av "runda" ränteuppgifter.

⁶¹ Ovan, s. 83.

Tab. III: 8. *Genomsnittliga taxeringsvärden för gamla resp. nya frälsehemman inom rå och rör i 4 fögderier av Skaraborgs län 1713 och 1715. Dsm per 1/4 mantal.*

	Med individ. tax.-värden 1713 o. 1715			Med individ. tax.värden 1715	
	Mantal	Genomsnittl. taxeringsvärde		Mantal	Genomsnittl. tax.-värde 1715
		1713	1715		
Gammalt frälse	22,7500	146	157	75,3125	171
Nytt frälse	7,3750	123	151	21,8750	173

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Skattningslängder 1713 och 1715. GLA.

problematik, eftersom dess taxering påverkades av den kamerala räntan i kronans jordebok.

För gamla frälsehemman inom rå och rör med taxeringsvärden i både 1713 och 1715 års skattningslängder stiger det genomsnittliga taxeringsvärdet från 1713 till 1715 med 8 %, för nya med 23 %. Motsvarande siffror för det allmänna frälset är 24 resp. 43 %.⁶² Men tab. III: 8 visar också att det genomsnittliga taxeringsvärdet för *samtliga* rå- och rörshemman år 1715 är ändå mycket högre. Det är de i 1715 års skattningslängder nytillkomna rå- och rörshemmanen, som för upp det genomsnittliga taxeringsvärdet till en nivå över det allmänna frälsets.

De gamla frälsesäterihemmanen med taxeringsvärden i både 1713 och 1715 års skattningslängder uppvisar i stort sett oförändrade genomsnittliga taxeringsvärden från 1713 till 1715. Men avsevärda förändringar döljer sig bakom medelvärdenas stabilitet. Endast drygt en fjärdedel av mantalet har oförändrade taxeringsvärden, nästan hälften har stigande och återstoden uppvisar ofta kraftiga fall. På samma sätt som för rå- och rörshemmanen medför de i 1715 års skattningslängder nytillkomna säterierna en kraftig stegring av genomsnittsvärdena — mer än genomsnittligt högt taxerade gods ingår alltså i bortfallet i 1713 års skattningslängder. De nya frälsesäterihemmanen har genomgående lägre genomsnittsvärden. Den kamerala räntan enligt kronans jordebok har därvid spelat in, särskilt tydligt vid 1715 års skattning i Höjentorps

⁶² Beräknat på medelvärdena för 4 fögderier, kolumnerna 1713 och 1715 a, i tab. III: 5, ovan s. 96.

Tab. III: 9. *Genomsnittliga taxeringsvärden för gamla resp. nya frälseäterihemman i 4 fögderier av Skaraborgs län 1713 och 1715. Dsm per 1/1 mantal.*

	Med individ. tax.-värden 1713 o. 1715			Med individ. tax.-värden 1715	
	Mantal	Genomsnittl. taxeringsvärde		Mantal	Genomsnittl. tax.-värde 1715
		1713	1715		
Läckö fögd.:					
Gammalt frälse	46,7500	1 074	1 068	82,7500	1 339
Nytt frälse	11,5000	770	918	13,0000	951
Skara fögd.:					
Gammalt frälse	13,0000	1 004	969	34,8750	1 021
Nytt frälse	18,0000	789	813	21,3750	830
Höjentorps fögd.:					
Gammalt frälse	27,3750	1 100	1 139	42,6250	1 134
Nytt frälse	20,1250	753	676	37,8750	752
Vartofta fögd.:					
Gammalt frälse	33,3750	851	826	49,0000	1 042
Nytt frälse	13,2500	867	659	21,0000	683
4 fögderier:					
Gammalt frälse	120,5000	1 010	1 007	209,2500	1 175
Nytt frälse	62,8750	791	756	93,2500	782

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Skattningslängder 1713 och 1715. GLA.

och Vartofta fögderier. Men sannolikt handlar det också om en reell värdeskillnad: förhållandevis många nyförvärvade frälsehemman som vunnit säterifrihet, har aldrig utvecklats till mycket mer än vanliga frälsehemman.

Härav följer, att en relevant jämförelse mellan taxeringsvärdena för olika kategorier frälsemantal bör å ena sidan basera sig på hela mantalet i 1715 års skattningslängder, å andra sidan begränsas till att gälla enbart gammalt frälse. På dessa grunder jämförs i tab. III: 10 medelvärden, uttryckta både som taxeringsvärden och som taxerad ränta efter 4 1/2 %.

De gamla rå- och rörshemmanen har i genomsnitt taxerats 13 % högre, de gamla säterierna nästan dubbelt så högt som det gamla allmänna frälset.

Men en jämförelse mellan taxeringsvärdena för i första hand det

Tab. III: 10. *Genomsnittliga taxeringsvärden och taxerad ränta per mantal gammalt frälse 1715. Allmänt och ypperligt frälse. Fögderis och för fyra fögderier tillsammans. Dsm per 1/1 mantal.*

	Taxeringsvärde			Taxerad ränta à 4 1/2 %		
	Allm. frälse	Rå- o. rör	Säteri	Allm. frälse	Rå- o. rör	Säteri
Läckö	684		1 339	31		60
Skara	560		1 021	25		46
Höjentorp	587		1 134	26		51
Vartofta	542		1 042	24		47
4 fögderier	604	684	1 175	27	31	53

Källor: Tab. III: 5, III: 8 och III: 9.

allmänna frälset och säterierna måste också beakta den olikartade spridningen inom de olika kategorierna.

Därför har hela det i 1715 års skattningslängder taxerade mantalet allmänt gammalt frälse resp. gamla frälsesäterier indelats i klasser efter taxeringsvärdet per mantal. För det allmänna frälset valdes klassbredden 50 dsm, för säterierna 100 dsm. Inte oväntat framträder en markerad koncentration av mantalet till klasser, som inrymmer det efter 4 1/2 % kapitaliserade värdet av vissa "runda" räntebelopp. Av mantalet allmänt frälse faller 39 % inom tre klasser med taxeringsvärdena i intervallerna 501—550, 651—700 och 751—800 dsm per mantal, vilka inrymmer de kapitaliserade värdena av 24, 30 och 36 dsm i ränta per mantal.⁶⁸ Av

⁶⁸ Dvs. taxeringsvärdena 530, 670 och 800 dsm. Medtas även klassen 351—400 dsm (omfattande det kapitaliserade värdet av 18 dsm ränta) fås följande procent-satser för de olika fögderierna:

Klassernas proc. andel av mantalet allmänt, gammalt frälse

Klass	Läckö	Skara	Höjentorp	Vartofta	4 fögderier
351—400	6	14	4	12	9
501—550	11	12	17	14	13
651—700	22	15	8	10	16
751—800	15	8	7	5	10
Tills.:	54	50	36	41	48

Tab. III: 11. Procentuell fördelning av mantalet gammalt frälse, allmänt resp. säteri, efter taxeringsvärdet i 1715 års skattningslängder. Värdet och ränta i dsm per 1/1 mantal.

Taxeringsvärde	Ränta à 4 1/2 %	Procent av mantalet
<i>Allmänt frälse</i>		
≤ 350	≤ 15,75	6,7
351— 500	15,80—22,50	23,4
501— 800	22,55—36,00	59,2
801—1 400	36,05—63,00	10,5
≥ 1 401	≥ 63,05	0,2
<i>Säterier</i>		
≤ 400	≤ 18,00	2,4
401— 600	18,05—27,00	10,6
601—1 400	27,05—63,00	67,8
1 401—2 200	63,05—99,00	8,7
≥ 2 201	≥ 99,05	10,6

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Jordeböcker. Skattningslängder 1715. GLA.

säterimantalet faller 48 % i de klasser, som inrymmer de kapitaliserade värdena av 30, 40, 50 och 60 dsm i ränta per mantal.⁶⁴ De båda fördelningarna väger emellertid över åt olika håll, som framgår av tab. III: 11.

Nära 60 % av mantalet gammalt allmänt frälse har alltså taxerats efter approximativt 24—36 dsm i ränta per mantal med 30 dsm som typvärde. Men fördelningen tyngs nedåt: ca 30 % av mantalet taxeras lägre, ca 10 % högre än denna mittgrupp. Mantalet gamla frälsesäterier å sin sida domineras av en grupp omfattande drygt två tredjedelar av mantalet, vilken taxerats efter approximativt 30—60 dsm i ränta per mantal, dvs. mellan 1 och 2 gånger ett normalt frälsehemmans ränta. Säteriernas fördelning tyngs emellertid uppåt: ca 13 % taxeras lägre men 20 % högre än mittgruppen. Två klart urskiljbara grupper av gamla frälsesäterier framträder. Den ena, omfattande 87 % av man-

⁶⁴ Dvs. klasserna 601—700 (670), 801—900 (890), 1 101—1 200 (1 110) och 1 301—1 400 (1 330). Deras resp. procentandelar av det sammanlagda mantalet gamla frälsesäterierhemman är 17, 11, 11 och 10.

Taxeringsvärdet 670 dsm per mantal — motsvarande en ränta om 30 dsm — framstår som typvärde för både säterier och allmänt frälse.

talet, kan sägas ha taxerats som vanliga frälsehemman — flertalet utan tvivel som stora sådana — med högst 60 dsm i ränta per mantal. Den andra gruppen har taxerats till mellan 86 och 216 dsm i ränta per mantal, alltså till mellan 3 och 7 gånger ett normalt frälsehemmans ränta. Den omfattar 13 % av det totala mantalet gamla frälseäterihemman men 30 % av deras sammanlagda taxeringsvärde.⁶⁵ Det kamerala begreppet säteri har säkert också täckt framför allt dessa två olika realiteter: å ena sidan — och vanligtvis — större frälsehemman med säteriprivilegier, å andra sidan ett färre antal gods eller godskärnor av väsentligt högre värde.

Mot jämförbarheten mellan den taxerade räntan för allmänt frälse och för säterier måste emellertid vissa reservationer göras. De allmänna frälsehemmanen har — inte alltid men i regel — taxerats efter ”den vanliga skatten”, den ränta i pengar som åbon eller åborna erlade till ägaren. En del säterier brukades också av åbor — bönder eller andra — mot skatt och erbjöd då samma taxeringsproblem som de allmänna frälsehemmanen. Främsta säteri i Söne socken av Kållands härad under Lindholmen liksom Ströbergs säteri i Strö socken av samma härad under Stola taxerades båda efter den stadgeränta i pengar, som landbofogden redovisade.⁶⁶ Andra säterier brukades däremot med egen avel av ägaren eller hans fogde. Någon skatt utgick inte här, men en

⁶⁵ Gruppen omfattar 21 säterier om 26,5 mantal med ett sammanlagt taxeringsvärde av 73 900 dsm och en genomsnittlig taxerad ränta om 126 dsm per mantal. Den toppas av Saleby 3,5 mtl säteri i Vartofta h:d, Slöta s:n och Dala 2 mtl säteri i Gudhems h:d, Dala s:n med vardera 300 dsm i taxerad ränta; därnäst Lindholmen 2 mtl säteri i Kållands h:d, Strö s:n med 240 dsm i taxerad ränta. Räknat efter taxerad ränta *per mantal* leder emellertid Håberg 1 mtl säteri i Åse h:d, Flo s:n med 216 dsm i taxerad ränta, Traneberg 1 mtl säteri i Kållands h:d, Kållandsö s:n med 190 dsm i taxerad ränta, St. Bjurum 1 mtl säteri i Gudhems h:d, Hångers s:n med 180 dsm i taxerad ränta samt Främsta 1 mtl säteri i Viste h:d, Främsta s:n med 180 dsm i taxerad ränta.

⁶⁶ Främsta säteri i Kållands h:d, Söne s:n taxerades samtliga år efter en uppgiven ränta om 122 dsm. Enligt frälsejordeboken räntade det 154,75 dsm, men av verifikationer till landboräkningar 1716 och 1718(?) framgår att 1/8 förmedlats. Landboräkningar för Lindholmen-Mariedal. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 2. LUB.

Ströbergs säteri i Kållands h:d, Strö s:n taxerades 1715 och 1716 till 1 600 dsm, motsvarande en ränta om 72 dsm. I landboräkningarna upptas det för 75 (el. 77) dsm ränta. Landboräkningar för Stola. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Stola. Vol. 1. LUB.

ränta deklarerades i allmänhet ändå. Ofta var det då fråga om den ränta, till vilken säteriet upptagits vid senaste arvskifte för att göras jämförbart med övrig frälseränta. Skattningsmännen tycks också ha godtagit sådana arvskifteshandlingars ränteuppgifter.⁶⁷ Men i andra fall har det endast varit fråga om vacklande uppskattningar från ägarens, skattningsmännens eller andra vittnesgilla mäns sida.⁶⁸ Åter andra säterier var utarrenderade. I regel har skattningsmännen använt arrendeuppgifterna som ett mått på säteriets hela avkastning, dvs. kapitaliserat dem efter 6 % år 1713 och efter 4 1/2 % år 1715 och 1716.⁶⁹ Ibland har emellertid ägarna framgångsrikt protesterat mot en sådan skattning med motiveringen att mer än själva säteriet utarrenderats, framför allt lösöre och bönders arbetsränta. Bevisligen utarrenderade säterier har också taxerats inte efter arrende utan efter en avsevärt lägre "ränta".⁷⁰

⁶⁷ Säterierna Russlebacka i Kållands h:d, Hörans s:n och Storeberg i Kållands h:d, Tådene s:n enligt skattningsmännens svar 1713, vidare Rådene säteri i Gudhems h:d, Rådene s:n enligt skattningslängder 1713.

⁶⁸ Lindholmens säteri taxerades 1715 och 1716 till 5 330 dsm, dvs. efter 240 dsm ränta. 1711 års jordebok uppger emellertid, att säteriet i 1696 års arvslott står för 400 dsm i årlig ränta. Jordebok för Lindholmen 1711. De la Gardieska samlingen, Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

Om Håkantorps säteri i Barne h:d, Longs s:n säger 1713 års skattningslängd att det "värderades kunna draga arrende 90 dsm"; detta uppskattade arrende har så kapitaliserats efter 6 %. Men 1715 och 1716 har Håkantorp taxerats efter ränta 80 dsm kapitaliserad efter 4 1/2 %. — Stenholmens säteri i Kållands h:d, Rackeby s:n brukas enligt 1713 års skattningslängd med egen avel, och räntan "beräknas" till 67,5 dsm, kapitaliserad efter 4 1/2 %. 1715 och 1716 har den taxerade räntan stigit till 72 dsm. — Vallstorps säteri i Gudhems h:d, Dala s:n brukas enligt 1715 års skattningslängd till hälften med egen avel, till hälften av bonde mot skatt; det taxeras på basis av bondens skatt, som fördubblas och kapitaliseras efter 4 1/2 %. — Saleby säteri i Vartofta h:d, Slöta s:n "beräknas årl. av sig kasta 300 dsm" enligt 1715 och 1716 års skattningslängder.

⁶⁹ Så Backebo säteri i Barne h:d, Halvås s:n; Kils och Fågelbergs säterier i Kållands h:d, Söne s:n; Välan Storegården i Kållands h:d, Välan s:n; Ingriatorp i Gudhems h:d, Dala s:n.

En del säterier har däremot taxerats efter arrenden som genomgående (även 1713) kapitaliserats efter 4 1/2 %: Västölets och Tofta säterier i Viste h:d, Bjärby s:n; Gunnarstorp i Viste h:d, Flakebergs s:n; Snösbäck i Vartofta h:d, Falköpings s:n; Valstad Gärdegården i Vartofta h:d, Valstads s:n.

⁷⁰ Om Stora Hovs säteri, ovan s. 101—2. — Om Storebergs säteri i Kållands h:d, Tådene s:n, som taxerades efter värde i byteslott från år 1683, heter det i skattningsmännens svar 1713: "Att taga värde på gården efter arrendatorns kvittenser och arrende kan ej lätteligen göras, helst det är en hel hop andra förmåner, som

Säteriernas taxerade ränta kunde alltså betyda olika saker. Det kunde vara åbors stadgade penningränta. Det kunde vara arrende. Det kunde vara tidigare uppskattningar för arvsdelningsändamål. Och det kunde vara uppskattningar för taxeringen, verkställda av ägare, skattningsmän eller andra på för oss okända grunder.

Inte heller för det allmänna frälset var räntan ett entydigt begrepp. Men det var mer entydigt än för säterierna, vilkas exploatering föredde större variationer. Säteriernas skattning var därför avsevärt mindre enhetlig. En tydlig osäkerhet framträder i de kraftiga förändringarna i de enskilda säteriernas taxeringsvärden, särskilt i många våldsamma nertaxeringar från 1713 till 1715.⁷¹

7. Skattemantalet: omfattning och fördelning

Enligt Heckschers välkända siffror fördelade sig det totala mantalet i egentliga Sverige omkring år 1700 med 35,6 % på krono-, 32,9 % på

arrendatorn har från andra vitt avlägsna bondehemman, som bruka gården och äro i samma arrendesumma som nu gives inryckta. Vet alltså åbon intet vad själva gårdens åker och äng av sig kasta / . . . /”

Däremot har Dimbo Kungsgården i Vartofta h:d, Dimbo s:n år 1715 och 1716 taxerats inte efter den år 1713 uppgivna ”gamla räntan” 148 dsm utan efter det givna arrendet 200 dsm. Motiveringen är här att gården under sig har 18 halva rå- och rörshemman, vilka separat taxerats efter sin ränta men som utom sin ränta brukar hela säteriet. Skattningsmännens svar 1713 samt skattningslängder 1715 och 1716.

⁷¹ För Påvarps säteri i Vartofta h:d, Varvs s:n, har ägarinnan vid skattningen på hösten 1712 uppgivit ränta 50 dsm, som av skattningsmännen kapitaliserats efter 4 1/2 % till 110 dsm. I supplik till landshövdingen följande vår anför hon ett gammalt skaftebrev på Påvarp med köpeskilling 333 dsm, daterat 16/9 1616. Som kompromiss föreslår hon att säteriet taxeras till 500—600 dsm. I 1715 och 1716 års skattningslängder uppförs Påvarp till värdet 620 dsm. Skattningsmännens svar 1713 samt skattningslängder 1713, 1715 och 1716.

Möllentorps säteri i Barne h:d, Önums s:n, som enl. 1713 års skattningslängder i arrende 60 dsm, nertaxeras från 1715 till 1716 från 1200 till 600 dsm, vartill 1716 års längd anför: ”Samtliga tillstädes varande skattningsmän och allmoges samt andra ståndpersoner intygade detta hemman ej högre kunna taxeras.”

Stämmestorps säteri i Gudhems h:d, Stenstorps s:n taxeras år 1713 efter ”årligt arrende efter kvittensbok” 60 dsm, kapitaliserat efter 6 % till 1000 dsm. År 1715—16 taxeras det efter köpebrev från år 1688 till 860 dsm. Skattningslängder 1713, 1715 och 1716.

Tab. III: 12. *Beräknad fördelning av mantalet på frälse, krono och skatte år 1700 samt på skatteköp 1700—15, i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier. Mantal (förmedlat) och procent.*

Fögderi	Totalt mantal	Procentuell fördelning av totalt mantal på			
		frälse 1700	krono 1700	skatte 1700	skatteköp 1700—15
Läckö	1 031	46,1	29,0	24,9	4,6
Skara	936	39,4	42,1	18,6	2,8
Höjentorp	885	37,1	49,6	13,3	2,4
Vartofta	820	37,1	50,0	12,9	2,1
4 fögderier	3 671	40,2	42,0	17,8	3,1

Källor: Skattningslängder 1715 och 1716. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

frälse och 31,5 % på skattejord.⁷² De här undersökta fyra fögderierna av Skaraborgs län uppvisar en annan fördelning. Den har här beräknats med utgångspunkt från fördelningen vid tiden för den sista skattningen (1716), varefter korrigering gjorts för det sedan år 1700 nyköpta skattemantalet.⁷³

⁷² *Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia I. Bil. IV, tab. 2. De absoluta talen hos Heckscher är hämtade från Skatteregleringskommitténs betänkande, som hänvisar till "en undersökning /.../ i äldre jordeböcker och räkenskaper". *Skatteregleringskomiténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket*, s. 173; *Rydin, H. L.*, a.a., s. 139.

⁷³ Beräkningen grundas på en jämförelse socken för socken mellan 1715 och 1716 års skattningslängder och kronans jordeböcker. Siffrorna avser förmedlat mantal, inklusive de preliminära, av kammarkollegium ännu ej fastställda förmedlingar som endast anförts i jordeböckernas marginalanteckningar, men som regelbundet beaktades vid uppläggnings av mantals- och skattningslängder. Även mantal, som i jordeböckernas marginalanteckningar anges som öde, har avförts.

Jordeböckernas dateringar av skatteköpen är bristfälliga: i bästa fall anges datum för kammarkollegiets skattebrev. Ett hemman har här betraktats som skatteköpt år 1716, om det uppförs och taxeras som skatte i 1715 eller 1716 års skattningslängder eller om jordeböckerna anför ett skattebrev daterat före år 1716.

Siffrorna för år 1700 har sedan erhållits genom att det före 1716 skatteköpta mantalet subtraherats från 1716 års skattemantal och lagts till 1716 års kronomantal.

Knappt 18 % av mantalet var här alltså skatte omkring år 1700; resten fördelade sig tämligen jämnt på frälse och krono. Fördelningen i Skara fögderi ansluter sig väl till fördelningen i området som helhet. Läckö fögderi å ena sidan, Höjentorps och Vartofta fögderier å andra sidan erbjuder utpräglade kontraster. I Vartofta och Höjentorps fögderier uppgick kronojordens andel till ungefär hälften av mantalet medan skattejordens begränsades till 13 %. I Läckö fögderi var kronojordens andel mycket lägre — mindre än 30 % — medan frälsets och framför allt skattets var avsevärt högre: här svarade skattet för 1/4 av mantalet.

Genom skatteköp blev en del kronomantal skatte fram till år 1716. Skattemantalet växte därigenom med ca 17 % i området som helhet. Den relativa tillväxten var grovt sett av samma storleksordning i de olika fögderierna och utjämnade alltså inte skillnaderna fögderierna emellan när det gällde skattejordens andel av mantalet. År 1716 var denna andel 21 % i Skara fögderi och i området som helhet, 15—16 % i Höjentorps och Vartofta fögderier men nära 30 % i Läckö fögderi.

Skattemantalet var alltså ojämnt fördelat. Läckö fögderi svarade ensamt för 40 % av skattemantalet men 28 % av totalmantalet i hela området år 1716. Endast i fyra häradar av Läckö fögderi — Barne, Viste, Åse och Kållands häradar — samt i Laske härad av Skara fögderi var skattemantalet år 1716 större än kronomantalet.

Vid behandlingen av skattejordens taxering måste olika kategorier av skattehemman särskiljas. Å ena sidan måste det ”nya” skattet — de sedan år 1700 skatteköpta hemmanen — särbehandlas. Å andra sidan framträder bland de gamla skattehemmanen skatterusthållen som i allmänhet värdefullare än övriga skattehemman, detta trots att munderingen eller själva rustningsrätten uttryckligen var fritagen från taxeringen.⁷⁴ De olika kategoriernas absoluta och relativa omfattning i de olika fögderierna redovisas i tab. III: 13.

Rusthållen dominerar skattemantalet framför allt i Skara men också i Höjentorps fögderi. I Läckö fögderi med den i särklass största skatteandelen var däremot skatterusthållen relativt få. Av de gamla, icke berustade skattehemmanen i hela området kom Läckö fögderi därmed att svara för något mer än hälften.

Med få undantag ger skattningslängderna härad för härad en hög och jämn täckning av samtliga kategorier skattejord.

⁷⁴ Ovan, s. 81, n. 14.

Tab. III: 13. *Skattemantal år 1716 i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier, fördelat på gamla icke berustade skattehemman, gamla skatterusthåll och nytt skatte.* Mantal och procent.

Fögderi	Mantal				Proc. fördeln. av mantalet		
	Skatte totalt	Gam. sk. ej ber.	Gam. sk. rusth.	Nytt sk.	Gam. sk. ej ber.	Gam. sk. rusth.	Nytt sk.
Läckö	305	208	49	48	68,2	16,2	15,6
Skara	200	71	103	27	35,3	51,5	13,2
Höjentorp	139	55	63	21	39,5	45,2	15,3
Vartofta	122	72	33	17	59,0	27,2	13,8
4 fögd.	766	406	248	112	52,9	32,4	14,7

Källor: Skattningslängder 1715 och 1716. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

I 1713 och 1716 års skattningslängder saknas flera socknar med skattemantal i Åse och Vilske resp. Frökinds härad. I 1713 års längder, som ofta gjordes upp utan tillgång till jordebok eller mantalslängd, har dessutom enstaka hemman antingen förbigåtts eller felangivits som krono. Det övriga, ytterst obetydliga bortfallet i 1715 och 1716 års längder har särskilda, ibland angivna orsaker: hemman låg helt eller delvis öde, och ingen ville vidkännas skattebördens därav. Det nya skattet slutligen befann sig alltså i en visserligen svag tillväxt. Med undantag för ett par enstaka härad är emellertid de tre skattningarna till sin omfattning väl jämförbara med varandra. Till skillnad från frälset förekom av skattet år 1713 inga klumtaxeringar och heller inga deklARATIONER vid sidan om skattningsmännen och deras längder.⁷⁵

8. Taxeringen av det nya skattet

De nya skattehemmanen taxerades efter skattebrevens skatteköpskillingar, alltså efter det pris, för vilket skatterätten förvärvats från kronan. Det framgår både av uttryckliga hänvisningar till av kammarkollegium utfärdade skattebrev i skattningslängderna och av jämförelser mellan taxeringsvärdena och de i jordeböckernas marginal angivna

⁷⁵ Jfr ovan, s. 87.

Härad o. fögderi	Gam. skatte, ej berustat			Gam. skatte, rusthåll			Nytt skatte							
	Mantal	Procent därav tax.		Mantal	Procent därav tax.		Mantal	Procent därav tax.						
		1713	1715		1716	1713		1715	1716	1713	1715	1716		
Barne	36,2083	97	100	100	100	98	20,0000	100	100	98	5,1250	66	90	100
Viste	28,1250	93	100	100	100	100	16,0000	100	100	100	3,8750	58	100	100
Åse	49,0000	58	100	100	100	100	9,5000	100	100	100	6,0000	21	100	100
Kålland	76,0625	97	100	100	100	100	5,2500	100	100	100	25,2500	98	99	97
Kinnefj.	18,2500	99	100	100	100	100	7,5000	100	100	100	7,3750	97	100	100
Läckö	207,6458	87	100	100	100	99	49,2500	100	100	99	47,6250	81	98	98
Kinne	24,0000	98	100	100	100	97	24,2500	100	97	97	13,0000	97	99	100
Skåning	13,6250	91	100	100	100	98	40,5000	98	100	100	6,8750	100	100	100
Laske	21,6250	95	95	100	100	100	26,8750	100	100	100	5,8750	100	100	100
Vilske	11,5000	63	100	100	100	65	11,5000	65	100	100	0,7500	33	67	67
Skara	70,7500	90	99	100	100	95	103,1250	95	99	99	26,5000	97	99	99
Kåkind	10,6250	99	100	100	100	96	32,7500	96	98	98	7,7500	82	90	100
Valle	18,8750	83	95	95	100	100	4,2500	100	100	100	8,5000	94	100	100
Gudhem	25,3750	99	95	91	100	100	25,7500	100	100	100	5,0000	88	100	100
Höjentorp	54,8750	93	96	94	100	98	62,7500	98	99	99	21,2500	88	97	100
Vartofta	56,1250	94	98	96	100	83	25,2500	83	96	96	16,1250	88	100	100
Frökind	16,1250	86	98	48	100	100	8,0000	100	100	63	0,7500	100	100	0
Vart. fögd.	72,2500	92	98	85	100	87	33,2500	87	97	88	16,8750	89	100	96
4 fögd.	405,5208	89	99	97	100	96	248,3750	96	99	98	112,2500	87	98	98

Källor: Skattingslängder 1713, 1715 och 1716. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tab. III: 15. *Genomsnittliga taxeringsvärden för nytt skattemantal i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier 1713, 1715 och 1716. Dsm per 1/4 mantal.*

Fögderi	1713	1715	1716
Läckö	26	27	28
Skara	29	29	29
Höjentorp	24	23	23
Vartofta	27	28	28
4 fögderier	26	27	27

Källor: Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

skatteköpskillingarna. Denna regel synes ha följts undantagslöst och den låg också nära till hands. Råden hade föreskrivit att uppvisande av köpebrev skulle befria från vidare skattning, om inga senare förbättringar av hemmanet hade skett.⁷⁶ Kammarkollegiets skattebrev var också både till form och innehåll köpebrev.

Skattningslängdernas taxeringsvärden för det nya skattet ger alltså upplysning om de priser, som skatteköparna betalat kronan under den äldsta skatteköpsperioden, innan några normer för dessa priser fastställdes. En reservation måste därvid göras för enstaka hemmans taxeringsvärden eller för genomsnittsvärden för mycket få hemman. Skattningslängderna skulle avrunda sina värden till hela tiotal daler silvermynt. De skatteköpta hemmanen var i regel små, ofta fjärdedels och åttondels hemman. Skatteköpskillingarna var då så låga, att en sådan avrundning kunde innebära höjningar eller sänkningar med uppåt 1/3. I de enskilda häraderna var det skatteköpta mantalet ofta mycket lågt. Genomsnittsvärden redovisas därför endast fögderivis.

Fögderiernas medelvärden ligger alltså mellan 92 och 116 dsm per mantal. Höjentorps fögderi uppvisar genomgående lägre värden än de övriga. Låga genomsnittsvärden — 85, 87 och 92 dsm per mantal — har Laske härad i Skara fögderi, Valle härad resp. Gudhems härad i Höjentorps fögderi. Exceptionellt höga medelvärden har Kinne härad i Skara fögderi samt Viste och Åse härad i Läckö fögderi med 139, 160 resp. 125 dsm per mantal.

⁷⁶ Ovan, s. 82, n. 16.

G. Aspvall har behandlat de äldre skatteköpen i Skaraborgs län och beräknat genomsnittliga skatteköpspriser uttryckta i antal års skatt efter kronovärderingen. Uttryckssättet anknyter till den senare — år 1723 — fastställda normen för prissättningen vid skatteköp: 6 års skatt efter kronovärderingen. Det innebär emellertid inte — som Aspvall också påpekat — att skatten faktiskt normerade skatteköpsskillingen före 1723: enbart år 1701 betalades vid skatteköp priser mellan ett och femton års skatt.⁷⁷ Inte heller de här noterade skillnaderna i genomsnittsvärden för olika härader kan relateras till skillnader i skatt. Den genomsnittliga skatten per mantal efter kronovärderingen för det taxerade nya skattet var ungefär densamma i Viste och Gudhems härader: 33 resp. 34 dsm. I Viste var det nya skattets taxeringsvärde i genomsnitt 4,8 års skatt, i Gudhem 2,7 års skatt.⁷⁸

9. Taxeringen av det gamla skattet

I det gamla skattemantalet har skatterusthållen med hjälp av jordeböckerna särskiljts från övriga, icke berustade gamla skattehemman. Genomsnittliga taxeringsvärden 1713, 1715 och 1716 redovisas för båda kategorierna härads- och fögderivis i tab. III: 16.

Tre allmänna drag framträder. För det första uppvisar värdena en i och för sig naturlig, svagt sjunkande tendens genom de tre skattningarna. För det andra framträder en klar rangordning mellan fögderierna: skattemantalet är högst taxerat i Läckö, därefter Skara, därefter Höjentorps och lägst i Vartofta fögderi. För det tredje är skatterusthållen genomgående högre värderade per mantal än det övriga gamla skattet.

Mot ett område med relativt höga taxeringsvärden — Läckö fögderi samt delar av Skara fögderi, främst Kinne härad — kontrasterar ett område med låga värden — Vartofta fögderi samt Vilske härad. Skillnaderna dem emellan är avsevärda. Skattemantalet har i genomsnitt taxerats 3 gånger högre i Läckö fögderi än i Vartofta och uppemot 4

⁷⁷ Aspvall, G., *The sale of crown land in Sweden. The introductory epoch 1701—1723. Economy and history 9* (1966), s. 13 ff.

⁷⁸ Beräkningen grundas på för Viste härad 3,8750 mantal, varav 2,6250 mantal skatteköpt år 1703 och 1,2500 mantal skatteköpt 1709—13; för Gudhems härad 5,0000 mantal, varav 2,8750 mantal skatteköpt 1702—03, 0,7500 mantal skatteköpt 1707 och 1,3750 mantal skatteköpt 1711.

Tab. III: 16. *Genomsnittliga taxeringsvärden för gamla skattehemman, ej berustade resp. berustade, 1713, 1715 och 1716. Härad- och fögderivis. Dsm per 1/4 mantal.*

Härad o. fögderi	Ej berustade			Rusthåll		
	1713	1715	1716	1713	1715	1716
Barne	44	44	43	59	59	58
Viste	77	71	70	102	100	94
Åse	57	53	53	60	60	60
Kålland	61	57	57	78	78	78
Kinnefjärding	44	42	42	51	51	51
Läckö	58	54	54	74	73	71
Kinne	50	50	49	66	66	66
Skåning	26	27	27	63	61	60
Laske	40	40	39	53	52	52
Vilske	21	23	23	30	28	28
Skara	39	38	37	59	56	55
Kåkind	32	31	30	49	48	47
Valle	20	20	20	44	50	50
Gudhem	29	29	29	29	29	29
Höjentorp	27	26	26	41	40	40
Vartofta	20	20	20	26	26	25
Frökind	19	19	18	23	23	21
Vartofta fögd.	20	20	19	25	26	24
4 fögderier	43	42	42	53	52	51

Anm.: För underlaget olika häradar och år, se tab. III: 14.

Källor: Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

(när det gäller rusthåll: mer än 4) gånger högre i Viste än i Frökinds härad.

Också skillnaderna mellan skatterusthåll och övrigt skatte är markanta. I genomsnitt för hela området är mantalet rusthåll 24 % högre taxerat än det övriga skattemantalet. Men i det icke berustade skattet väger Läckö fögderi med dess höga taxeringsvärden tungt, medan Skara och Höjentorps fögderier med lägre taxeringsvärden väger tyngre bland

rusthållen.⁷⁹ För enskilda fögderier och härader är därför skillnaderna i genomsnittliga taxeringsvärden mellan rusthåll och övrigt skatte större. I Skara och Höjentorps fögderier är rusthållen 48 resp. 56 % högre taxerade per mantal än övriga skattehemman. I Skånings och Valle härader är skillnaderna exceptionellt stora.

Framför allt 1713 års skattningslängder ger direkta upplysningar om hur de gamla skattehemmanens taxeringsvärden kunde beräknas. I sådana fall är taxeringsvärdena per mantal en funktion av två variabler: dels smörräntan per mantal (uttryckt i lispund om 20 marker), dels ett "markpris", ett pris per mark smörränta. Ett hemman taxerades då genom att markpriset multiplicerades med antalet marker smör i dess jordeboksränta. I ett fåtal fall anger skattningslängderna både smörränta och markpris. Något vanligare är att endast markpriset utsätts; skattningsmännens uppfattning om hemmanets smörränta framgår då av markpriset och taxeringsvärdet. Med ett fåtal specifika undantag gäller att skattningslängdernas upplysningar om smörräntan stämmer väl överens med kronans jordeboks, trots att denna inte var tillgänglig vid skattningarna för år 1713.⁸⁰ Huvudpersedeln i jordeboksräntan fungerade alltså som ett välkänt mått på skattehemmanens storlek. Detta mått har emellertid graderats med ett markpris, som saknar motsvarighet i det kamerala materialet.

Hur vanlig var denna taxeringsmetod? De direkta beläggen är relativt få, och de fördelar sig mycket ojämnt på de olika områdena.⁸¹ Där direkta belägg saknas kan emellertid hemmanens taxeringsvärden jämföras med deras smörränta enligt jordeboken. En sådan jämförelse visar i vilken utsträckning jämna markpriser låg till grund för skattningen.

Markpriset angavs dels i daler silvermynt, dels i "riksdaler kurant", varvid 1 rdr kur. = 1 1/2 dsm.⁸² De vanliga priserna är 1, 2 och 3 dsm

⁷⁹ Jfr ovan s. 122, tab. III: 13.

⁸⁰ Undantagen begränsar sig i huvudsak till hemman — i Sävareds pastorat av Kinnefjärdings härad samt i Skånings härad — som enligt jordeboken har en "ojämn" smörränta per mantal, 82, 83 eller 85 marker, och som uppenbarligen räknats som 4-pundsgårdar (med jämnt 80 marker).

⁸¹ Explicita markpriser anges i 1713 års skattningslängder för 44,5 mantal i Läckö fögderi, 31,8 mantal i Skara fögderi, 2,5 mantal i Höjentorps fögderi och inga i Vartofta fögderi.

⁸² Om uttryckssättet "riksdaler kurant", se *Wolontis, J.*, *Kopparmyntningen i Sverige 1624—1714*, s. 156. Såväl i skattningslängderna som i lagfartsmaterialet är riksdaler kurant undantagslöst omräknat i daler silvermynt efter 1 1/2 dsm per riksdaler kurant, dvs. framträder alltid som en ren räkneenhet.

per mark samt 1, 2 och 3 rdr kur. per mark. Undantagsvis förekommer högre jämna markpriser, både i dsm och i rdr kur., upp till 6 rdr kur. (= 9 dsm). Sannolikt har också ojämna markpriser — om halva och tredjedels dsm — kommit till användning, men på grund av taxeringsvärdenas avrundning till hela tiotals dsm är de svåra att identifiera. Uppmärksamheten ska därför inriktas på följande markpriser i dsm: 1, 1 1/2, 2, 3, 4 1/2 och 6. Eftersom smörräntan per mantal undantagslöst räknades i hela och halva pund (dvs. hela tiotals marker), kan dessa markpriser hjälpligt identifieras i taxeringsvärdena.

Av tab. III: 17 framgår klart markprissättningens dominerande roll vid taxeringen av det gamla skattet. Uppemot 2/3 av hela mantalet taxerades efter de jämna markpriser 1—3 dsm eller 1—4 rdr kur.; andelen är jämn och hög över hela området. Markpriset 3 dsm (= 2 rdr kur.) dominerar klart. Därefter framträder markpriserna 1, 1 1/2 (= 1 rdr kur.) och 2 dsm.

I tabellen framträder också vissa drag i smörräntans och markprisernas regionala struktur.

I Läckö fögderi dominerade 4-pundsmantalet och markpriset 3 dsm. Det typiska gamla skattehemmanet i Läckö fögderi fick därmed taxeringsvärdet 240 dsm per mantal eller 60 dsm per 1/4 mantal. Som framgår av tab. III: 16 var genomsnittsvärdena lägre framför allt i Barne och Kinnefjärdings härad, beroende på lägre markpriser: i Kinnefjärding är markpriset 2 dsm det vanligaste, i Barne taxerades många hemman à 1 eller 1 1/2 dsm per mark. Åse och Kållands härad erbjuder kontraster i avseende på smörräntan: i Åse dominerar 3-pundsmantalet, i Kålland 5-pundsmantalet; men den skillnaden utjämnades vid taxeringen av fler högre markpriser i Åse och fler lägre i Kålland. Viste härad intar en särställning genom höga markpriser: för rusthällen är här 6 dsm per mark det vanligaste.⁸³

⁸³ Den genomsnittliga smörräntan per mantal gammalt skatte redovisas i tab. III: 17. 4-pundsmantalet svarar för 32 % av hela det gamla skattemantalet i Läckö fögderi; det dominerar framför allt Viste, Kinnefjärdings och Barne härad med 61, 52 resp. 32 % av mantalet. 3-pundsmantalet svarar för 21 % av hela fögderiets mantal, 62 % av mantalet i Åse härad och 30 % av mantalet i Kinnefjärdings härad. 5-pundsmantalet svarar för 13 % av fögderiets mantal och 26 % av mantalet i Kållands härad. I Kållands härad är också 4 1/2-pundsmantal relativt vanliga (19 % av mantalet), i Viste härad 6-pundsmantal (16 % av mantalet).

Av Skara fögderi ansluter sig Kinne härad någorlunda till de för Läckö typiska förhållandena. För Skånings och Laske härader framträder däremot skarpa skillnader i markprissättningen för rusthåll resp. icke berustade hemman: rusthållen taxeras oftast å 3 dsm per mark, de icke berustade hemmanen å 1 1/2 och många t.o.m. under 1 dsm per mark. I Vilske härad — som liksom Laske har högre smörränta per mantal än Kinne och Skåning — sjunker markpriset brutalt: här är 1 dsm per mark typvärdet, mer än hälften av de icke berustade hemmanen taxeras under 1 dsm per mark, och inga hemman taxeras till högre markpris än 2 dsm.⁸⁴

I Höjentorps fögderi var smörräntan lägre. Framför allt i Gudhems härad framträder helt dominerande typvärden: ett 2-pundsmantal å 3 dsm per mark, vilket ger värdet 120 dsm per mantal eller 30 dsm per 1/4 mantal, jämnt hälften mot mantalet i Läckö fögderi. I Kåkind och Valle härader varierar både smörräntan och markpriserna betydligt mer; med högre smörränta följer emellertid lägre markpriser, särskilt för de icke berustade hemmanen.⁸⁵

2-pundsmantalet dominerar också Vartofta härad, medan däremot skattehemmanen i Frökinds härad i allmänhet har 4—4 1/2 lispund smör per mantal.⁸⁶ I genomsnitt utjämnades vid taxeringen denna skillnad av olika markpriser. I Frökinds härad dominerade liksom i Vilske markpriset 1 dsm; mycket få hemman taxerades högre. I Vartofta däremot var också markpriserna 2, 3 och (för rusthåll) 4 dsm vanliga. Båda häraderna får därmed ett genomsnittsvärde av ca 80 dsm per mantal eller 20 dsm per 1/4 mantal, dvs. 1/3 av typvärdet i Läckö fögderi.

⁸⁴ 4-pundsmantalet svarar i Skara fögderi för 43 % av hela det gamla skatte-mantalet; det dominerar framför allt Skånings härad med 85 % av mantalet, och svarar i Kinne och Laske härader för 31 resp. 25 % av mantalet. 3 pund smör per mantal har i fögderiet 14 %, i Kinne härad 33 % av mantalet. 6- och 5-pundsmantal förekommer framför allt i Vilske och Laske härader, där de tillsammans svarar för 52 resp. 29 % av mantalet.

⁸⁵ 2-pundsmantalet svarar i Gudhems härad för inte mindre än 94 % av mantalet. Av mantalet i Kåkind härad har 47 % 3 eller 3 1/2 pund smör per mantal. Av mantalet i Valle härad har 59 % 2 1/2 pund smör per mantal.

⁸⁶ I Vartofta härad är 76 % av mantalet 2-pundsmantal och 19 % 3-pundsmantal — för det senare gäller emellertid att det tredje pundet tycks vara en gammal avlösning av jordeboksdagsverken. I Frökinds härad har 34 % av mantalet 4 pund och 33,5 % 4 1/2 pund per mantal.

Tab. III: 17. *Procentuell fördelning av mantalet ej berustat resp. berustat gammalt skatte efter det i taxeringsvärdena ingående markpriset. Efter 1713 (1715) års taxeringsvärden. Härads- och fögderivis.*

Härad el. fögderi	Natur	Mantal	Mark/ mtl	Procentuell fördelning av mantalet efter				
				< 1	1	1— 1 1/2	1 1/2	1 1/2— 2
Barne	Ej ber.	36,2083	78	8,3	11,0	4,1	13,1	8,3
	berust.	20,0000	92	10,0	—	5,0	22,5	—
	Gam. sk.	56,2083	83	8,9	7,1	4,4	16,5	5,3
Viste	Ej ber.	28,1250	79	—	0,9	—	8,0	3,6
	berust.	16,0000	88	—	—	—	—	—
	Gam. sk.	44,1250	82	—	0,6	—	5,1	2,3
Åse	Ej ber.	49,0000	62	—	—	—	—	1,0
	berust.	0,5000	60	—	—	—	—	—
	Gam. sk.	49,5000	62	—	—	—	—	1,0
Kålland	Ej ber.	76,0625	91	1,6	5,6	3,9	13,1	2,6
	berust.	5,2500	103	—	—	—	—	—
	Gam. sk.	81,3125	91	1,5	5,2	3,7	12,3	2,5
Kinnefj.	Ej ber.	18,2500	69	—	—	—	1,4	5,5
	berust.	7,5000	84	—	—	3,3	—	—
	Gam. sk.	25,7500	73	—	—	1,0	1,0	3,9
Läckö fögd.	Ej ber.	207,6458	78	2,0	4,1	2,2	8,3	3,6
	berust.	49,2500	90	4,1	—	2,5	9,1	—
	Gam. sk.	256,8958	81	2,4	3,3	2,2	8,5	2,9
Kinne	Ej ber.	24,0000	73	0,8	1,6	10,4	—	8,9
	berust.	24,2500	69	—	—	4,1	4,1	—
	Gam. sk.	48,2500	71	0,4	0,8	7,3	2,1	4,4
Skåning	Ej ber.	13,1250	76	22,9	7,6	26,7	30,5	—
	berust.	40,5000	84	3,7	4,9	—	4,9	4,9
	Gam. sk.	53,6250	82	8,4	5,6	6,5	11,2	3,7
Laske	Ej ber.	21,6250	92	26,6	—	10,4	16,2	13,3
	berust.	26,8750	93	3,7	—	7,4	22,3	1,4
	Gam. sk.	48,5000	92	13,9	—	8,8	19,6	6,7
Vilske	Ej ber.	11,5000	95	54,3	28,3	—	8,7	—
	berust.	11,5000	96	4,3	52,2	17,4	17,4	—
	Gam. sk.	23,0000	95	29,3	40,2	8,7	13,0	—

Tab. III: 17. Forts.

Härad el. fögd.eri	Natur	Mantal	Mark/ mtl	Procentuell fördelning av mantalet efter				
				< 1	1	1— 1 1/2	1 1/2	1 1/2— 2
Skara fögd.	Ej ber.	70,2500	83	21,6	6,6	11,7	12,1	7,1
	berust.	103,1250	84	2,9	7,8	4,8	10,7	2,3
	Gam. sk.	173,3750	84	10,5	7,3	7,6	11,2	4,3
Kåkind	Ej ber.	10,6250	58	—	18,8	11,7	—	—
	berust.	32,0000	65	—	—	10,9	3,1	3,1
	Gam. sk.	42,6250	63	—	4,7	11,1	2,3	2,3
Valle	Ej ber.	18,8750	56	37,1	9,9	13,2	—	2,6
	berust.	4,2500	59	23,5	—	—	—	—
	Gam. sk.	23,1250	56	34,6	8,1	10,8	—	2,2
Gudhem	Ej ber.	25,1250	44	4,0	—	3,0	2,0	—
	berust.	23,7500	42	—	—	—	8,4	—
	Gam. sk.	48,8750	42	2,0	—	1,5	5,1	—
Höjentorp fögd.	Ej ber.	54,6250	51	14,6	7,1	8,2	0,9	0,9
	berust.	60,0000	55	1,7	—	5,8	5,0	1,7
	Gam. sk.	114,6250	52	7,9	3,4	7,0	3,1	1,3
Vartofta	Ej ber.	55,1250	46	6,3	16,8	12,9	8,2	7,3
	berust.	24,2500	45	—	24,7	17,5	8,2	—
	Gam. sk.	79,3750	46	4,4	19,2	14,3	8,2	5,0
Frökind	Ej ber.	15,8750	89	40,9	56,7	2,4	—	—
	berust.	8,0000	81	12,5	62,5	12,5	—	—
	Gam. sk.	23,1250	86	31,4	58,6	5,8	—	—
Vartofta fögd.	Ej ber.	71,0000	55	14,1	25,7	10,6	6,3	5,6
	berust.	32,2500	54	3,1	34,1	16,3	6,2	—
	Gam. sk.	103,2500	55	10,7	28,3	12,3	6,3	3,9
4 fögd.	Ej ber.	403,5208	71	9,3	8,7	6,1	7,6	4,2
	berust.	244,6250	74	2,9	7,8	6,1	8,4	1,4
	Gam. sk.	648,1458	72	6,9	8,4	6,1	7,9	3,1

Anm. 1: Använda taxeringsvärden: i första hand 1713 års, i andra hand 1715 års.

Anm. 2: Hemman i Kinnefjärdings och Skånings härad med 82, 83 och 85 marker per mantal har vid markprisuträkning behandlats som 4 punds-gårdar (jfr ovan, s. 127, n. 80).

Anm. 3: Vid motsägelse mellan explicit angivna markpriser och taxeringsvärden (felräkningar!) har det explicita markpriset fått gälla.

det i taxeringsvärdena ingående markpriset

2	2—3	3	3— 4 1/2	4 1/2	4 1/2— 6	6	>6 dsm	1, 1 1/2, 2, 3, 4 1/2, 6 dsm
6,3	7,5	15,3	1,8	7,5	0,9	0,2	1,4	48,0
1,9	4,4	40,7	4,8	10,9	4,8	3,9	—	75,9
3,7	5,6	30,4	3,6	9,5	3,2	2,4	0,6	64,5
11,7	18,8	27,1	9,4	—	—	2,4	—	60,0
—	8,6	46,1	10,9	6,3	4,7	6,3	—	61,8
2,9	11,1	41,3	10,6	4,7	3,5	5,3	—	61,2
10,6	10,6	9,3	4,0	—	—	—	2,6	29,8
23,5	—	29,4	—	—	—	—	23,5	52,9
13,0	8,6	13,0	3,2	—	—	—	6,5	34,1
5,5	12,9	70,6	2,0	—	—	—	—	78,1
4,2	4,2	83,2	—	—	—	—	—	95,8
2,9	8,7	76,7	1,0	—	—	—	—	86,7
8,5	13,3	41,0	4,1	—	—	0,5	0,9	58,0
3,3	6,3	59,6	5,8	3,3	2,5	3,3	1,7	74,5
5,8	9,6	50,7	5,0	1,7	1,3	2,0	1,3	66,7
20,4	9,5	15,9	2,7	—	—	—	—	61,3
4,1	16,5	8,2	4,1	—	16,5	—	—	45,2
15,4	11,7	13,5	3,1	—	5,0	—	—	56,3
—	—	—	—	—	—	—	—	56,7
12,5	—	—	—	—	—	—	—	75,0
4,2	—	—	—	—	—	—	—	62,8
15,8	7,4	12,3	2,1	—	—	—	—	60,1
3,1	15,5	6,2	3,1	—	12,4	—	—	49,6
11,9	9,9	10,4	2,4	—	3,9	—	—	56,9
11,2	9,9	25,0	5,7	5,0	3,1	3,3	0,7	60,8
3,6	7,5	39,4	5,6	6,8	4,7	5,0	0,8	71,0
8,3	9,0	30,5	5,7	5,7	3,7	4,0	0,7	64,8

Källor: Skattningslängder 1713 och 1715. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Vid taxeringen av skattet har det alltså väsentligen gällt att finna markpriset, värderingen av den smörränta, som i någon mening angav hemmanets storlek. Frågan gäller då: vad var detta markpris, och efter vilka grunder fastställdes det av skattningsmännen? Direkta upplysningar härom förekommer ojämnt och sporadiskt i skattningslängderna. De måste utnyttjas i förening med de övriga upplysningar om själva skattningsförfarandet, som kan utvinnas ur framför allt 1713 års skattningslängder.

I ett större, sammanhängande delområde — Läckö fögderi samt Kinne och Skånings härader av Skara fögderi, tillsammans omfattande drygt hälften av hela undersökningsområdets skattemantal — framträder i 1713 års skattningslängder en särskild benägenhet att precisera hur värderingen av skattehemmanen försiggått. Självfallet varierar också här sättet för redovisningen mellan olika taxeringsområden. Tre huvudtyper av redovisningar kan urskiljas.

a) Skattningsmännen anger i längderna endast ett individuellt markpris för varje hemman. Genom multiplikation med hemmanets smörränta, vilken ibland anges, ibland underförstås, erhålls hela hemmanets taxeringsvärde.⁸⁷

b) Skattningsmännen anger hemman för hemman delägarna i hemmanet samt deras andelar, dels uttryckta i marker smörränta, dels värderade i daler silvermynt. Genom addition av andelarnas värden erhålls hela hemmanets taxeringsvärde. Markpriset framgår implicit; det kan undantagsvis också anges explicit. Även här gäller undantagslöst att "runda" markpriser använts, och att ett och samma markpris tillämpats vid värderingen av de olika andelarna inom varje hemman.⁸⁸

c) Skattningsmännen redovisar hemman för hemman de olika delägarnas andelar men uttryckta endast i daler silvermynt, varpå hemmanets taxeringsvärde erhålls genom addition. När det så erhållna taxe-

⁸⁷ Så sker regelbundet i skattningslängderna 1713 för Ryda pastorat (Ryda, Kedums, Naums och Halvås' socknar i Barne härad), för Tådene pastorat (Tådene, Tranums, Lavads och Kedums socknar i Kållands härad), för Örslösa pastorat (Örslösa, Söne och Välans socknar i Kållands härad) samt för Saleby och Jungs pastorat (Saleby, Trässbergs, Jungs, Fyrunga och Öttums socknar i Skånings härad).

⁸⁸ En sådan redovisning tillämpas konsekvent i Levene pastorat (Levene och Sparlösa socknar i Viste härad, Longs socken i Barne härad samt Slädene socken i Kållands härad).

ringsvärdet jämförs med hemmanets smörränta enligt jordeboken framträder även här i ung. två fall av tre "runda" markpriser, detta trots den förvanskning av taxeringsvärdet, som skett genom avrundning av andelarnas värden till hela tiotals daler silvermynt, och som på så sätt följer flera fall av faktisk markprissättning.⁸⁹

Vid en redovisning av typ c) kan det inte uteslutas att delar av hemman, dvs. enskilda ägoenheter eller gårdar, taxerats individuellt. Så har också skett bevisligen i enstaka fall. Men regeln har varit en markprissättning hemmansvis: varje hemman har åsatts sitt markpris. Där emot är hemmanens markpriser starkt individualiserade. De varierar inte bara inom socknarna utan också inom de enskilda byarna. I genomsnitt är visserligen rusthållen taxerade efter högre markpriser. Men i den enskilda socknen eller byn kan rusthåll mycket väl vara taxerade efter lägre markpriser än andra skattehemman.⁹⁰ Inom det här diskuterade delområdet är det överhuvudtaget omöjligt att finna andra schabloner vid markprissättningen än just att varje hemman fått sitt markpris.

I ett begränsat antal fall anges också grunden för markprissättningen. I flertalet av dessa framträder markpriserna som *betalade priser*. Relativt sällan hänvisas till köpebrev eller lagfarter, med eller utan angivande av datum. I ett par fall sägs markpriset gälla enligt "sista köpebrev".⁹¹ Vanligare är att markpriset anges som det pris, varmed en eller flera delägare "inbördat" sina andelar, alltså det pris som relativt

⁸⁹ Denna redovisning är den vanligaste. Den möter exempelvis i större delen av Viste härad (Tengene, Trökörna, Bärebergs, Främmesta, Längiums och Hyringa socknar), i Råda, Rackeby och Sunnersbergs pastorat i Kållands härad, i Husaby, Härene och Sävareds pastorat i Kinnefjärdings härad, samt i Vånga pastorat i Skånings härad. Det förekommer givetvis att markpriserna också här utsätts explicit.

⁹⁰ I Ryda by (Barne härad, Ryda socken) förekommer markpriserna 2 och 3 rdr kur.; i Månslunna by (Kållands härad, Örslösa socken) 1 dsm samt 1 och 2 rdr kur.; i Rytterås by (Barne härad, Longs socken) 1 och 2 rdr kur.; i Sparlösa by (Viste härad, Sparlösa socken) 3 och 4 rdr kur.; i Smetofta by (Kållands härad, Slädene socken) 2 dsm samt 2 1/2, 3 och 4 rdr kur.; i Skårs by (samma socken) 3 och 4 rdr kur. Rusthållen i Sparlösa by taxeras till olika markpriser; rusthållet i Smetofta by till 2 1/2 rdr kur.

⁹¹ Hänvisningar till daterade köpebrev: 1704 (Kålland: Slädene s:n), 1698 och 1680 (Kålland: Råda s:n), 1680 och 1708 (Kålland: Mellby s:n), 1654, 1603 och 1600 (Kinne: Kleva s:n). Formuleringen "enligt sista köpebrev": Kålland, Slädene s:n.

nyligen använts vid köp inom börd i hemmanet. Mer svävande formuleringar förekommer också: "marken kostar /.../", "har kostat /.../", "skall kosta /.../".⁹² I två fall motiveras ett relativt lågt markpris — 1 rdr kur. — med att hemmanet har ensädesjord; i ett av dessa sägs markpriset emellertid också ha betalats vid bördköp.⁹³ Endast i ett fall anges markpriset uttryckligen som skattningsmännens egen uppskattning.⁹⁴

Så långt förhållandena i Läckö fögderi samt Kinne och Skånings härad. De övriga häradernas skattningslängder 1713 erbjuder häremot en påtaglig kontrast. Explicit angivna markpriser saknas nästan helt, likaså hänvisningar till bördsköp. När olika delägares andelar i hemmanen specificeras sker det endast i daler silvermynt, aldrig i marker. När köpebrev refereras gäller det köp av hela hemman eller större jämna bråkdelar därav. I allmänhet är redovisningen av taxeringsförfarandet när det gäller skattet väsentligt torftigare.⁹⁵

Att markprissättning varit vanlig även i dessa härad framgår ju indirekt av taxeringsvärdena. I enstaka socknar kan den också framträda med samma genomförda individualisering som i Läckö, Kinne och Skåning.⁹⁶ Ofta är den emellertid misstänkt monoton.⁹⁷ Det mest utpräglade exemplet är Gudhems härad, där nästan allt skattemantal —

⁹² Hänvisning till priser vid inbördande är regel exempelvis i Saleby s:n av Skånings härad. Hänvisningar till vad marken kostar: Kinne härad, Österplana och Sils socknar, samt Skånings härad, Vånga socken.

⁹³ "/.../ ensädeshemman, därtill vacker skog, kostar à 1 1/2 dsm marken /.../" (Barne härad, Ryda socken). — "/.../ Bryngel inbördat 2 pund à 1 Rdr cour. efter det är ensädesjord /.../" (Skånings härad, Saleby socken).

⁹⁴ "/.../ estimeras à 2 dsm /.../". (Kållands härad, Kållandsö socken.)

⁹⁵ Hänvisningar till daterade köpebrev (inga markpriser!): 1684 (Vilske: Floby s:n), 1665 (Kåkind: Skövde s:n), 1695 (Valle: Bolumns s:n), 1686 (Gudhem: Segerstads s:n), 1627—28 och 1659 (Gudhem: Rådene s:n), 1635, 1661 och 1703 (Vartofta: Sandhems s:n), 1558 (Vartofta: Dimbo s:n). Köpebrevet från år 1558 företes av ägande ståndsperson; efter detta taxeras 1/1 mantal berustat skattesäteri till 40 dsm (enl. köpebrevet: 200 mkr svenska à 6 ösm = 37,5 dsm) år 1713. Med hänvisning till köpebrevets ålder höjs taxeringen år 1715 till 50 dsm.

⁹⁶ Ex.-vis Habo socken i Vartofta härad: 5 mantal taxeras efter markpriserna 1, 2, 3 och 4 dsm med angivande av delägarnas andelar i daler silvermynt.

⁹⁷ Kleva socken i Vilske härad, Karleby socken i Vartofta härad och Kinneveds socken i Frökinds härad med genomgående 1 dsm per mark; Gudhems härad med genomgående 3 dsm per mark.

genomgående 2-pundsgårdar — taxeras à 3 dsm per mark. Detta markpris kallas i två fall för "kronovärdet"; i det ena fallet sägs emellertid hemmanet också ha inbördats efter detta kronovärde.⁸⁸

Markprissättningen var naturligtvis en konventionell metod att värdera hemmanets smörränta, delvis påminnande om graderingen av örtuglandet i Uppland.⁸⁹ Men det bör understrykas att samma metod användes av bönderna själva i köp och försäljningar av hemmansdelar. Markpriser sattes regelbundet vid utlösen av medarvingar eller andra delägare i hemman och bruk. Lagfarts- och domboksmaterialet bekräftar denna praxis. Delägarnas andelar beräknades i marker smörränta, varpå följde en uppgörelse om markpriset. Att sådana uppgörelser, särskilt vid de många transaktionerna inom börd, präglades av traditionella normer, av eventuella arvlåtares föreskrifter eller på tinget av tingsrättens ingripanden, är givet; icke desto mindre var det i princip fria uppgörelser mellan de berörda parterna, där markpriset inte på något sätt var juridiskt fixerat.

I områden där skattejorden var omfattande, där ägandet av hemmanen var uppdelat på många händer, och där det — av dessa och kanske andra skäl — rådde en jämförelsevis aktiv marknad i "marker smörränta", där kunde skattningsmännen få information om det senast betalade markpriset inom resp. hemman och basera sin skattning på det. Deras markprissättning kan under sådana förhållanden i viss mening sägas återspegla marknadspriser, dvs. priser på en marknad, som dominerades av köp och försäljningar inom börd av andelar i hemman och bruk. Men förutsättningen för detta var relativt många, genom lagfarter eller på annat sätt kända transaktioner i "marker". När denna förutsättning saknades, tvangs skattningsmännen att antingen acceptera enstaka, ofta mycket gamla vittnesbörd om betalade priser eller tillgripa en mer konventionaliserad markprissättning. Den skillnad i taxeringsförfarandet mellan olika områden, som antyds av skattningslängdernas redovisningar, ger därför vid handen att det rådde avsevärda skillnader mellan de olika områdenas ägandeförhållanden och därav betingade marknad i skatterätter. Läckö fögderi med anslutande delar av Skara

⁸⁸ "/. . ./ inbördat efter kronovärdering näml. 2 pund à 3 dsm /. . ./". (Gudhem: Segerstad.) — "/. . ./ uppförs efter kronovärde à 2 rdr marken /. . ./". (Gudhem: Stenstorp.)

⁸⁹ Härom *Hafström, G.*, Ledung och marklandsindelning, s. 199 ff. med där anförd litt.

fögderi präglades av mer skattejord, större uppdelning av äganderätten, fler skatterättsägare och en aktivare marknad i hemmans- och bruksdelar än de övriga områdena.

De typvärden för det gamla skattemantalet i Läckö fögderi, som framträder i skattningslängderna — 3 dsm per mark och för det vanliga 4-pundsmantalet 60 dsm per 1/4 och 240 dsm per helt mantal — var tydligen väl förankrade i betalade priser vid köp inom börd. De ansluter sig också — som senare skall visas — tämligen väl till lagfartsmaterialets uppgifter. De innebär att det vanliga gamla skattemantalet skattades mer än dubbelt så högt som den genomsnittliga skatteköpsskillingen per mantal nytt skatte och till drygt 1/3 av taxeringsvärdet à 4 1/2 % för ett normalt allmänt frälsehemman med 30 dsm i "vanlig skatt".¹⁰⁰ Men också stora variationer inbördes mellan olika gamla skattehemman framträder som normala. Med ett markpris på 6 dsm och ett mantal om 6 pounds smörränta stiger värdet per mantal till 720 dsm. Med ett markpris på 1 1/2 dsm sjunker 4-pundsmantalets värde till 120 dsm.

För den avsevärt lägre taxeringen av det gamla skattemantalet i exempelvis Gudhems härad — 30 dsm per 1/4 och 120 dsm per helt mantal — eller i Vartofta fögderi och Vilske härad — 20—25 dsm per 1/4 och 80—100 dsm per helt mantal — hade skattningsmännen uppenbarligen inte samma underlag i betalade priser. Dessa värden innebär att det gamla skattemantalet taxerades lika lågt eller lägre än de skatteköpta hemmanen efter deras skatteköpsskillingar och till endast 1/6—1/8 av det allmänna frälsehemmanets värde. De är i och för sig inte orimliga: det fanns i Vartofta fögderi skatterättsägare som vid skattningarna ville avstå sin skatteäganderätt till kronan.¹⁰¹ Men det är önskvärt med andra jämförelsepunkter, särskilt som lagfartsmaterialet för dessa områden visar sig allt för sprött för att kunna utnyttjas som kontroll.

Skattningslängderna redovisar hemman för hemman inte bara den fasta egendomens värde utan också lösegendomen för varje skattad individ. De skiljer därvid ofta explicit mellan å ena sidan åbor och brukare, å andra sidan drängar, torpare, soldater, ryttare eller andra utan bruk. I övriga fall framträder i regel skillnaden mellan åbor och andra av lösegendomens värde. De tre skattningslängderna kan jämföras

¹⁰⁰ Jfr ovan, s. 116, 124.

¹⁰¹ 1713 års skattningslängder: Daretorps s:n i Vartofta härad, Grolanda s:n i Frökinds h:d.

Tab. III: 18. *Mantal per bruk, taxeringsvärde per bruk och per 1/4 mantal för gammalt skatte 1713 och 1715. Medelvärden härads- och fögderivis.*

Härad el. fögderi	Mantal per bruk	Dsm	
		Tax.-värde per bruk	Tax.-värde per 1/4 mtl
Barne	0,29	59	50
Viste	0,24	83	86
Åse	0,25	56	56
Kålland	0,25	61	60
Kinnefjärding	0,33	60	46
Läckö	0,26	64	60
Kinne	0,30	68	58
Skåning	0,33	71	55
Laske	0,36	68	47
Vilske	0,37	38	26
Skara	0,33	65	49
Kåkind	0,29	51	45
Valle	0,53	53	25
Gudhem	0,42	49	29
Höjentorp	0,37	51	34
Vartofta	0,41	36	21
Frökind	0,39	31	20
Vartofta fögd.	0,41	34	21
4 fögderier	0,32	59	46

Anm.: Taxeringsvärden enligt i första hand 1713, i andra hand 1715 års skattningslängder. Bruk enligt i första hand 1715 års skattningslängder, jämförda med övriga skattningslängder samt mantalslängder.

Källor: Skattningslängder 1713, 1715 och 1716. Mantalslängder. Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

med varandra och med mantalslängderna. Det är därigenom möjligt att med rimlig säkerhet fastställa antalet åbor eller bruksdelar per hemman och mantal. För det gamla skattet i olika områden kan så det genomsnittliga brukets storlek i mantal och taxeringsvärde jämföras med genomsnittsvärdet per mantal.

Av tab. III: 18 framgår klart att det genomsnittliga taxeringsvärdet per mantal varierar omvänt mot det genomsnittliga mantalet per bruk — eller direkt med det genomsnittliga antalet bruk per mantal. Det gäller både inom de olika fögderierna och mellan dem. Det genomsnittliga bruket i Läckö fögderi omfattar $1/4$ mantal; i Gudhems härad och Vartofta fögderi omfattar det $2/5$ mantal. Skillnaderna mellan de olika områdena i taxeringsvärde per bruk är avsevärt mindre än skillnaderna i taxeringsvärde per mantal.

10. Sammanfattning

Taxeringarna för förmögenhetskontribution 1713, 1715 och 1716 innebar ett unikt försök att i pengar värdera hela den enskilda jordegendomen — i dess mångfald av olika kamerala kategorier och regionala varianter — nästan ett århundrade före de regelbundna jordegendomstaxeringarnas införande. Försöket gjordes under ogynnsamma auspicer. Krigsårens exceptionella belastning rubbade de normala förhållandena. Beskattningsformen var ny och väckte motstånd bland de berörda. Taxeringen verkställdes utan vare sig rutin eller entusiasm av tillfälligt fungerande skattningsmän i de olika pastoraten. Mot dessa förhållanden kontrasterade de högtflygande ambitionerna i kontributionsförordningen: varje jordegdomsinnehav skulle taxeras med aktgivande på alla de individuella förmåner som kunde påverka dess värde och under kontroll av vaksamma grannar.

Inte desto mindre utvecklades genom myndigheternas kompletterande — och mot förordningen delvis stridande — anvisningar vissa allmänna regler för skattningarna. De tillämpades i de här undersökta delarna av Skaraborgs län relativt likformigt, och de gav skattningarna en viss grad av enhetlighet.

Dessa regler var emellertid olika för olika kategorier jordegendom. För de båda huvudkategorierna — frälse och skatte — kom i allmänhet två principer att gälla: taxering efter "ränta" resp. taxering efter inköpspris. Frälseegendomen skattades i regel genom kapitalisering av den ränta, som skattningsmännen fick upplysning om. Skatterättigheterna taxerades på basis av den information om betalade priser som kunde erhållas.

Särskilda förhållanden gällde därvid för det nya frälsets och det nya skattets taxering. Det nya frälset hade ännu vid 1700-talets början en ränta införd i kronans jordeböcker. Denna ränta, uträknad efter per-seidlarnas kronovärde, kom att användas genomgående för det nya frälsets taxering åren 1715 och 1716, då den kapitaliserades efter $4\frac{1}{2}\%$. För det nya skattet — de sedan 1701 skatteköpta hemmanen — hade ett pris betalats till kronan för förvärvet av skatterätten. Det priset fanns angivet i kammarkollegiets skattebrev, vilka skattningsmännen accepterade som köpebrev.

För den övriga jordegendomen — det gamla frälset och det gamla skattet — var skattningsmännen däremot beroende av andra uppgifter om räntor och betalade priser.

Det är då först uppenbart att betingelserna för att erhålla dessa två slags uppgifter skiljde sig avsevärt. För ränteuppgifter var skattningsmännen hänvisade till upplysningar av de direkt berörda — ägare, fogdar och åbor — upplysningar som eventuellt bestyrktes av ägarnas jordeböcker eller åbornas kvittensböcker. Betalade priser vid köp av skatterätter måste däremot ha haft en högre grad av offentlighet: både genom lagföring och på andra sätt kom de till en mer allmän kändedom. Under förutsättning av en relativt aktiv marknad i skatterättigheter, där de betalade priserna uttrycktes enhetligt och enkelt, kunde skattningsmännen finna ett ganska fast underlag för sin skattning. Den förutsättningen fanns i åtminstone en del av området — Läckö och delar av Skara fögderi — med många köp och försäljningar inom börd av skatterätter, uttryckta i marker smörränta och likformigt värderade genom markprissättningen.

Räntan av frälsejorden bör också ha påverkats mer av krigsårens bördor på jorden än priserna på skatterätter. Räntan utgick årligen och kunde temporärt förmedlas. Skattningslängderna ger också intryck av ett vacklande och sjunkande ränteläge. Priser på skatterätter av hemman eller hemmansdelar gällde däremot en definitiv avhändelse av äganderätten.

Den deklarerade och taxerade räntan var slutligen inte identisk med ägarens hela inkomst av sitt frälsehemman. Den begränsade sig i regel till den "vanliga skatten", dvs. den ränta som erlades huvudsakligen i pengar. Arbetsräntan däremot gick med få undantag fri från skattningen. Med en schablonvärdering av arbetsräntan och med hänsyn till tendenser till avrundningar nedåt vid skattningarna kan den verkliga räntan

av det allmänna frälset beräknas ha legat kanske 40 % högre än den taxerade räntan.

Skattningslängdernas typvärde för räntan av 1 mantal allmänt (gammalt) frälse är 30 dsm. Den räntan kapitaliserades år 1713 efter 6 % till 500 dsm och åren 1715—16 efter 4 1/2 % till 670 dsm. Mot detta står det på markpriset 3 dsm baserade värdet av ett 4-pundsmantal gammalt skatte i Läckö fögderi: 240 dsm eller 48 resp. 36 % av frälsemantalets taxeringsvärden. Först för åren 1731—34 medger lagfartsmaterialet en jämförelse mellan avtalade priser för ströfrälse och för vanligt skatte, men då betalas ströfrälset i Läckö fögderi mer än 4 gånger högre per mantal än skattet. Det bör understrykas, att skattningslängdernas taxeringsvärden för frälset inte kan antas återspegla normala marknadspriser, inte ens vid kapitalisering av den taxerade räntan efter 4 1/2 %. Å andra sidan bör det erinras om att marknaden för frälsejorden väsentligen skiljde sig från marknaden för böndernas skatterätter och skatterättsandelar.

Regionala skillnader framträder i skattningslängderna både när det gäller räntan av frälsejord och värdet av skattejord per mantal: Läckö fögderi visar allmänt högre värden. Men medan dessa skillnader är små när det gäller frälseräntan så är de våldsamma när det gäller taxeringsvärdet per mantal gammalt skatte: det värdet är 2—3 gånger högre i Läckö än i Gudhem och Vartofta fögderi. Mot denna skillnad svarar en annan: skattemantalet i Läckö fögderi rymde i genomsnitt 4 brukningsdelar mot endast 2 1/2 i Gudhem och Vartofta. Överhuvud följer skillnaderna i taxeringsvärde per mantal gammalt skatte ganska väl skillnaderna i brukningsdelar per mantal — men skillnaderna i taxeringsvärde är avsevärt större.

Utän tvivel baserade sig skattningen i Läckö fögderi på ett fastare underlag av betalade priser än i andra områden. Men i och för sig är mycket stora skillnader i skatterätternas värde per mantal helt rimliga och sannolika. Mantalets storlek och avkastning företedde givetvis regionala skillnader, såsom antyds — men fördenskull inte mäts — av skillnaderna i antalet brukningsdelar per mantal. Men av mantalet producerades inte bara värden för skatterättsägare och brukare utan framför allt en ränta eller skatt till kronan. Också skatten per mantal varierade regionalt, framför allt beroende på regionala skillnader i smörräntan per mantal. Men variationerna i skatt per mantal var liksom frälseräntans ganska små: ett 4-pundsmantal kan vid tiden för skatt-

ningen i pengar ha utgjort högst 10 % högre jordeboks- och mantalsränta per mantal än ett 2-pundsmantal.¹⁰² Mantalets avkastning bör ha varierat betydligt mer. Eftersom skatten uppenbarligen tog större delen av mantalets nettoavkastning, blev följden ännu större skillnader i skatterättens värde, vilket i sista hand bestämdes av vad som blev över när den feodala räntan tagit sitt.

¹⁰² Jämförelsen gäller 4-pundsmantalet i Läckö fögderi och 2-pundsmantalet i Gudhems härad. Efter kronovärde är summan av deras jordeboks- och mantalsränta 30 resp. 28 dsm. För beräkningen av samma skatts penningvärde vid tiden för skattningen har förutsatts ett spannmålspris om 4 dsm per tunna, ett smörpris om 2 1/2 dsm per lispund samt ett pris per oxe (1/8 oxe ingick i jordeboks-räntan i Gudhems härad) med samma relation till kronovärdet som smörpriset; i övrigt se ovan, s. 55 ff. De ovissa dagsverkena har värderats till 3 dsm. Med dessa förutsättningar blir 4-pundsmantalets skatt 38 dsm och 2-pundsmantalets 35 dsm. Övriga onera som vilade på hemmanen — kronotionde, rotering, kontributioner, prästerätter m.m. — kan inte ha ökat den relativa skillnaden i bördan per mantal.

Kap. IV

JORDEGENDOM OCH RÄNTA VID 1700-TALET BÖRJAN — EN SAMMANFATTNING

1. Jordnatur och jordägan

Det är väl känt hur den svenska jorden, mätt i hemmantal, genomgick stora omfördelningar mellan de olika jordnaturerna från 1500-talets till 1800-talets mitt. Genom godsavsöndringar och reduktion minskade skattejordens andel från hälften år 1560 till knappt en tredjedel år 1700 till förmån för frälse- och kronojord, vars andelar år 1700 hade stigit till jämnt respektive drygt en tredjedel. Därefter låg frälsejordens andel i stort sett fast. Men skatteköpen omvandlade efter hand större delen av kronomantalet till skattemantal, så att skattejordens andel redan vid frihetstidens slut stigit till 47 % och efter ytterligare ett århundrade till 60 %.¹ Detta är genomsnittssiffror för Sverige utom Finland. I de här undersökta delarna av Skaraborgs län omfattade skattejorden år 1700 endast 18 % av hemmantalet mot kronojordens 42 % och frälsejordens 40 %. Så mycket mer accentuerad blev den följande omfördelningen genom skatteköpen. Vid frihetstidens slut hade skattejordens andel här nästan fördubblats till 35 %.²

Klart är att dessa kamerala omfördelningar stod i något samband med reella ekonomiska och politiska maktförskjutningar mellan samhällsklasser. Godsavsöndringarna gick samman med växande ekonomiska resurser och politisk dominans hos en godsägande högaristokrati, vars makt bröts av reduktionen. Och efter skatteköpen hade den svenska bondeklassen ersatts av å ena sidan en hemmansägarklass med betydande politiskt inflytande, å andra sidan ett jordproletariat. Men den kamerala fördelningen av jordeboksmantalet på jordnaturer uttrycker i sig själv inte någon realekonomisk fördelning mellan samhällsklasserna

¹ *Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I: 1, bil. IV, tab. 2, s. 14.

² Jfr ovan, s. 120—1.

och dess förändringar kan inte mäta förändringarna i den reella fördelningen. Förhållandet måste diskuteras något i detta sammanhang, då vi går att på basis av de två föregående kapitlen försöka fixera utgångsläget för frihetstidens förändringar.

Man kan i den historiska litteraturen möta uppgiften, att "böndernas andel av den svenska jorden" var ca 30 % år 1720; man kan också finna adelns "del av den odlade jorden" under 1700-talet mätt som frälsejordens andel av rikets hemmantal eller en tredjedel.³ Det förutsätts då att frälsejord ägdes av adel och skattejord av bönder, och att mantalet på de olika jordnaturerna i genomsnitt omfattade lika mycket jord; båda dessa förutsättningar kan synas vara rimliga approximationer. Svårigheten ligger i begreppet jord och del därav. Man avser givetvis inte den konkreta användningen av jorden som produktionsmedel, som ju i stort sett var förbehållen bönderna. Man avser ägandet av jord, men då insmyger sig ytterligare en förutsättning: att ägandet av ett mantal på olika jordnaturer kan som likvärdiga element aggregeras till en totalmängd jordegendom. Nästan explicit är denna förutsättning i Heckschers karakteristik av skatteköpen som "den fjärde stora omfördelningen av Sveriges jord", där han uttryckligen hävdade, att *vad som återtagits från adeln genom reduktionen "hamnade till följd av skatteköpen hos skattebönderna"*.⁴

Men den kamerala jordnaturaindelningen innebar inte bara, att äganderätten till olika slag av hemman förbehölls olika ståndsmässigt definierade kategorier. Den konstituerade också helt olika slag av jordägande. Att äga frälsejord var att äga räntan eller "skatten" — eller i varje fall dess större del — av jorden. Men ägaren av ett skattehemman var "skatterättsägare": han ägde rätten att betala skatten av jorden till den som var jordens ränteägare, dvs. till kronan. Varje beräkning av adelns och böndernas andel av jorden måste då tydligt ta hänsyn till det faktum att adeln mottog men bönderna gav ifrån sig räntan av den jord de ägde — eller annorlunda uttryckt: att frälseägaren och skatte-

³ Carlsson, S. & Rosén, J., Svensk historia II. Tiden efter 1718, s. 77; Dahlgren, S., Uppgörelsen med reduktionen efter enväldets fall. *Historisk tidskrift* 87 (1967), s. 4.

⁴ Heckscher, E. F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II: 1, s. 271 f. Naturligtvis var Heckscher ändå medveten om — och framhåller det f.ö. i just detta sammanhang — att de skatteköpta hemmanen erlade samma skatt till kronan efter som före skatteköpet.

rättsägaren ägde helt olika delar av den inkomstström, som produktionen på hemmanen alstrade. Det är också klart, att skatteköpen i sig definitionsmässigt var ur stånd att tillföra skattebönderna det som reduktionen återtagit från adeln. Reduktionen återtog räntan, och räntan var just den del av hemmanens nettoprodukt som inte kunde skatteköpas av bönderna.

Det var Marc Bloch som framhöll, att jordägandet i feodalsamhället upplöste sig i "ett hierarkiskt komplex av förbindelser mellan människor och jord".⁵ Ägandets allmänna karaktär av social relation mellan människor och grupper av människor inbördes var mer omedelbart upplevd och erfaren, när det på olika nivåer framträdde flera ägare till samma jord med mer eller mindre kvalificerade anspråk på dess avkastning. De samtida förbisåg heller inte den fundamentala skillnaden mellan ränteäggande och skatterättsäggande, och de tog vederbörlig hänsyn till den vid försöken att taxera jordägandets förmögenhetsvärde.

2. Privatägd jordegendom

Vid 1710-talets skattningar taxerades frälsejorden genom kapitalisering av den ränta som tillkom ägaren. Det var det vanliga sättet att värdera frälsehemman både vid arvsdelningar och vid köp och försäljningar. När räntan kapitaliserades efter mindre än 6 % — såsom var fallet både vid många privata värderingar och vid skattningarna för åren 1715 och 1716 — så tillmättes därigenom räntan ett högre reellt värde än dess jordeboksförda penninguttryck. Skattejorden däremot ville man helst taxera efter det pris — varierande från hemman till hemman — som brukade betalas för rätten att skatta en mark jordeboksmör med tillhörande övrig ränta till kronan. Skattningsmännen avstod alltså från att relatera skatterättens värde till skatten efter en enhetlig schablon. Priset per mark smör måste variera från hemman till hemman, eftersom skatterättsägaren ägde varken smöret eller övrig ränta utan vad som blev kvar av överskottet när denna ränta betalats. Några år senare — i 1723 års skatteköpsförordning — ges däremot uttryck för en allmän uppfattning om värdeförhållandet mellan skatterätt och skatt för kronohemman, som försåldes till skatte. Skatteköps-

⁵ *Bloch, M.*, Feudal society, s. 115 f.

Tab. IV: 1. *Fördelningen av privatägd jord i fyra fögderier av Skaraborgs län efter dels mantal, dels värde enligt skattningen för år 1715.*

	Mantal	%	Värde	%	Värde/mantal
Säterier	324	14	341 500	28	1 054
Rå- o. rörshegman	107	5	73 400	6	686
Allmänt frälse	1 045	47	652 100	54	624
S:a frälse	1 476	66	1 067 000	89	723
Skatterusthåll	248	11	51 600	4	208
Ej berust. skatte	406	18	68 200	6	168
Nytt skatte	112	5	12 100	1	108
S:a skatte	766	34	131 900	11	172
S:a frälse o. skatte	2 242	100	1 198 900	100	535

Källor: För mantalet: Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA. För värden per mantal: tab. III: 1, III: 8, III: 9, III: 15, III: 16.

skillingen fixerades här till minst sex års skatt, efter kronovärdering, och det antogs, att detta minimipris skulle förta bönderna lusten till skatteköp.⁶ Förutsättningen var alltså, att åbon näppeligen skulle vara i stånd att för skatterätten betala 36 % av kapitalvärdet à 6 % av skatten efter kronovärdering, dvs. ungefär 1/4 av skattens kapitalvärde efter markegång.

Hur skattningen för år 1715 fördelade värdet av enskildas jordegendom på olika kategorier jord framgår av tab. IV: 1. Det är den procentuella fördelningen som främst intresserar oss. Alla kategorier jord taxerades sannolikt för lågt, men allt talar för att frälsejorden var mer undervärderad.⁷

Efter mantal uppgick skattejorden till mer än hälften emot frälsejorden eller 34 % av hela den privatägda jorden. Men eftersom skatterätten per mantal värderades till genomsnittligt mindre än 1/4 av frälserätten, så ägde skatterättsägarna endast 1/8 av vad frälseägarna ägde eller 11 % av den privatägda jordens samlade värde.

⁶ Heckscher, E. F., Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia. Skatteköpen under 1700-talet. *Ekonomisk Tidskrift* 46 (1944), s. 112; *Malmström, C. G.*, Sveriges politiska historia från Konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772. 1, s. 410, n. 1.

⁷ Jfr ovan, s. 110—1.

3. Kronan som jordägare

Kronan gjorde anspråk på jordbruksproduktionens avkastning i en mängd olika former. Vi begränsar oss här till dess roll som ränte- och tiondetagare. Som sådan ägde kronan hela räntan av all skatte- och kronojord, en mindre del av de allmänna frälsehemmanens ränta samt kronotionden.

Jordeboks- och mantalsräntan av ett mantal skatte eller krono kan efter markegången omkring år 1715 uppskattas till i genomsnitt 43,6 dsm, sannolikt något mindre av skatte och något mer av krono.⁸ Eftersom detta var den i jordeböcker och undervisningar fixerade räntan, bör den kapitaliseras à 6 % till 727 dsm per mantal. Den s.k. extraskatten av det allmänna frälset — hälften av boskaps- och skjutsfärdspengarna samt viss kungsfodring — utgick med 94 ösm per mantal, till kapital 49 dsm.⁹ Det på samma sätt beräknade kapitalvärdet av i runda tal 5 400 tunnor kronotiondespannmål à markegångspriset 3,5 dsm per tunna blir 315 000 dsm.¹⁰ Värdet av kronans jordegendom uppgick då till

2 194 mantal skatte och krono à 727 dsm	1 595 000 dsm
1 045 mantal allmänt frälse à 49 dsm	51 200 dsm
Kronotionde	315 000 dsm
Summa	1 961 200 dsm

Men största delen av denna jordegendom var anordnad och indelt. Kronan behållet var högst 5 % av krono- och skattehemmansräntorna, boskapspengarna av även indelta hemman, extraskatten av frälset samt kanske 16 % av kronotionden, vilket tillsammans gör 250 800 dsm eller 13 %.¹¹

⁸ Skattens genomsnittliga persedelsammansättning enligt kap. VII, s. 245. Dess penningvärde 1715 har beräknats efter följande markegångspriser: 2,5 dsm per lisp. smör; 3,5 dsm per t:a spannmål; 0,25 dsm per jordeboksdagsverke; mantalsdagsverken à 6 dsm per mantal; jfr ovan, s. 56—64.

⁹ Boskaps- och skjutsfärdspengarna utgick med tillsammans 5 dsm per mantal. Förutom hälften därav utgjorde det allmänna frälset per mantal 2 kungshästar à 7 ösm (efter "ständig" markegång).

¹⁰ Beräknat med avrundning nedåt efter 1749 års tiondelängder, jfr nedan, s. 244, n. 16.

¹¹ Se kap. VII s. 238, n. 5 och s. 260, n. 33.

4. Konturer av jordegendomsfördelningen

Vid en sammanställning av 1715 års taxering av den enskilda jordegendomen med den här gjorda uppskattningen av kronans jordegendom framträder följande bild av jordegendomsfördelningen:

Kronan behållet	250 800 dsm	8 %
Indelningshavarna	1 710 400 dsm	54 %
Frälseägarna	1 067 000 dsm	34 %
Skatterättsägarna	131 900 dsm	4 %
Tillsammans	3 160 100 dsm	100 %

Ett par vägande invändningar kan resas. För den privata jordegendomen har använts taxeringsvärden, på vilka dessutom krigsårens speciella betingelser spelat in, medan kronans egendom värderats efter dess fulla rättigheter. Någon annan metod att genomföra jämförelsen finns visserligen inte, men det är ändå klart, att särskilt frälseägarnas andel på så sätt blir grovt underskattad. En allmän höjning av den privatägda jordens värde med säg 50 % skulle föra upp frälseägarnas andel till samma nivå som indelningshavarnas. Men det i detta sammanhang väsentliga draget i fördelningen skulle kvarstå: de enskilda räntekrävarna — frälseägare och indelningshavare — förfogade över tillsammans 7/8 av jordegendomens värde, medan skatterättsägarnas andel begränsade sig till 5 %.

Den andra invändningen gäller värdeförhållandet mellan krono- och skattejord. I den sammanställning som gjorts ingår kronomantalet med endast kapitalvärdet av räntan, medan skattemantalet ingår med både räntans värde och värdet av skatterätten. Men eftersom kronan kunde sälja skatterätter till kronojord utan någon förminskning av dess ränta, så skulle det kunna hävdas, att vi bör räkna in ett värde för skatterätterna av kronojord bland kronans tillgångar. Det kunde emellertid också hävdas, att värdet av dessa skatterätter begränsades av den åborätt, som kronan på 1680-talet tillerkänt sina åbor, och på vars grundval den medgav dem vissa till sin utsträckning varierande företrädesrättigheter vid skatteköp; denna åborätt skulle då ingå som en åborna tillhörig del i kronomantalets värde.¹² Ingen av dessa ståndpunkter är in-

¹² 1684 års reglemente för militien försäkrar att envar bonde, som beflitar sig om

vändningsfri, men vi skall ändå ge någon föreställning om deras kvantitativa innebörd. För skatterätter köpta av kronan intill 1715 betaltes i genomsnitt drygt 100 dsm per mantal, medan gamla, icke berustade skattehemman taxerades till drygt 50 % mer (tab. IV: 1). Värdet av åborätten till ett mantal krono — som till sina reala tillgångar bör ha varit något mindre i genomsnitt än skattemantalet — måste rymmas väl inom denna differens och kan rimligtvis inte skattas högre än 50 dsm per mantal.¹³ Det samlade värdet av åborätter på all kronojord skulle då

att väl hävda sin gård och i rättan tid erlärger till officeraren sina utlagor, skall med barn och efterkommande allt framgent få bli vid hemmanet odrivne och orubbade utan städja, på det att de således trygga om en rolig besittning må så mycket mer vinnlägga sig om att bruka, bygga och förbättra sina hemman. Om kronorusthållare, som vidmakthöll sin mundering, heter det att ingen ska ha makt att rubba eller röra honom, att han och hans barn och efterkommande skall utan förfång och intrång få roligen bruka och besitta sitt rustningshemman, och att ingen har makt att driva honom eller dem eller göra dem i ringaste mån något förnär vid straff och Kungl. Maj:ts onåd. Kungl. Maj:ts nådigste förordning och reglemente för dess betjante under militien och landsstaten 5/1 1684, kav. § 8 och 9. — Om räckvidden av den mer allmänna försäkran har olika ståndpunkter framförts. Medan Bergström menade, att den endast gällde åbor på officerarnas fördels- och beställningshemman, har Aspvall tolkat den som gällande alla åbor på under militien indelta hemman. Det vore i och för sig möjligt att ge den en än vidare räckvidd — gällande alla indelta kronobönder — eftersom flera punkter i militiereglementerna tolkades generellt för indelta hemman, trots att de icke upprepades i det väsentligt kortare reglementet för landsstaten. Klart är emellertid, att kammarkollegium, när det år 1700 övervägde möjligheterna till skatteförsäljningar av kronohemman, efter viss tvekan drog gränsen mellan kronorusthållare och andra kronoåbor: kronorusthåll kunde endast försäljas till rusthållaren, medan övriga åbor ingen orätt skedde, när de blott åtnjöt laga fardag. Formellt tillerkändes kronoåbor företrädesrätt till skatteköp av sina åboende hemman redan från skatteköpens begynnelse. Men åren 1701—19 gällde villkoret, att åbon ville betala lika mycket som den högstbjudande; 1719—23 hade han rätt att lösa "efter mätismanna ordom" och efter 1723 till minst 6 års skatt efter kronovärdering. Dessa reellt varierande rättigheter för åbon gällde dock i allmänhet inte vid skatteköp av rusthållsaugment, då företrädet i från tid till annan olika utsträckning överfördes på rusthållaren. *Bergström, P. R.*, Om stadgad åborätt. 1, s. 54 ff., 74, 75—102; *Aspvall, G.*, The sale of crown land in Sweden. The introductory epoch 1701—1723. *Economy and history* 9 (1966), s. 8—13. — Det saknas undersökningar av vad åborätten reellt innebar i övrigt och hur förordningarna tillämpades i andra avseenden än vid skatteköp.

¹³ Jfr Aspvall, a.a., s. 15.

uppgå till 50—55 % av skatterättsägarnas egendom. ”Böndernas” — skatterättsägares och kronoåbors — sammanlagda andel skulle belöpa sig till 6—7,5 %, kronans — inberäknat osålda skatterätter till kronojord — till 12—11 % och frälseägares och indelningshavares till 82—81 %.¹⁴

5. Skatterättsägarna — bönder och ståndspersoner

All skattejord ägdes inte av bönder. Heckscher frapperades av att en betydande del — i Skaraborgs län nästan 1/4 — av det 1701—1815 skatteköpta mantalet köptes av ståndspersoner.¹⁵ Senare har G. Aspvall visat, att ståndspersonernas andel av skatteköpen i Skaraborgs län under den första perioden 1701—1723 var hela 46 %.¹⁶

Källor till belysning av ståndspersonernas totala innehav av skattejord finns först från 1740-talet, men man har ingen anledning att räkna med några omvälvningar i ägandefördelningen under frihetstidens första årtionden. År 1743 pålades envar ägare av skatterättighet utom bondeståndet en bevillning om 2 dsm per mantal ägt skatte. Skatten producerade föga under de första åren, och år 1745 beordrade landskontoret rannsakingar vid häradstingen efter av häradsskrivarna upprättade förteckningar över alla skattehemman i respektive härad. Rannsakingarna genomfördes vid tingen år 1746, och förteckningarna bifogades 1745 års landsboksverifikationer.¹⁷

¹⁴ Räknat efter den privata jordegendomens taxeringsvärde 1715 utan resp. med förhöjning med 50 %.

¹⁵ Heckscher, E. F., Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia. Skatteköpen under 1700-talet. *Ekonomisk tidskrift* 46 (1944), s. 118 f., 123.

¹⁶ Aspvall, G., a. a., s. 19.

¹⁷ Bevillningsförordn. 7/4 1743. Årstrycket. — Landskontoret till befallningsmän och häradsskrivare 9/9 1745. Registratur. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Förteckningarna återfinns bland verifikationerna till resp. fögderis räkenskap över riksdagsbevillningen.

Bevillningsavgiften gällde även medlemmar av bondeståndet, såvida ”någon av dem äger flera, än det skattehemman han själv bebodde”. Om alltså ett skattehemman ägdes av annan bonde än åbon, så kunde ägaren debiteras bevillning endast om han ägde och bebodde ett annat skattehemman.

Fr.o.m. 1753 ändrades denna bevillningsform till att gälla ”var och en av vad stånd han vara må, som äger skatterättighet av något annat eller flera hemman än det han själv brukar”. Bevillningsförordn. 4/6 1752, art. II § 6. Årstrycket.

Tab. IV: 2. *Ståndspersoners andel av skattejorden i fyra fögderier av Skaraborgs län år 1745. Procent. Efter mantal.*

	Av allt skatte	Av gammalt skatte, ej berustat	Av gammalt skatte, rusthåll	Av allt gammalt skatte	Av nytt skatte
Läckö	18	11	11	11	41
Skara	20	14	19	17	33
Höjentorp	36	30	30	30	43
Vartofta	34	22	47	30	45
Fyra fögderier	25	16	24	19	41

Källor: Jordeböcker. Landsboksverifikationer 1745 (till räkningarna för riksdagsbevollningen). Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Fram till år 1745 hade skatteköpen höjt ståndspersonernas andel av skattejorden avsevärt. Av ca 255 mantal nytt — dvs. sedan 1701 skatteköpt — skatte ägdes då 105 mantal eller 41 % av ståndspersoner. Man kan emellertid inte bortse från att ståndspersoner också ägde en inte obetydlig del — nästan 1/5 — av den gamla skattejorden. En särställning intogs därvid av rusthållen, av vilka ståndspersonerna ägde nästan 1/4.

Enligt dessa granskningar var det vid 1740-talets mitt inte mindre än 25 % av skattejorden i de fyra fögderierna av Skaraborgs län, som ägdes av "ståndspersoner".¹⁸ Andelen varierade emellertid kraftigt från härad till härad. Den var mindre än 10 % i Barne, Viste, Åse och Frökinds härad, den låg mellan 20 och 30 % i Gudhems, Skånings, Kinne, Kinnefjärdings och Kållands härad, den steg till 35—40 % i Kåkindes och Vartofta härad och till över 50 % i Valle härad. Närheten till stad var uppenbarligen *en* faktor, som höjde ståndspersonernas andel.¹⁹

¹⁸ Ståndsperson betyder i detta sammanhang alla utom bondeståndet, men i förteckningarna kan följande kategorier urskiljas: adel samt ofrälse officerare, underbefäl och militiebetjänte; borgmästare, rådmän, tullskrivare, postinspektörer, handelsmän och "borgare" utan specifiering; lands- och justitiebetjänte på olika nivåer; frälseinspektörer och bokhållare; präster, kaplaner och magistrar; i några enstaka fall hantverkare eller smeder.

¹⁹ Det gäller länets alla städer. Men det är svårt att från denna skilja andra faktorer såsom kameral och social struktur i olika områden.

6. Frälseägarna

Att frälsejorden ägdes av adeln var vid frihetstidens början mer sant än att skattejorden ägdes av bönderna. Det gällde enligt Sten Carlssons undersökningar drygt 96 % av frälsemantalet i Skaraborgs län år 1718.²⁰

Några huvuddrag i frälsejordens fördelning kan anges på grundval av 1728 års rusttjänstlängder. Vi begränsar oss till de fyra fögderierna av Skaraborgs län. Här redovisades då äganderätt till inalles drygt 1 030 mantal allmänt frälse av ca 240 ägare. Gott och väl hälften eller 134 av dessa hade emellertid relativt modesta egendomar om upp till 2 mantal allmänt frälse med eller utan tillhörande sätesgård. I fördelningens andra ända möter 29 ägare med minst 10 mantal allmänt frälse var. Om deras sammanlagda innehav av säterier, rå- och rörs-hemman och allmänt frälse beräknas efter genomsnittsvärdena i 1715 års skattning (tab. IV:1), så når man därmed nästan 43 % av det på samma sätt beräknade totalvärdet av frälsejorden i området. Flera av dessa possessionater hade gods också i andra län. Det gällde också arvtagerskan till Lindholmen och Mariedal — gift med M. J. de la Gardie — vars samlade godsmassa i området var ojämförligt störst men inte svarade för mer än 4 % av frälsejordens hela värde.²¹

Frälseegendomen var alltså ojämnt fördelad. Men koncentrationen till verkligt stora godscomplex var inte överväldigande. De största egendomarna tillhörde medlemmar av den högsta ämbetsmänna- och rådsadeln, i vilkas samlade gods innehav de sannolikt intog en underordnad plats.²²

7. Feodala egendomsförhållanden — några allmänna synpunkter

I det följande ska vi försöka inordna den iakttagna egendomsfördelningen under mer allmänna synpunkter. Några reflexioner hos Heckscher kan därvid tjäna som utgångspunkt.

²⁰ Carlsson, S., Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700—1865, s. 112—3.

²¹ Rusttjänstlängder 1728. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

²² Hedvig Lilje (gift med M. J. de la Gardie), Greta Ribbing, Clas Ekeblad och Sven Lagerberg ägde tillsammans nära 11 % av den samlade frälseegendomen efter värde.

Ur den samtida diskussionen om skatteköpen ansåg sig Heckscher kunna härleda en "kameral teori", enligt vilken "skatte- eller arrendavgiften" — dvs. vad samtiden kallade ömsom ränta, ömsom skatt — "skulle motsvara hemmanets hela avkastning, utöver vad som gick åt till bondens (åbons) och hans familjs underhåll". Därav följde, att hemmanets värde enbart konstituerades av den skatt eller avrad som det avkastade. Heckscher noterade ännu en slående innebörd av samma teori: bönderna skulle inte kunna spara det minsta ens i form av förbättringar på hemmanet. Han fann det emellertid uppenbart "att den kamerala teorin i hög grad förenklade verkligheten". Eftersom beskattningen i realiteten inte alls var noga anpassad till varje hemmans faktiska värde eller reala tillgångar, så kunde ett hemman ge en t.o.m. stor avkastning utöver summan av bondens eller åbons underhåll och hans skatt eller avrad.²³

Den kamerala teori — eller bättre: ideologi — som Heckscher åsyftade hade ett påtagligt verklighetsunderlag i de här undersökta delarna av Sverige vid 1700-talets början. Ränteägandet dominerade egendomsförhållandena. Att äga jord var väsentligen att äga ränta av jord. Att äga jord men inte dess ränta var väsentligen att äga rätten att betala denna ränta. Sådan var den kamerala ideologin, men den korresponderade med grundläggande drag i den ekonomiska fördelningen. Det kan inte råda något tvivel om att den avgjort största delen av jordbrukets merprodukt — dess nettoproduct minus jordbrukarens reproduktionskostnader — absorberades av räntan, frånhändes de omedelbara producenterna och överfördes till frälseägare och indelningshavare. Jordbrukarna å sin sida — frälse- och kronoåbor såväl som skatterättsägare — var i princip avstängda från varje form av ränteäggande.²⁴ De var "bönder" i detta ords preciserade socialantropologiska mening.²⁵

²³ Heckscher, E. F., Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia: skatteköpen under 1700-talet; i: *Heckscher, E. F., Historieuppfattning*, s. 111 f.

²⁴ Däremot kunde bönder — i genskap av ex-vis rusthållare — vara räntemottagare.

²⁵ "/. . / peasants, however, are rural cultivators whose surpluses are transferred to a dominant group of rulers that uses the surpluses both to underwrite its own standard of living and to distribute the remainder to groups in society that do not farm . . . / It is this production of a fund of rent which critically distinguishes the peasant from the primitive cultivator." *Wolf, E. R., Peasants*, s. 3 f., 10.

Alla teorier och ideologier förenklar verkligheten. Frågan gäller hur de gör det. Den kamerala ideologin identifierade räntan med jordbrukets merprodukt, vare sig det gällde skatt av skattejord eller avrad av krono- och frälsejord — alla dessa kategorier flöt samman i beteckningarna "skatt" eller "ränta".²⁶ Den var helt ostörd av det faktum att skatterätter köptes och såldes, att de t.o.m. såldes av kronan själv och — såsom vid jordegendomstaxeringarna 1713, 1715 och 1716 — kunde beskattas som enskilda förmögenheter. Men inte nog med det. Den var också likgiltig inför skillnaden mellan frälseägarens privaträttsligt reglerade ränta av frälsejorden och kronans offentligrättsligt bestämda skatt av krono- och skattejord. Den skillnadens reella konsekvenser ska å andra sidan heller inte överskattas. Inte heller frälsejordsräntan var ekonomiskt självreglerande, marknadsbestämd eller fritt kontrakterad mellan individuella parter, i varje fall inte på större frälsegods. Stadgeräntan under Lindholmen och Mariedal var ett slags penningavlösning av en äldre persedelränta. Den baserade sig liksom kronans ränta på hävd och jordebok.²⁷

Det finns alltså en allmän dubbeltydighet i det kamerala räntebegreppet. Vad som å ena sidan är en sedvanerättsligt begründad, konventionell och rigid beskattning av jordens avkastning framträder samtidigt med anspråk på att vara jordbruksproduktionens hela merprodukt.

Samma dubbeltydighet präglar flera former av feodal ränta. Och till den kan man knyta två alternativa tolkningar av den feodala jordegendomen i ekonomisk-historisk litteratur. Å ena sidan har räntemottagarna uppfattats som jordägare i betydelsen av ägare till "produktionsfaktorn jord" och deras inkomst — räntan — som väsentligen betingad av jordens relativa knapphet eller marginalprodukt. Å andra sidan har de feodala jordägarna — i varje fall utanför deras egentliga domäner eller sätesgårdar — uppfattats som bärare av ett slags "stats-" eller "allmänna" funktioner med en motsvarande rätt att beskatta jordbrukarna; deras ränta tolkas då som en skatt i utbyte mot politiska, militära, juridiska eller religiösa prestationer.²⁸

²⁶ Inte bara så att kronans skatt kallades ränta utan också så att frälsejordsräntan kallades skatt, jfr ovan, s. 100.

²⁷ Ovan, s. 42, 48.

²⁸ Den första uppfattningen företräds framför allt av M. Postan. Den medger givetvis en distinktion mellan "landlords" som "managers" och som "rentreceivers" men härleder förändringarna i samtliga jordägarinkomster ur förändringar

Men beskrivningar av den feodala räntan som *antingen* jordränta eller skatt eller någon blandning av båda är knappast övertygande. Vad de synes förbigå är den *förening* av jordegendomsanspråk och beskattning, som är denna räntas karakteristiska drag, och som i sig kräver en förklaring.

Ränteägandet är en form av jordägande: det hävdar sig själv som i varje fall ett slags överäganderätt till jorden.²⁹ Som varje annan äganderätt till produktionsmedel konstituerar det ett krav på merprodukt. Men hur ett sådant krav kan realiseras beror av betingelserna. I det industrikapitalistiska samhället förverkligas det genom köp och konsumtion av arbetskraft som vara; opersonliga ekonomiska krafter garanterar då normalt uppkomsten av en merprodukt, som omedelbart tillfaller produktionsmedlens ägare. Men förutsättningen är här en fullständig separation mellan de arbetande och produktionsmedlen, en separation som inte bara är rättslig utan framför allt reellt ekonomisk: produktionsmedlen — maskinerna och fabrikerna — inte bara är inte utan kan inte vara ägda och utnyttjade av den individuella arbetaren; en på arbete baserad individuell äganderätt till produktionsmedlen är inte längre tänkbar. De bönder, som producerar räntan åt ränteägarna, är inte i samma mening skilda från produktionsmedlen. De äger sina kreatur och redskap, de disponerar över jord, och de producerar själva sitt uppehälle. Även då ränteägarna utövar någon kontroll över jord användningen — vilket vanligtvis förutsätter direkt kontroll över bönderna — så är denna kontroll inte någon nödvändig betingelse för produktionen. Den på arbete baserade privatäganderätten till produktionsmedlen — inklusive jorden — är här dels fullt möjlig, dels en åtminstone delvis erkänd realitet. Under dessa betingelser befinner sig

i jordens ”verkliga ekonomiska värde”, ”produktivitet” eller ”relativa överflöd och knapphet”, varvid befolkningsförändringarna framstår som den oberoende variabeln. För de mest explicita formuleringarna, se *The Cambridge economic history of Europe. I. The agrarian life of the middle ages*, s. 548, 552, 563 f., 566, 592 f.

För den andra tolkningen, se *Boserup, E.*, *The conditions of agricultural growth*, s. 82—4, 86—7 och där anf. litt. Den är väsentlig för Boserups allmänna hypotes om befolkningsstrycket som den konstanta drivkraften till intensifierad jord- och arbetskraftsanvändning, jfr a.a., s. 95—6.

²⁹ Så även den svenska kronan till skattejorden. Kronan hävdade inte bara rätten till skattevrak efter tre års utebliven skatt. Den krävde också hembud till kronan av utom börd försälda skatterätter, jfr nedan, s. 315—7.

merprodukten — det må vara arbets-, produkt- eller penningränta — omedelbart i böndernas egna händer. Därur måste den tas, och denna överföring förutsätter någon form av tvång, som i kontrast mot marknadskrafterna kan kallas "utomekonomiskt".³⁰ I stället för marknadsbytets kontraktsmässiga förbindelser mellan formellt jämställda parter möter "asymmetriska" relationer mellan producenter och merproduktstagare.³¹

Formerna för detta utomekonomiska tvång varierar liksom dess intensitet och effektivitet. Herravälde och kontroll över bönderna realiserar ofta genom deras bindning till räntemottagaren i ett personligt beroendeförhållande. Men av grundläggande betydelse är trycket av hävd, sedvanerätt eller lag. Räntans konventionella karaktär liksom dess rigiditet är nödvändiga uttryck härför. De befäster ränteförhållandet som sådant.³² Det innebär inte att detta förhållande låter sig tolkas i kontrakts-

³⁰ Vi följer här Marx' diskussion under rubriken "Den kapitalistiska jordräntans ursprung", *Marx, K., Das Kapital III*, s. 790 ff., särskilt s. 798—9, 802—03. Det är uppenbart — och också direkt utsagt — att Marx här begränsade sig till att fixera skillnaden mellan förkapitalistisk och kapitalistisk jordränta: det är fråga om en karakteristik av feodala (och i viss mån andra förkapitalistiska) produktionsförhållanden men *inte* en bestämning av ett "feodalt produktionsätt" (och inte av "övergången från feodalism till kapitalism"). Det räcker för syftet här. Till frågan om det feodala produktionsättet, se bl.a. diskussionen mellan Sweezy, Dobb, Takahashi och Hilton i *The transition from feudalism to capitalism*, s. 1 f., 21 f., 31 ff., 59 ff., 67 ff.; Birioukovitch, V. & Levitski, I., Le moyen âge. *Recherches internationales à la lumière du marxisme* 37 (1963), s. 10—13; Hobsbawm, E. J., Introduction; i: *Marx, K., Precapitalist economic formations*, s. 41 ff. samt diskussionen mellan Ch. Parrain och R. Gallissot i *Sur le féodalisme*, s. 13—15, 127 ff., 247 ff.

³¹ *Wolf, E. R., Peasants*, s. 9.

³² "Es ist indes klar, dass in den naturwüchsigen und unentwickelten Zuständen, worauf dies gesellschaftliche Produktionsverhältnis und die ihm entsprechende Produktionsweise beruht, die Tradition eine übermächtige Rolle spielen muss. Es ist ferner klar, dass es hier wie immer im Interesse des herrschenden Teils des Gesellschaft ist, das Bestehende als Gesetz zu heiligen und seine durch Gebrauch und Tradition gegebenen Schranken als gesetzliche zu fixieren. /.../ diese Regel und Ordnung ist selbst ein unentbehrliches Moment jeder Produktionsweise, die gesellschaftliche Festigkeit und Unabhängigkeit von blossem Zufall und Willkür annehmen soll. Sie ist eben die Form ihrer gesellschaftlichen Befestigung und daher ihrer relativen Emanzipation von blosser Willkür und blossem Zufall." *Marx, a.a., s. 801.*

teorins termer.³³ Feodala konventioner har sällan — på sin höjd rent formellt — karaktären av ömsesidiga förpliktelse. Fastmer är det fråga om unilaterala, prejudicerande formuleringar av räntemottagarens krav, som i sig själva är en del av det mot räntegivarna riktade trycket.³⁴

Det utomekonomiska tvånget har i sin tur ekonomiska förutsättningar. Dess bas är de materiella resurser, som räntan ger: ryttare och fogdar, borgar och vapen, präster och kameralister, kyrkor och domstolar. Dessa resurser måste utvinnas från det smala och ovilliga underlag, som den feodala småproduktionen utgör. Redan därför måste räntan framträda som det exklusiva kravet på jordbrukets merprodukt. Gjorde den inte det, så skulle förutsättningarna för dess existens undergrävas.³⁵ Det är naturligtvis inte alls nödvändigt och i regel inte heller möjligt att realisera detta krav fullt ut. Ideologin måste med Heckschers formulering "förenkla verkligheten", dvs. ignorera de faktiska ojämnheterna i be-

³³ För ett sådant försök, se North, D. & Thomas, R., *The rise and fall of the manorial system: a theoretical model. The Journal of economic history* 31 (1971), s. 777—803. North och Thomas definierar "serfdom" — till skillnad från slaveri — som ett "contractual arrangement where labour services were exchanged for the public good of protection and justice"; karaktären av kontrakt skall då framgå av att "customs" skyddade bönderna från ensidiga eller godtyckliga förändringar "in the terms of contract" från lordens sida. Det är oklart vilka förändringar som avses. Om det gäller de faktiska sociala relationerna mellan parterna, så kan de tydligen aldrig förändras helt godtyckligt eller ensidigt från den ena partens sida; om detta räcker för att definiera relationer som kontraktsmässiga så är alla relationer kontraktsmässiga, även slaveriet. Vad det gäller "customs" så återstår det att visa, att de inte kunde förändras både godtyckligt och ensidigt. — En mer realistisk karakteristik av de feodala konventionerna ger Takahashi i *The transition from feudalism to capitalism*, s. 42.

³⁴ En för de asymmetriska relationerna karakteristisk form för fastställande av regler (och undantag) för räntans utgörande är räntetagarens "resolutioner" på räntegivarens "besvär". Stora delar av den kamerala lagstiftningen i Sverige byggdes upp av sådana resolutioner. Men formen har sin direkta motsvarighet på enskilda frälsegods, se Landbostämmoprotopoll för Lindholmen och Mariedal 1712. De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland, Lindholmen och Mariedal. Vol. 4. LUB.

³⁵ "The peasant's loss is the powerholder's gain, for the fund of rent provided by the peasant is part of the fund of power on which the controllers may draw." *Wolf, E. R., Peasants*, s. 10. — Det är karakteristiskt att ännu den fysiokratiska doktrinen, som lidelsefullt pläderar för nödvändigheten av kapitalistiska arrendatorer, likafullt framställer jordägarnas nettoprodukt som jordbrukets hela merprodukt.

skattningen eller skatterätternas faktiska värde. Ty kravet måste kvarstå, och det måste också realiserats i en viss utsträckning, så att ränteägandets dominans bevaras, och så att räntan förblir den avgörande faktor, som strikt begränsar alla möjligheter till profitinkomster av jordbruksproduktionen.³⁸

Det är från dessa utgångspunkter fullt begripligt att det feodala räntekravet måste vara både starkt konventionaliserat, dvs. underbyggt av hävd, sedvanerätt eller lag, och på samma gång maximalt, dvs. restlöst omfattande jordbruksproduktionens merprodukt. I perioder av förändringar, av tillväxt eller krympning av befolkning och produktion, framstår dessa båda aspekter som svårförenliga. Men båda är uttryck för de betingelser, under vilka räntekravet måste realiserats.

Jordegendomsförhållandena i de fyra fögderierna av Skaraborgs län vid 1700-talets början kan karakteriseras som feodala. Termen har ett begränsat syfte. Det gäller här inte frågan om Sverige vid 1700-talets början kan betecknas som ett feodalt samhälle. Vi diskuterar produktions- eller egendomsförhållandena i en begränsad del av landet, där produktionsbetingelserna i jämförelse med de centrala jord- och bergsbruksbygderna i östra Mellansverige var både magrare och mer ensidigt agrara.

Termen feodal understryker å ena sidan ränteägandets dominans, å andra sidan räntans karaktär. Men den karakteristik som därmed ges förblir ytterst allmän. Den måste kompletteras med en erinran om de specifika betingelser, som framför allt 1600-talets omvälvningar skapat.

I feodalismens klassiska form — de karolingiska jordeböckernas seigneurie — är de åboende bönderna integrerade i stora godscomplex, med arbetsränta knutna till räntekrävarens egen domänjord och underställda hans politiska, juridiska och väpnade makt. Här sammanfaller en hög grad av direkt kontroll över producenterna och produktionen med den decentraliserade förening av jordäggande och statsfunktioner, som vanligen förknippas med feodalismen som politiskt begrepp. Utvecklingen i Sverige från 1500-talets senare del och mot 1600-talets mitt präglas i flera väsentliga avseenden av ett närmande till dessa klassiska feodala egendomsformer. De stora förläningarna, frälsejordens kvantitativa tillväxt genom godsabalienationerna och dess av privilegierna omgärdade immunitet samt säteri- och storgodsbildningen är de väsentliga

³⁸ *Marx*, *Das Kapital*. III, s. 800—1, 804, 806.

leden i denna process. Det bör då framhållas, att feodaliseringen här — som i flera andra historiska fall — gick samman med och delvis be-tingades av en utveckling av varuproduktion, handel och penninghushållning. Den kan i någon mån betraktas som det svenska samhällets reaktion på handelskapitalismens allmänna expansion i Europa, och den utmynnade i en svensk variant av 1600-talets ”allmänna kris”.³⁷

Utvecklingen bröts av reduktionen. Vi begränsar oss här till reduktionens ostridiga resultat. De stora förlänningarna drogs in. De största godsanhopningarna slogs sönder. Frälsejordens omfattning minskades kraftigt, och med den ständiga roteringens införande miste den den lättare arbetskraftstillgång, som privilegierna vid utskrivningar inneburit.³⁸ Vid 1700-talets början var frälseegendomen i de här undersökta delarna av Skaraborgs län alltjämt till stor del koncentrerad till gods-komplex av klassisk typ med sätesgårdar som kärnor. Men de verkligt stora frälsepossessionernas tid var förbi. Räntan av frälsejord var en privaträttslig kategori, och det stod frälseägaren fritt att söka förbättra den. Men med frälsejordens reducerade omfattning och med rörelsefrihet för frälsebönderna kunde frälsejordsröntans utveckling inte bli oberoende av ränteutvecklingen på den övriga jorden och inte heller bestämmande för den.

På den reducerade jorden trädde i frälseägarnas ställe kronans indelningshavare. Det är signifikativt för indelningsverkets feodala karaktär, att indelningshavarna påfördes ansvar och överinseende över produktionen på dem anslagna hemman till ”så mycket större visshet om räntan”, och att de följdriktigt eftersträvade ett motsvarande inflytande över tillsättandet av åbor där så var möjligt, dvs. på kronojord. Men härvidlag var deras möjligheter strikt begränsade. Deras ställning som kronans löntagare fixerades, de tillerkändes ingen rätt att av- eller tillsätta åbor, och de fränkandes varje rätt att *höja* räntan utöver vad

³⁷ Hobsbawm, E. J., *The crisis of the seventeenth century, i: Crisis in Europe 1560—1660*, s. 14—27; jfr Roberts, M., *Queen Christina and the general crisis of the seventeenth century, a.a.*, s. 209—20. När Roberts finner termen ”refeodalisering” egendomlig i det svenska sammanhanget, så utgår han från ett politiskt feodalism-begrepp; den något idylliska bilden av ständsstridernas bakgrund 1650 bygger också delvis på en missuppfattning av 1652 års förordning om mantalsdagsverkena.

³⁸ Om de politiska ståndpunkterna i ständsstriden om roteringen, se *Carlsson*,^{1/2} *F. F., Sveriges historia under konungarna av pfalziska huset. IV*, s. 18—38, 351.

jordbok, undervisning och markegång medgav dem.³⁹ Det är visserligen inte riktigt, att ”grundsatsen om räntans oföränderlighet kan / . . ./ anses såsom ett corollarium till indelningsverket”. Kronan förbehöll sig rätten att reellt förändra räntan och begagnade sig också av denna rätt, om också i begränsad omfattning.⁴⁰ Men det handlade då om generella förändringar och om politiska beslut, som var oavhängiga av de direkta relationerna mellan räntegivaren och röntetägaren.

Den fräsejordsränta, som vi kunnat iakttä, var huvudsakligen en penningränta, till vilken kom arbetsprestationer i varierande utsträckning. Den indelta räntans former når vi inte direkta upplysningar om, men allt talar för att penningformen också här dominerade. Det finns ingen anledning att tro att reduktionen och indelningsverket innebar någon återgång till naturahushållning. En ledande svensk merkantilist från tidig frihetstid såg i reduktionen en begränsning av de improduktiva investeringarna och i så måtto en vägröjare för den nationella handelns utveckling.⁴¹ Penningräntan måste ha vilat på en i motsvarande grad utvecklad varuproduktion.⁴²

Vi kan därmed sammanfatta tre förutsättningar för den följande utvecklingen. En är de till sina grundläggande drag feodala jordegendomsförhållandena: ränteägendets stora dominans. En annan är de gränser som dragits för den feodala räntans vidare expansion, väsentligen genom reduktionen. En tredje är räntans övervägande form av penningränta. Vad dessa förutsättningar kom att innebära framträder delvis redan i karakteristiska förskjutningar på samhällsdebattens plan. Ränte- och privilegiefrågor spelar sin roll också i frihetstidens motsättningar. Men de träder så småningom tillbaka för de allt överskuggande striderna om pengar, folk och jord.⁴³

³⁹ Kungl. Maj:ts nådigste förordning och reglemente för dess betjänte under militien och landsstaten 5/1 1684. Årstrycket. Jfr nedan, s. 238—9, n. 6 och 7.

⁴⁰ *Rydin, H. L.*, P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling, s. 149; jfr nedan, s. 279.

⁴¹ *Bachmansson, A.*, *Arcana oeconomiae*, s. 67 ff.

⁴² Termen penningränta avser här formen för räntans betalning, inte sättet för dess fixering. Den indelta räntan var givetvis fixerad i persedlar och pengar; om ”sämjeräntor”, nedan, s. 268 ff.

⁴³ Pengar: de bank- och penningpolitiska frågorna; folk: frågorna om tjänstehjonslagstiftning och hemmansklyvning; jord: inte bara skatteköpen utan också frågan om delningsgrunden vid skiften i by, se nedan, s. 198 ff.

Kap. V

HEMMAANSKLYVNINGEN UNDER 1700-TALET

1. Lagstiftningen och dess tillämpning

Förordningen av år 1684 benämnde sig "Plakat huru alla skattehemman skola bebos och brukas så att de genom ägornas skiftning i allt för många delar icke måge fördärvas". Den har — tidigt och ofta — betecknats som "förbud mot hemmansklyvning", mot hemmans klyvande i mindre delar än $1/4$ mantal.¹ Beteckningen är delvis vilseledande. Visserligen vänder sig förordningen i sin inledande motivering mot att skattehemman fördärvas genom ägornas skiftande och stympande mellan arvingarna. Den säger sig också helst se att det på varje hemman skatterusthåll bliver en eller högst två åbor, som svarar för munderingen. Den innehåller vidare en uppmaning till landshövdingarna: om flera än två, tre eller allrahögst fyra vill intränga sig att bo på ett skattehemman, så skall sådant ingalunda tillåtas. Men juridiskt bindande för de närmast berörda — för ägarna och brukarna av skattehemmanen — är endast följande påbud:

/. . / det ingen som icke äger åtminstone en fjärdedel uti ett skattehemman, skall understå sig att begära bebo och bruka densamma, utan efter mätismanna ordom, och som det bäst och lämpligast kan ske av den som största rätten och delen äger, låta utlösa sig, */. . /*

¹ Förordningen är avtryckt i *Wohlin, N.*, Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena, bil. D, s. 819. Termen "förbud" användes redan av samtiden, exempelvis vid återupplivandet av förordningen år 1720 — Resolution och förklaring över samtliga allmogens allmänna besvär 25/5 1720, i: *Utdrag . . . /Modée/ I*, s. 167 — och implicit i 1747 års förordning — *Wohlin, a.a.*, bil. D, s. 821. I moderna framställningar betecknas också den restriktiva lagstiftningen som en förbudslagstiftning, som visserligen kringgicks genom olaglig hemmansklyvning, så t.ex. *Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia II: 1, s. 262; Bjurling, O., Frihet och tvång i jordbrukspolitiken, i: *Problem i svensk ekonomisk historia*, s. 11.

Självfallet är det här inte fråga om något förbud mot att *äga* mindre än en fjärdedel. Men påfallande är också att påbudet inte formulerats som ett generellt förbud mot att *bruka* mindre än en fjärdedel. Det är endast en kategori, vars rättigheter berörs: de som icke äger upp till en fjärdedel. Deras äganderätt beskärs. De skall inte understå sig att begära bebo och bruka sin egendom: deras anspråk på att i kraft av sin äganderätt bruka vad de äger avvisas. Och deras egendom underkastas en lösningsrätt till förmån för den som största rätten och delen äger.

I 1684 års plakat definieras en grupp av skattejordsägare som "obesuttna". Deras rätt att bruka sin jord underkänns. De åläggs att ta lösen för sin egendom av den som ägde största rätt och del. Som redan Nils Wohlin framhöll var lösningsrätten förordningens väsentliga innehåll. Även effekten av de förordade administrativa ingripandena var avhängig av om någon ville eller kunde begagna sig av lösningsrätten.²

Ur denna synpunkt granskade Wohlin den kamerala och juridiska diskussionen kring 1684 års plakat. Han fann därvid i huvudsak två tolkningar av lösningsrätten, som föreföll kontrastera starkt mot varandra. Å ena sidan tillerkändes lösningsrätt den av flera arvingar till en gård eller brukningsdel, som genom arv, gåva, testamente eller köp ägde mer i gården än sina medarvingar, och som genom att utlösa dem kunde bli besutten, dvs. ägare till minst 1/4 mantal. En sådan lösningsrätt infördes i den nya lagens ärvdabalk, dock utan preciserade besuttenhetsvillkor. Den inskränkte naturligtvis de mindre arvsberättigades rättigheter. Men den kunde ses som en komplettering av bördsrätten, och den hindrade inte att gården tillföll rätt arvinge. Å andra sidan fastslog Kungl. Maj:t i en resolution av år 1687 att den, som hade största delen i *hemmanet* efter lag och plakatet hade makt och rätt att utlösa den som hade mindre än en fjärdedel, vare sig arvinge eller främmande. Det innebar efter ordalydelsen att flera obesuttna arvtagare till en fjärdedel i ett hemman kunde utlösas av ägaren till en annan fjärdedel i samma hemman. Wohlin menade, att tillämpningen av en sådan lösningsrätt hade medfört en revolution av de sociala förhållandena, som skulle ha tvingat lagstiftaren till eftergifter. Därför var han böjd att anta att många domare och myndigheter "endast gillade större delägares lösningsanspråk, då fråga var om arv eller börd".³

² Wohlin, a.a., s. 32, 38.

³ Wohlin, a.a., s. 33 ff., jfr s. 115 f. och s. 482.

I 1700-talets domböcker ger många exempel på hur 1684 års förordning tillämpades. Det var naturligtvis framför allt genom arv som det ständigt uppkom nya "obesuttna" skatterättsägare, ägare av mindre än $1/4$ mantal. Lösningsanspråk restes då ofta av sådana arvingar, som — ehuru själva obesuttna — ägde mer än sina medarvingar, och som genom utlösning av dem kunde bli besuttna. Vanliga var också tvister mellan likaberättigade arvtagare — exempelvis två bröder, som vardera ärvt hälften av en fjärding — som ömsesidigt reste lösningsanspråk mot varandra. Sådana tvister avgjordes av domstolarna, ofta med direkt hänvisning till 1684 års förordning. Därvid dömdes obesuttna att ta lösen, men inte av den, som ägde största delen i *hemmanet*, utan av den likaså obesuttna medarvinge, som antingen genom större jordinnehav eller på andra grunder — i sista hand genom lottkastning — kunde prioriteras framför sina medarvingar, och som genom bruk av lösningsrätten kunde bli besutten.⁴ Det är alltså uppenbart, att domstolarna primärt såg till förordningens uttalade syfte att förekomma ägornas delning mellan arvingar och därvid eftersträvade sådana lösningar, som lät sig förenas med arvs- och bördsrätten. Sätillvida hade Wohlin rätt. Men det innebär inte att lösningsrätten begränsades till att gälla enbart inom börd. Om skatterättigheterna inte genom arv och bördköp konsoliderades till jordegendomar, som uppfyllde besuttenhetskravet, så kunde lösningsanspråk resas mot dem av större delägare i *hemmanet* oberoende av börd. Sådana lösningsanspråk kunde inte avvisas. Men inte heller i dessa fall dömdes alltid strikt efter förordningen. Dels kunde man tumma på besuttenhetsvillkoret, dvs. medge besuttenhet på mindre än $1/4$ mantal. Dels kunde man eftersträva en maximering av antalet besuttna på *hemmanet* och i detta syfte framtvinga en egalisering av jordinnehavet,

⁴ Exempel på utlösningssdomar till förmån för obesutten men störst delägare i hemmansdel, med eller utan explicita hänvisningar till 1684 års plakat: Domböcker Viste h:d HT 1722 § 3 och ST 1727 § 28, VT 1724 § 14, VT 1728 § 5; Åse h:d HT 1720 § 26, HT 1721 § 3, ST 1722 § 33, ST 1723 § 18, HT 1733 § 9, ST 1737 § 4, ST 1741 §§ 14 o. 18, HT 1745 § 18; Kållands h:d ST 1723 § 6, ST 1730 § 21, HT 1733 § 39, ST 1734 § 46, HT 1734 § 19. Ibland hade de, som tvistade om lösningsrätten, lika del i hemmansdelen. Då tvangs domstolen finna andra kriterier för att fördela lösningsrätten: förmögenhet, vanskötsel, testamentariska dispositioner, lottnings. Exempel: Domböcker Åse h:d ST 1733 § 4, ST 1734 § 18, ST 1735 § 8; Kållands h:d ST 1732 § 13. Samtliga domböcker i GLA. Vanligtvis innehåller domarna också lösningspris, med eller utan motivering.

dvs. fördela lösningsrätten så att delägarna fick lika stora andelar i hemmanet.⁵

1680-talets restriktiva lagstiftning kunde inte hindra uppkomsten av vare sig egendomar eller bruk om mindre än $\frac{1}{4}$ mantal på skattejord.⁹ Men genom lösningsrätten till obesutten lott understödde den bildandet av jordegendomar, som uppfyllde besuttenhetskravet. Det bör understrykas, att lagstiftningen i sin tillämpning inte enbart innebar ett tvång att ta lösen, att sälja jord. Den kunde också innebära ett tvång att ge

⁵ Utgången av sådana mål varierar. I skatterusthållet Lindärva Jon Toresgård ($\frac{1}{1}$ mtl och 80 marker) ägde gästgivaren Jöns Berg genom köp 48 marker, medan resten ägdes av Per Jonsson och Anders Gabrielsson med 16 marker var. 1728 resp. 1735 sökte Jöns Berg få utlösa Per och Anders såsom obesuttna; i båda fallen krävde motparten vice versa att få lösa sig till besuttenhet med 4 marker av Jöns. Gentemot Per förlorar Jöns — domen hänvisar till att Per ridit och rustat för hemmanet under krigsåren samt utstått fångenskap. Gentemot Anders vinner han däremot och blir efter köp av dennes 16 marker ägare av 60 marker = $\frac{3}{4}$ mtl. Kinnefjärding dombok VT 1728 § 9 samt lagf.-prot. 11/11 1730 resp. dombok HT 1735 § 3 samt lagf.-prot. 13/6 1738. GLA. — I Välan Hans Persgård ($\frac{3}{4}$ förmedl. mtl och 80 marker) ägde Per Bryngelsson 26 $\frac{2}{3}$ marker, Lars Persson 33 $\frac{1}{3}$ marker och Oluf Ambjörnsson 20 marker. Lars sökte utlösa Oluf som obesutten, medan Oluf vice versa sökte lösa sig till besuttenhet med 6 $\frac{2}{3}$ marker från Lars. Tingsrätten dömde till förmån för Oluf. Lars väjdade till lagmansrätten där dock förlikning träffades enligt tingsrättens dom. Kållands h:d dombok VT 1730 § 51 samt lagf.-prot. HT 1735. GLA.

Åtal kunde också väckas av kronobetjäningen mot innehav av obesutten lott. I Kållands h:d på 1730-talet gällde sådana åtal bl.a. 4 jordebokshemman om $\frac{1}{1}$ mantal var samt $\frac{1}{2}$ jordebokshemman om $\frac{1}{2}$ mantal. I domarna fastställdes först det antal, som maximalt kunde anses fullsuttna på resp. hemman, varvid domstolen i tre fall medgav besuttenhet på mindre än $\frac{1}{4}$ mantal: i två fall 5 åbor på $\frac{1}{1}$ mantal, i ett fall 3 åbor på $\frac{1}{2}$ mantal. Avvikelserna från förordningen motiverades med tidigare domar, med högt markertal per mantal samt med besuttenhetsförhållanden på jordebokshemmanets andra hälft. Därefter dömdes de minstägande att ta lösen. Därvid krävde logiken att de till utlösning dömda markerna fördelades egaliserande på de lösningsberättigade, så att dessa med sina inlösta marker kom att äga lika mycket var. I samtliga dessa fall fastställde domstolen också det markpris, som skulle gälla inom resp. hemman. Kållands h:d domböcker VT 1734 § 24, ST 1738 § 34, HT 1741 § 13. GLA.

⁹ I Viste h:d — lagf.-prot. HT 1746, GLA — intecknas en överenskommelse mellan två bröder om att vardera skall bruka och bebo $\frac{1}{8}$ mantal eller 10 marker i deras ärvda fjärding "så att ingen skall bjuda till den andra utlösen, utan den som sådant tillbjuder skall vara förfallen att taga lösen".

lösen, att köpa jord. Endast genom att lösa till sig medarvingars lotter kunde obesuttna arvtagare skydda sig mot lösningsanspråk från större delägare i hemmanet.

I 1684 års plakat berördes endast skattejorden. För kronohemman, till vilka ingen arvsrätt fanns, kunde samma besuttenhetskrav hävdas på administrativ väg. Särbestämmelser med lägre besuttenhetsgräns än 1/4 mantal gällde för vissa områden, dock inte Skaraborgs län. Med undantag för två år — åren 1718—20 — förblev den restriktiva lagstiftningen gällande i detta skick fram till år 1747.⁷

1747 års förordning använder till skillnad från 1684 års plakat termen ”hemmans klyvning”. Sådan klyvning hade enligt förordningen dittills i allmänhet endast varit tillåten till 1/4 mantal. Nu skulle dock skatte- och kronohemman få klyvas efter vad de prövades kunna uppodlas och tåla.⁸

Detta medgivande innebar att 1/4 mantal upphörde att gälla som besuttenhetsgräns. Lokala myndigheter och domstolar gavs rätt till fri prövning av besuttenheten. Kravet på besuttenhet kvarstod alltså, likaså den därtill knutna lösningsrätten. Obesuttna jordägare kunde alltså domas att ta lösen av större delägare i hemmanet.

2. Hemmansklyvningen i litteraturen

Den av Nils Wohlin sammanförda statistiken rörande hemmansklyvningen hänför sig till 1800-talet med 1813 (för vissa områden 1810) som begynnelseår. Den redovisade dels det totala antalet vad Wohlin kallade ”hemmansdelar”, dels dessa hemmansdelars fördelning på olika mantalsstorlekar. Till begreppet hemmansdel blir det tillfälle att återkomma. Wohlin gav siffror för län, häradar och socknar. I Skaraborgs län fanns det enligt Wohlin nära 15 900 hemmansdelar år 1810—13.⁹

För 1700-talets vidkommande presenterade Wohlin i anslutning härtill uppgifter ur 1750 års jordeböcker om antalet jordeboksenheter och

⁷ Wohlin, a.a., s. 46—78.

⁸ Förordningen är avtryckt i Wohlin, a.a., bil. D, s. 821 f.

⁹ *Emigrationsutredningen. Bil. XII. Jordstyckningen*, tabellbil. D. Sammanställningen för Skaraborgs län: s. 163.

Mindre differentierat och med redovisning endast häradsvis är utdraget av denna statistik i Wohlin, *Den svenska jordstyckningspolitiken*, bil. B.

dessas fördelning på mantalsstorlekar. I Skaraborgs län fanns det vid 1700-talets mitt drygt 7 900 jordeboksenheter.¹⁰

Sammanställningen av uppgifter om "hemmansdelar" under 1800-talet och om jordeboksenheter vid 1700-talets mitt var något olycklig. Wohlin underströk dock själv att dessa uppgifter inte var jämförliga.¹¹ Befolkningsstatistikens uppgifter om antalet "seminanter" vid 1700-talets mitt gav avsevärt högre siffror än jordeboksenheterna: för Skaraborgs län drygt 11 400. Wohlin gav emellertid argument för att också befolkningsstatistikens seminanter var färre än det verkliga antalet hemmansbruk.¹²

Vartill tjänade då uppgifterna om jordeboksenheterna år 1750? Wohlin menade, att antalet jordeboksenheter, som omfattade 1/4 mantal eller mindre, gav ett minimimått på antalet bönder som befann sig vid eller under besuttenhetsgränsen. En förutsättning var då, att 1/4 mantal i realiteten utgjorde en besuttenhetsgräns. Wohlin fann detta bestyrkt av det sena 1600-talets skattläggningsmetoder, enligt vilka 1/4 mantal i allmänhet hade ett årligt utsäde om ca 2 tunnor. Hans ståndpunkt rubbades inte av medgivandet att nyodlingar under 1700-talets förra hälft kunde ha ökat utsädet per mantal. En jämförelse för landet i sin helhet mellan antalet jordeboksenheter om 1/4 mantal och mindre samt

¹⁰ Jordeboksenheterna upptogs endast i sockentabellerna i *Emigrationsutredningen. Bil. XII*.

I Wohlin, Den svenska jordstreckningspolitiken — s. 521 — återges emellertid data ur landshövdingeberättelse för Skaraborgs län 1751 rörande "hemmansklyvningen" i länet, där antalet hemmansdelar på skatte- och kronojord anges till 4 941. Som Olander visat rör det sig också här om jordeboksenheter: Olander, G., Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. *Scandia* 20 (1950), s. 119—22. — I sin diskussion av Canzlers hemmansstatistik från år 1770 noterar Wohlin själv — a.a., s. 523 — att det måste röra sig om jordeboksenheter.

¹¹ I *Emigrationsutredningen. Bil. XII* — förordets anmärkning — anges, att "siffrorna för år 1750 angiva antalet av okluvna hemman, enligt jordeboken för detta år"; i sockentabellerna är också "siffrorna för år 1750" tryckta med särskild stil. Såväl uttrycket "okluvna hemman" som årtalsangivelsen är dock vilseledande. I jordeboken är alla hemman "okluvna", och för en statistik över jordeboksenheterna spelar det i stort sett ingen roll om 1725, 1750 eller 1815 års jordeböcker används. Om misstag, som Wohlins siffror för år 1750 gett upphov till, se Nordström, O., Problem rörande hemmansklyvningen i östra Småland under 1700-talet. *Sv. geogr. årsbok* 27 (1951), s. 32.

¹² Wohlin, Den svenska jordstreckningspolitiken, s. 554—558, jfr även s. 522—3.

befolkningsstatistikens uppgifter föranledde så den försiktigt formulerade slutsatsen om förhållandena vid 1700-talets mitt, att ”med visshet mera — sannolikt avsevärt mera — än tio procent utav hela antalet utgjordes av bönder, sittande på hemman och hemmansdelar, icke överstigande en fjärdedels mantal”.¹³

Det är tydligt, att denna slutsats inte ensam kunde bära upp det allmänna omdömet hos Wohlin om utvecklingen fram till år 1750: dittills hade bondebefolkningen på de flesta orter *icke* genom hemmansklyvningen bragts till obesuttenhet.¹⁴ Här måste hans höga uppskattning av den restriktiva lagstiftningen ha spelat in. I böndernas arvsvedvänjor, i frånvaron av privilegierad arvsföljd såg han den ständiga drivkraften till en fortskridande jordstyckning, som undergrävde bondeklassens besuttenhet. Den kunde hållas i schack antingen genom att feudala äganderättsförhållanden hindrade böndernas arvsregler från att göra sig gällande eller genom en restriktiv lagstiftning. Å ena sidan frälsejordens omfattning, å andra sidan lagstiftningen mot hemmansklyvning framstod därför som de väsentliga bromsarna på den ständiga tendensen till fortskridande jordstyckning.¹⁵

Det var först Gunnar Olander, som för Värmlands och Skaraborgs län kunde klarlägga hemmansbrukens antal och fördelning på mantalsstorlekar vid 1700-talets mitt.¹⁶ Olanders källa var 1748 års brännvinsbevilningslängder. Här uppfördes varje hemmansbrukare med uppgift om det mantal, som han svarade och hade att utgöra bevilning för. Men detta källmaterial blev i Olanders framställning något överdramatiserat. Olander menade, att uppgifterna om hemmansbrukens mantalsstorlek byggde på böndernas självdeklarationer och influerades av deras ”taxeringsmoral”. Men bevilningslängderna lades liksom mantalslängderna upp efter jordeboken och dess enheter. Hemmansbruken registrerades alltså som delar av jordeboksenheter, vilka hade sitt i jordeboken givna mantal, och brukarna kunde inte deklarera vare sig mer eller mindre i sammanlagt jordinnehav än sina respektive jordeboksenheters

¹³ Wohlin, a.a., s. 523—24, 527—41.

¹⁴ Wohlin, a.a., s. 547.

¹⁵ Wohlin, a.a., s. 3—28, 453 f., 458.

¹⁶ Olander, G., Hemmansklyvningen i Värmland vid mitten av 1700-talet. *Ekonomisk tidskrift* 52 (1950), s. 32—42; dens., Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. *Scandia* 20 (1950), s. 118—26.

mantal.¹⁷ Det bör vidare framhållas, att 1748 års brännvinsbevillningslängder inte är unika när det gäller uppgifter om hemmansbrukens mantalsstorlekar. Samma uppgifter möter också i samma års åbobevillningslängder, eftersom också åboavgiften fr.o.m. år 1748 utgick efter det innehavda mantalet.¹⁸ Följande år började man i Skaraborgs län införa uppgifter om varje åbos innehavda mantal redan i mantalslängderna, och fr.o.m. år 1750 är mantalslängderna primärkällan när det gäller uppgifter om hemmansbruket och deras mantalsstorlekar.

Antalet hemmansbruk i Skaraborgs län år 1748 var enligt Olanders beräkning drygt 14 000. Därav omfattade 19 % mindre än 1/4 mantal och 44 % jämnt 1/4 mantal.¹⁹ Det var alltså uppenbart, att hemmansklyvningen — mätt med Wohlins mått — hade fortskridit väsentligt längre i Skaraborgs län vid 1700-talets mitt än vad Wohlin hade räknat med. Men frågan om vad detta i realiteten innebar lämnade Olander i stort sett därhän. Han noterade, att Vadsbo fögderi uppvisade den i särklass största andelen hemmansbruk om mindre än 1/4 mantal, förklarade detta med fögderiets speciella ekonomisk-geografiska struktur, med större möjligheter till biförtjänster i skogs- och bruksbygd, och polemiserade i detta sammanhang mot Wohlins uppfattning att brukarna av de minsta hemmanslotterna levde i fattigdom och misär. Han noterade vidare att efter mantalet små hemmansbruk var vanligare på skatte- och kronojorden än på frälsejorden.²⁰ Men frågorna om mantalets genomsnittliga storlek, dess enhetlighet, och eventuella skillnader i mantalets genomsnittliga storlek mellan olika områden eller mellan olika jordnaturer blev inte ens resta.

¹⁷ Olander, G., Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. *Scandia* 20 (1950), s. 120. — Olander förleddes av det faktum att mantalssumman enligt bevillningslängderna understeg jordebokens mantalssumma, varav han drog slutsatsen att en del av den bevillningspliktiga jorden undandrogs brännvinsbeskattningen genom att bönderna deklarerade för lågt mantal på sina bruk. Det bevillningspliktiga mantalet bör emellertid understiga jordebokens mantal. Bevillningslängdernas mantalsangivelser tar hänsyn till *samtliga* förmedlingar — även de provisoriska, av kammarkollegium ännu ej godkända förmedlingarna, vilka endast redovisades i jordebokens marginal men inte påverkade dess mantalskolumn (jfr nedan, n. 23) — liksom till öde och på frihet upptagna hemman.

¹⁸ Bevillningsförordning 14/12 1747 § 6. Årstrycket.

¹⁹ Olander, a.a., tab. 5, s. 123.

²⁰ Olander, a.a., s. 125—6.

Däremot konfronterade Olander sina resultat med lagstiftningen. Drygt 2 700 hemmansbruk i Skaraborgs län hade vid 1700-talets mitt en mantalsstorlek som var mindre än $1/4$ mantal. För Olander var detta ett mått på en "olaglig ägostyckning". Därvid utgick han från premissen att "före 1747 års fria rätt till hemmansklyvning var $1/4$ mantal lägsta tillåtna mantal i Skaraborgs län".²¹

Formellt sett var ju dock hemmansklyvningen hela tiden fri på frälsejorden. Ovan har också diskuterats i vad mån 1680-talets restriktiva lagstiftning överhuvudtaget kan karakteriseras med termerna "förbjuda" eller "tillåta". Men även om man bortser från dessa invändningar är Olanders ståndpunkt helt ohållbar.

Det fanns — för det första — *jordboksenheter* om mindre än $1/4$ mantal. Några hade redan från början skattlagts till mindre än $1/4$ mantal, andra — och flera — hade förmedlats till exempelvis $3/16$, $1/8$ eller $1/16$ mantal. Självfallet tolkades den restriktiva lagstiftningen aldrig som ett förbud mot att bruka okluvna jordboksenheter om mindre än $1/4$ — oförmedlat eller förmedlat — mantal. Jordbokssammandrag från 1740-talet upptar 765 jordboksenheter om mindre än $1/4$ mantal i Skaraborgs län.²² Enbart dessa svarar alltså för 28 % av Olanders "olagliga" hemmansklyvning. Men jordbokssammandragens redovisning är inte fullständig. Provisoriska, av kammarkollegium ännu ej fastställda förmedlingar noterades endast i jordbokens marginal, medan det oförmedlade mantalet kvarstod i mantalskolumnen. Det fanns alltså fler jordboksenheter om mindre än $1/4$ mantal än vad jordbokssammandragen anger.²³

²¹ Olander, a.a., s. 124.

²² Enligt jordböcker för Skara, Höjentorps, Vartofta och Vadsbo fögderier 1749, för Läckö fögderi 1742—47. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Olander — a.a., tab. 3, s. 122 — redovisar själv länets jordboksenheter under $1/4$ mantal på skatte- och kronojord till 461; motsvarande siffra enligt här använda jordböcker är 459.

²³ Med 1725 års jordboksmetod skulle det gällande, förmedlade mantalet införas i mantalskolumnerna, medan uppgifter om det äldre oförmedlade mantalet hänvisades till jordbokens marginal — i princip en omvändning av tidigare praxis. *Thulin, G.*, Om mantalet II, s. 106; *Wirsell, G.*, Om kronans jordböcker 1541—1936, s. 144.

Kammarkollegiums brev om jordbokens inrättande 10/12 1724 — *Utdrag . . . /Modée/ I*, s. 602 — föreskrev emellertid att endast förmedlingar med ågången approbation skulle införas i mantalskolumnerna. Många förmedlingar fick ganska

För det andra medförde ju förmedlingarna ensamma en minskning av mantalet också på större men kluvna jordeboksenheter och på däri ingående hemmansbruk. En jordeboksenhet om $1/1$ mantal kunde exempelvis förmedlas till $3/4$ mantal. Om fyra brukare på denna jordeboksenhet före förmedlingen innehade $1/4$ mantal var, så fick de genom förmedlingen hemmansbruk om $3/16$ mantal var. Sådana hemmansbruk kan inte sägas ha uppkommit genom olaglig hemmansklyvning.

Vad som här berörs är inte bara den relativt underordnade frågan om effektiviteten hos en lagstiftning. Det gäller också själva begreppet hemmansklyvning.

Om "hemmansklyvning" definieras och beskrivs såsom hemmansbrukens mantalsstorlekar vid *en* tidpunkt, då har vi att göra med ett ytterst mångtydigt begrepp. Vi beskriver då resultatet inte bara av tillväxten i antalet hemmansbruk (genom nyodlingar och/eller delningar). Vi beskriver också resultatet av mantalssättningar och förmedlingar, vilka genomförts vid olika tidpunkter och efter sannolikt varierande principer. Dessa faktorer är alltför disparata för att deras förenade resultat vid en given tidpunkt ska ha någon gripbar mening.²⁴ Om vi däremot med hemmansklyvning avser endast tillväxten i antalet bruk på den mantalssatta jorden — en tillväxt som, när mantalet hade "stelnat", naturligtvis innebar en successiv minskning av brukens mantalsstorlek — då kan hemmansklyvningen bara mätas genom jämförelser mellan *olika* tidpunkter. Vi ska närmast granska möjligheterna till sådana jämförelser.

länge avvakta kammarkollegiets godkännande. Under tiden antecknades de endast i jordebokens marginal, medan kolumnerna alltjämt upptog det oförmedlade mantalet. Jfr ovan, n. 17.

²⁴ Jfr Nordström, O., Problem rörande hemmansklyvningen i östra Småland under 1700-talet. *Sv. geogr. årsbok* 27 (1951), s. 37 f. Att mäta hemmansklyvningen såsom fördelningen av bruksenheter på olika mantalsstorlekar vid en tidpunkt är, framhåller Nordström, "i viss mån oegentligt, eftersom man då utgått från att samtliga hemman varit helgårdar, vilket i många fall aldrig varit förhållandet". Alternativt jämför Nordström — i tab. III — å ena sidan jordeboksenheternas, å andra sidan bruksdelarnas fördelning på mantalsstorlekar vid olika tidpunkter. Tillvägagångssättet är i princip detsamma som i Emigrationsutredningens sockentabeller. Svårigheten är den, att jordeboksenheternas fördelning på mantalsstorlekar inte bildar någon entydig utgångspunkt för jämförelser, vare sig tidsmässigt eller i andra avseenden.

Tab. V: 1. "Hemmansdelar" i Skaraborgs län enligt Olander (1748), "Generalsammandrag" (1800) och Wohlin (1810 och 1813).

	Olander	"Generalsammandrag"	Wohlin
≥ 1/1 mtl	428	535	1 169
< 1/1—≥ 1/4 mtl	10 901	9 533	7 959
< 1/4 mtl	2 724	5 610	6 735
Summa hemmansdelar	14 053	15 678	15 863

Källor:

Olander, G., Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. *Scandia* 20 (1950), s. 123.

Generalsammandrag som visar de uti Sverige och Finland varande hemmansbrukningsdelar, varefter husbehovsbrännvinsbränningsavgiften enligt Kungl. förordningen av den 5 juni 1800, ifrån och med år 1801 kommer att beräknas och utgöras . . . Lantbruksakademins arkiv: Ink. handl. Mynt- o. finansväsen, 1700-talet.

Emigrationsutredningen, Bil. XII: Jordstyckningen. Tabellbil. D, s. 163.

3. "Hemmansdelar" och hemmansbruk

Litteraturen erbjuder alltså i huvudsak två hållpunkter för en bedömning av hemmansklyvningen i Skaraborgs län under 1700-talets senare del: Olanders undersökning för år 1748 och Wohlins för år 1813 (1810). Därjämte har Utterström fäst uppmärksamheten på ett odaterat generalsammandrag över antalet "hemmansbrukningsdelar" och deras fördelning på mantalsstorlekar i olika län år 1800.²⁵

De tre sammanställningarna ter sig inte oförenliga när det gäller det sammanlagda antalet hemmansdelar i länet. Men Wohlin redovisar två à tre gånger så många hemmansdelar om 1/1 mantal eller större och väsentligt fler hemmansdelar om mindre än 1/4 mantal än de båda övriga.

²⁵ Utterström, G., Jordbrukets arbetare I, s. 11—13. Utterström jämför självsammandragets siffror med Wohlins för 1810 (1813), dels när det gäller det totala antalet hemmansdelar, dels när det gäller hemmansdelar mindre än 1/4 mtl.

Både Wohlin och Olander använde termen ”hemmansdelar”. Men termen betyder inte samma sak hos dem.

Olanders hemmansdelar fanns uppförda i brännvinsbevilningslängderna. Brännvinsbevilningen utgick av *brukarna* efter det mantal de brukade inom varje jordeboksenhet. Det handlar här alltså om bevilningspliktiga brukningsenheter inom varje jordeboksenhet.

Wohlin däremot räknade inte brukningsenheter. Att det fanns en skillnad mellan hemmansdelar och brukningsdelar var klart utsagt redan i en anmärkning till jordstyckningsstatistiken i ”Emigrationsutredningen”:

Ifrågavarande siffror över hemmansdelarnas antal kunna avvika från *antalet av brukningsdelar* dels på grund av sådana fall, då delar av olika hemman (hemmansnummer) brukas tillsammans i ett bruk, dels på grund av sådana fall, då flere brukare sitta på ett av samma ägare innehaft hemman eller hemmansdel. Fall av den förra beskaffenheten föranleda, att brukningsdelarnas antal blir mindre än hemmansdelarnas; fall av den senare beskaffenheten föranleda, att hemmansdelarnas antal blir mindre än brukningsdelarnas.²⁶

Det är omnämmandet av avvikelserna av ”den senare beskaffenheten”, som låter ana, att ”hemmansdel” i realiteten betyder *ägd* del i ett hemman. Betydligt klarare sägs detta ut i ett P.M. till hemmansdelstatistiken i ”Den svenska jordstyckningspolitiken”:

I den härvarande statistiken har fastmera såsom särskild hemmansdel räknats varje del i en jordeboksenhet, som ägts (resp. innehafts under stadgad åborätt) av annan person än innehavaren (innehavarna) av den övriga delen av samma jordeboksenhet. Även då två delar i olika jordeboksenheter ägts av samma person och eventuellt brukats i sambruk, äro de sålunda räknade som två hemmansdelar. För att till grund för statistiken lägga en enhetlig princip har vid sådant förhållande ansetts riktigast, att även i de fall, då två eller flera olika jordeboksenheter ägts av samma person och eventuellt brukats i sambruk, i statistiken upptaga dem såsom särskilda enheter, och jämväl att upptaga ett hemman eller en hemmansdel såsom en enhet, även i den händelse att hemmanet eller hemmansdelen varit utarranderat i flera lotter.²⁷

Det är sålunda klart, att Wohlins statistik inte — till skillnad från Olanders — avser brukningsenheter. Det är emellertid heller inte en

²⁶ *Emigrationsutredningen. Bil. XII. Jordstyckningen*, i Sundbärgs förord.

²⁷ *Wohlin*, *Den svenska jordstyckningspolitiken*, s. 800; jfr diskussionen s. 562—3, där skillnaderna mellan ”hemmansdel” och brukningsdel framhävs på samma sätt.

statistik över jordegendomar: större sådana omfattade ju i regel flera jordeboksenheter. Men vad som räknades av Wohlin var varje särskilt ägd (resp. under stadgad åborätt innehavd) del av en jordeboksenhet.

Det är uppenbart, att Wohlin önskade beskriva utvecklingen av antalet brukningsdelar. Det är den utvecklingen han diskuterar, och han anförde också argument för att avvikelserna mellan hemmans- och brukningsdelar dels var små, dels verkade i motsatt riktning.

Det naturliga källmaterialet för en beräkning av antalet brukningsdelar är mantalslängderna. Men Wohlin synes inte ha använt mantalslängderna. Hans underlag måste i första hand ha varit taxeringslängderna.²⁸

År 1813 fördes i Skaraborgs län tre olika i detta sammanhang relevanta taxeringslängder: (1) över "ägare av hemman /.../ jämte innehavare av besittningsrätt å kronohemman"; (2) över "arrendatorer och brukare av enskildas hemman"; (3) över "ämbets- och tjänstemän", dvs. boställsinnehavare. I här undersökta fall har Wohlin räknat hemmansdelarna i längderna (1) och (3) men lämnat längd (2) därhän. Om emellertid flera jordeboksenheter sammanförts till en i taxeringslängden — vilket var vanligt särskilt beträffande säterier, som bestod av flera hemman — har varje jordeboksenhet räknats som en hemmansdel.²⁹ Tillvägagångssättet är konsekvent utifrån den givna definitionen på "hemmansdel".

²⁸ I anm. i förordet till *Emigrationsutredningen. Bil. XII* anges mantals- och taxeringslängderna som källor för hemmansdelstatistiken. I *Wohlin, Den svenska jordstyckningspolitiken* — s. 562, 800 — omnämns däremot endast taxeringslängderna. Såväl Heckscher som Utterström uttryckte allmänna reservationer mot Wohlins bearbetning av taxeringslängderna; *Heckscher, E. F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. II: 1, s. 264; Utterström, G., Jordbrukets arbetare. 1, s. 11.* Först Adamson har emellertid klart ställt "hemmansdelarnas" antal hos Wohlin i motsättning till antalet brukare och antalet ägare; *Adamson, R., Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860, s. 147.*

²⁹ Någon fullständig granskning av Wohlins tillvägagångssätt åsyftas givetvis inte här. Sockenstatistiken i *Emigrationsutredningen. Bil. XII* har jämförts med de i texten nämnda taxeringslängderna 1813 för ett fåtal socknar: Rackeby, Skalunda, Sunnersberg, Gösslunda och Strö socknar i Kållands h:d samt Rådene s:n i Gudhems h:d. För samtliga dessa socknar gäller att hemmansbruken enligt 1813 års mantalslängd — till antal och/eller fördelning på mantalsstorlekar — påfallande avviker från Wohlins siffror. Det kan i dessa fall inte råda något tvivel om (1) att Wohlin räknat de taxerade enheterna i taxeringslängderna över ägare samt innehavare av besittningsrätt å kronohemman jämte ämbets- och

Innehavarna av besittningsrätt till kronohemman brukade naturligtvis i regel sina hemman eller hemmansdelar själva. Detsamma gällde ofta ägarna av skattehemman. Stora skillnader mellan ägare och brukare, mellan "hemmansdelar" och brukningsdelar, framträder i första hand på frälsejorden — liksom på de dock relativt fåtaliga boställena.

Ännu vid 1800-talets början var det vanligt, att en jordeboksenhet om 1/1 mantal frälse ägdes av en ägare, som lät sitt hemman brukas av bönder mot ränta eller skatt. Ett sådant hemman *kunde* vara *en* brukningsenhet. Men vanligtvis var det "kluvet", dvs. brukades av två, tre eller fyra bönder. Men oberoende av brukningsförhållandena räknades ett sådant frälsehemman av Wohlin som *en* "hemmansdel", eftersom det ägdes av en ägare och uppfördes som en odelad enhet i taxeringslängden över ägare av hemman. Detta är en huvudorsak till det stora antalet hemmansdelar om 1/1 mantal och större i Wohlins statistik.³⁰

Men från 1700-talets senare del blir förändringar vanliga på frälsejorden när det gäller ägande- och/eller brukningsförhållandena. Ibland försäljs äganderätten till ett helt frälsehemman till flera bönder, eventuellt till de tidigare åborna. Försäljningen lämnar ofta antalet brukningsdelar helt oförändrat, men den resulterar med Wohlins definition i en kraftig ökning — kanske en fyrdubbling — av antalet "hemmansdelar" på hemmanet. Å andra sidan händer det ofta att ett frälsehemman helt eller delvis läggs in under en huvudgård och brukas tillsam-

tjänstemäns boställen, (2) att han därvid räknat varje jordeboksenhet för sig, (3) att han *inte* använt mantalslängderna.

När det gäller Vartofta fögderi anges i Emigrationsutredningens sockenstatistik hemmansdelar för år 1810. Wohlins siffror för Kinneveds och Vårkumla socknar i Frökinds h:d av Vartofta fögderi har därför prövats mot 1810 års taxeringslängd. Taxeringslängderna 1810 är annorlunda uppställda än 1813 års. De har emellertid använts av Wohlin efter samma principer, medan 1810 års mantalslängd inte kan ha använts. Påfallande är att Wohlins siffror för dessa socknar inrymmer ett antal 1/16-delar och 1/24-delar som i realiteten var icke mantalssatta torp, undantag, intäkter och nybyggen, vilka i taxeringslängden påförts ett bråk endast för att motivera deras värdering i relation till hemmanen.

³⁰ En annan väsentlig orsak är givetvis räkningen av varje jordeboksenhet för sig framför allt på säterier om flera hela mantal och flera jordeboksenheter.

Att båda dessa orsaker gör hemmansdelstatistiken särskilt otillfredsställande i fråga om de största "hemmansdelarna" påpekades av Wohlin själv men först i diskussionen av siffrorna för åren 1840 och 1865. *Wohlin*, Den svenska jordstyckningspolitiken, s. 589.

mans med den. Därmed sjunker antalet brukningsdelar på hemmanet kanske ned till noll, men antalet "hemmansdelar" med Wohlins definition berörs inte.

Men också på hemman, som ägdes av bönder, kan avsevärda skillnader framträda mellan "hemmansdelar" och brukningsdelar. Varje bonde, som ägde en del i ett hemman, brukade inte denna del själv, och hans ägda del behövde överhuvudtaget inte vara någon självständig brukningsdel. Vad Wohlin i sin diskussion av "hemmansdelar" och brukningsdelar förbisåg var, att antalet ägare (och "hemmansdelar") inom utarrenderade hemman kunde väsentligt överstiga antalet brukare.³¹

³¹ Ett belysande exempel är Rådene Skattegården och Rådene Stora Kvarnegården i Rådene by och s:n av Gudhems h:d, 2×1/1 mantal skattefrälse. Av 1813 års taxeringslängd framgår, att de båda jordeboksenheterna ägdes av 6 ägare, av vilka 5 var bönder i Kåkinds h:d. Då alla 6 ägarna ägde del i båda jordeboksenheterna, fås med Wohlins beräkningsmetod summa 12 hemmansdelar. Av mantalslängden framgår, att gårdarna brukades helt sammanslagna av 4 brukare, av vilka 1 var mantalsskriven i Skattegården och 3 i Stora Kvarnegården. Formellt — dvs. i brukningsdelskolumnen — upptar visserligen mantalslängden 4 brukningsdelar på vardera jordeboksenheten. Men på 3 av dessa formellt registrerade brukningsdelar i Skattegården och på 1 i Stora Kvarnegården saknas såväl matlag som mantalsskrivna personer, och mantalslängden anger, att de brukades av resp. brukare i den andra jordeboksenheten. Man måste alltså skilja mellan "hemmansdelar" (med Wohlins definition), ägare, formellt registrerade brukningsdelar och verkliga hemmansbruk. Med fördelning på mantalsstorlekar erbjuder Rådene Skatte- och Stora Kvarnegårdarna år 1813 följande uppsättning:

	1/1	1/2	1/4	1/8	Summa
"Hemmansdelar"			4	8	12
Ägare		2	4		6
"Brukningsdelar"		2	2	4	8
Hemmansbruk	1	1	2		4

Här är alltså antalet ägare å ena sidan större än antalet brukare — endast en av ägarna brukade sin ägda jord, medan de övriga 5 arrenderade ut sin jord till 3 andra brukare. Å andra sidan innebär Wohlins hemmansdelsräkning, där varje jordeboksenhet räknas för sig, att också antalet ägare överskattas. På så sätt blir antalet hemmansdelar tre gånger så stort som det verkliga antalet hemmansbruk. Slutligen bör påpekas, att också en okvalificerad räkning av samtliga de i mantalslängden registrerade brukningsenheterna här skulle överskatta det verkliga antalet hemmansbruk till det dubbla, jfr nedan, s. 179—80.

Wohlins små hemmansdelar blir ”för många” — fler än antalet brukningsdelar — inte bara därför att han ignorerar sambruk av delar av olika jordeboksenheter utan också därför att en brukningsdel inom en jordeboksenhet kunde bestå av jord, som brukaren arrenderade av flera delägare.

Wohlins beräkningar av antalet hemmansdelar under 1800-talet är alltså inte jämförbara vare sig med Olanders för 1700-talets mitt eller med det av Utterström utnyttjade generalsammandraget över hemmansbrukningsdelar i länen år 1800. De båda sistnämnda avsåg brukningsdelar inom varje jordeboksenhet, medan Wohlin däremot räknade antalet ägoenheter inom varje jordeboksenhet på basis av taxeringslängderna. Detta förklarar den särpräglade fördelningen av hemmansdelarna på olika mantalsstorlekar hos Wohlin: det väsentligt större antalet stora och små hemmansdelar.

Själv menade Wohlin att hans statistik åtminstone vid 1800-talets början träffade det totala antalet brukningsdelar rätt. Detta dels därför att avvikelserna mellan hemmans- och brukningsdelar var relativt få, dels därför att dessa avvikelser gick i motsatt riktning och därmed tenderade att uppväga varandra. Det är emellertid helt omöjligt att hävda, att avvikelser mellan fördelningen av ägande resp. brukning av en jordeboksenhet var en sällsynt företeelse vid 1800-talets början. Tvärtom måste sådana avvikelser betecknas som regel på större delen av den av ståndspersoner ägda jorden, i första hand det allmänna frälset, samtidigt som de också förekom på den bondeägda jorden. Det är naturligtvis sant att ägototterna inom en jordeboksenhet kunde vara både fler och färre än brukningsdelarna. Därtill kommer att Wohlin medvetet bortsåg från förekommande sammanläggningar av delar av olika jordeboksenheter i en brukningsenhet.³² Om Wohlins beräkningsmetod ska träffa antalet brukningsdelar rätt är i hög grad beroende av ägo- och kameral struktur, som varierar starkt mellan olika områden. I vilken utsträckning hans siffror närmar sig det verkliga antalet brukningsdelar i större områden kan endast avgöras genom direkta undersökningar. Den i det följande redovisade beräkningen av antalet hem-

³² Jfr *Wohlin*, Den svenska jordstyckningspolitiken, s. 563, särsk. n. 1, ”De båda nämnda faktorerna” /dvs. sambruk mellan jordeboksenheter resp. utarrendering/ ”verka dessutom i motsatt riktning på slutsiffrorna”. Av exemplet i n. 31 ovan framgår att de tvärtom kan verka i samma riktning.

mansbruk i större delen av Skaraborgs län år 1813 visar att Wohlins siffror här överskattar antalet hemmansbruk med ca 8 %.³³

Utvecklingen av antalet hemmansbruk efter år 1813 faller utanför ramen av denna undersökning. Av vad som här sagts framgår emellertid att Wohlins beräkningsmetod också tenderar att överskatta tillväxten av antalet hemmansbruk, särskilt på frälsejorden. En del av Wohlins ”hemmansklyvning” under 1800-talet återspeglar en spridning av ägandet utan motsvarande nettoökning av antalet brukningsdelar. En annan — sannolikt större — del återger en uppdelning inom jordeboksenheter, som inte heller behöver betyda att hemmansbruken blev fler.

4. Hemmansbruken i mantalslängderna

I Skaraborgs län börjar man vid 1700-talets mitt införa en särskild kolumn för hemmansdelars mantalsstorlek i mantalslängderna. Åtgärden betjänade tydligen uppläggningsen av längderna för åbo- och brännvinsbevallningarna, vilka fr.o.m. år 1748 utgick av brukarna på mantalsatt jord efter storleken av det mantal som vederbörande brukade.³⁴ Mantalslängdernas hemmansdelar är alltså i princip brukningsdelar: kvotdelar av respektive jordeboksenhets mantal, för vilka den mantals-

³³ I Wohlins totalsiffra för Skaraborgs län år 1813 (1810) — 15 863 hemmansdelar — ingår Vadsbo härad och fögderi med 4 065. För länet utom Vadsbo redovisar Wohlin alltså 11 798 hemmansdelar. Den i det följande redovisade beräkningen ger för länet utom Vadsbo år 1813 10 908 hemmansbruk (eller 10 966, om bruk på omkr. år 1800 nyskattlagda intäkter medräknas).

Om Wohlins siffra för Vadsbo fögderi vore korrekt, skulle länet år 1813 haft ca 15 000 hemmansbruk. Om däremot hans siffra för Vadsbo innebär samma överskattning som för resten av länet, sjunker denna siffra till ca 14 700.

Inte bara Wohlins länsiffra utan också det av Utterström framdragna generalsammandragets för år 1800 måste alltså vara avsevärt för hög. Sammandraget räknar bevillningspliktiga brukningsdelar, vilka i bevillningslängderna registrerades jordeboksenhet för jordeboksenhet. Alla skäl talar för att det därvid inte tagit någon hänsyn till sammanläggning av brukningsdelar i olika jordeboksenheter: den fördelning på mantalsstorlekar, som det redovisar, skulle i motsatt fall varit enormt arbetskrävande. Dess siffror måste då genomgående bli högre än det faktiska antalet hemmansbruk.

³⁴ Ovan, s. 169. Allmänt om hur bevillningarnas krav påverkade mantalslängdernas uppläggningsen: *Lext, G.*, Mantalskrivningen i Sverige före 1860, s. 30 ff. och kap. VII.

skrivne hade att såsom brukare erlægga bevilning. För ägarförhållandena intresserar sig mantalslängderna däremot inte vid denna tid. Den regelbundna taxeringen av jordegendom börjar först år 1810. Först då börjar mantalslängderna också innehålla uppgifter om ägarförhållandena, samtidigt som den gamla redovisningen av brukningsdelarnas mantalsstorlek i regel bibehålls.³⁵

Det fanns emellertid andra brukningsenheter än brukningsdelarna på de i mantal satta jordeboksenheterna. Dels fanns det icke mantalssatta lägenheter, vidare torp, backstugor, intäkter och undantag. Även sådana brukningsenheter möter i mantalslängderna och i stigande antal. Men det är sedan länge känt att mantalslängdernas redovisning av dem är både ofullständig och oregelbunden.³⁶ Den skiljer sig principiellt från deras redovisning av brukningsdelarna på den jord, för vars mantal någon måste stå och svara. Men gränslinjen är inte enbart källmässig, inte heller enbart kameral. Även socialt och juridiskt gick det en markerad gräns mellan å ena sidan hemmansbrukarnas klass, å andra sidan de grupper av i allmänhet mindre brukare, vilkas rättigheter i huvudsak berodde av privaträttsliga uppgörelser med hemmansbrukarna. Med detta i minnet begränsar vi alltså undersökningen till att gälla brukningsdelarna på den mantalssatta jorden, och vi använder för dem termen *hemmansbruk*.

En summering av samtliga brukningsdelar i mantalslängdernas hemmansdelskolumn skulle dock innebära viss dubbelräkning. Det förekom ju att delar av olika jordeboksenheter brukades av en och samma brukare. Sådana fall är emellertid lätt identifierbara i mantalslängderna. När (del av) jordeboksenhet brukas under (del av) annan jordeboksenhet, saknar den såväl mantalsskriven befolkning — huvudpersoner eller tjänstefolk — som eget matlag, och det anges att den brukas av namngiven person i namngiven gård. Det är klart att det här är fråga om sambruk av principiellt olika slag: dels ofrivilliga och kortfristiga lösningar på problemet att hålla en gård i bruk, dels målmedvetna och permanenta sammanläggningar av brukningsenheter. Och man saknar

³⁵ I vissa fall — så för Läckö fögderi — kom fastighetstaxeringen att starkt präglade även mantalslängden 1813, så att dennas hemmansdelskolumn delvis anger ägoenheter, inte brukningsenheter. Brukningsförhållandena framgår dock även här, men längderna måste användas omsorgsfullt.

³⁶ *Elgeskog, V.*, Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet, s. 168—70, 385—90.

möjlighet att vid undersökningar av enstaka års mantalslängder skilja mellan dessa olika slag. Å andra sidan blir sambruken med tiden allt vanligare, och de representerar utan tvivel viktiga tendenser i utvecklingen. Dels förekom det i växande utsträckning att framför allt frälsehemman helt eller delvis avhystes och lades i gemensamt bruk med säterier eller andra huvudgårdar. Men dessutom skapade just den långtgående klyvningen av jordeboksenheterna — i förening med jordegendomarnas ökade mobilitet — en motverkande tendens till konsolidering av jordinnehav och brukningsenheter över gränserna mellan de gamla jordeboksenheterna i byn. Att då vid jämförelser mellan hemmansbrukens antal vid olika tidpunkter helt bortse från förekomsten av sambruk mellan olika jordeboksenheter vore grovt missvisande. Man måste alltså vid summeringen av antalet hemmansbruk i mantalslängderna konsekvent räkna bort de hemmansdelar, vilka dels anges brukade av person på annan jordeboksenhet, dels saknar mantalsskriven befolkning.³⁷

5. Det totala antalet hemmansbruk — utveckling över tiden och regionalt

Som utgångspunkt väljs här läget år 1748, då hemmansbruken redovisas i dels brännvins-, dels åbobevisningslängderna. Det totala antalet hemmansbruk enligt dessa längder anges i tab. V: 2 härad för härad i fyra fögderier av Skaraborgs län (länet utom Vadsbo härad och fögderi). Det stora och oenhetliga Vartofta härad har därvid uppdelats i "skogsbygd" och "falbygd".³⁸ Det av Olander beräknade antalet hemmans-

³⁷ För konkret exemplifiering, se ovan n. 31.

Ett fåtal gränsfall framträder, där hemmansdelen anges som brukad av annorstädes mantalsskriven person, men där det dock finns tjänstefolk mantalsskrivna på hemmansdelen. De har här räknats som självständiga hemmansbruk. Särskild uppmärksamhet måste ägnas hälftenbruk. Om en ägare (innehavare) exempelvis lät bruka $1/1$ hemman med två hälftenbrukare, så infördes ägaren i mantalslängden för $1/2$ och de båda hälftenbrukarna för $1/4$ var. Mantalslängden registrerade alltså 3 brukningsdelar, medan det verkliga antalet hemmansbruk var 2.

³⁸ Till Vartofta skogsbygd har räknats följande pastorat: Fröjared, Sandhem, Acklinge, Daretorp och Habo. Till falbygden har förts: Slöta, Falköping, Åsle, Varv, Åsaka, Valstad, Dimbo, Yllestad och Hångsdala. I falbygden har alltså inkluderats dess "randzon", se *Lindgren, G.*, Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt.

Till åbobevilling taxerade åbor

Härad el. fögdari	Till åbobevilling taxerade åbor										Hem- mans- bruk 1748	Olanders beräkning 1748			
	1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744			1745	1746	1747
Barne														601	
Viste														579	
Åse														606	
Källand														958	
Kinnefjärding														488	
Läckö	3 093	3 099	3 068	3 082	3 092	3 059	3 007	2 994	2 976	2 996	2 998	3 000	3 029	3 232	3 191
Kinne														683	
Skåning														1 014	
Laske														449	
Vilcke														523	
Skara	2 540	2 567	2 581	2 581	2 553	2 575	2 554	2 526	2 600	2 616	2 596	2 603	2 638	2 669	2 729
Kåkind														1 025	
Valle														452	
Gudhem														898	
Höjentorp	2 196	2 250	2 202	2 209	2 213	2 226	2 254	2 193	2 208	2 196	2 227	2 264	2 264	2 375	2 396
Vart. skogsbygd														1 045	
Vart. falbygd														1 004	
Frökind														286	
Vartofta	2 164	2 165	2 159	2 166	2 158	2 166	2 129	2 126	2 126	2 127	2 135	2 163	2 174	2 335	2 326
4 fögärier	9 993	10 081	10 010	10 038	10 016	10 026	9 944	9 839	9 910	9 935	9 956	10 030	10 105	10 611	10 642
Vadsbo	3 195	3 243	3 211	3 200	3 175	3 188	3 148	3 100	3 103	3 120	3 131	3 145	3 181	3 410	3 410
Länat	13 188	13 324	13 221	13 238	13 191	13 214	13 092	12 939	13 013	13 055	13 087	13 175	13 286	14 052	14 052

Källor:

Specialräkningar för riksdagsbevillingen. Landsböcker 1735—47. Skaraborgs läns landskontor. GLA.
 Åbo- och brännvinsbevillningslängder. Landsboksverifikationer 1748. Skaraborgs läns landskontor. GLA.
 Olander, G., Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. *Scandia* 20 (1950), tab. 6, s. 124.

Tab. V: 3. *Hemmansbruk i 4 fögderier av Skaraborgs län åren 1715, 1748, 1763, 1778 samt 1813. Relativa tal: 1748 = 100.*

Härad el. fögderi	1715	1748	1763	1778	1813
Barne	95	100	110	103	111 (117)
Viste	94	100	106	104	98
Åse	95	100	98	91	85
Kålland	99	100	101	94	90
Kinnefjärding	92	100	106	98	91
Läckö	96	100	104	98	94 (95)
Kinne	94	100	110	107	103
Skåning	94	100	105	103	101
Laske	92	100	108	102	102
Vilske	95	100	110	108	109
Skara	94	100	108	105	103
Kåkind	86	100	117	114	116
Valle	87	100	105	101	87
Gudhem	84	100	106	104	99
Höjentorp	86	100	111	108	104
Vartofta skogsbygd	89	100	113	115	120 (123)
Vartofta falbygd	89	100	106	103	104
Frökind	87	100	120	114	113
Vartofta fögderi	89	100	111	109	113 (114)
4 fögderier	91	100	108	104	103 (103)

Källor:

Tab. V: 2.

Skattningslängder 1715. Mantalslängder 1715—16, 1763, 1778, 1813. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Anm.: Beräkningarna gäller hemmansbruken på det bevillningspliktiga, i mantals- och bevillningslängder upptagna mantalet. Detta mantal understiger jordebokens mantal på grund av provisoriska förmedlingar, öde och på frihet upptagna hemman. Smärre förändringar i det bevillningspliktiga mantalet äger rum huvudsakligen på grund av dels nya förmedlingar (-), dels upphöjningar (framför allt i samband med skatteköp), upptagande av ödeshemman samt beviljade frihetsårs utgång (+).

Märkbara är nettoförändringarna dock endast mellan 1715 och 1748, beroende på upptagandet av ödeshemman. I hela området begränsar sig emellertid nettoökningen till 1 %; den är störst i Frökinds h:d (9 %), Gudhems h:d (4 %) och

delar anföras som jämförelse. Då Olander endast redovisar det totala antalet hemmansdelar fögderivis, är skillnaderna svåra att analysera.³⁹

Utvecklingen under perioden närmast före 1748 indiceras av den totalt debiterade åbobevillningen i landsböckernas specialräkningar för riksdagsbevillningen åren 1735—47. Under dessa år utgick åbobevillningen med ett och samma belopp per åbo oberoende av det innehavda mantalet.⁴⁰ Eftersom inte alla hemmansbrukare räknades som åbor, kan bevillningens totalsummor inte ge hela antalet hemmansbruk. Men undantagen var få, och det kan inte råda något tvivel om att bevillningssummorna fångar huvuddragen i utvecklingen.⁴¹ Det är inte fråga om någon jämn och obruten tillväxt av antalet hemmansbruk före 1748. I stället framträder en vågdal 1736—47 med år 1742 som lägsta punkt, där siffrorna för år 1747 knappt når upp till 1736 års nivå.

Efter 1748 har tre år undersökts: 1763, 1778 och 1813. För vart och ett av dessa år har antalet hemmansbruk framräknats ur resp. års man-

³⁹ Olanders siffror kan bli något för låga, därför att brukningsdelarna på gästgiverier — som inte erlade den allmänna brännvinsbevillningen — ibland inte togs upp i brännvinsbevillningslängderna. De bör å andra sidan oftare bli något för höga, därför att Olander bortsåg från de ännu visserligen fåtaliga fallen av sambruk mellan olika jordeboksenheter.

⁴⁰ 1735—38 och 1743—47 erlades 1 dsm, 1739—42 16 ösm av varje åbo på skattlagt hemman. Bevillningsförordningen 12/12 1734 II: 4; Riksdagsbeslut 18/4 1739 p. 7 samt 22/8 1741 p. 7; Bevillningsförordningar 7/4 1743 § 1 samt 22/2 1744 § 1. Årstrycket.

Jfr *Åmark, K.*, Sveriges statsfinanser 1719—1809, s. 532—34. Åmarks uppgift, att åboavgiften fr.o.m. 1743 bestämdes "till 1 d. för helt hemman och proportionellt för mindre hemmansdelar" är helt oriktig; avgiften differentierades efter mantalsstorlek först fr.o.m. 1748.

⁴¹ Befriade från åbobevillning var framför allt de ägare av frälsehemman och innehavare av boställen och prästhemman, vilka brukade resp. hemman med eget folk och avel.

Laske h:d (2 %). Därutöver verkställdes omkr. år 1800 ny skattläggning och mantalssättning av vissa kronointäkter på allmänningarna Hillet och Hökensås i Barne h:d (Ryda pastorat) resp. Vartofta h:ds skogsbygd (Daretorps och Sandhems pastorat). Den därav åstadkomna mantalsökningen var inte stor — i Barne h:d 2,4 mtl eller 1,3 %, i Vartofta skogsbygd 2,3 mtl eller 0,7 % — men antalet brukningsdelar på dessa intäkter var relativt högt — 34 resp. 24. I tabellen, kolumn 1813, anges inom parentes relativtalen för berörda områden, om dessa brukningsdelar medräknas.

talslängder. En hållpunkt längre tillbaka i tiden erbjuds år 1715. Detta års skattningslängder, jämförda med mantalslängderna, kan som tidigare framhållits användas för en rimligt säker beräkning av antalet hemmansbruk.⁴² På dessa grunder sammanfattas 1700-talsutvecklingen i relativa tal i tab. V: 3.

Under det nordiska krigets år sjönk den mantalskrivna befolkningen i området, och förkrignivån återuppnåddes först vid 1730-talets början.⁴³ Även tillväxten i antalet hemmansbruk 1715—48 måste delvis betraktas som en återhämtning från förhållandena under krigsåren. Återupptagandet av ödeshemman förklarar en del av denna tillväxt. Uppgången bör väsentligen ha legat på tiden fram till 1730-talets mitt.

15-årsperioden 1748—63 kännetecknas allmänt av en exceptionellt stor ökning: i hela området växer antalet hemmansbruk med 8 %. Men denna utveckling bryts och vänds i sin motsats. Perioden 1763—78 — som inrymmer dels deflationskrisen under 1760-talets andra hälft, dels missväxtåren i början av 1770-talet — medför en allmän och kraftig minskning av antalet hemmansbruk. Tiden från 1778 till 1813 präglas med få undantag av fortsatt minskning eller stagnation. På så sätt begränsar sig nettoökningen av antalet hemmansbruk i området från 1748 till 1813 till 3 %.

Det ligger nära till hands att jämföra denna utveckling med tillgängliga data för länets befolkningsutveckling. Från 1720 till 1763 steg befolkningen i Skaraborgs län med 34 %, medan antalet hemmansbruk i de fyra fögderierna från 1715 till 1763 växte med 18 %. Från 1763 till 1810 begränsade sig länets befolkningsökning till 24 %. Men antalet hemmansbruk i de fyra fögderierna minskade 1763—1813 med 5 %.⁴⁴

⁴² Ovan, s. 138—9.

⁴³ För 5-årsperioden 1713—17 var den mantalskrivna befolkningen i de 4 fögderierna 10 % lägre än 1695—99; den sistnämnda periodens siffror återuppnåddes först 1729—33.

⁴⁴ I absoluta tal:

Länets befolkning	Hemmansbruk i 4 fögderier
1720: 82 478	1715: 9 702
1763: 110 581	1763: 11 445
1810: 135 489	1813: 10 908 (10 966)

För befolkningssiffrorna: Heckscher, E. F., Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början (1720—1750), i: *Heckscher, Ekonomisk-historiska studier*, s. 276 tab. V; *Historisk statistik*, 1, tab. 5, s. 49. Våra siffror för hemmansbruken inkluderar dock inte Vadsbo härad och fögderi, som

I tab. V: 3 framträder också markanta skillnader mellan områdets olika delar. Bland fögderierna intar Läckö en särställning. Här är uppgången i antalet hemmansbruk till år 1763 avsevärt svagare och nedgången efter år 1763 starkare än i de övriga fögderierna. Medan Skara fögderi och Falbygden intar en mellanställning, är de expansiva tendenserna framträdande i de östliga skogsbygderna, i Kåkindes härad av Højentorps fögderi och i Vartofta härads skogsbygd. I den mån antalet hemmansbruk uppvisar någon tendens till förnyad ökning efter år 1778, är denna tendens begränsad till skogsbygdspreglade härader.

6. Hemmansbruk och jordnatur

Förändringarna i det totala antalet hemmansbruk är nettoresultatet av å ena sidan delningar, å andra sidan sammanläggningar av brukningsdelar på den mantalssatta jorden. Det finns skäl att anta att dessa faktorer verkade med olika styrka — absolut och relativt — beroende på ägarförhållandena.

Redan Wohlin menade att frälsejordens omfattning verkade återhållande på hemmansklyvningen. Han anförde flera argument för att det skulle vara så. Klyvningar kunde medföra kostnader för ägaren samtidigt som de i allmänhet gav mindre säkerhet för landboprestationernas behöriga utgörande. Frälsejordens ränteägare kunde bättre än kronan

år 1748 enligt Olander hade 3 410 brukningsdelar och år 1813 enligt Wohlin 4 065 hemmansdelar. Stegringen för Vadsbo 1748—1813 skulle alltså enligt Olander och Wohlin vara 19 %. En sådan ökning framträder i vårt material endast för Vartofta h:ds skogsbygd — men Vadsbo i sin helhet var knappast lika utpräglad skogsbygd.

Låt oss emellertid "väga mot hypotesen" och anta, att Vadsbo såväl 1715 som 1763 hade 3 410 hemmansbruk (Olanders siffra för år 1748), samt att Wohlins siffra för 1813 är korrekt! Antalet hemmansbruk antas alltså i Vadsbo oförändrat 1715—1763, och hela den av Olanders och Wohlins siffror antydda 19 %:iga stegringen läggs på tiden efter 1763. Totalsiffrorna för länets hemmansbruk absolut och i procent av länets befolkning bleve då:

1715 (1720):	13 112	15,9 %
1763:	14 855	13,4 %
1813 (1810):	14 973	11,0 %

Vi får ändå en snabbare minskning av hemmansbrukarnas andel av totalbefolkningen 1763—1813 (18 %) än 1715—63 (16 %).

bevaka sina intressen, förhindra den med böndernas arvsregler förbundna tendensen till klyvning att göra sig gällande och upprätthålla en privilegierad arvsföljd enligt majorats- eller minoratsprincip när det gällde besittningsrätten till landbohemman. När det gällde att demonstrera det faktiska sambandet nöjde sig Wohlin med att häradsvis sammanställa dels frälsejordens procentuella andel av den skattlagda jorden, dels "hemmansdelarnas" procentuella fördelning på mindre mantalsstorlekar.⁴⁵ Eftersom hemmansdelräkningen är särskilt missvisande på frälsejorden, är denna sammanställning av begränsat värde. Olander ansåg sig kunna bekräfta Wohlins antagande genom att visa att brukningsdelarna på frälsejorden år 1748 i allmänhet var större efter mantalet än på skatte- och kronojorden.⁴⁶ Denna momentana skillnad säger emellertid ingenting om hemmansklyvningen som process. I en översiktlig diskussion av jordbesittningsförhållanden, hemmansklyvning och demografisk utveckling under 1800-talet har sedan G. Utterström anknutit till Wohlins synpunkter.⁴⁷ Även här är det dock Wohlins hemmansdelstatistik, som bildar underlaget.

För 1700-talet gäller att man vid en jämförelse mellan utvecklingen av antalet hemmansbruk på olika kategorier jord måste använda den rent kamerala indelningen i jordnaturer. Men då bör det också framhållas att de olika jordnaturerna inte representerar kategorier med helt enhetliga ägar- och brukningsförhållanden. Skatte- och kronojord ägdes och/eller brukades inte enbart av bönder. Gods- eller storgårdsbildningar blev efter hand möjliga och vanligare också på den opriviligierade jorden. Men därtill kommer att skatte- och kronojorden också inrymde privilegierade jordkategorier av olika digniteter: i första hand s.k. berustade säterier eller säterirusthåll, prästgårdar och andra boställen, i andra hand vanliga rusthåll och gästgiverier. All frälsejord ägdes å andra sidan inte av ståndspersoner. En del frälsehemman övergick efter hand i bönders ägo. Den väsentliga skiljelinjen inom frälsejorden går emellertid från början mellan å ena sidan frälsesäterierna, vilka i regel men inte alltid utgjorde ägarens "domänbruk", å andra sidan övriga frälsehemman — "bondefrälsehemman" — som i regel brukades av bönder mot skatt eller ränta.

⁴⁵ Wohlin, *Den svenska jordstyckningspolitiken*, s. 514—19 samt Bil. B.

⁴⁶ Olander, *Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. Scandia 20* (1950), s. 125.

⁴⁷ Utterström, G., *Jordbrukets arbetare I*, s. 11—22.

Uppställningen av jordeböcker och mantalslängder gör det åtminstone möjligt att skilja ut frälsesäterier och prästgårdar.⁴⁸ Vi ska därför arbeta med följande kategorier jord: (1) frälsesäterier och prästgårdar, (2) övrig skatte- och kronojord, (3) övrig frälsejord.

Det bevillningspliktiga mantalets fördelning på dessa tre kategorier genomgår under 1700-talet så små förändringar att de för områden av ett fögderis storlek helt kan lämnas därhän.⁴⁹ Däremot förändras radikalt skatte- resp. kronojordens relativa omfattning. Genom skatteköp överfördes från 1715 till frihetstidens slut drygt 500 mantal i de fyra fögderierna från krono till skatte. Det ursprungliga kronomantalet minskade därigenom med drygt 35 %, medan skattemantalet växte med 2/3. Men skatteköpen var ojämnt fördelade. Nästan 2/3 av det under denna period skatteköpta mantalet föll på Höjentorps och Vartofta fögderier. Skatteköpens omfattning i olika områden betingades naturligtvis delvis av utbudet, dvs. den för försäljning tillgängliga kronojordens relativa omfattning, som också var exceptionellt hög i Höjentorp och Vartofta. På samma sätt svarade i Läckö fögderi en låg andel kronojord mot fåtaliga skatteköp. Skatteköpen kom alltså att delvis utjämna de ursprungligen stora skillnaderna i skattejordens relativa omfattning mellan de olika fögderierna.⁵⁰

⁴⁸ I kategorin prästgårdar har också inräknats kapellansboställena, däremot inte präststommarna. I 1700-talets jordeböcker och mantalslängder placerades regelbundet frälsesäterier, prästgårdar och kapellansboställen sist i varje socken.

⁴⁹ I de olika områdena fördelar sig mantalet procentuellt på resp. kategori enligt följande:

	Frälsesäterier o. prästgårdar	Övrigt skatte o. krono	Övrigt frälse
Läckö	13	51	36
Skara	10	59	31
Höjentorp	11	61	27
Vartofta	12	60	28
4 fögderier	12	57	31

⁵⁰ År 1715 varierade skattejordens andel av det totala mantalet mellan 30 % — i Läckö fögderi — och 15—16 % — i Vartofta och Höjentorps fögderier. År 1778 varierade samma andel mellan 37 % för Läckö och 33 % för Skara fögderi.

Tab. V: 4. *Hemmansbruk på olika jordnaturer i 4 fögderier av Skaraborgs län åren 1715, 1748, 1763, 1778 och 1813. Relativa tal (1748 = 100).*

	1715	1748	1763	1778	1813
Läckö fögderi:					
Frälsesät. o. prästg.	100	100	91	80	74
Övr. skatte o. krono	96	100	107	102	103 (105)
Övr. frälse	94	100	101	94	85
Skara fögderi:					
Frälsesät. o. prästg.	110	100	93	86	84
Övr. skatte o. krono	91	100	110	108	109
Övr. frälse	97	100	105	100	94
Höjentorps fögderi:					
Frälsesät. o. prästg.	115	100	107	95	85
Övr. skatte o. krono	82	100	112	110	108
Övr. frälse	89	100	108	105	97
Vartofta fögderi:					
Frälsesät. o. prästg.	125	100	100	93	90
Övr. skatte o. krono	86	100	112	111	120 (122)
Övr. frälse	92	100	109	107	97
4 fögderier:					
Frälsesät. o. prästg.	110	100	97	87	81
Övr. skatte o. krono	89	100	110	108	110 (111)
Övr. frälse	93	100	105	100	92

Källor: Se tab. V: 3.

Anm.: För siffror inom parentes för år 1813, se anm. till tab. V: 3.

I tab. V: 4 redovisas utvecklingen av antalet hemmansbruk på de tre olika kategorierna jord under 1700-talet.

På frälsesäteri- och prästhemmansjorden är utvecklingen entydig och ensriktad: antalet hemmansbruk sjunker markant under hela perioden. Det är utvecklingen på säterijorden som präglar siffrorna: den var efter mantalet 3 1/2 gånger så stor som prästhemmansjorden. Det förelåg en tydlig och genomgående tendens till sammanslagning av brukningsdelar på säterijorden. Många säterier, som till en början brukades helt eller delvis av flera åboende bönder, konsoliderades till ett eller färre bruk.

På den övriga jorden steg antalet hemmansbruk fram till år 1763. Men tillväxten var genomgående väsentligt svagare på frälse- än på

skatte- och kronojorden. Den allmänna minskningen av antalet hemmansbruk 1763—78 träffar å andra sidan frälsejorden genomgående hårdare. Efter 1778 tar utvecklingen av antalet hemmansbruk klart olika riktningar på de båda kategorierna. På skatte- och kronojorden framträder en svag tendens till förnyad ökning. På frälsejorden fortsätter antalet hemmansbruk att minska kraftigt.

Under hela perioden 1715—1813 växer antalet hemmansbruk på skatte- och kronojord utom prästhemman med 23 %, medan det på frälsejord utom säterier minskar med 1 %. Relativa skillnader i utvecklingen framträder för samtliga delperioder men med växlande skärpa. Antalet hemmansbruk på den förra kategorin i relation till antalet hemmansbruk på den senare förändras enligt följande:

	1715	1748	1763	1778	1813
Ökning i %	1,97	2,06	2,16	2,21	2,45
	5	5	2	11	

Den accelererade ökningen av det relativa antalet hemmansbruk på skatte- och kronojorden under 15-årsperioden 1748—63 är inte så svår att förklara. 1747 års förordning om friare hemmansklyvning innebar en förändring av de juridiska betingelserna, som endast gällde skatte- och kronojord. Samtidigt bör 1750-talets skördar, befolknings- och prisutveckling ha underlättat hemmansklyvningen. Men för perioden 1778—1813 gäller inga förändrade juridiska villkor, konjunkturbilden är splittrad och tendensen till hemmansklyvning på skatte- och kronojord ganska svag. Den starka relativa ökningen av antalet hemmansbruk på skatte- och kronojord beror under denna period nästan enbart på den kraftiga absoluta minskningen av antalet hemmansbruk på frälsejorden.⁵¹ Det är då rimligt att anta att nya faktorer här gör sig gällande på dispositionen av frälsejorden, nämligen en förstärkt tendens till sammanläggning och inläggning under huvudgård av hemman och hemmansdelar på "bondefrälsejorden".

För säkerhets skull upprepas här, att förändringarna i antalet hemmansbruk alltid är nettoresultatet av varandra motverkande faktorer.

⁵¹ I absoluta tal minskade antalet hemmansbruk på frälsejord utom säterier i de 4 fögderierna med 153 1763—78 och med 271 1778—1813.

Tab. V: 5. Hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek på (a) skatte- och kronojord utom prästgårdar, (b) frälsejord utom säterier, i 4 fögderier av Skaraborgs län åren 1715, 1748, 1763, 1778 och 1813. Mantal per hemmansbruk.

	1715	1748	1763	1778	1813
Läckö fögderi					
(a)	0,30	0,28	0,26	0,27	0,27
(b)	0,34	0,32	0,32	0,34	0,38
Skara fögderi					
(a)	0,34	0,32	0,29	0,30	0,29
(b)	0,38	0,36	0,34	0,35	0,38
Höjentorps fögderi					
(a)	0,41	0,34	0,30	0,31	0,31
(b)	0,40	0,37	0,34	0,35	0,38
Vartofta fögderi					
(a)	0,36	0,32	0,29	0,29	0,27
(b)	0,38	0,36	0,33	0,34	0,37
4 fögderier					
(a)	0,35	0,31	0,28	0,29	0,29
(b)	0,37	0,35	0,33	0,35	0,38

Källor: Se tab. V: 3.

Det förekom utan tvivel hemmansklyvningar också på frälsejorden vid 1700-talets slut, men de överväldigades då av den motverkande tendensen till sammanläggning. Detta framstår emellertid som en ny situation, som efter år 1778 kraftigt ökar skillnaden i utveckling på de båda jordnaturerna. Den *skapar* däremot inte denna skillnad. Skillnaden finns där förut och präglar 1700-talsutvecklingen i dess helhet. Ett rimligt antagande är då också att tendensen till hemmansklyvning i och för sig var svagare på frälse- än på skatte- och kronojorden.

Av tab. V: 5. framgår att hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek redan vid 1700-talets början i allmänhet var större på frälse- än på skatte- och kronojord — frälssäterier och prästhemman alltjämt boträknade.⁵² Skillnaden växte naturligtvis under 1700-talet.

⁵² På frälssäterier och prästhemman var hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek givetvis av helt andra dimensioner: i hela området år 1715 0,68 och år 1813 0,93 mantal per bruk.

Tab. V: 6. Hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek på (a) skatte- och kronojord utom prästgårdar, (b) frälsejord utom säterier, i Vartofta härads "skogsbygd" och "falbygd" åren 1715, 1748, 1763, 1778 och 1813. Mantal per hemmansbruk.

	1715	1748	1763	1778	1813
Skogsbygd					
(a)	0,30	0,26	0,22	0,22	0,20
(b)	0,32	0,31	0,30	0,29	0,31
Falbygd					
(a)	0,42	0,38	0,36	0,37	0,35
(b)	0,43	0,40	0,37	0,38	0,42

Källor: Se tab. V: 3.

Å andra sidan visar tab. V: 5 en påfallande tendens till utjämning av regionala skillnader i hemmansbrukens mantalsstorlek under 1700-talet. Läckö fögderi med de efter mantalet minsta hemmansbruken år 1715 uppvisar den svagaste ökningen av antalet hemmansbruk och därmed den svagaste minskningen av hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek. Höjentorps och Vartofta fögderier med de efter mantalet största hemmansbruken år 1715 har i sin tur den största ökningen av antalet hemmansbruk och den kraftigaste minskningen av hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek.

Bilden av den regionala utvecklingen i tab. V: 5 är dock alltför för- enklad genom redovisningen fögderivis. Speciella skillnader rådde mellan skogsbygd och slättbygd i framför allt Höjentorps och Vartofta fögderier. De illustreras väl av siffrorna för Vartofta härad.

Det framgår klart, att skogsbygden redan år 1715 hade efter mantalet mindre hemmansbruk än falbygden men likväl en snabbare tillväxt av antalet hemmansbruk, så att initialskillnaderna i hemmansbrukens genomsnittliga mantalsstorlek tenderade att växa. Liknande skillnader framträder vid en jämförelse mellan å ena sidan Kåkindes härad, å andra sidan Valle och Gudhems härad i Höjentorps fögderi.

Ytterligare diskussion av hemmansbrukens mantalsstorlek måste anstå. Den kräver data rörande mantalets reala storlek i olika områden och på olika jordnaturer.

7. Sammanfattning

Fram till 1700-talets mitt vilade den mot hemmansklyvning restriktiva lagstiftningen som ett tryck på ägarna av skattejord att genom köp från eller utlösning av medarvingar och andra förvärva jord upp till det $1/4$ mantal i en jordeboksenhet, vilket konstituerade besuttenhet.⁵³ Som obesuttna kunde de tvingas att själva ta lösen av eventuellt oskyld man, som ägde större del i samma jordeboksenhet. År 1747 förändrades lagstiftningen. Hemman eller jordeboksenheter fick nu klyvas allteftersom de efter prövning bedömdes kunna tåla och uppodlas. Kravet på besuttenhet kvarstod. Men det var inte längre fixerat kameralt till viss kvotdel av mantalet, inte heller bundet till särskild jordeboksenhet.

Begreppet hemmansklyvning kan visserligen fattas rent kameralt, men i regel har det förknippats med en reell process: en fortskridande delning av gårdar eller brukningsenheter, förbunden i oviss utsträckning med nyodling eller annan förstärkning av brukningsdelarnas produktiva resurser. Denna process framträder dels som en ökning av antalet hemmansbruk, dels — sedan mantalet vid 1600-talets slut fixerats — som en minskning av hemmansbrukens mantalsstorlek. Att koncentrera uppmärksamheten på förändringarna i antalet hemmansbruk har två fördelar. Hemmansbrukens mantalsstorlek är ju bara kvoten av det i huvudsak oföränderliga mantalet och antalet hemmansbruk. I brist på hållpunkter för en bedömning av mantalets reala storlek och enhetlighet är denna kvot ett onödigt komplicerat uttryck, som kan ge vilseledande associationer, och som det alltså tillsvidare finns skäl att bortse från. Viktigare är emellertid att en beräkning av antalet hemmansbruk både tvingar till och möjliggör en frigörelse från det kamerala begreppet ”hemmansdel”, del i jordeboksenhet. Framför allt under 1700-talets senare del kom allt fler hemmansbruk att bildas av delar av *olika* jordeboksenheter, *delvis* som en nödvändig konsekvens av den fortskridande uppdelningen *inom* jordeboksenheterna. Men en praktisk förutsättning för att i beräkningar för större områden kunna ta hänsyn till detta är att man avstår från att beräkna de enskilda hemmansbrukens mantalsstorlekar, vilket skulle kräva tidsödande identifieringar. Däremot är det praktiskt möjligt att beräkna antalet hemmansbruk och studera för-

⁵³ Noga uttryckt: jord upp till hel jordeboksenhet eller $1/4$ mantal i jordeboksenhet större än $1/4$ mantal. Jfr ovan, s. 170—1.

ändringarna i antalet hemmansbruk över tiden. Två saker bör därvid hållas i minnet. Förändringarna i antalet hemmansbruk är nettoresultatet av delningar och sammanslagningar av brukningsenheter. Förändringarna i antalet hemmansbruk beledsagades av förändringar i antalet andra, icke mantalssatta brukningsenheter — torp, intäkter, undantag etc. — som visserligen socialt och juridiskt var skilda från hemmansbruken men som i likhet med dem tog resurser i anspråk för jordbruksproduktion.

Hur förändrades antalet hemmansbruk under 1700-talet? Nils Wohlin, som för 1800-talet sammanställde den välkända hemmansdelstatistiken, nöjde sig för 1700-talets vidkommande med överslagsberäkningar på grundval av ståndsstatisiken. Dessa förde honom till slutsatsen, att antalet hemmansbruk i hela Sverige 1751—1810 skulle ha ökat med minst 14, sannolikt 17—22 % — siffror som Heckscher sedan på basis av Wohlins egna grundmaterial korrigerade till 10 resp. 13—18 %.⁵⁴ För Skaraborgs län skulle motsvarande beräkningar ge en ökning av antalet hemmansbruk 1751—1810 med "minst" 17, "sannolikt" 18—25 %.⁵⁵ Först Olanders beräkningar av antalet brukningsdelar i Värmlands och Skaraborgs län år 1748 gav hållpunkter från 1700-talet, som var oberoende av ståndsstatisiken. När Olanders siffror jämfördes med antalet hemmansdelar enligt Wohlin, framträdde en ökning 1748—1810(1813) med 28 % i Värmland och 13 % i Skaraborgs län.⁵⁶

Den här redovisade undersökningen visar, att tillväxten av antalet hemmansbruk i ca 3/4 av Skaraborgs län var väsentligt svagare: den begränsade sig 1748—1813 till 3 %. Sannolikt var den mycket starkare

⁵⁴ *Wohlin, N.*, Den svenska jordstyckningspolitiken, s. 554—58; *Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia. II: 1, s. 265 med anm.

⁵⁵ Wohlins "minst"-beräkning jämför antalet manliga seminarer 1751 med antalet bönder på egna och andras hemman (inom kategorin "män av allmogeklassen") 1810. För den "sannolika" beräkningen lägger han år 1810 till skärbönder och fiskare (likaså "män av allmogeklassen"), alternativt även änkor med hushåll och gårdsskötsel. Logiken i denna komplettering kan diskuteras.

För Skaraborgs län redovisar ståndsstatisiken år 1751 11 439 manliga seminarer, år 1810 13 421 bönder på egna och andras hemman, 100 skärbönder och fiskare samt 733 änkor med hushåll och gårdsskötsel. — *Wohlin, N.*, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900, s. 150, 196—7. En likartad beräkning för Värmlands och Örebro län ger en förbluffande låg ökning 1751—1810: "minst" 9, "sannolikt" 14 %.

⁵⁶ *Utterström, G.*, Jordbrukets arbetare, s. 13 f.

i den återstående fjärdedelen av länet — det mer skogsbygdspräglade Vadsbo härad — men för länet som helhet kan den inte ha överstigit 7 %.⁵⁷ Det är Wohlins siffror för antalet hemmansdelar 1810 (1813) som inte bär. De överstiger väsentligt det verkliga antalet hemmansbruk, dels därför att Wohlin räknade ägoenheter och inte brukningsdelar, dels därför att han räknade varje jordeboksenhet för sig.

I det undersökta området steg antalet hemmansbruk 1715—48 med 9 % och 1748—63 med 8 %. Men 1763—78 sjönk antalet med 3 % och 1778—1813 med ytterligare 1 %. Den accelererade tillväxten efter 1748 bryts — kanske vid 1760-talets mitt — och följs av nedgång och stagnation.⁵⁸

Utvecklingen i stort präglas givetvis av vad som hände på den av bönder brukade jorden — här grovt identifierad med skatte- och kronojord utom prästhemman och frälsejord utom säterier. Inom hela denna kategori framträder emellertid före 1778 tydliga temposkillnader i utvecklingen av antalet hemmansbruk på å ena sidan skatte- och krono-, å andra sidan frälsejord: på frälsejorden är tillväxten fram till år 1763 svagare och nedgången efter 1763 starkare. Tiden 1778—1813 åter präglas av en svag tendens till återhämtning på skatte- och kronojord men fortsatt nedgång på frälsejorden. Antalet hemmansbruk på skatte- och kronojord i relation till antalet på frälsejord stiger alltså hela tiden, mest markant 1748—63 — efter 1747 års förordning om friare hemmansklyvning på skatte- och kronojord — och 1778—1813. Tendensen till hemmansklyvning bör i allmänhet ha varit svagare på frälsejorden, men efter 1778 tillkommer en förstärkt tendens till inläggning av frälsehemman under huvudgårdar.

Frälsesäterier och prästhemman har studerats för sig. De företer också en avvikande bild: antalet hemmansbruk sjunker hela tiden.

⁵⁷ Antalet hemmansbruk i länet: 1748: 14 050; 1813 15 000. Se ovan, tab. V: 2 samt not 33. Den rimligare siffran för länet 1813 — 14 700 — ger en ökning 1748—1813 med mindre än 5 %.

⁵⁸ Enligt ständsstatistiken stiger antalet manliga seminarier i Skaraborgs län från 1751 till 1766 med 13,5 % för att sedan sjunka 1766—72 med 6,5 %. Åren 1775 och 1805 ändrades formulären och klassifikationen. Men varken i sifferserien för Skara stift 1775—90 eller i den för länet 1795—1810 framträder någon tendens till ökning av ”manliga huvudpersoner av hemmansägar- och hemmansbrukarklassen”. *Wohlin, N.*, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900, s. 150—1, 272—78.

I det undersökta området intar Läckö fögderi en särställning. Här var hemmansbruken år 1715 *efter mantal* väsentligt mindre än i de övriga områdena, här är också tillväxten i antalet hemmansbruk svagare och nedgången starkare. Fögderiet har år 1813 något färre hemmansbruk än hundra år tidigare. Kontraster erbjuder framför allt de östliga skogsbygderna i Kåkind och Vartofta härad, där tendensen är expansiv även i slutet av 1700-talet.

Kap. VI

MANTAL, UTSÄDE OCH ODLINGSSYSTEM VID 1700-TALETS MITT

1. Mantal och delningsgrund

Jordeboksmantalets äldre historia har många oklara punkter.¹ I senmedeltidens och 1500-talets källor är begreppet mantal inte entydigt. Det mantal, som så småningom — från omkring år 1630 — trängde in i jordeböckerna, tycks från början ha angett skatteunderlaget för den relativt lätta kungsfodringen och för tillfälliga gårdar och hjälpskatter, där skattedragarnas bärkraft kunde graderas mycket grovt. Den ursprungliga indelningen i hela och halva bönder kompletterades med fjärdedels och åttondels allteftersom deltagandet i gårderna utsträcktes till smärre brukningsenheter, torp och nyanläggningar. Men det dominerande draget i beskattningens historia fram emot 1600-talets mitt är att de efter detta mantal utgående tillfälliga gårderna och bevillningarna förvandlades till stående skatter med ständigt växande relativ tyngd i förhållande till den gamla huvudskatten. Därmed blev en större differentiering av normen för dessa nya jordskatter nödvändig. Jordeboksenheterna blir inte bara hela, halva, fjärdedels och åttondels mantal utan också $3/4$, $5/8$, $5/16$, $3/8$ och $3/16$ mantal. När, i vilken omfattning och efter vilka principer denna differentiering skett är alltjämt oklart; till stor del bör den ha tagit formen av förmedlingar, av nedsättningar i mantalet och eventuellt i övrig skatt. Det har antagits, att mantalet vid förmedlingar och annan skattläggning dels anpassades till hemmanets jordatal eller huvudränta, dels åsattes hemmanet genom jämförelser med andra hemman, dels fastställdes genom revning eller uppmätning — s.k. metodisk skattläggning. Kammarkollegium gav år 1755 uttryck åt den uppfattningen att förmedlingar och annan mantalssätt-

¹ För det följande, se *Thulin, G.*, Om mantalet 1, s. 24—65; *Thomson, A.*, Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809—1866 1, s. 18—33; *Dovring, F.*, De stående skatterna på jord 1400—1600, s. 103 ff., 118.

ning hade påverkats av bl.a. följande mer eller mindre irrelevanta faktorer: godtyckligheter i skatter och besvär, oredor i jordmätningen, olika villkor för olika jordnaturer, olikheter i åbornas välmåga, avsaknaden av skattläggningsmetoder, oklarheter och ofullständigheter i de gällande skattläggningsmetoderna, fysiska förändringar av mer eller mindre tillfällig karaktär.²

Mantalet var en numerisk norm för jordskatter. Det innebär inte att hela skatten av ett hemman var proportionell mot dess mantal. Oberoende av mantalet utgick större delen av den s.k. jordeboksräntan, som var äldre än mantalssättningen, liksom tionden, såväl krono- som präst- eller tertialtionden. Däremot normerade mantalet inte bara den del av grundskatten, som kallades mantalsränta, utan också ofta bevillningen och flertalet av s.k. allmänna besvär.

Var mantalet mer än så? Var det också i någon mening en norm för vad hemmanet hade rätt att förfoga över i reala tillgångar såsom åker och äng, skog och utmark? Till en del var detta en öppen fråga ännu vid 1700-talets mitt. Ingen hävdade naturligtvis att det i jordeboken fixerade mantalet gav rätt till samma areal av åker, äng eller annan mark i olika län, olika härader, olika socknar eller olika byar. Och om en sådan ståndpunkt fanns, så fördes den aldrig till torgs, eftersom en omfördelning av jord mellan olika byar aldrig aktualiserades. Däremot kunde jorden omfördelas mellan hemmanen i en och samma by, och en sådan omfördelning blev en näraliggande möjlighet när byar skulle genomgå storskifte. Inför storskiftet blev därför "delningsgrunden" eller den rätta normen för ägoinnehavet i byn en stridsfråga i de områden, vilka — liksom Skaraborgs län — saknade ett allmänt erkänt byamål. I denna strid spelade också mantalet en roll, som indirekt belyser samtida ståndpunkter och intressen.

Vid delning av förut oskiftad mark — skog och utmark — kom mantalet att i kraft av sin generella förekomst bli den fastställda delningsgrunden i områden, där byamål saknades. Kungl. brev och förordningar, vilka föreskrev att en förmedling inte fick minska det förmedlade hemmanets — och inte öka de övriga hemmanens — rättigheter i skog och utmark, tolkades därhän, att det gamla, oförmedlade mantalet, alltså

² Kammarkollegiums memorial om storskifte och delningsgrund 17/6 1756, bland kammarutskottets handlingar vid 1755—56 års riksdag. Frihetstidens utskotts-handlingar vol. 3096. RA.

mantalet före de i jordebokens marginal noterade förmedlingarna, blev normen vid sådana delningar.³

När det gällde grunden för delning av inägor framträdde däremot svårigheter och meningsskiljaktigheter redan i lagkommissionens förarbeten till en ny lag på 1690-talet. Svårigheterna kom till uttryck i den frikostiga formuleringen i 1734 års lag:

Tomt skall delas till varje gård i byn, efter öre och örtug, pund eller tunneränta, eller hemmantal, allt som varje landsorts gamla sed är att räkna och mäta, eller framdeles stadgas kan.⁴

Redan inför riksdagsbehandlingen hade lantmäteriet gjort framställning om mer preciserade bestämmelser om grunden för delning av inägor, där byamål saknades. Därvid framhölls, dels att inägor — till skillnad från skog och utmark — ibland delades efter den förmedlade räntan, dels att domstolarna företrädde varierande ståndpunkter i frågan om delningsgrunden.⁵

En förnyad framställning — nu till lagkommissionen — gjordes 1748 av dåvarande lantmäteridirektören J. Faggot. Den stödde sig på ett memorial av lantmätaren i Skaraborgs län Sven Leffler. Leffler påyrkade delning även av inägor efter det oförmedlade mantalet. Till mantalets förmån talade att det i jordeböckerna förekom generellt: frälsehemman hade i jordeböckerna ingen ränta men alltid mantal. Till förmån för det oförmedlade i stället för det förmedlade mantalet anfördes rent skattepolitiska argument. Leffler förutsatte, att ett förmedlat hemman genom delning efter förmedlat mantal eller ränta skulle förlora inägor till andra, oförmedlade hemman i byn. Därmed skulle dess skattekraft undergrävas och ytterligare förmedlingar framtingas. Samtidigt hoppades han, att förmedlade hemman genom delning efter oförmedlat mantal skulle återfå gamla ägor, ”som på ett eller annat sätt dem kunnat frångå”, och därmed kunna återgå till sin gamla ränta.⁶ Tillsammansantagna bevisade dessa båda argument tydligen för mycket.

³ Thulin, G., Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen, s. 196 ff., 203 f., 270.

⁴ Thulin, a.a., s. 76—78.

⁵ Lantmäteridir. J. Nordencreutz' memorial till Riksens ständer 11/2 1731, i avskrift i: Angående delning i by. RK 103. Kam.-koll. arkiv.

⁶ Lantmätaren i Skaraborgs län Sven Lefflers memorial till lantmäteridirektören 24/2 1746 samt lantmäteridir. J. Faggots memorial till lagkommissionen 19/11 1748, båda i avskrifter i: Angående delning i by. RK 103. Kam.-koll. arkiv.

Om ett förmedlat hemman genom delning efter förmedlat mantal skulle förlora inägor till de oförmedlade, så var det före delningen lindrigare beskattat i förhållande till sina innehavda inägor; om det dessutom genom delning efter oförmedlat mantal skulle vinna inägor från de oförmedlade, så skulle skattetrycket därmed öka på de redan förut hårdare beskattade hemmanen.

På begäran av lagkommissionen utsände kammarkollegium år 1749 en rundfråga till landshövdingar, lagmän och häradshövdingar i länen angående delningsgrunden. I Skaraborgs län anslöt sig tre av fyra domare samt landshövdingen till ståndpunkten att det oförmedlade mantalet var den rätta delningsgrunden. Argumenten var dock delvis andra. Man påstod nu inte, att förmedlade hemman faktiskt innehade mer inägor per förmedlat mantal än de oförmedlade, och att de därför genom delning efter förmedlat mantal skulle förlora inägor till de senare. Däremot hävdade man — och naturligtvis på goda grunder — att de förmedlade hemmanen faktiskt innehade mindre inägor per oförmedlat mantal än de oförmedlade, och att de alltså genom delning efter oförmedlat mantal skulle vinna inägor från de senare. Till stöd för en sådan omfördelning av jorden efter det oförmedlade mantalet anfördes den avancerade ståndpunkten, att det gamla mantalet i Skaraborgs län vore lika gammalt som öreslandet i Uppland, att det åsatts hemmanen vid eller omedelbart efter byalagens ursprungliga delning, att det alltjämt läte sig ungefärligen avläsas i tomternas inbördes storlek, och att varje annan delningsgrund skulle innebära en kränkning av de första uppodlarnas rätt, vilken icke borde kunna beskäras av aldrig så lång hävd. Till detta lades det fiskala argumentet: de förmedlade hemmanen kunde efter att ha "återfått" sina inägor ånyo upphöjas till sin gamla ränta. Gentemot eventuella invändningar från skatterättsägarna, att de köpt sina hemman med dessas faktiskt innehavda ägor, framhöll man, att köpebrevet aldrig lydde på visst utsäde eller höslag utan på visst hemmantal och på de ägor, som med rätta hörde därtill. Ägarna av från kronan skatteköpta hemman skulle f.ö. snart ge sig till tåls, om de erbjöds att återta sin erlagda skatteköpsskilling på villkor att skatterätten sedan såldes till högstbjudande på auktion.⁷

⁷ Oförgrifliga tankar av lagman J. Braunerhielm och häradshövding Eric Lundin 3/9 1750, med anslutning av häradshövding A. Kruskopf 28/4 1751 och av landshövding G. Falkenberg 15/8 1751, bland "Svar från Skaraborg" i: Angående delning i by. RK 103. Kam.-koll. arkiv. — Från denna manifestation avskiljde

Tab. VI: 1. *Förmedlingarna i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier. Mantal och procent av oförmedlat mantal.*

Fögderi	Oförmedlat mantal i 1715 års jb	Bevillningspliktigt mantal 1748	Förmedlingar	
			Mantal	Procent av oförmedlat mantal
Läckö	1 203	1 020	183	15
Skara	1 146	930	216	19
Höjentorp	1 155	879	276	24
Vartofta	1 200	839	361	30
4 fögderier	4 704	3 668	1 036	22

Källor: Jordeböcker 1715—19. Mantals- och bevillningslängder 1748. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Något måste — som bakgrund till denna diskussion — sägas om de i jordeböckerna registrerade förmedlingarnas omfattning. 1715 års jordeböcker upptog jämlikt den gamla jordeboksmetoden det oförmedlade mantalet i hemmantalskolumnen och noterade förmedlingarna endast i marginalen; mantalssumman här ger alltså det gamla oförmedlade mantalet så långt detta var känt. Enligt den nya jordeboksmetoden uppfördes det förmedlade mantalet i hemmantalskolumnen men endast såvida förmedlingen godkännts av kammarkollegium; andra provisoriska förmedlingar behandlades efter den gamla metoden. Det förmedlade mantalet efter samtliga förmedlingar intill 1700-talets mitt framgår därför bättre ur mantals- och bevillningslängdernas uppgifter om det bevillningspliktiga mantalet än ur jordeböcker från samma tid.⁸

Beräkningen i tab. VI: 1 innebär en liten överskattning: den inrymmer bland förmedlingarna också det visserligen lilla antalet ödes-, inlagda och raserade hemman. Förmedlingarna fördelade sig ojämnt med ungefär dubbelt så mycket i mantal och procent i Vartofta som i Läckö fögderi.

Förmedlingarna fördelade sig emellertid ojämnt också på de olika jordnaturerna. Nästan inga gamla skattehemman var förmedlade. Också

sig häradsförmyndaren Reuter-crona i sitt yttrande 25/6 1751, a.a. Han förordade i stället delning efter nuvarande ränta.

⁸ Jfr ovan, kap. V s. 170, n. 23.

på säterijorden var förmedlingarna obetydliga. På hela frälsejorden uppgick förmedlingarna 1712—15 till ca 17 % av det oförmedlade mantalet. Med dessa utgångspunkter och utifrån mantalets fördelning på olika jordnaturer omkring år 1700 kan följande överslagsberäkning göras av förmedlingsprocenten på olika jordnaturer:⁹

Gammalt skatte	0 %
Krono år 1700	32 %
Skatte + krono	25 %
Säterier	0 %
Övrigt frälse	20 %
Allt frälse	17 %
Totalt	22 %

En delning av inägorna efter oförmedlat mantal vid 1700-talets mitt kan alltså — i här berörda område — sägas ha inneburit följande jämfört med delning efter förmedlat mantal. Hemman, som omkring år 1700 var krono, skulle i genomsnitt ha fått sina jämförelsetal höjda med nästan hälften och vanliga frälsehemman med en tredjedel, medan gamla skattehemman liksom de mindre säterier, som hade sina ägor inom byalag, skulle ha fått oförändrade jämförelsetal. I kravet på delning av inägor efter oförmedlat mantal förenade sig intresset av en höjning av de samlade jordskatterna med många boställsinnehavares och frälseägares önskan om mer jord på i första hand skatteböndernas bekostnad.

År 1757 uttalade Kungl. Maj:t efter flera framstötningar från prästerskapets sida, att "gamla räntan, varmed förstas såväl jordeboks- och mantalsräntan som kronotionden" vore den säkraste jämningsgrunden i Skara stift.¹⁰ Resolutionen upphävdes uttryckligen i 1762 års storskiftes-

⁹ Förmedlingsprocenten på frälsejorden har beräknats efter genomgång av jordeböckerna. Omkring år 1700 var 18 % av mantalet skatte, 42 % krono, och 40 % frälse, ovan s. 120. Av frälsemantalet var 22 % säteri. I beräkningen har förutsetts, att denna fördelning gäller det förmedlade mantalet; vi har alltså bortsett från den lilla ändring av denna fördelning, som senare förmedlingar medförde.

¹⁰ Resolution på prästerskapets allmänna besvär 12/1 1757 § 6. *Utdrag ... /Modée/ VI, s. 4522*. Samma begäran hade prästerna framfört till föregående riksdag: Resolution på prästerskapets allmänna besvär 7/7 1752 § 11. *Utdrag ... /Modée/ V, s. 3254*. I Faggots vid 1751—52 års riksdag framlagda förslag till ny lantmäteriordning, § 17, anges "gamla skatten, bestående av jordeboks- och mantalsränta tillhopa" som byamål i bl.a. hela Västergötland; *Utdrag ... /Modée/ V, s. 3385*.

förordning, vilken i allmänhet hänvisade till i första hand det äldsta byamålet, i andra hand oklandrat innehav.¹¹ År 1762 träffades också en av Kungl. Maj:t fastställd förening mellan riksdagsdeputerade av de fyra stånden från Skaraborgs län angående delningsgrunden i länet. Erfarenheten hade lärt — hette det i föreningen — att varken tomt eller jordeboksränta, ”mycket mindre hemmantalet”, kunde vara någon säker grund vid storskiftesdelning i byalag. Sådana delningsgrunder medförde rubbningar i indelningsverket, trätor och processer och osäkerhet för envar om hans lagfångna egendom. Med hänvisning till att redan 1757 års storskiftesförordning försäkrat undersåtarna om att vid storskiftesdelning få lika mycket jord som de förut haft i tegskifte enades ståndens deputerade om att klanderlös besittning i åker och äng skulle vara Skaraborgs läns delningsgrund.¹²

Delning efter ”gamla räntan”, räntan före eventuella förmedlingar, hade alltså under åren 1757—62 stöd i resolution av Kungl. Maj:t. Men delning efter mantal och ränta, vare sig förmedlad eller oförmedlad, måste praktiskt taget alltid ha inneburit en viss omfördelning av inägorna jämfört med det aktuella innehavet. Någon bör alltså praktiskt taget alltid ha kunnat vinna jord från andra bydelägare genom en sådan delning, och han hade under åren 1757—62 utsikter att kunna framtvinga den genom en begäran om storskifte, där den ägde vitsord som ville dela. Faktiskt var också räntan — dock i regel inte den oförmedlade — delningsgrund vid de storskiften, som verkställdes i Skaraborgs län 1758—61. Hur dessa omfördelningar utföll kan ibland inte avgöras, eftersom någon uppmätning av ägofördelningen före skiftet inte behövde göras vid delning efter räntan. I tre fall är dock tendensen i omfördelningen klar. Öja by i Gudhems härad och Kyrketorps socken storskiftades 1758—59 till åker och äng i enlighet med 1757 års resolution efter den gamla, oförmedlade räntan. Delningen begärdes av ägaren till byns enda frälsehemman, vilket förmedlats från 1/2 till 1/8 mantal, medan åborna på de övriga hemmanen protesterade och förbehöll sig

¹¹ Kungl. Maj:ts förnyade stadga om storskiftesdelning 17/8 1762 § 14. *Utdrag . . . /Modée/ VII*, s. 5386—7.

¹² Kungl. Maj:ts stadfästelse å den förening, som vid sist överståndna riksdag av ståndens deputerade i Skaraborgs län blivit upprättad, angående sättet och grunden, varefter storskiften i berörde län måge verkställas 14/12 1762. *Utdrag . . . /Modée/ VII*, s. 5439—41. Se även *Thulin, G.*, Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen, s. 81—6, 112—5, 287—94.

att få behålla sina gamla ägor.¹³ Storskifte av Toketorps by i Kållands härad och Järpås socken begärdes år 1757 av ägaren till 1/2 mantal frälse — byns enda frälsehemman — samt av åborna på ett skatteköpt hemman om 1/2 förmedlat från 1/1 mantal. Vid delningen 1758 för- enades man om delning efter nuvarande ränta; en begäran från ägaren av ett förmedlat kronorusthåll om delning efter den oförmedlade räntan avsågs av övriga bydelägare. Omfördelningen drabbade fem av byns åtta hemman, som miste tillsammans ca 30 ha åker eller 19 % av sitt tidigare åkerinnehav; bland dem befann sig utom kronorusthållet fyra gamla skattehemman. Frälsehemmanets åkerareal ökades däremot med 13 ha eller 160 % och det skatteköpta hemmanets med 8 ha eller 59 %.¹⁴ Vid storskiftesdelning av Åsaka by i Barne härad och Åsaka socken år 1760 fick det enda förmedlade hemmanet inägor efter sitt tidigare, uppmätta ägoinnehav, medan resten av inägorna fördelades efter räntan mellan 1/1 mantal säteri, 1/1 mantal frälse inom rå och rör, 1/1 mantal prästestom och 1/1 mantal skatterusthåll. Åkern omfördelades därvid till präst- och rå- och rörshemmanets fördel på bekostnad av främst skatte- hemmanet och i mindre mån säteriet.¹⁵

Att mantalet i Skaraborgs län varit det gamla byamålet var naturligtvis en juridisk fiktion. Den äldsta mantalssättningen var en mycket grov uppskattning av hemmanens bärkraft. Genom skattläggningar och förmedlingar blev denna skattning kanske något mer förfinad efter hand, men den processen fortgick under alla omständigheter ojämnt och slumpmässigt. Vid 1700-talets mitt varierade mantalets ägoinnehav inte bara mellan olika områden utan också inom byar och byalag. Lant- mätare, präster, domare och landshövding i länet var helt medvetna om detta. När de anförde mantal eller ränta som den rätta delningsgrunden vid inägor delning i by, så var det just i syfte att uppnå en omfördel-

¹³ S. Kyrketorp 1 a. Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv.

¹⁴ P 105. 22°. Lantmäteristyrelsens arkiv. — Dombok Kållands h:d ST 1757 § 49. GLA. — 1758 års delning överklagades och gjordes om år 1766. Den nya delningen verkställdes efter innehavet före 1758 års delning, vilket då också uppmättes.

¹⁵ Barne-Åsaka 2 b. Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv. — Utöver dessa tre storskiften storskiftades Smetofta by i Kållands härad och Slädene socken år 1760—61 efter ränta — inga förmedlingar fanns — och Naums by i Barne härad och Naums socken år 1760 efter förmedlad ränta. Viste-Levene 45 samt Naum 4 a. Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv. I samtliga fall inräknades i räntan kronotionde.

ning av byarnas inägor. Sådana omfördelningskrav riktade sig i allmänhet särskilt mot skattehemmanen. Det mest långtgående, kravet på delning efter oförmedlat mantal eller ränta, nådde en visserligen kortlivad framgång med Kungl. Maj:ts resolution om delningsgrunden i Skara stift år 1757, vid storskiftenas startpunkt. Vid de första storskiftena delades också inägor efter räntan, men i allmänhet inte den oförmedlade utan den förmedlade. Även så kunde betydande omfördelningar nås på skattehemmanens bekostnad.

I denna mening utgjorde faktiskt mantalet en juridisk grund för ägor, inte bara av oskiftad mark — som under hela 1700-talet delades efter det oförmedlade mantalet — utan fram till år 1762 också av inägor. Först år 1762 erkändes definitivt den oklandrade besittningen av åker och äng.

2. Mantal och utsäde: skattläggningsnormer

Från omkring år 1690 utarbetades på uppmaning av kammarkollegium i flera län s.k. skattläggningsmetoder. Skattläggningsmetoderna sökte normera förhållandet mellan å ena sidan uppmätt ägoinnehav, å andra sidan mantal och ränta. Från Skaraborgs län insände landshövdingen i slutet av år 1690 ett projekt till skattläggningsmetod för länet. Det hade utformats vid konferens med häradshövdingar, kronofogdar, lantmätare och annan landsbetjäning. Det fastställdes av kammarkollegium först år 1784 men användes vid skattläggningar och förmedlingar redan fr.o.m. 1690-talet.¹⁶

Som källor för en bedömning av mantalets genomsnittliga ägoinnehav är skattläggningsmetoderna utan tvivel bräckliga. Det var vid skattläggning eller förmedling av ett relativt begränsat antal hemman som

¹⁶ Underdån. och oförripl. tankar om de fundament, som vederb. landsbetjante i Skaraborgs län tycka böra komma i consideration vid hemmans skattläggningar. 2:a provinskontoret: Skattläggningsmetoder, liggare. Kamm.-koll. arkiv; i avskrift i: Handlingar angående skattläggningsmetoden för Skaraborgs län. Handskriftssaml. B 535. KB. — Projektet inkom till kammarkollegiet 8/12 1690 och hade infordrats i brev av 18/8 samma år; det har alltså utformats under höstmånaderna. I övrigt om skattläggningsmetoderna: *Thurgren, J. A.*, Handbok i svenska skattläggningsverket med tillhörande skattläggningsmetoder, s. 111 ff., 158.

de överhuvud kom till användning. Därtill kommer att deras normer för åker och äng per mantal ibland saknar precision och nästan alltid är försedda med rymliga reservationer. De måste ha lämnat ett stort spelrum åt den enskilda skattläggningens konkreta betingelser och åt skattläggningsmännens personliga omdöme. För mer än ett vagt uttryck för vad som vid en viss tidpunkt ansågs rimligt kan de inte tas. Därvid får man hålla sig till de normer, som hade förutsättningar att fungera någorlunda precist, dvs. normerna för åkerareal eller utsäde.¹⁷

Enligt skattläggningsmetoden för Skaraborgs län skulle till 1/1 mantal räknas antingen 12 à 13 tunnland av god mulljord eller behållen lermylla eller 15 à 16 tunnland av sand-, mager lerjord, ensädes- och sugjord. Det gör 3—4 tunnland per 1/4 mantal. Tunnlandet i skattläggningsmetoden är en arealuppgift: det beräknas till 14 000 kvadrat-alnar efter lantmätaremätning (4 937 m²). Men normen avser inte hela åkerarealen, endast den årligen besädda. Till det "årliga utsädet" kom lantmätaren genom att multiplicera hela den uppmätta åkerarealen i tunnland med 1/2 vid tvåsäde och med 2/3 vid tresäde. Mot skattläggningsmetodens 3—4 tunnland per 1/4 mantal skulle alltså svara en total uppmätt åkerareal om vid ensäde knappt 2 ha, vid tresäde 2,25—3 ha och vid tvåsäde 3—4 ha.¹⁸

Till de angivna åkernormerna fogas i skattläggningsmetoden följande anmärkning: "Allt förestående i stritt, efter 2 tunnor havre eller 1 1/2 tunna blandkorn emot 1 tunna stritt." Den konkreta innebörden härav är inte helt klar. Den i sammanhanget mest logiska tolkningen vore att man här föreskrev en reduktion av den uppmätta åkerareal, som ägnades slösad, så att två tunnland havrejord räknades som ett kameralt tunn-

¹⁷ Skattläggningsmetoden för Skaraborgs län använder i sin normering av innehavet av äng skördemått: parmar eller lass. Lantmätnarna mätte ängen i tunnland. De kunde därefter taxera ängen i "årligt hö" men då med ofantliga variationer i lass per tunnland äng. Här och i fortsättningen lämnas de samtida uppgifterna om innehavet av äng därhän.

¹⁸ Det är av intresse att jämföra den i skattläggningsmetodens normer implicerade åkerarealen per mantal med det medelvärde — 8,4 ha per mantal eller 2,1 ha per 1/4 mantal — som framräknats för ett 40-tal byar i Skaraborgs län ur de geometriska jordeböckerna från 1630- och 1640-talen; Arrhenius, O., Sveriges åkerareal vid mitten av 1500-talet. *Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift* 86 (1947), tab. 2, s. 69. Dr Arrhenius har haft vänligheten att delge mig, att tvåsädesbygden inte varit representerad i hans urval, vilket bör ha bidragit till jämnheten i hans material.

land. Men sådana reduktioner påträffas inte i samtida arealavmätningar. Vad som avsågs var då tydligen bara, att det uppmätta tunnlandet rymde 1 1/2—2 tunnor utsäde av den lättare och volymmässigt tätare utsådda slösäden. I varje fall är det klart att skattläggningsmetoden förutsatte flera tunnor årligt utsäde än sina tunnland. Skillnaden blir förstas avsevärd, om havreodlingen hade relativt stor omfattning. Om hälften eller två tredjedelar av det årliga utsädet i tunnor var havre, så betydde skattläggningsmetodens 3—4 tunnland per 1/4 mantal 4—5,3 respektive 4,5—6 tunnor årligt utsäde.

Från de angivna normerna medgavs avvikelser uppåt. Fanns det inte äng till tunnlanden i vissa angivna proportioner, så kunde utsäde avräknas mot bristen på äng. Hemman med mer utsäde och äng än vad metoden förutsatte skulle inte upphöjas över 1/1 mantal utan i stället belastas med större jordeboksränta.

I praktiken bör skattläggningsmetoderna ha fungerat som ett slags miniminormer. Hemman kunde förmedlas, när normen inte uppfylldes. Oberoende av normerna kunde samtidigt åkerarealen utvidgas på de hemman — det stora flertalet — som inte berördes av ny skattläggning eller förmedling. Någon utjämning av åkerarealen per mantal blev då inte följden. Tvärtom bör skattläggningsmetodens normer efter hand ha framstått som ett hinder för en sådan utjämning och som jämförelsevis snåla.

På 1740-talet noterades från Skara fögderi, att medan en del hemman sedan 1690 skattlagts eller förmedlats à ca 3 tunnor årligt utsäde i stritt per 1/4 mantal, så fanns det gamla skattehemman med mer än 6 tunnor per 1/4 mantal. Därav drogs slutsatsen att äldre skattläggningsmetoder hade varit lindrigare och att den nu gällande borde lindras. Det i detta sammanhang framförda förslaget innebar en gradering av jordmånen i fyra i stället för två klasser efter från 7 till 4 fallande korntal och med 3, 3,75, 5 och 6,25 tunnland respektive per 1/4 mantal — tunnland här i samma mening som skattläggningsmetodens. Också här förutsattes, att ensädesjord skulle medges större årligt utsäde per mantal.¹⁹ Femtio

¹⁹ Betänkande till följd av Kammarkommissionens cirkulärbrev 30/3 1742 och landshövdingens 19/5 samma år; i avskrift, odat. och utan underskrift bland Handlingar ang. skattläggning 1687—1829. Skaraborgs läns landskontor. GLA. — En del av samma betänkande har i avskrift bilagts länets skattläggningsmetod i kammarkollegiets liggare och följt med i den i not 16 ovan anförda avskriften av metoden, här under den missvisande rubriken "Utdrag av skattläggnings-

år efter skattläggningsmetodens tillkomst förespråkades alltså att normerna dels skulle breddas, dels höjas med i genomsnitt 28—29 %.

3. Karteringar i början av storskiftestiden

Uppgifter om åkerareal per by, hemman och mantal under 1700-talets senare del kan utvinnas ur lantmäterihandlingarna, ur kartor och kartbeskrivningar från storskiftestiden. Det är ett källmaterial med obestridliga och tungt vägande förtjänster. I stället för allmänna utsagor och skattningar, som är svåra att pröva, erbjuder det faktiskt uppmätta arealer. Det ger för hemman och byar hela arealen av de ägor som skiftades: i regel åker och äng, ibland också betes- och utmarker. Det ger omedelbart upplysning om odlingsystemet: om förekomsten av ensädesbruk eller av olika slags trädesbruk. Tillsammans med protokollen över delningen ger det därutöver en mängd konkreta uppgifter, som kan innehålla väsentlig information. De som framställde det var tämligen väl förtrogna med sin tids jordbrukstekniska betingelser. Deras i kartbeskrivningarna redovisade mätningar har utförts med god precision.

Såväl kartornas som kartbeskrivningarnas uppgifter om åkerarealen har inte desto mindre rest flera problem.

Det första gäller den uppmätta åkerarealens relation till den effektiva, dvs. till den i realiteten som åker använda eller användbara arealen. Från en jämförelse för olika områden mellan å ena sidan åkerarealen i de geometriska jordeböckerna, å andra sidan korntalsuppgifter och ur tiondelängder beräknad skörd från samma tid drog Hannerberg den slutsatsen att man måste räkna med en viss tendens hos kartmaterialet att överskatta den effektiva åkers omfattning genom att i den inkludera

metoden över Skaraborgs län, som visar graderingen". Men betänkandet är ett svar på landskontorets brev till samtliga häradshövdingar, kronofogdar, häradsskrivare samt lantmätaren i länet 19/5 1742 med begäran om synpunkter till kammarkommissionens rundfråga om skattläggningsmetoderna; Registratur 1742—43. Skaraborgs läns landskontor. GLA. — Om kammarkommissionen och dess prövning av skattläggningsmetoderna, se *Thurgren*, a.a., s. 112—5. — Betänkandet ställer i sin exemplifiering mot varandra å ena sidan tre efter metoden skattlagda hemman med 2,74, 3 och 2,83 tunnor årligt utsäde (stritt), å andra sidan ett gammalt skattehemman med 6,25 tunnor, allt här beräknat per 1/4 mantal. Samtliga exempel är från Skara fögderi. Till kritiken fogas ett utformat förslag till ny skattläggningsmetod.

exempelvis skiljefåror mellan ägoparceller eller jordfasta stenar och rösen. Han fann det för sin del inte orimligt att den effektiva sädesarealen kunde vara bortåt en fjärdedel mindre än den karterade.²⁰ Ett studium av storskiftetidens karteringar aktualiserar dessa synpunkter. Den myckna förekomsten av både lös och jordfast sten i åkern påtalades av samtida.²¹ Vid storskiftena i Skaraborgs län karterades och delades åkern i nästan samtliga fall efter jordeboksenheter, och det är uppenbart, att eventuella skiljefåror mellan gårdarnas ägoparceller måste ha inkluderats i den karterade åkern. Dessutom finns det direkta belägg för att lantmätaren i kartors och kartbeskrivningars åker inräknade även odlingsbara vallar, äckror och lindor. En sådan anteciperad nyodling bör också ha varit frestande att göra, när den kunde underlätta en överenskommelse om delningen.²²

²⁰ Hannerberg, D., Ett agrarstatistiskt dilemma, i: *Ekonomisk-geografiska studier tillägnade Olof Jonasson*, s. 92 ff., särsk. s. 96 f. "Dilemmat" gäller även Vadstenaslätten på 1600-talet: *Helmfrid, S., Östergötland "västanstång"*, s. 44.

²¹ Synpunkten att borttagandet av den myckna stenen i åkern skulle dels förbättra åkern, dels möjliggöra användning av bättre åkerredskap anförts från samtliga fögderier. Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, s. 6 (Läckö), 11 (Höjentorp, Vartofta), 12 (Vilske härad i Skara). B VII, 2, 10. KB. Om denna beskrivning se nedan, s. 225, n. 46.

²² Vid storskiftesdelningen av Toketorp 1758 inräknades "ny havrejord och vallar" inom ett gårde i åkern. P 105. 22². Lantmäteristyrelsens arkiv. I kartbeskrivning för Häggene by 1768 anmärks, att det mindre gårdet har "små vallar ibland lika med åkern räknade". Källand: Råda 6 b. Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv. — I realiteten var gränsen mellan åker och vall ofta flytande. "Havrejord köres upp och lägges igen efter dess bördighet." Källand: Råda 12 a. Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv. — Delningen av Friels by 1769 grundades på en äldre karta av år 1763. "Vid kartans jämförande med marken befanns ganska många ändringar, sedan mätningen förrättades, vara gjorde, i det en del vallar och lindor till åker blivit upptagne, åker åter lagd i linda, samt vid avmätningen ingen åtskillnad gjord emellan vallar och lindor utan de lika räknade, så att om dessa ändringar vad åkern beträffar skulle iakttagas eller göras skillnad mellan lindor och vall, kunde sådant utan ny avmätning ej låta sig göra, som dubbel kostnad förorsakade, varför ock undert. lantmätare fann för bäst att beräkna vall och åker lika uti varje skifte i synnerhet som ägoblandning då mest undvikes, vilket eljest ej kan låta sig göras i fall varje hemman skulle beräknas dess förr innehavde och å kartan vid mätningen antecknade vall eller linda (varuti dock, som förut omnämnt är, många ändringar finnes), utan skulle då det ena hemmanet undfå vall inuti och omkring det andras åker, som allenast oreda och trätor förorsakade, dock skall vid delningen så mycket görligt är så passas, att vart och ett hemman undfår vall av den som nu be-

Det andra problemet gäller relationen mellan åkerareal, odlingssystem och årligen besädd areal. Odlingssystemet yttrade sig i gärdesindelningen: vid ensäde ett, vid tvåsäde två och vid tresäde tre gårderna. Den allmänna förutsättningen var att ensädesgården besåddes varje år, tvåsädesgården vartannat år och tresädesgården två år av tre. Lantmätarna noterade, när olika odlingssystem kombinerades: när exempelvis två- eller tresädets gårderna kompletterades med vissa arealer ensädesjord. De var också medvetna om att ensädet ibland var ett s.k. duvoträde, där jorden lades i träda något år efter förhållandevis många års upprepade skördar. Men odlingssystemets normer för andelen årligen besädd åkerjord var ideala. I verkligheten angav de endast, hur stor del av åkerarealen som årligen hägnades för sådd och skörd, inte hur mycket jord som inom dessa hägnader faktiskt besåddes eller kunde besås. Skillnaderna i jordmån inom gårderna bör ha framtvingat avsevärda avvikelser nedåt. Normerna får antas i allmänhet överskatta den årligen faktiskt besädda åkern.²³

Ur karterad åker och odlingssystem beräknade lantmätaren det årliga utsädet i tunnor. Han förutsatte då en tunnans utsäde på ett tunnland. I verkligheten måste naturligtvis utsädesmängden per arealenhet ha varierat. Den kan ha varierat efter jordmånen. Den måste ha varierat efter sädesslagen: av havre och blandsäd såddes volymmässigt mer per arealenhet. Om alltså kartmaterialet allmänt och i flera avseenden tenderar att överskatta den besädda arealen, så fanns det i omräkningen till årligt utsäde i tunnor sannolikt en tendens till underskattning. Styrkan i denna tendens bör bero av havre- och blandsädsodlingens relativa omfattning. Men lantmäterihandlingarna ger inte upplysning om vare sig utsädets eller åkerarealens fördelning på olika sädesslag. I några fall gör kartbeskrivningarna en mer eller mindre fullständig uppdelning av åkern på kornjord, blandkornsjord och havrejord. Men när en sådan uppdelning förekommer, så kan den — i likhet med korntalen — bara tolkas som en relativ gradering av åkerjorden.

För vårt vidkommande har användningen av kartmaterialet en annan

finnes, och lotterna på det sättet läggas, att ej något hemman bliver alldeles utan, ehuru i efterföljande delnings- och kartbeskrivning sådant icke kan åtskiljas utan varje hemmans hela lott uti vardera skiftet i åkerkolumnen upptaget och utfört." Åse: Friel 2 d. Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv.

²³ Dahl, S., Torna och Bara, s. 110 f., 133, 143; Utterström, G., Jordbrukets arbetare I, s. 488.

och mer avgörande olägenhet. Vi söker bland annat uppgifter om skillnader i mantalets genomsnittliga åkerinnehav mellan olika områden i den undersökta delen av Skaraborgs län. Storskiftesperioden sträcker sig över ungefär ett halvt sekel. Från 1750-talet till början av 1800-talet genomfördes storskiftet med olika tempon i olika delar av Skaraborgs län. Klart är att det började i tvåsådesbygderna på Lidköpings- och Skaraslätterna, och att det först avsevärt senare nådde Falbygden och tresådesområdena österut. Redan inledningsvis kan man förmoda att denna förskjutning också var en förskjutning från områden med mer till områden med mindre åkerareal per mantal. Å andra sidan utvidgades åkerarealen i alla områden under själva storskiftetiden. Hur mycket vet vi inte. Om vi — i brist på andra utgångspunkter — utnyttjar Hannerbergs beräkningar för Närke, så skulle vi från ca 1630 till ca 1780 ha att räkna med en ökning av åkerarealen med 3,85 % för varje decennium eller med ungefär $1/6$ på 40 år.²⁴ För tiden 1750—1800 förefaller det vara en försiktig uppskattning. Men utifrån den är det klart, att en jämförelse av uppmätt åkerareal per mantal mellan områden, som karterades i början respektive slutet av storskiftetiden, kan dölja ganska stora regionala skillnader.

I tab. VI: 2 anges häradsvis medelvärden för åkerareal resp. årligt utsäde per mantal, som karterats av lantmätare från 1700-talets mitt t.o.m. 1770. Materialet härrör med några få undantag från storskiftesdelningar. Det är kartbeskrivningarnas arealuppgifter som använts. Medelvärdena har beräknats för det förmedlade mantalet utan avseende på jordnatur; därför har även de storskiften medtagits, där ingen uppmätning av hemmanens ägoinnehav före delningen verkställdes. Det årliga utsädet har beräknats på lantmätarmaner efter kartbeskrivningarnas uppgifter om åkerareal och odlingsystem hemman för hemman.

Materialet är ensidigt fördelat regionalt. Bäst företrädd är tvåsådesbygden i Läckö fögderi och i Skånings härad med 7—8 tunnors årligt utsäde per $1/4$ mantal i Viste, Kållands och Skånings härad men avsevärt högre medelvärde för Åse härad. Medelvärdena sjunker till 5—6 tunnor i Barne och Gudhems härad och ner mot 4 — skattläggningsmetodens övre gräns — i Laske härad och i Vartofta fögderi. Men Falbygden är svagt representerad i materialet, och östliga tresådesbygder i det stora Kåkindes härad helt orepresenterade.

²⁴ *Hannerberg, D.*, Svenskt agrarsamhälle under 1200 år, s. 23—5.

Tab. VI: 2. *Akerareal och "årligt utsäde" per mantal karterat av lantmätare 1749—70. Medelvärden häradsvis. Hektar och tunnor.*

Härad	Antal byalag	Tid	Karterat mantal	Odlings- system	Aker/ mantal Hektar	"Årligt ut- säde"/mantal Tunnor
Barne	4	1760—69	16,1250	2, 1	22,4	24,6
Viste	1	1749	6,0000	2	31,2	31,6
Åse	4	1759—69	22,9375	2	55,8	56,5
Kålland	6	1755—69	37,7500	2	31,8	32,5
Kinne	1	1762	3,5000	2	29,4	29,7
Skåning	6	1761—69	47,3750	2, 1	30,0	31,4
Laske	3	1763—70	13,5000	2, 1	16,1	17,5
Gudhem	1	1764	7,3750	3	15,2	20,5
Vartofta	3	1754—66	11,6250	3, 1	12,4	17,3
Frökind	1	1757	2,7500	1	7,9	16,0

Källor: Akter i (a) Skaraborgs läns lantmäterikontors arkiv, (b) Lantmäteristyrelsens arkiv.

Materialet omfattar häradsvis följande byar:

(a) Barne: Naum (Barne: Naum 4 a), Åsaka (Barne: Åsaka 2 b), Håkantorp (Viste: Levene 1 c), Hällum (Barne: Hällum 2 b).

Viste: Askium (Viste: Malma 1 b).

Åse: Nyböle (Åse: Sal 1 c), Flo (Åse: Flo 1 f), Friel (Åse: Friel 2 d), Sal (Åse: Sal 4 b).

Kålland: Smetofta (Viste: Levene 45), Tådene (Kålland: Tådene 5 a), Årås (Kålland: Järpås 3 a), Häggene (Kålland: Råda 6 b), Äleberg m.fl. (Kålland: Råda 5 b).

Kinne: Götene (Kinne: Götene 2 a).

Skåning: Öttum (Skåning: Öttum 1 a), Marum (Skåning: Marum 1 a), Märene (Skåning: Åsaka 5 b), Västervånga (Skåning: N. Vånga 2 a), Vinköl (Skåning: Vinköl 1 a), Härlingstorp (Skåning: Edsvära 14 a).

Laske: Brotorp (Laske: Tråvad 5 a), Borgia (Laske: Larv 12 a), Lundby (Laske: Lundby 1 a).

Gudhem: Öja (Gudhem: S. Kyrketorp 1 a).

Vartofta: Härja (Vartofta: Härja 1 a), Utvängstorp (Vartofta: Utvängstorp 1 a), Vartofta (Vartofta: Åsaka 2 d).

Frökind: Skånum (Vilske: Grolanda 2).

(b) Kålland: Toketorp (P 105. 22²).

Skattläggningsmetoden tillmätte mantal på ensädesjord ett större årligt utsäde. Endast två rena ensädesbyar — i Barne och Frökinds härad — finns med i storskiftesmaterialet t.o.m. 1770, men båda har låga medelvärden för utsädet per mantal: endast 4 och 4,2 tunnor årligt utsäde per $1/4$ mantal.²⁵ Det svarar mot drygt hälften — efter total åkerareal alltså drygt en fjärdedel — av medelvärdena för Kållands och Skånings härad. Men det bör understrykas att häradsmedelvärdena inrymmer stora skillnader i bymedelvärden, och det finns enstaka två- och tresädesbyar i materialet med ännu lägre medelvärden.²⁶ Det bör slutligen framhållas att materialet blottar en ytterst ojämn fördelning av åker per mantal inom de enskilda byarna. Det är ingalunda ovanligt, att ett hemman har dubbelt så mycket åker per mantal som ett annat i samma by, och det finns exempel på ännu större skillnader.

4. Utsädesuppgifter i bouppteckningar

I 1734 års lag — Ärvdabalkens kap. 9 — föreskrevs upprättande av bouppteckningar efter alla avlidna. Efter ett dödsfall skulle uppges och upptecknas allt som fanns i boet av löst och fast, sådant som det vid dödstimman befann sig, jämte skrifter och handlingar samt fordringar och gäld. Det är emellertid först från omkring århundradets mitt, som bouppteckningarna har börjat bevaras någorlunda regelbundet vid häradsrätterna i Skaraborgs län.

Till bondens löseegendom hörde vanligen spannmål. Vid dödsfallet kunde den finnas i boet i olika former. Den kunde vara nyskördad och otröskad på åkern eller i ladan. Den kunde finnas tröskad i boden. Den kunde slutligen vara utsådd i åkern. Alla dessa former av spannmåls-tillgång har satt sina spår i bouppteckningarna. Men bouppteckningarna redovisar dem inte jämnt utan med en karakteristisk förskjutning.

Vi väljer Kinnefjärdings härad som exempel. Här finns 443 bouppteckningar bevarade, som upprättats före år 1770. Åtminstone 311 av dem avser innehavare av hemmansbruk. Av dem upptar 202 eller 65 % ingen spannmål alls. Det torde vara en exceptionellt hög andel. Men

²⁵ Åsaka by i Barne härad och Skånums by i Frökinds härad.

²⁶ Marums by i Skånings härad: 3,2, Borgia by i Laske härad: 3,6, Vartofta by i d:o härad: 3,7 tunnor årligt utsäde per $1/4$ mantal.

av de övriga 109 upptas utan uppgift om formen "spannmål" med specificering på sädeslag i 46 uppteckningar och "årligt utsäde" med samma specificering i 55 uppteckningar; resterande 8 redovisar någon kombination av utsädd och i boden bevarad spannmål. Av dem som uppgav någon spannmål redovisade alltså ungefär hälften enbart vad som uttryckligen anges som det årliga utsädet. Denna proportion är ett minimum. Det finns starka skäl för att misstänka, att det som redovisats under den allmänna rubriken "spannmål" i många fall också bara avser det årliga utsädet.²⁷

I realiteten betingades naturligtvis spannmålstillgångens form av årstiden. Otröskad spannmål fanns i bona endast månaderna efter skörden. Under tiden mellan höst- och vårsådden fanns höstsädet i åkern och annan spannmål i boden. Efter vårsådden befann sig hela utsädet i åkern, och boden var åtminstone tommare. Denna naturliga rytm avspeglar sig tydligt i bouppteckningarnas sätt att redovisa spannmålstillgången. Uppgifter om skörd är få, antydningar till diskussion om redovisning av skörd flera, och bådadera möter förstås i bouppteckningar som upprättats strax efter skördetiden.²⁸ Från vintermånaderna finns inte så få bouppteckningar, som redovisar dels höstsäde, dels spannmål i boden. Och när det gäller bouppteckningar med uppgift om hela det årliga utsädet, så är deras datering starkt koncentrerad till sommar- och höstmånader (tab. VI: 3).

Till fördelningen av bouppteckningarnas utsädesuppgifter i tab. VI: 3 bör det framhållas, att bouppteckningen skulle avse boets tillstånd vid dödstimman — som i regel inte angavs — men kunde upprättas upp till tre månader efter dödsfallet. Men även med hänsyn härtill är spridningen över året av bouppteckningar med uppgifter om hela utsädet förvånande stor. Ehuru det — givetvis — är störst chans att finna uppgifter om hela utsädet i bouppteckningar daterade sommar och höst, så finner man likväl sådana uppgifter också när uppteckningen avser en tidpunkt, då hela utsädet inte *kan* ha befunnit sig i jorden. Man finner

²⁷ Proportionerna i spannmålsredovisningens olika former varierar självfallet mellan olika härader, men bouppteckningarna i Kinnefjärding har — bortsett från den stora andelen helt oredovisad spannmål — en relativt normal fördelning.

²⁸ Bouppteckningarnas skördeuppgifter är så få att de på sin höjd kan erbjuda exempel. Ibland upptas skörden utan skäppetal och värdering i trävar och stackar. I Leaby tingslags bouppteckningar har skörden i flera fall beräknats efter utsäde och ytterst låga korntal.

Tab. VI: 3. *Antal bouppteckningar innehållande uppgift om hela det årliga utsädet i fyra fögderier av Skaraborgs län t.o.m. år 1769, med fördelning på månader efter uppteckningens datum.*

Uppteckn. daterad i	Läckö		Skara		Höjentorp		Vartofta		4 fögderier	
	Antal	Proc.	Antal	Proc.	Antal	Proc.	Antal	Proc.	Antal	Proc.
Januari	24	4,8	10	2,5	1	1,1	10	2,8	45	3,3
Februari	17	3,4	11	2,8	2	2,2	8	2,2	38	2,8
Mars	8	1,6	11	2,8	2	2,2	7	1,9	28	2,1
April	25	5,0	25	6,3	6	6,6	14	3,9	70	5,2
Maj	82	16,3	65	16,3	19	20,9	47	12,9	213	15,7
Juni	119	23,6	90	22,5	24	26,4	79	21,8	312	23,0
Juli	59	11,7	51	12,8	14	15,4	46	12,7	170	12,5
Augusti	44	8,7	30	7,5	5	5,5	23	6,3	102	7,5
September	59	11,7	62	15,5	6	6,6	48	13,2	175	12,9
Oktober	36	7,1	30	7,5	6	6,6	53	14,6	125	9,2
November	23	4,6	9	2,3	4	4,4	20	5,5	56	4,1
December	8	1,6	6	1,5	2	2,2	8	2,2	24	1,8
Summa	504	100,0	400	100,0	91	100,0	363	100,0	1 358	100,0

Källor: Bouppteckningar. Respektive häradsrätters och tingslags arkiv. GLA.

också alltför ofta att utsädet redovisas som hela spannmållstillgången. Bouppteckningarna visar alltså en tydlig preferens för utsädesuppgifter. De ger tidvis en uppgift om det årliga utsädet *i stället för* en inventering av den aktuella spannmållstillgången.

Till viss del berodde förstås bouppteckningarnas redovisningssätt på uppteckningsmannen. Olyckligtvis beror det redan på den terminologi han valt: genom att ibland skriva "spannmål" i stället för "utsäde" har han utan tvivel dolt för oss en del faktiska utsädesuppgifter. Men därtill kom att han kunde driva kravet på en fullständig uppteckning med mer eller mindre energi. En del regionala skillnader i bouppteckningarnas redovisning måste tillskrivas denna faktor.²⁹

En andra faktor var uppgiftslämnaren, den som hade boet om hand

²⁹ Särskilt i Åse härads bouppteckningar har många utsädesuppgifter av allt att döma dolts under rubriken spannmål. Den frappanta bristen på spannmålsredovisningar från Höjentorps fögderi synes däremot förutsätta en annan inställning från uppteckningsmännens sida.

och med sin underskrift beedigade uppteckningen, kanske änklungen, änkan, sonen eller mågen i huset. Ibland talar bouppteckningen om att frånvaron av spannmålsredovisning beror på uppgiftslämnarens vägran att uppge spannmålstillgången. Den kan därvid med eller utan skepsis återge de argument, som anförts: att spannmålstillgången inte räckte till ens för utsädet, att mot den avförts vissa kostnader, att den avsatts för att täcka husrötebrist, eller att den helt enkelt skulle delas vid ett senare tillfälle.³⁰

Men närvarande vid bouppteckningen var också arvingarna eller deras företrädare. De hade intressen att bevaka. Bouppteckningen skulle verifiera deras arvsanspråk, och den lades ofta till grund för en följande arvsdelning.³¹ Arvingarna hade alltså skäl att pröva de lämnade uppgifterna och kunde också yrka på kompletteringar.³² Ofta styrker uppteckningsmannen sitt tillvägagångssätt vid uppteckningen med en hänvisning till "arvingarnas begivande".³³

Det är i detta sammanhang som bouppteckningarnas benägenhet att redovisa det årliga utsädet som enda spannmålstillgång bör sättas in. I flera fall sägs det ut i bouppteckningen, att denna redovisning, som inte täckte verkligheten, byggde på en överenskommelse mellan parter-

³⁰ "Utom detta tillstod väl Gudmund Sälle, det han har både penningar och spannmål men ville därav ej något uppge utan föregiver att det behövs till nödiga utgifter och nödigt sädeskorn, därför det till någon kvantitet ej kan uppföras." Kinne: BU 1748: 65. — "Beträffande ytterst rågutsädet förl. höstas samt vårsäden som efter dödsfallet blivit utsädd, varav det senare var litet eller intet över och icke till värde upptages, utan däremot avföres icke begravningskostnad, kronoutlagor, åtsk. utgifter vid munderingen, samt folkets löner med mera, samt åtsk. utgifter i huset." Kåkind: BU 1762: 201. — "Vad spannmålen angår, så kommer den till delning så som den befinnes då skillnaden en gång ske skulle emellan mig och barnen." Kinne: BU 1748: 731. — Spannmålstillgången avföres mot husrötesbrist, Kinne: BU 1759: 285. — Spannmål måste köpas, Slättäng: BU 1765: 375.

³¹ Förhållandet framgår bl.a. av tillsammans med bouppteckningen bevarade arvsdelningsinstrument. Det har givetvis betydelse också för bedömningen av de äldre bouppteckningarnas värderingar. Därvid bör emellertid erinras om att fast och lös egendom delades var för sig.

³² "Sedan uppteckningen var slutad begärde hr kommissarie Ringblom att antalet av grödan efter inbergningen måtte uppgivas för framdeles rättelses skull vid laga delning emellan änkan och arvingarna." Kinne: BU 1763: 1009.

³³ Kinnefjärd.: BU 1758: 453, 1761: 1.

na.³⁴ Det bör ha varit ett vanligt förhållande. Hur man kunde nå en sådan kompromiss är inte svårt att se. Arvingarna hade anspråk på allt lösöre i boet. Men boinnehavaren kunde peka på att boet hade löpande kostnader, vilka i regel inte uppfördes som gäld. Bland dessa betonas ofta skatten: ”Grödan upptages efter utsädet, emedan inbergningen måste skattas före.”³⁵ Men lika ofta nämns boets löpande förtäring, de omyndigas försörjning osv.³⁶ Ur sådana överväganden växte ett slags normståndpunkt fram: det var utsädet som kunde tas upp till delning. Den ståndpunkten kunde sedan skärpas, exempelvis genom att utsädet i bouppteckningen påfördes ett värdetillägg för det nedlagda arbetet.³⁷ Den härskade inte alls oinskränkt. Men den gjorde sig tydligt gällande med en viss styrka.

Under förutsättning att de uttryckligen avser hela utsädet framstår bouppteckningarnas utsädesuppgifter som värdefulla. De är visserligen utsagor. Men de är många, och de avser enskilda bruk med relativt god spridning över häraderna. Utsädet fördelas på sädesslag, varvid precisionen i uppgifterna i regel varierar på ett rimligt sätt mellan sädeslagen: på helskäppan när för slösäden, på halvskäppan när för råg och korn och på en fjärdedels skäppa när för vete och ärter. I enstaka fall anmärks det, att uppgiftslämnaren visat osäkerhet om utsädets storlek, men i allmänhet bör det ha varit en välkänd storhet.³⁸ Uppgifterna har prövats av dem, som var intresserade av att de var korrekta, och som hade goda möjligheter att bedöma deras trovärdighet.

Men bouppteckningarna ger vanligen inte upplysning om storleken av

³⁴ Kinne: BU 1741: 75, Kålland: BU 1753: 765, 1763: 275, Skåning: BU 1750: 41. För ytterligare exempel, se hänvisningarna i n. 33, 35 och 36.

³⁵ Slättång: BU 1767: 169. Se även Viste: BU 1747: 93, 1758: 345; Åse: BU 1764: 943, 1765: 179; Kålland: BU 1752: 627, 1754: 85, 1756: 89, 1757: 317; Kinnefjärd.: BU 1758: 453.

³⁶ Viste: BU 1747: 67, 1747: 109, 1748: 149, 1750: 323, 1757: 317; Åse: BU 1766: 313; Kålland: BU 1745: 119, 1752: 627, 1754: 85, 1755: 1082, 1756: 89, 1762: 801; Kinnefjärd.: 1758: 453; Kinne: BU 1759: 269.

³⁷ Arbetslön till hälften av utsädets värde: Laske: BU 1763: 277; Dimbo: BU 1757: 317, 1758: 419. — Arbetslön till hela utsädets värde: Viste: BU 1751: 445; Kålland: BU 1760: 115; Kinne: BU 1742: 139; Dimbo: BU 1758: 403, 1758: 399, 1759: 471.

³⁸ ”Utsädesspannmål kunde änkan ej uppgiva, får således delas efter inbergning och avtröskning.” Kinne: BU 1759: 269. Se även Åse: BU 1749: 93; Kinnefjärd.: BU 1767: 19.

den brukningsdel, som det angivna utsädet såddes på. Ur bouppteckningen får man namnen på den avlidne och — i regel — hans vid förrättningen närvarande anhöriga samt — likaså i regel — namnet på den gård, i vilken boet befann sig och förteckningen upprättades, vidare datum för förrättningen och i enstaka fall även för dödsfallet. Om den avlidne ägde skattejord eller frälsejord, så kan denna jordegendom också finnas upptagen och värderad i förteckningen. Men jordegendomen behövde inte vara identisk med brukningsdelen.

Brukningsdelen måste alltså identifieras. Det kan bara ske via mantalslängderna, vars uppgifter om brukningsdelarnas mantalsstorlek börjar ungefär samtidigt med bevarandet av bouppteckningarna, dvs. omkring år 1750.³⁹ Identifikationen förutsätter i första hand en klar hemmansbeteckning i bouppteckningen; saknas en sådan blir den i praktiken omöjlig. I andra hand måste den vila på personnamnen. Därvid möter den svårigheten att mantalslängderna i regel bara ger förnamnet på den som förestod brukningsdelen. Men ett litet antal förnamn var mycket vanliga. Enbart med dem kan identiteten inte säkerställas. Därutöver måste krävas, att det i mantalsskrivningen från tiden närmast före till tiden närmast efter dödsfallet inträder en förändring i den för brukningsdelen mantalsskrivnes namn eller civilstånd, som efter rimliga kriterier kan hänföras till dödsfallet och styrka, att den vars dödsbo upptecknats verkligen varit den mantalsskrivne brukaren eller hans hustru.⁴⁰

Bestämningen av brukningsdelens storlek via mantalslängderna förutsätter, att den i mantalslängden uppförda brukaren verkligen brukade all den jord, som tillhörde den till sitt mantal angivna brukningsdelen. I verkligheten kan han ha brukat både mer och mindre. Han kan för längre eller kortare tid ha arrenderat eller utarrenderat jord från respek-

³⁹ Jfr ovan, s. 169.

⁴⁰ Proceduren har varit följande. Den avlidnes (resp. den avlidnas makes) namn har sökts bland brukarna på ifrågavarande hemman i den mantalslängd som upprättats närmast före dödsfallet, varvid observeras att mantalslängden för ett år upprättades i slutet av föregående år. Med hänsyn till att tidpunkten för dödsfallet är osäker har ibland flera års mantalslängder måst prövas. Om namnet återfunnits, har sedan följande års mantalslängds brukare på samma brukningsdel sökts. Om — såsom är förhållandevis vanligt — den avlidnes (resp. den avlidnas makes) namn här återvänder med uppgift som täcker det inträffade dödsfallet ("Jons änka" resp. "Jon, änklings"), eller om namnet försvunnit bland brukarna, har identiteten ansetts säkerställd såvida ingen förväxling kan ske med likabemämd brukare på samma hemmansdel.

Tab. VI: 4. Till mantal bestämda utsädesuppgifter i bouppteckningar i fyra fögderier av Skaraborgs län t.o.m. år 1769. Med fördelning på härad eller tingslag samt på skatte- och krono- resp. frälsejord. Antal bruk (bouppteckningar), omfattning i mantal, mantal per bruk jämfört med brukningsdelarnas genomsnittstorlek 1763, samt procentuell täckning av hela mantalet.

Härad el. tingslag	Skatte och krono				Frälse					
	Antal bruk	Mantal	Mtl/ bruk	Mtl/bruk i 1763 års mtslängd	Proc. täck- ning av allt mantal	Antal bruk	Mantal	Mtl/ bruk	Mtl/bruk i 1763 års mtslängd	Proc. täck- ning av allt mantal
Barne	69	17,3917	0,25	0,25	15,3	21	6,3750	0,30	0,30	11,6
Viste	43	9,9896	0,23	0,22	13,4	19	6,7917	0,36	0,28	10,1
Åse	20	5,4583	0,27	0,24	7,1	12	4,5000	0,38	0,32	5,7
Källand	99	27,7279	0,28	0,29	16,2	38	14,7917	0,39	0,36	13,3
Kinnefjärd.	28	7,1667	0,26	0,29	8,1	16	5,5625	0,35	0,32	9,8
Läckö	259	67,7342	0,26	0,26	12,9	106	38,0208	0,36	0,32	10,3
Kinne	60	13,5972	0,23	0,25	11,3	14	4,1667	0,30	0,32	5,4
Skåning	81	27,4833	0,34	0,32	11,8	24	9,5833	0,40	0,36	9,3
Laske	56	16,1875	0,29	0,27	15,3	13	4,1250	0,32	0,37	13,7
Vilske	37	12,1875	0,33	0,30	13,4	31	10,5521	0,34	0,32	13,0
Skara	234	69,4555	0,30	0,29	12,6	82	28,4271	0,35	0,34	9,7
Kåkind	31	7,3542	0,24	0,26	3,5	4	1,2292	0,31	0,27	1,4
Valle	6	2,0833	0,35	0,37	1,4	3	1,0000	0,33	0,42	3,6
Gudhem	15	4,2500	0,28	0,32	2,3	12	3,9167	0,33	0,41	3,1
Höjentorp	52	13,6875	0,26	0,30	2,5	19	6,1458	0,32	0,34	2,5
Vart. skogsb.	67	14,6147	0,22	0,22	7,6	15	4,8750	0,33	0,30	5,9
Vart. falb.	101	33,2292	0,33	0,36	13,5	42	16,7500	0,40	0,37	13,9
Frökind	45	13,2500	0,29	0,29	21,0	13	4,8750	0,38	0,32	14,4
Vartofta	213	61,0938	0,29	0,29	12,2	70	26,5000	0,38	0,33	11,1
4 fögd.	758	211,9710	0,28	0,28	10,0	277	99,0937	0,36	0,33	8,7

Källor: Bouppteckningar. Resp. häradrätters och tingslags arkiv. Mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Ann. 1: Mantal avser förmedlat mantal. ²⁾Allt mantal²⁾ avser i resp. område det bevillningspliktiga mantalet på skatte- och kronojord (exkl. prästgårdar) samt på frälsejord (exkl. säterier).

Ann. 2: För beräkningen av mantal per bruk 1763, se kap. V.

Ann. 3: Ett mycket litet antal bouppteckningar redovisar utsäde för två brukningsdelar och har då upptagits som två bruk.

tive till andra brukare. Det bör ha funnits en tendens till att hans faktiskt brukade jord — som bouppteckningens utsädesuppgift avser — inte omfattade hela den i mantal satta brukningsdelens. Man måste räkna med att det förekom mer eller mindre långvariga upplåtelser av hemmanets jord till undantag, torp, backstugor och kanske drängar, och varken bouppteckning eller mantalslängd ger några som helst upplysningar därom. Den svårigheten kan man inte komma undan. Vi nödgas konstatera att en på bouppteckningarnas utsädesuppgifter byggd beräkning av mantalets genomsnittliga årliga utsäde av denna anledning bör innebära någon underskattning, vars storlek inte kan preciseras.

Identifieringen av brukningsdelarna i mantalslängderna kostar ungefär 24 % av de bouppteckningar, som redovisar hela det årliga utsädet.⁴¹ En del av detta stora bortfall kan tillskrivas ofullständiga — ibland förstörda — hemmansangivelser i bouppteckningarna. Men i regel är det identifieringen av brukaren som misslyckats. Utan tvivel har det förekommit, att den avlidne redan i livstiden låtit mantalsskriva sonen eller mågen för bruket. Slutligen har de ytterligt få utsädesuppgifterna för av ofrälse brukade säterier tagits ut. Allmänt gällde att ståndspersoner nästan aldrig gav utsädesuppgifter i bouppteckningar. Materialet härrör i utpräglad grad från bondebruk. Med fördelning på härader och på skatte- och krono- resp. frälsejord redovisas dess absoluta och relativa omfattning i tab. VI: 4.

Till mantal bestämda utsädesuppgifter i bouppteckningar från ca två decennier har alltså utvunnits för ett sammanlagt mantal, som motsvarar 10 % av hela skatte- och kronomantalet och knappt 9 % av hela frälsemantalet i de fyra fögderierna. Men det finns regionala ojämnheter. Materialet är genomgående magert för Höjentorps fögderi och av allt att döma oanvändbart för särskilt Valle härad. Rikliga är utsädesuppgifterna framför allt i Leaby tingslag (omfattande Frökinds härad och del av Vartofta härads falbygd).

När det gäller de i bouppteckningar med utsädesuppgifter redovisade brukens genomsnittliga mantalsstorlek, så ansluter den sig för skatte- och kronomantalet tämligen väl till medelvärdena för alla bruk enligt

⁴¹ Bortfallets fördelning på de olika fögderierna framgår vid jämförelse mellan tab. VI: 3 och VI: 4. Bortfallsprocenten är högst för Läckö fögderi (28 %) och lägst för Skara fögderi (21 %). Bland häraderna varierar den från 36 % för Valle och 33 % för Viste till 14 % för Kinne härad.

1763 års mantalslängd. För frälsemantalet är däremot de boupptecknade bruken i flertalet härader genomsnittligt något för stora till mantalet. Sannolikt är större frälsehemman något överrepresenterade i bouppteckningsmaterialet.

5. Utsäde per bruk och per mantal

I tab. VI: 5 redovisas medelvärden och spridningsmått för det årliga utsädet enligt bouppteckningarna i olika områden. I utsädet har då utan åtskillnad eller gradering inräknats vete, råg, korn, havre, blandsäd och ärter.

Spridningen kring medelvärdena är stor. Men man bör kunna hävda att bruken i genomsnitt hade störst utsäde i Åse, Kållands och Skånings härader — dvs. på Lidköpings- och Skaraslätterna — samt på Vartofta härads falbygd med medelvärden över 7 tunnor både på skatte- och kronojord och på frälsejord. På skatte- och kronojorden är det Vartofta härads skogsbygd, som uppvisar ett utpräglat lågt medelvärde med mindre än 5 tunnor, närmast följd av Kinne och Kåkindes härader, och det avsevärt mer osäkra materialet för frälsejorden motsäger i varje fall inte en sådan rankning. Det är också vad man har anledning att vänta sig: Kåkindes härad var det vid sidan om östra Vartofta mest skogsbygdspräglade området, och stora delar av Kinne härad bars upp av binäringar.⁴⁸ Om vi använder den relativt entydiga rangordningen mellan medelvärdena på skatte- och kronojord resp. frälsejord som kriterium för att skilja de övriga områdena, så finner man efter utsädet genomsnittligt större bruk i Viste, Kinnefjärdings och Gudhems härader och mindre bruk i Vilske härad, medan Barne, Laske och Frökinds härader hamnar i rangskalans mitt.

Nära 90 % av skatte- och kronojordsbruken och mer än 90 % av frälsejordsbruken har mellan 2,5 och 12,5 tunnors årligt utsäde. Om dessa fördelas efter utsädets storlek i fyra klasser med samma klassbredd om 2,5 tunnor, så finner man — såväl för totalfördelningen som för de

⁴⁸ Akerbruket var obetydligt eller ”mindre fördelaktigt” särskilt i Medelplana och Österplana pastorater samt Lugnås socken av Kinne härad, där stenhuggeri, kalkbränning och transporter angavs som väsentliga inkomstkällor. *Lindskog, P. E.*, Försök till en kort beskrivning om Skara stift 2, s. 24 f., 31 f., 50 f.

Tab. VI: 5. Utsäde per bruk enligt bouppteckningar t.o.m. 1769 i fyra fögderier av Skaraborgs län. Häradsmedelvärden med spridning för skatte och krono resp. frälse. Tunnor utsäde per bruk.

Område	Skatte- o. kronojord				Frälsejord			
	Antal	M	s	Intervall	Antal	s	M	Intervall
Barne	69	6,7	3,1	6,0—7,4	21	5,7	2,2	4,7—6,7
Viste	43	8,0	3,8	6,8—9,2	19	7,3	2,9	5,9—8,7
Åse	20	12,7	9,5	8,1—17,3	12	12,8	4,1	10,1—15,5
Kålland	99	9,5	4,5	8,6—10,4	38	9,6	2,7	8,7—10,5
Kinnefjärd.	28	6,6	2,9	5,4—7,8	16	8,3	3,3	6,5—10,1
Läckö	259	8,4			106	8,6		
Kinne	60	5,3	2,8	4,6—6,0	14	5,4	1,8	4,3—6,5
Skåning	81	9,5	4,5	8,5—10,5	24	9,2	3,9	7,5—10,9
Laske	56	6,5	2,7	5,8—7,2	13	6,5	2,4	5,0—8,0
Vilske	37	5,9	2,6	5,0—6,8	31	5,0	1,9	4,3—5,7
Skara	234	7,1			82	6,5		
Kåkind	31	5,4	2,1	4,6—6,2	4	4,8	2,1	1,0—8,6
Valle	6	5,4	0,9	4,4—6,4	3	5,3	3,3	—15,4
Gudhem	15	6,9	2,9	5,3—8,5	12	6,8	2,6	5,1—8,7
Höjentorp	52	5,8			19	6,2		
Vart. skogsb.	67	4,6	1,8	4,2—5,0	15	5,6	1,9	4,5—6,7
Vart. falb.	101	7,7	2,9	7,1—8,3	42	8,4	2,9	7,5—9,3
Frökind	45	6,0	2,4	5,3—6,7	13	6,7	2,6	5,1—8,4
Vartofta f.	213	6,4			70	7,5		
4 fögd.	758	7,3			277	7,5		

Källor: se tab. VI: 4.

Anm.: Intervallerna är beräknade som 95-procentiga konfidensintervall efter formeln $M \pm t \cdot s / \sqrt{(n-1)}$ för $n-1$ frihetsgrader. Deras syfte är endast deskriptivt: fördelningarna är inga obundna slumpmässiga urval och är dessutom sneda med i regel medianvärden mindre än M.

enskilda områdenas fördelningar och både på skatte- och kronojord och på frälsejord — att också brukens genomsnittliga *mantalsstorlek* stiger från klass till klass med stigande utsäde, men att denna stegring är *mindre* än ökningen av det genomsnittliga utsädet per bruk. De till utsädet mindre brukerna hade alltså genomsnittligt också mindre utsäde

per mantal, men skillnaderna klasserna emellan i genomsnittligt utsäde per mantal var mindre än skillnaderna i genomsnittligt utsäde per bruk.⁴³ Det är emellertid inom de olika häraderna, som utsädet per mantal fördelar sig något jämnare än utsädet per bruk. På skatte- och kronojord visar häradsmedel-talen för utsäde per mantal lika stor spridning som för utsäde per bruk; endast på frälsejorden är spridningen mindre.

Det finns ett nödvändigt samband mellan utsäde per bruk, mantal per bruk och utsäde per mantal. Tab. VI: 6 redovisar därför bara konsekvenserna av den information, som givits i tab. VI: 4 och VI: 5.

Enligt bouppteckningarna var skatte- och kronomantalet till sitt genomsnittliga utsäde genomgående större än frälsemantalet. I medeltal för hela området var skillnaden 18 % av skatte- och kronomantalets utsäde. Den var störst i Läckö fögderi, där den uppgick till 25 %, den

⁴³ Exempel må ges på fördelningen av skatte- och kronojordsbruk dels i hela området, dels i Barne, Kålland och Vartofta skogsbygd. Brukens fördelning i storleksklasser efter utsäde samt medelvärden inom resp. klass är följande:

T:r/bruk	< 2,5	2,5—5,0	5,0—7,5	7,5—10,0	10,0—12,5	> 12,5
Hela området:						
Antal	21	196	241	161	72	67
T:r/bruk	2,0	3,8	6,0	8,6	11,0	16,2
Mtl/bruk	0,16	0,21	0,27	0,31	0,34	0,43
T:r/1/4 mtl	3,1	4,5	5,7	7,0	8,2	9,4
Barne:						
Antal	4	16	23	15	8	3
T:r/bruk	1,9	3,8	5,9	8,5	11,3	13,6
Mtl/bruk	0,17	0,20	0,25	0,28	0,33	0,29
T:r/1/4 mtl	2,8	4,8	5,8	7,7	8,5	11,7
Kålland:						
Antal	2	9	19	33	16	20
T:r/bruk	2,0	3,9	6,1	8,7	11,0	16,1
Mtl/bruk	0,09	0,21	0,23	0,26	0,26	0,43
T:r/1/4 mtl	5,8	4,6	6,7	8,4	10,6	9,3
Vart. skogsbygd:						
Antal	4	35	23	5	—	—
T:r/bruk	2,3	3,6	5,6	9,1	—	—
Mtl/bruk	0,22	0,18	0,24	0,38	—	—
T:r/1/4 mtl	2,6	5,1	5,7	6,0	—	—

Tab. VI: 6. Utsäde per mantal enligt boupppteckningar t.o.m. år 1769 i fyra fögderier av Skaraborgs län. Häradsmedeltal för skatte- och krono- resp. frälsemantal. Tunnor utsäde per 1/4 mantal.

Område	Skatte- o. kronomantal T:r per 1/4 mantal	Frälsemantal T:r per 1/4 mantal
Barne	6,7	4,7
Viste	8,6	5,1
Åse	11,6	8,5
Kålland	8,5	6,2
Kinnefjärding	6,4	6,0
Läckö	8,1	6,0
Kinne	5,8	4,6
Skåning	7,0	5,7
Laske	5,6	5,1
Vilske	4,5	3,7
Skara	6,0	4,7
Kåkind	5,7	3,9
Valle	(3,9)	(4,0)
Gudhem	6,1	5,2
Höjentorp	5,5	4,8
Vartofta skogsbygd	5,3	4,3
Vartofta falbygd	5,8	5,3
Frökind	5,1	5,0
Vartofta fögderi	5,6	5,0
4 fögderier	6,5	5,3

Källor: se tab. VI: 4.

var mindre i Skara och Höjentorps fögderier och minst i Vartofta fögderi där den begränsade sig till 11 %. Förhållandet i sig liksom dess relativa storlek i de olika fögderierna ansluter sig väl till vad vi tidigare observerat om skillnaderna i mantalets "kluvenhet" på olika jordnaturer. När brukningsdelarna i regel var mindre till mantalet på skatte- och kronojord än på frälsejord, så återspeglar detta väsentligen en skillnad i mantalets storlek — mätt efter utsäde — på de olika jordnaturerna. Till det årliga utsädet var skatte- och kronojordsbruken i genomsnitt inte

mindre än bondebruken på frälsejord. Sannolikt var de tvärtom något större.⁴⁴

De regionala skillnaderna i utsäde per mantal är avsevärt mer markerade på skatte- och kronojorden än på frälsejorden. På skatte- och kronojorden är dessa skillnader också delvis mer markerade än skillnaderna i utsäde per bruk. De relativt stora skatte- och kronojordsbruken på slättbygden i Läckö fögderi innebar i förening med brukens mindre genomsnittliga mantalsstorlek att mantalets utsäde i än högre grad överträffade andra områdens. På slättbygden i Vartofta härad var skatte- och kronojordsbruken till sitt genomsnittliga utsäde inte så mycket mindre än i Läckö; däremot var mantalet till utsäde och antal bruk här väsentligt mindre. Till detta kommer att mantalet i Vartofta var betydligt mer förmedlat än i Läckö. Det är svårt att föreställa sig så stora ursprungliga skillnader i det oförmedlade mantalets genomsnittliga utsäde mellan två slättbygdsområden i samma län. Läckö fögderi bör ha fått sin särprägel av de tidiga incitament till expansion av spannmålsproduktionen, som Vänern kunde förmedla, och som av allt att döma fått bestående verkningar redan på 1600-talet.

Som resultat av skatte- och kronojordsbrukens genomsnittliga utsäde och mantalsstorlek ger bouppteckningsmaterialet ett stort mantal — med 6,5—11,5 tunnor årligt utsäde per 1/4 mantal — i Läckö fögderi samt i Skånings härad, ett mindre mantal — om 5,5—6 tunnor per 1/4 mantal — i Laske, Gudhems, Kinne och Kåkindes härader och på Vartofta härads falbygd, ett än mindre mantal om 5,0—5,5 tunnor per 1/4 mantal i Frökinds härad och Vartofta skogsbygd och det minsta mantalet om endast 4,5 tunnor per 1/4 mantal i Vilske härad. Delar av denna regionala struktur har vi redan påträffat i det fram till år 1770 sprödare kartmaterialet.

6. Odlingssystem och sädesslag

Huvuddragen i de olika odlingssystemens utbredning i Skaraborgs län omkring år 1800 har klarlagts av Lindgren och Bjurling.⁴⁵ Från 1700-

⁴⁴ Jfr ovan, s. 220—1.

⁴⁵ Lindgren, G., *Odlingssystemen i Västergötland före den agrara revolutionen. Ymer 57 (1937)*, s. 77—84. *Bjurling, O.*, Skaraborgs läns sparbank 1847—1947,

talets mitt finns en beskrivning av länet, som innehåller svar från fögderierna med relativt noggranna uppgifter om odlingssystemen i de olika häraderna (tab. VI: 7). I den framträder klara gränser mellan odlings-systemens områden. En sammanställning av prästerskapets uppgifter om den årligen besådda jordens andel år 1805 och samtida beskrivningar skulle nansera bilden något. Men det vore svårt att avgöra vad som är preciserings- och vad som är förändringar av förhållandena ett halvsekel tidigare. Vi begränsar oss här till huvuddragen.⁴⁶

Tvåsådet dominerade Läckö fögderi — framför allt Åse, Viste och Kållands härad — samt Skånings och större delen av Laske härad i Skara fögderi. Tresådet var främst de östliga skogsbygdernas odlings-system. Det präglade helt Kåkind och Valle härad i Höjentorps fögderi, Vartofta skogsbygd och Kinne härad i Läckö fögderi. Men det omfattade också större delen av falbygden i Gudhems och Vartofta härad och trängde från Kinne härad in något i Kinnefjärding och Läckö fögderi. De rena ensådeshäraderna var Vilske och Frökina. Men ensådet dominerade också delar av falbygden i Gudhems och Vartofta härad och hade därtill utlöpare in i Barne och Laske härad.

Enligt samma källa från 1700-talets mitt var den strida säden huvudsakligen råg i Vartofta skogsbygd, i Höjentorps fögderi utom Gudhems härad och i delar av Kinne härad. Men någon råg såddes också i de övriga områdena. På en- och tvåsådesbygden var det strida utsädet däremot väsentligen korn, så också på Falbygden och i Gudhems härad.

s. 42—3, 60. Lindgren använde delvis alltsedan 1780-talet insamlade uppgifter bland Skara stiftspräster, sådana dessa publicerades i *Lindskog, P. E.*, Försök till en kort beskrivning om Skara stift (1812—6). Bjurling använde prästerskapets uppgifter i folkmängdstablerna 1805.

⁴⁶ Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme. B VIII, 2, 10. KB, s. 8—10. Denna beskrivning har uppenbarligen utarbetats i länsstyrelsen och har formen av svar från fögderierna på en lång rad frågor, omspännande åkerbruk, boskaps-skötsel, andra ekonomiska och kamerala förhållanden, folkbrist, sjukdomar m.m. Beskrivningen är odaterad men kan på grundval av lämnade uppgifter om ödes-hemman dateras till år 1750 eller 1751. — Prästerskapet gav i folkmängdstablerna 1805, 1810, 1815 och 1820 uppgifter dels om det ungefärliga antalet tunnland öppen jord, dels om hur stor del av den öppna jorden som årligen besåddes. Uppgifterna finns i Formulär för folkmängdens antecknande på landsbygden. VIII art. för berörda län och år i SCB:s arkiv. Svårigheten är att tolka prästens uppgift om att ex.-vis $\frac{2}{3}$ eller $\frac{3}{4}$ av socknens jord besåddes årligen: avsåg han alltid tre- eller fyrsåde, eller försökte han ibland sammanväga det ensåde och tvåsåde som eventuellt bedrevs i socknen?

Tab. VI: 7. *Odlingssystemen samt utsädets fördelning på sädeslag i fyra fögderier av Skaraborgs län ca 1760 och 1805. Härad- och fögderimedeltal. Socknar och procent.*

Område	År	Antal socknar med		Utsädets procentuella fördelning på							
		1-s.	2-s.	3-s.	Vete	Råg	Korn	Blands.	Havre	Ärtor	Potatis
Barne	1760	6	9	1,0	12,7	21,4	26,1	34,2	4,5	—	
	1805			1,5	6,6	12,7	24,2	49,9	3,4	1,6	
Viste	1760		11	3,1	7,6	15,0	28,5	39,5	6,3	—	
	1805			2,0	7,1	14,3	25,5	43,0	5,3	2,8	
Åse	1760	1	9	1,4	4,2	16,4	24,8	47,9	5,4	—	
	1805			1,0	5,5	14,4	22,6	51,0	4,3	1,1	
Kålland	1760		22	1,5	4,5	22,5	24,8	39,3	7,4	—	
	1805			1,5	4,3	19,6	26,1	37,5	8,4	2,4	
Kinnefjärd.	1760		10	3	2,0	9,9	14,3	29,0	38,9	5,9	—
	1805				2,5	13,1	11,7	30,0	34,1	5,3	3,3
Läckö	1760	7	61	3	1,7	7,0	19,5	26,1	39,5	6,3	—
	1805				1,6	6,4	15,4	25,3	43,3	5,7	2,2
Kinne	1760			14	2,4	22,8	7,0	41,8	22,4	3,6	—
	1805				1,9	26,0	4,1	13,2	47,0	3,9	3,9
Skåning	1760	1	17	0,7	8,3	21,5	25,0	39,9	4,5	—	
	1805			1,0	9,5	10,5	23,7	48,5	4,0	2,8	
Laske	1760	3	5	0,3	14,3	23,8	26,9	32,1	2,7	—	
	1805			0,7	7,1	15,4	29,6	44,5	1,6	1,2	
Vilske	1760	9		0,0	19,1	35,5	23,4	21,9	—	—	
	1805			—	9,3	27,4	14,2	47,9	0,2	1,1	
Skara	1760	13	22	14	0,8	13,9	21,8	28,1	32,2	3,2	—
	1805				0,9	11,6	13,6	21,3	47,4	2,8	2,4
Kåkind	1760			16	1,7	34,9	0,3	0,1	61,7	1,2	—
	1805				1,0	31,2	0,2	0,1	60,0	1,6	5,9
Valle	1760			10	0,4	24,7	14,7	24,2	32,7	3,4	—
	1805				0,2	28,2	5,4	23,3	34,9	2,7	5,2
Gudhem	1760	9		16	0,3	19,0	15,3	10,6	48,5	6,2	—
	1805				0,7	16,6	14,0	26,3	33,4	5,9	3,2
Höjentorp	1760	9		42	0,9	26,7	8,6	7,5	52,5	3,7	—
	1805				0,7	24,8	6,9	16,1	43,3	3,5	4,7
Vart. skogsb.	1760			11	0,4	33,2	1,0	4,0	61,3	0,1	—
	1805				0,3	26,2	0,6	3,2	60,9	0,5	8,3
Vart. falb.	1760	7		16	0,4	13,9	13,7	8,6	61,9	1,6	—
	1805				0,4	14,3	13,1	11,0	56,4	2,5	2,3
Frökind	1760	7			0,5	13,8	26,1	8,2	51,4	0,0	—
	1805				0,2	7,7	14,1	5,1	68,4	0,0	4,5
Vart. fögd.	1760	14		27	0,4	17,9	13,4	7,6	59,8	1,0	—
	1805				0,4	17,7	8,9	7,6	59,3	1,5	4,6

Källor:

Beskrivning över Skaraborgs hövdingedöme, s. 8—10. B VIII, 2, 10. KB.
 Bouppteckningar. Resp. häradsrätters och tingslags arkiv. GLA.
 Mortalitetstabeller (prosteritab.) för Skaraborgs län 1805. SCB:s arkiv.

Havre såddes överallt, och för skogsbygden i Vartofta specificeras att råg och havre svarade för var sin hälft av utsädet.⁴⁷

Bouppteckningarnas utsädesuppgifter talar också om vilka sädesslag som såddes. Det är alltså möjligt att ur bouppteckningarna från ca 1750 t.o.m. 1769 beräkna utsädets fördelning på olika sädesslag i olika områden (tab. VI: 7: "1760"). Därmed preciseras bilden något. Rågens betydelse växte generellt i tresädesområdena, och i skogsbygden — Kåkindes härad och Vartofta skogsbygd — såddes bara råg och havre men inget korn. På tvåsädesbygden svarade däremot korn och blandkorn för mellan 40 och 50 % av utsädet, medan rågens andel sjönk till i regel mindre än 10 %. I ensädesområdena var kornets dominans över rågen mindre utpräglad. Men redan vid 1700-talets mitt var havreodlingen den efter utsädets tunnetal dominerande. Havren svarade i tunnor för genomsnittligt 42 % av utsädet mot 37 % för korn och blandkorn och 16 % för råg. Havrens andel var bara i två härader — Kinne och Vilske — mindre än 30 %, och den steg i Vartofta och Kåkindes härader till över 60 %. Jämförelsen med prästernas uppgifter för år 1805 (tab. VI: 7: "1805") antyder en ytterligare ökning av havreodlingens relativa betydelse till i genomsnitt 48 % av utsädet, främst på bekostnad av korn och blandkorn, vars andel sjunker till i genomsnitt 30 %. Ökningen synes gälla främst ensädesbygden samt Barne och Kinne härader.⁴⁸ Ärt-sädet har en relativt hög andel i tvåsädesområdena, medan det praktiskt taget saknas på ensädesbygden. Också i Skaraborgs län noterade samtida iakttagare att ärter såddes på en del av trädan.⁴⁹

⁴⁷ Beskrivning . . . , s. 14—7.

⁴⁸ På 1640-talet begränsade sig havreodlingens andel till 45 % i Falbygdens östra del och till 24 % i den västra delen; i ensädesområdena — Vilske och Frökinds härader — odlades ingen havre alls. *Lindgren, G.*, Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt, tab. 7 och 18, s. 39, 178—9. Omkring år 1800 sades bönderna i Vilske härad följa regeln: man kan aldrig så havren för tidigt och aldrig kornet för sent. *Lindskog, P. E.*, Försök till en kort beskrivning om Skara stift 2, s. 122 f.

⁴⁹ Beskrivning . . . , s. 16; *Lindskog, a.a.*, 1, s. 125 f., 2, s. 79 f. Jfr *Hannerberg, D.*, Närkes landsbygd 1600—1820, s. 189 ff. *Utterström, G.*, Jordbrukets arbetare I, s. 492 ff.

7. Utsäde och areal

Bouppteckningsmaterialet ger utsäde i tunnor. Kartmaterialet ger uppgifter om åkerareal, och lantmätarnas "årliga utsäde" är också en arealuppgift: den uppmätta åkerarealen multiplicerad med 1 vid ensäde, med 0,67 vid tresäde och med 0,5 vid tvåsäde. De svårigheter som möter vid en jämförelse mellan å ena sidan utsädes-, å andra sidan arealuppgifter har delvis redan berörts. Följande faktorer måste beaktas.

Tunnorna bör bli färre än tunnlanden av följande skäl. (1) Reduceringen på lantmätarmaner av den uppmätta åkerarealen efter odlings-systemens schablonregler innebar sannolikt en överskattning av den årligen besådda arealen på de gårderna som låg inne.⁶⁰ (2) Bouppteckningarnas utsädesuppgifter avser bruk som med hänsyn till undantag, torpupplåtelser och andra avstyckningar i genomsnitt bör ha omfattat något mindre än den till dess mantalsbråk hörande jorden.

Men tunnorna bör bli fler än tunnlanden av följande skäl. (1) Utsädet i tunnor per tunnland bör i genomsnitt ha varit större än 1 för slösäden och framför allt för havren, som ju ensam svarade för ca 40 % av utsädet. Förhållandet i skogsbygdernas tresäde, där samtida iakttagare talade om en fördelning av "utsädet" med hälften på råg — höstsäds-gärdet — och hälften på havre — vårsäds-gärdet — medan bouppteckningarnas utsädesuppgifter här i regel ger ungefär dubbelt så många tunnor havre som råg, tycks bekräfta skattläggningsmetodens schablonberäkning av två tunnor havre som en tunna stritt. Men relationerna såväl tunna till tunnland som sädesslagen sinsemellan måste ha varierat med jordens förutsättningar. (2) De i utsädet ingående ärtorna såddes åtminstone delvis på den areal, som lantmätarna räknade bort från sitt "årliga utsäde", dvs. på trädan.

För tio häradar har ovan (tab. VI: 2 och VI: 6) redovisats medelvärden per mantal för såväl "årligt utsäde" efter kartering — tunnland — som årligt utsäde i tunnor, beräknade ur kartmaterial resp. bouppteckningar från samma tid. Med hänsyn till spridningen kring dessa medelvärden och kartmaterialets begränsning till ett relativt litet antal byar är en sammanställning inte särskilt lovande och dess resultat får inte pressas (tab. VI: 8).

Med undantag för Kinne härad ger de båda källgrupperna precis samma rangordning mellan häraderna när det gäller mantalets storlek.

⁶⁰ Ovan, s. 207—9.

Tab. VI: 8. *Ärligt utsäde efter bouppteckningar och kartbeskrivningar 1750—70. Medelvärden per mantal för 10 häradar. Tunnor och tunnland per 1/4 mantal.*

Härad	Tunnor i bouppt.	Tunnland i kartbeskr.	T:r/tld.
Barne	5,9	6,2	0,95
Viste	6,8	7,9	0,86
Åse	10,0	14,1	0,71
Kålland	7,5	8,1	0,93
Kinne	5,3	7,4	0,72
Skåning	6,4	7,9	0,82
Laske	5,5	4,4	1,25
Gudhem	5,7	5,1	1,12
Vartofta	5,3	4,3	1,23
Frökind	5,1	4,0	1,28
Medeltal, tio häradar			0,99

Källor: Tab. VI: 2 och VI: 6.

Anm.: Medelvärdena för skatte och krono resp. fräse i tab. VI: 6 har vägts samman efter jordebokens fördelning av mantalet på jordnaturerna i resp. härad.

Men relationen tunnor till tunnland varierar kraftigt mellan de olika häraderna och så att kartmaterialet avsevärt skärper skillnaden mellan häradar med stort och häradar med litet mantal. När det gäller att finna en gemensam tendens för relationen mellan bouppteckningarnas tunnor och kartmaterialets tunnland ger sammanställningen tydligen negativt resultat.

Kvar står emellertid att tunnorna borde bli färre än tunnlanden, om utsädet i tunnor kunde reduceras till sådan säd, varav man sådde jämnt 1 tunna per tunnland i de ineliggande gårderna. Till en sådan reduktion finns det flera tänkbara alternativ. Man kan använda de normer, som skattläggningsmetoden synes förutsätta: 2 tunnor havre = 1 1/2 tunna blandsäd = 1 tunna stritt = 1 tunnland. I förening med den fördelning, som bouppteckningarnas utsädesuppgifter anger (tab. VI: 7: "1760"), och kompletterad med antagandet att alla ärter såddes på trädan, ger denna norm en reduktion av häradernas medelutsäde enligt bouppteckningsmaterialet med i genomsnitt 31 %.⁵¹ Men denna reduktion fram-

⁵¹ Reduktionen varierar givetvis för olika häradar beroende på havrens, blandsädens och ärternas andel, från 38 % i Åse till 19 % i Vilske härad.

Tab. VI: 9. Beräknat utsäde per arealenhet av olika sädesslag under 1800-talet. Tunnor per tunnland.

Sädesslag	Före 1865 (Sundbärg)	1866—70 (Jordbr.-statist.)
Vete	0,8	0,8
Råg	0,8	0,9
Korn	1,1	1,2
Blandsäd	1,2	
Havre	1,4	1,5

Källor:

Sundbärg, G., Betänkande i utvandringsfrågan, s. 92 n. 1.

Hannerberg, D., Svenskt agrarsamhälle under 1200 år, s. 69.

Anm.: Omräkning till tunnor har gjorts efter 1,56 hl per tunna.

står som alltför drastisk i jämförelse med skattningarna av utsädet per hektar för 1800-talet:

Om vi i stället parar Sundbärgs antaganden med utsädets fördelning på sädesslag enligt bouppteckningarna och alltjämt eliminerar ärterna, så skulle vi få reducera häradernas medelutsäde i tunnor med genomsnittligt 18 % för att komma ner till de årligen besädda tunnlanden på de ineliggande gårderna.⁵² Det råkar vara just den reduktion — totalt, för samma område — som prästerna verkställde år 1805, då de räknade om sina förut lämnade utsädesuppgifter till ”årligen besädd öppen åker”.⁵³

En reduktion av denna storleksordning skulle då ge oss en marginal om i genomsnitt 25 % av bouppteckningsmaterialets utsädestunnor mellan dem och kartmaterialets utsädestunnland. Inom den marginalen skulle rymmas dels kartmaterialets överskattning av faktiskt besädd

⁵² Eller högst 25 % i Åse och Kållands och lägst 11 % i Vilske härad.

⁵³ När prästerna år 1805 gav arealuppgifter i folkmängdstabellerna, hade de förut i tre år lämnat utsädesuppgifter i mortalitetstabellerna, se Attman, A., Den svenska jordbruksstatistiken före 1820. *Statistisk tidskrift NF 5* (1956), s. 181—2. Det är då en rimlig hypotes, att de beräknade arealen utifrån sina tidigare givna utsädesuppgifter med hänsyn till odlingsystem och utsädda sädesslag. I vissa fall — när samma präst reducerat på samma sätt för flera socknar — kan hypotesen prövas med en sammanställning av utsädesuppgifterna i 1805 års mortalitetstabeller och arealuppgifterna i samma års folkmängdstabeller:

areal, dels bouppteckningarnas underskattning av utsädet på hela mantalet.

8. Sammanfattning

I mantal hade jorden satts för att en del skatter och allmänna besvär skulle fördelas. Den från begynnelsen ytterst grova indelningen blev så småningom mer differentierad men inte genom någon allmän skattläggning utan i en process, som innebar att de efter mantalet utgående skatterna steg och att en del hemman måste förmedlas. Förmedling av

Socken	Utsäde i tunnor							Tunnland	
	Råg	Vete	Korn	Havre	Bl.-säd	Ärter	Potatis	Öppen åker	Därav sås
Skövde	150	—	—	290	—	20	30	920	2/3
Ryd	30	—	—	65	—	5	10	200	2/3
Suntetorp	50	5	—	110	—	10	15	350	2/3
Svenstorp	120	15	—	245	—	15	25	795	2/3
Forsby	115	10	—	220	—	10	20	725	2/3
Hagelberg	55	5	—	120	—	5	15	360	2/3
Kyrketorp	75	—	—	155	—	5	20	465	2/3
Våmb	70	—	10	150	—	5	15	440	2/3
Gudhem	40	—	80	160	120	—	—	408	7/8
Tunhem	14	—	48	84	60	—	—	210	7/8
Ugglum	28	—	57	114	85	—	—	290	7/8

(Källor: Mortalitets- och folkmängdstabeller för Skaraborgs län 1805. SCB:s arkiv.)

Det är tydligt, att prästen i Skövdesocknarna räknat efter följande formel:

$T:r \text{ råg} \times 2 + t:r \text{ vete} \times 2 + t:r \text{ havre} + t:r \text{ ärter} = \text{tunnland} \times 2/3$

medan prästen i Gudhems pastorat använt denna formel:

$T:r \text{ råg} + t:r \text{ korn} + t:r \text{ havre} \times 0,75 + t:r \text{ blandsäd} = \text{tunnland} \times 7/8$.

En reduktion var dock vanligast. För samtliga socknar i de fyra fögderierna redovisade prästerna år 1805 88 011,5 tunnor utsäde av alla sädesslag i mortalitetstabellerna, medan summan årligen besädd öppen åker i tunnland enligt samma års folkmängdstabeller blir 71 730 tunnland, dvs. en reduktion netto med 18,5 %.

mantalet ökade mantalets reala resurser i åker och äng. Men förmedlingarna syftade knappast till att utjämna resurserna per mantal. Om en sådan utjämningsmekanism skulle ha kunnat verka perfekt, så hade den totala bördan per mantal bort dels vara alldeles jämn — även för olika jordnaturer — dels alltid befinna sig på en sådan nivå att den framtvang ständiga förmedlingar av allt utom det till sina resurser största mantalet. Dessa förutsättningar fanns inte. Skattekrävaren inriktade sig på att ta vad som gick att få, dvs. begränsa förmedlingarna. De normer, som från 1600-talets slut tillämpades vid s.k. metodisk skattläggning, kom följaktligen att utformas och tillämpas som miniminormer, vilka hindrade mantalets resurser från att falla under en relativt låg nedre gräns men inte hindrade en differentiering ovan denna. Från den ideologiska ståndpunkten att allt mantal borde ha samma reala resurser kom dessa normer följdriktigt att snart uppfattas som både snåla och orättvisa.

Samma ideologiska ståndpunkt kunde direkt angripa en del av problemets andra sida: fördelningen av jord per mantal inom byn. Det oförmedlade mantalet var under hela 1700-talet den fastställda normen vid delning i by av förut oskiftad mark, av skog och utmark. Mantalet kunde också hävdas som norm för en omfördelning av inägorna, av åker och äng i byn. Krav på en sådan omfördelning restes före och i början av storskiftetiden. De riktades mot framför allt skattehemmanens större innehav av inägor per mantal, vilket framställdes som kränkning av en ursprunglig, på mantalet grundad fördelning av byarnas jord. De hade obestridliga framgångar under storskiftets första år, då i varje fall en del skiften i Skaraborgs län var faktiska omfördelningar. Men när det oklandrade innehavet av inägor år 1762 fastställdes som rätt delningsgrund i länet, förvandlades de definitivt till reaktionära illusioner.

Mantalets genomsnittliga innehav av åkerjord vid 1700-talets mitt kan undersökas dels utifrån det av storskiftet alstrade kartmaterialet, dels på grundval av utsädesuppgifter i bouppteckningar. För studiet av den *relativa* fördelningen av åker per mantal — av skillnader mellan olika områden och olika kamerala jordnaturer — har bouppteckningarnas utsädesuppgifter den fördelen att de för en begränsad period ger uppgifter med ganska god spridning. Under de två första decennierna efter århundradets mitt dog människor överallt, och man kan ur de efter dem bevarade bouppteckningarna i de fyra fögderierna av Skaraborgs län få utsädesuppgifter för drygt 1 000 till mantalet bestämbara bruk med en

visserligen inte jämn men dock hygglig spridning över olika områden och jordnaturer. Storskiftet däremot var en process, som sträckte sig över ett halvt århundrade, och som under denna tid successivt försköt sin tyngdpunkt från områden med genomsnittligt mer till områden med genomsnittligt mindre åkerjord per mantal. För samma två decennier ger det karteringar och beskrivningar av 30 byar eller byalag med stark koncentration till tvåsädesbygden på Lidköpings- och Skaraslätterna. Jämförelsens baksida är att man mot kartmaterialets visserligen inte oproblematiske uppmätningar av hemmanens hela åkerareal har bo-uppteckningarnas utsagor om utsädet på de bruk, som i mantalslängden åsatts vissa mantalsbråk, men som med hänsyn till undantag, torpupp-låtelse och andra mer eller mindre varaktiga avstyckningar bör ha omfattat något mindre än den mot mantalsbråken svarande mantalssatta åkerjorden. När de båda källgrupperna konfronteras med varandra till-stöter också svårigheten att jämföra areal- och utsädesuppgifter.

Mantalet var vid 1700-talets mitt till sitt genomsnittliga utsäde avsevärt större på skatte- och kronohemman än på bondefrälsehemman. Skillnaden var störst i Läckö och minst i Vartofta fögderi. Grovt sett uppvägde den skillnaderna i brukningsdelarnas genomsnittliga mantalsstorlek på de båda jordnaturerna. Det genomsnittliga utsädet per bruk i olika områden var alltså av ungefär samma storleksordning på skatte- och kronojorden som på den av bönder brukade frälsejorden.

Regionalt framträder däremot skillnader i genomsnittligt utsäde både per mantal och per bruk — mer utpräglade på skatte- och krono- än på frälsejorden — som delvis går i samma riktning. Både bruk och mantal var efter utsädet störst på tvåsädesbygden, relativt stora också på Falbygden och minst i ensädesområden och på tresädets skogsbygder. Ännu större blev då de regionala skillnaderna i total åkerareal. Skillnaderna i utsäde per bruk var klart naturbetingade. Men jämförelser även av antalet brukningsdelar och utsäde per mantal i olika områden kan antyda också andra faktorer. Med relativt stort utsäde per bruk men också relativt många brukningsdelar och följaktligen ett förhållandevis ännu större utsäde per mantal framstår delar av Läckö fögderi som expansivt i jämförelse med andra slättbygder, trots att den fortsatta ökningen av antalet brukningsdelar under 1700-talet här var jämförelsevis svag. Å andra sidan företer mantalet i ensädesområdena ett litet antal bruk och ett mycket litet utsäde — mindre t.o.m. än skogs-

Tab. VI: 10. *Det totala årliga utsädet i fyra fögderier av Skaraborgs län 1760 och 1805. Enligt medelvärdet per mantal i bouppteckningar 1750—69 resp. prästerskapets uppgifter 1805. Tunnor.*

Fögderi	1760	1805	1760/1805
Läckö	29 820	33 398	0,89
Skara	20 820	18 034	1,15
Höjentorp	18 008	17 804	1,01
Vartofta	17 783	18 776	0,95
4 fögderier	86 431	88 012	0,98

Källor:

Tab. VI: 6.

Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Mortalitetstabeller för Skaraborgs län 1805. SCB:s arkiv.

bygdernas — trots att skattläggningsmetoden medgav ensådesjord ett större utsäde per mantal än annan jord.

Bouppteckningarnas utsädesuppgifter ger ett årligt utsäde om 6,5 tunnor per 1/4 mantal skatte och krono och 5,3 tunnor för 1/4 mantal frälse som ett genomsnitt för hela området. För skatte och krono stiger siffran till 8 tunnor i Läckö fögderi mot 5,5 tunnor i Höjentorp och Vartofta. Kartmaterialet ger samma rangordning mellan häraderna men större skillnader. Med hänsyn till slösädens och framför allt havrens stora andel av utsädet bör utsädet tunnental reduceras för att ge den årligen besådda arealen i tunnland. En reduktion med mellan 1/5 och 1/6 framstår som försvarbar. Den skulle ge — i genomsnitt för jämförbara härad — en lika stor differens från kartmaterialets ned till bouppteckningsmaterialets uppgifter om årligen besådd areal per mantal. Men det är inte möjligt att avgöra hur mycket därav som ska tillskrivas den ofrånkomliga tendensen till underskattning i bouppteckningsmaterialet.

Förhållandet mellan bouppteckningarnas utsädesuppgifter och prästerskapets uppgifter om hela utsädet år 1805 framgår av tab. VI: 10. Jämförelsen inkluderar allt utsäde — även ärter och i prästernas uppgifter potatis — utan någon reducering. För år 1760 har bouppteckningarnas genomsnittsvärden per mantal multiplicerats häradsvis med resp. härads

skatte- och krono- samt frälsemantal, varvid prästgårdar och säterier räknats som vanliga krono- och frälsehemman.

Beräkningen för år 1760 rymmer flera moment av underskattning, dels i bouppteckningsmaterialets medelvärden, dels i likställandet av säterier och prästgårdar med vanliga bondehemman. Ändå når den i genomsnitt upp till 98 % av vad prästerskapet uppgav 45 år senare.

Kap. VII

MANTALET SKATTEBÖRDA UNDER 1700-TALET

1. Litteratur och frågeställning

I sin reservation till Skatteregleringskommitténs betänkande år 1882 polemiserade H. L. Rydin mot talet om grundskatteväsendets sekelgamla orättvisor och framhöll i stället ”de fördelar, som jordägaren erhållit på grund av dessa skattebördor”. Fördelarna bestod framför allt i utvidgade jordområden och nyodlingar, förvärvade genom upplåtelse och delning av allmänningar utan förhöjning av skatten. Rydin hänvisade härvidlag till de under 1700-talet utfärdade försäkringarna om frihet från skattläggning av intäkter på utmark (1731), av uppodlade kärr, mossar och ödemark (1740), av uppodling av bymark och skog (1741), av torp och lägenheter (1743 och 1757), i förening med den fria dispositionsrätt över skog samt rätt att fördela sockenallmänningar, som medgavs hemmanen dels på 1730-talet, dels genom storskiftesförfattningarna.

På sådant sätt utvidgades den enskildes jordegendoms område, och äganderätten fick ett förhöjt värde, och allt detta utan att den enskilde därför hade andra förpliktelser än utgörandet av den ränta, som till ett visst givet belopp blivit för ett sekel sedan bestämd för hemmanet och vilken ränta ej kunde genom ny skattläggning av det utvidgade området eller eljest förhöjas.

Enligt Rydin hade fixeringen av grundskatterna samt sättet för deras utgörande alltsedan 1600-talets mitt inneburit ”en städse fortgående skattelindring”. Han avsåg därmed givetvis en lindring av grundskattebördan. Men han menade sannolikt inte bara en lindring av skatten i förhållande till mantalets växande areal utan också en direkt minskning av den reella skattebördan per mantal. I den hittills oöverträffade historik, varmed han stödde sin reservation, betonades följande faktorer: grundrätans fixering till visst belopp i persedlar oberoende av förändringar i hemmanets avkastning; förmedlingarna; skatteförenklingar i form av avlösning av vissa räntepersedlar med fasta penningbelopp, vilkas värde sjönk genom penningvärdesförsämringen; införandet av en

fast tiondesättning; regleringen av markegångssättningen, dvs. bestämningen av lösningspriserna på vissa av de i ränta och kronotionde ingående persedlarna.¹

1600-talets mitt markerar avslutningen på en period, under vilken en rad nya skatter — senare sammanfattade under beteckningen mantalsrättan — successivt förvandlades till stående jordskatter och införlivades med grundskatten.² Århundradets senare del präglades däremot dels av förmedlingar av mantal och skatt, dels av den fasta tiondesättningens genomförande i flera län, bl.a. i Skaraborgs län.³

Det är tydligt, att en stor del av förmedlingarna stod i direkt samband med dels indelningsverkets genomförande, dels reduktionen. Själva indelningen av hemmansrätter för olika ändamål förutsatte en viss prövning av hemmanens bärkraft, ibland någon form av skattläggning och eventuellt förmedling. När å andra sidan indelningen fastställdes, blev verkets "orubblighet" ett tungt argument mot ytterligare skattläggningar och förmedlingar. Hemman förmedlas alltså en bit in på 1700-talet, men det gäller då framför allt frälsehemman samt från frälset reducerade kronohemman, och ett växande antal förmedlingar förblir provisoriska. Vid frihetstidens början har förmedlingarna i stort sett spelat ut sin roll: mantal och ränta i jordeböckerna genomgår därefter högst obetydliga förändringar.⁴

¹ *Reservationer vid Skatteregleringskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket*, s. 92; *Rydin, H. L.*, P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling. Bil. till a.a., s. 137—174.

Till frågan om skattebördans utveckling under 1700-talet har senare litteratur inte tillfört något väsentligt utöver Skatteregleringskommittén och Rydin, och svävande omdömen förekommer: "Man måste räkna med att skattetrycket till någon del har minskats som följd av sjunkande penningvärde, den under 1700-talet efterhand genomförda fasta tiondesättningen m.m." *Utterström, G.*, Jordbrukets arbetare. I, s. 21.

² *Thomson, A.*, Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809—1866. I, s. 21—34 och där anf. litt.

³ Allmänt om de fasta tiondesättningarnas införande: *Rydin*, a.a., s. 97, 170—1; *Linde, L. G.*, Sveriges finansrätt, s. 301, n. *; *Helmfrid, B.*, Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555—1753, s. 128 ff. — Om tidpunkten för den fasta tiondesättningens införande i Skaraborgs län var man i landskontoret osäker redan på 1730-talet; den betraktades emellertid som fixerad senast på 1690-talet. Landskont. t. Kam.-koll. 23/2 1728 och 12/1 1738. Landskontorets registratur; Kam.-koll. t. Landskont. 5/4 1742. Kammarkollegii brev (EII b 8). Skaraborgs läns landskontor. GLA.

⁴ *Rydin*, a.a., s. 147—151, 157—9; *Thomson*, a.a., s. 42—49.

Genom indelningsverket hade räntan av en mycket stor del av skatte- och kronomantalet anordnats till militiestaten, till landsstaterna och andra civila stater och till allmänna verk och inrättningar. Därtill kom förpantningar, förläningar, understöd m.m. I de här undersökta delarna av Skaraborgs län — Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier — var det vid 1700-talets mitt mindre än 5 % av skatte- och kronomantalet, som var "kronan *immediate* behållet", dvs. erlade räntan till den statliga uppbördens.⁵ Resten betalade räntan till indelningshavare, panthavare och förläningstagare. Men indelningsverket innebar självfallet inte någon godsabalienation. Kronan behöll ränteägenderätten även till de indelta hemmanen. 1680-talets reglementen förpliktade visserligen indelningshavare att övervaka honom indelta hemmans skötsel och knöt till denna förpliktelse t.o.m. en viss självrisk för indelningshavaren vid hemmans ödesmål.⁶ Men med undantag för boställsinnehavare och ägare av kronorusthåll var indelningshavarna avstängda från

⁵ Det behållna mantalet visar en svag men fast tendens till ökning, förmodligen särskilt genom inlösning av kronoförpantningar. Landsböckerna 1735, 1740, 1745, 1750, 1755 och 1760 ger följande medeltal:

	Behållet mantal	I % av jordebokens skatte- och kronomantal
Läckö	25,65	4,5
Skara	31,13	5,4
Höjentorp	19,75	3,6
Vartofta	25,68	4,6
4 fögderier	102,20	4,6

Landsböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Därutöver förbehöll sig kronan emellertid också boskapspengarna — 2 dsm per mantal — av flertalet anordnade hemman.

⁶ Indelningshavaren hade att anföra klagomål över bonden till landshövdingen, som ensam hade rätt att efter rannsaking föranstalta om ny åbo. Samtidigt garanterades envar bonde, som väl hävdade gården och i rätt tid erlade sina utlagor till indelningshavaren, att "njuta för sig och sina efterkommande den säkerheten, att han och de skola allt framgent få bli vid hemmanet odrevne och orubbade utan någon städsloavgift /..../". Kungl. Maj:ts nådigste förordning och reglemente för dess betjante under militien och landsstaten 5/1 1684 § 8 (och bil.reg. för landsstaten § 2); Kungl. Maj:ts nådige förklaring ... 7/4 1685 § IV. Årstrycket.

brukningsrätten till de indelta hemmanen — deras krav på att få till- och avsätta bönder avvisades.⁷ Kontrakt mellan indelningshavare och räntegivare kunde — som vi senare ska visa — reglera betalningen av den indelta räntan.⁸ Men indelningshavarnas anspråk var maximerade till vad jordebok och markegångstaxa enligt häradsskrivares ränteuträkning berättigade dem till.

Grundskatten per mantal — däri innefattat jordeboks- och mantalsröntan enligt jordeboken samt kronotionden — kan alltså under 1700-talet betraktas som fixerad till ett givet och oföränderligt belopp i persedlar och penningar. Oförändrat var också mantalet. Samtidigt växte den odlade arealen, arbetskraften och produktionen per mantal. Om grundskattens realvärde inte steg, så måste alltså dess andel av bruttoproduktionen ha sjunkit, både totalt och per mantal. Men detta förhållande i sig motiverar inte slutsatsen om ”en städse fortgående skatte- lindring”. Skattens relation till bruttoproduktionen hade givetvis konsekvenser för fördelningen, men dess utveckling mäter inte förändringarna i jordbrukarnas skattebörd. För att få grepp om dessa förändringar måste man relatera grundskatten — och andra skatter — till någon form av överskott, produkt minus kostnader, eller — i brist på material som direkt belyser överskottet — till data som indicerar dess förändringar.

Till denna fråga skall vi återkomma efter att ha undersökt utvecklingen av jordegendomarnas värden. I detta sammanhang begränsas undersökningen till att gälla förändringarna i grundskattens och övrig fastighetsskatts värde i pengar och realt.

I sin undersökning av de svenska statsfinanserna under 1700-talet

⁷ Krigsbefälet begärde 1720 en friare disposition över militiens löningshemman ”och att kronobetjäningen sig ej vidare därmed må befatta, än med andra Ridderskapet och Adeln tillhörige hemman” (!). Begäran avsågs med hänvisning till 1684 års reglemente. 1723 medgavs dock löningshavarna rätt att före åbos av- eller tillsättande bli underrättad av kronobetjäningen för att därvid hos landshövdingen kunna föreslå annan åbo, som då borde vara närmast att antagas mot nöjaktig säkerhet. Resol. på krigsbefälets av de indelta reg. till häst och fot besvär 27/6 1720 § 10; Resol. på krigsbefälets av de indelta reg. till häst besvär 16/10 1723 § 5. Årstrycket.

⁸ Överenskommelser mellan indelningshavare och allmoge om viss årlig avgift i ond och god tid rekommenderades av Ekonomi- och kommersedeputationen vid 1726 års riksdag, som svar på böndernas begäran om skatteförenkling. *Malmström, C. G.*, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshöfvingen 1772. II, s. 104.

Tab. VII: 1. *Egentliga grundskatter — jordeboks- och mantalsräntor samt kronotionage — enligt riksstaterna under frihetstidens inflationsperiod. Medeltal för 5-årsperioder. I daler silvermynt, relativa tal samt relativa tal deflaterade med Jörbergs levnadskostnadsindex.*

Period	Tusentals dsm per år	Realtiva tal (1735—39 = 100)	Relativa tal, deflaterade
1735—39	1 987	100	100
1750—54	2 031	102	77
1755—59	2 117	106	59
1760—64	2 252	113	41
1765—69	2 479	125	52
1770—74	2 418	122	46

Källor:

Åmark, K., Sveriges statsfinanser 1719—1809, tab. 26, s. 401—9.

Jörberg, L., A history of prices in Sweden 1732—1914, II, s. 119.

ansåg sig Karl Åmark sammanfattningsvis kunna konstatera en successiv förskjutning i grundskatternas resp. bevillningarnas relativa betydelse för statsinkomsterna. Grundskatter och arrendeinkomster beräknades åren 1726—30 ha svarat för 38 % av statsverkets inrikes inkomster. Andelen sjönk sedan till 30 % åren 1761—65 och till 21 % vid 1700-talets slut. I gengäld steg bevillningsmedlens andel av samma inkomster från 12,5 % åren 1726—30 till 30 % åren 1761—65 och till över 40 % vid århundradets slut.⁹ Åmarks beräkningar byggde på riksstaternas inkomstredovisning. De i de årliga riksstaterna upptagna grundskatteinkomsterna stiger under frihetstidens inflationsperiod med endast 20—25 % i daler silvermynt; deflaterade med Jörbergs levnadskostnadsindex sjunker de med drygt hälften.

Riksstaternas redovisning av grundskatteinkomsterna är emellertid — som Åmark själv i andra sammanhang påpekade — inte alls fullständig. Den kamerala bokföringens grundprincip var att redovisa såväl den totala räntans persedlar som avkortningar och anordningar efter ett schablonmässigt bokföringsvärde: i regel den gamla, från 1600-talets början härstammade kronovärderingen. Därutöver redovisades ”kronans gevinst”, dvs. skillnaden mellan markegångsvärdet och kronovärdet *av*

⁹ *Åmark, K.*, Sveriges statsfinanser 1719—1809, s. 665.

kronans efter avkortningar och anordningar behållna räntepersedlar. Men efter förordningarna var också indelningshavarna — liksom pant-havare och förläningstagare — i princip berättigade att uppbära dem anordnade räntepersedlar in natura eller efter markegång.¹⁰ Indelnings-havarnas ”gevinst”, alltså skillnaden mellan markegångsvärdet och kronovärdet av dem anordnade räntepersedlar, var en del av deras lön, en del av de verkliga statsinkomsterna och — naturligtvis — en del av den faktiska grundskattebördan. Men denna del redovisades inte i den kamerala bokföringen och upptogs inte heller på riksstatens inkomst- eller utgiftssida.¹¹

Därav följer, att inkomstredovisningen i riksstaterna dels vid varje tidpunkt underskattar grundskatternas verkliga storlek liksom deras andel i statsinkomsterna, dels över tiden döljer en del av prisstegringens effekt på grundskattebördan och alltså överdriver fallet i grundskatter-nas realvärde. Graden av underskattning beror å ena sidan av förhållan-det mellan anordnad och behållen ränta, som var högt och sannolikt tämligen konstant över tiden, å andra sidan av ”gevinstens” andel av grundskatten, en andel som givetvis växte med prisstegringen. Grund-skatternas andel av statsverkets inrikes inkomster måste ha varit väsent-ligt högre än Åmarks beräkningar, och det kan inte anses styrkt att denna andel sjönk över tiden.¹²

Sammandrag av den kamerala bokföringen kan alltså inte ge någon tillförlitlig bild av grundskattebördan och dess förändringar. Den utväg

¹⁰ Kungl. Maj:ts . . . förordn. och regl. . . 5/1 1684 § 6 (och bil. regl. för infan-teri och fotfolk § 1 och regl. för landsstaten § 1). Årstrycket.

¹¹ *Åmark, a.a.*, s. 103, 350.

¹² I de här undersökta delarna av Skaraborgs län uppgick ”gevinsten” (kronans och indelningshavarnas) till ca 44 % av grundskatten redan på 1730-talet, och högst 5 % av skatte- och kronomantalet var kronan behållet (ovan, n. 5). Andelen behållet mantal var kanske större i andra delar av landet. Dessutom bör riksstaternas grundskatteinkomster inkludera boskapspengarna av nästan allt skatte och krono plus smärre grundskatteinkomster av det allmänna frälset. Även så ter det sig ofrånkomligt att höja Åmarks siffror för de egentliga grundskat-terna på 1730-talet med minst 50 %; de skulle då ha svarat för 50 % av stats-verkets inrikes inkomster (beräknat på ”löpande årets medel”, *Åmark, a.a.*, tab. 26, s. 401—3). Om vi vidare antar, att grundskatterna i hela landet steg med inflationen i samma takt som i här undersökta delar av Skaraborgs län, så bör Åmarks siffror för de egentliga grundskatterna 1760—64 höjas med något mer än 200 %; de skulle då ha svarat för *över* 50 % av de inrikes statsinkomsterna.

som återstår är att beräkna grundskatten för olika tidpunkter såsom en produkt av två vektorer. Den ena vektorn, som kan betraktas som i stort sett oförändrad under den här undersökta tiden, utgörs av jordeboks- och mantalsräntans samt kronotiondens i jordebok och tiondesättning fixerade persedelmängder samt de i räntan ingående pengarna. Den andra vektorn, som varierar med förändringarna i prisnivån, utgörs av persedlarnas markegångspriser samt det konstanta priset på pengarna (= 1). Multiplikationerna ger för olika tidpunkter eller tidsperioder vad man kan kalla den virtuella grundskatten i daler silvermynt, beräknad efter grundsatserna att räntetagaren hade rätt till produkterna och att markegångstaxorna gav produkterna deras rätta pris.

Det så erhållna resultatet måste emellertid prövas och modifieras med hänsyn till särskilda omständigheter. Persedlar, som i princip skulle utgå in natura, kan naturligtvis i allmänhet inte värderas på annat sätt än efter markegångspriserna. Men undantag kan och bör göras för kronans behållna avrads- och tiondespannmål, som i regel skulle levereras till garnisonsmagasinet i Göteborg, och för vilken källmaterialet erbjuder möjligheter till alternativ värdering. Å andra sidan gällde undantag från regeln att räntetagaren hade rätt till persedlarna in natura. Det är här fråga om bestämmelser om s.k. skatteförenkling, som gällde för olika tidsperioder, olika persedlar och olika slag av hemman; förändringarna i sådana särbestämmelser saknade inte betydelse för grundskattebördans utveckling. Slutligen måste man något dröja vid den roll som spelades av "sämjeräntor", av kontrakt mellan indelningshavare och räntegivare om fast ränta i pengar "i ond och god tid".

Undersökningen begränsas till skatte- och kronomantalets skattebörda. De personella skatterna — mantalspengar och personella bevillningar — samt skatter per "rök" eller "matlag" — lagmans- och häradshövdingsräntan — lämnas därhän. Däremot utgjordes per mantal dels en bevillning, dels vissa allmänna besvär, framför allt avgifter till präst och soldat. De måste få komplettera bilden av grundskattebördans utveckling.

2. Grundskattepersedlarna

Den del av grundräntan, som kallades mantalsränta, utgick med samma persedeluppsättning och penningbelopp per mantal i hela området, oberoende av om hemmanet var skatte eller krono. De flesta

posterna i mantalsröntan — gårdepengarna, byggningshjälpen, salpeterhjälpn samt boskaps- och skjutsfärdspengarna — hade redan under 1600-talet omvandlats till fasta penningavgifter, tillsammans 13,66 dsm per mantal. I persedlar utgjorde mantalet 1,8 tunnor gärdespannmål i strid säd, hälften råg och hälften korn, samt 6 öke- och 12 drängedagsverken.¹³

Starkt individualiserad var däremot grundröntans andra och äldre del: jordeboksröntan. Gamla skattememman har en särpräglad enkel jordeboksrönta, som saknar pengar, har färre antal persedlar och företer stor likformighet inom resp. område ifråga om alla persedelmängder utom huvudpersedeln. För de övriga hemmanen — gamla frälse-, kyrko- och kronohemman — är variationerna avsevärda även inom de enskilda områdena både när det gäller antalet persedlar och persedelmängder.¹⁴

Genomsnittsvärden häradsvis för jordebokspersedlar och -pengar per mantal har erhållits på följande sätt. Jordeböckerna redovisar i sammandrag pastorats-, härads- och fögderivis de sammanlagda persedelmängderna av olika slag och summan jordebokspengar under rubrikerna ”avkortat och anordnat” och ”kronan behållet”. I dessa summor ingår emellertid också räntor i persedlar och pengar av skattlagda men icke mantalssatta lägenheter: tomter, åkrar, ängar, kvarnar, gräsgäll, fisken m.m., liksom räntor av stadstomter och ibland arrendesummor för kungsgårdar. Jordeböckerna har därför genomgått, och räntorna av de lätt identifierade icke mantalssatta enheterna har häradsvis subtraherats från sammandragens summor. Resten utgör jordeboksröntan i persedlar och pengar av det mantal skatte och krono, som påfördes jordeboks- och mantalsrönta i jordeböckerna. Storleken av detta mantal framgår också av jordeböckernas häradssammandrag, men inte exakt av deras inledande mantalssummering — den inkluderar också visst mantal utan specificerad jordeboks- och mantalsrönta: prästgårdarna och vissa kungsgårdar — utan av deras uppgifter om avkortad och anordnad resp. kronan behållen mantalsrönta. Ett särskilt problem utgör kungsfodringen, som utgick också av det allmänna frälset och som jordebokssammandragen redovisar i en klumpsumma. Men per mantal allmänt frälse utgick genomgående 2 kungshäster, och det allmänna frälsemanta-

¹³ För en närmre redogörelse för mantalsröntans delposter, se ovan s. 55—6.

¹⁴ Jfr undersökningen av jordeboksröntan för gammalt skatte resp. övriga hemman i Kållands härad, ovan s. 57—9.

let framgår av sammandragens särredovisning av de boskaps- och skjutsfärdspengar, som det allmänna frälset också utgjorde men till hälften mot skatte och krono. Med ledning härav kan sammandragens klumpsummor för kungshästarna fördelas på allmänt frälse resp. skatte och krono. De på så sätt erhållna genomsnittssiffrorna för penning- och persedelrätten per mantal skatte och krono i olika områden är naturligtvis beräknade också på det avkortade mantalet: ödeshemman, provisoriska förmedlingar, raserade och inlagda hemman. Men det finns ingen anledning att tro att dessa relativt få jordeboksenheter i sin persedeluppsättning skulle på ett regelmässigt sätt avvika från genomsnittsförhållandena.¹⁵

Också kronotiondesättningen var individuell för varje jordeboksenhet. Tiondelängdernas pastoratssummor blandar kronotionde av skatte- och kronomantalet, av det allmänna frälsemantalet som per mantal hade lägre kronotionde än skatte och krono, samt av en del icke mantalssatta enheter. Därtill kommer att avkortningsprinciperna vacklade. Ett års kronotiondelängder har därför genomgått noggrannt för att häradsvis beräkna genomsnittlig kronotionde per tiondesatt mantal skatte och krono.¹⁶

Tab. VII: 2 ger en översikt över grundskatten per mantal skatte och krono i pengar och persedlar i de fyra fögderierna av Skaraborgs län. Jordeboksräntans fodring, som i realiteten var en fast penningavgift eftersom fodringspersedlarna årliga hästar och kungshästar hade fasta markegångspriser, har omräknats i pengar och sammanslagits med övriga årliga pengar i jordeboksräntan.¹⁷ "Småpersedlarna", dvs. den mångfald

¹⁵ För undersökningen har använts jordeböcker från 1720- och 30-talen. Vid jämförelser med jordeböcker från 1750-talet framträder helt betydelslösa skillnader i genomsnittsvärdena häradsvis.

¹⁶ 1749 års kronotiondelängder har använts. Skillnaden mellan å ena sidan skatte och krono, å andra sidan frälse är genomgående men inte stor. Per mantal utgjorde det allmänna frälset 2 % lägre kronotionde i Läckö och Skara fögderier, 3 i Höjentorps och 4 i Vartofta.

¹⁷ Fodringspersedlarnas fasta markegångspriser var t.o.m. 1775 0,328 dsm per årlig häst och 0,219 dsm per kungshäst. Vid övergången till riksdalerräkning ändrades dessa priser till 0,109 resp. 0,073 rdr, alltså efter kursen 1 rdr=3 dsm. Eftersom sedelmyntet inväxlades enligt realisationsfördordningen efter kursen 1 rdr=6 dsm, fördubblades alltså fodringspersedlarnas priser vid myntrealisationen. Fodringen behandlades alltså analogt med kronans från tiden före 1719 härrörande penningräntor, dvs. skrevs upp till sitt dubbla belopp vid myntrealisationen. Om realisationsfördordningarna, se Åmark, a.a., s. 235—6.

Härad el. fogderi	Jordeboksränta										Mantalsränta				S:a spann-	
	Skatte o. Jordebok- mantal a	Pengar inkl. fodring Dsm b	Spann- mål Tunnor c	Smör Lisp. d	Arl. dags- verken e	Småper- sedlar		Pengar Dsm g	Gärde- spann- mål		Krono- tionde Tunnor k	S:a pennar Dsm b + g	S:a spann- Tunnor c + h + k			
						1730—39 års priser Dsm f	h		i	j						
Barne	113,7500	3,76	0,57	4,18	5,33	0,02	13,66	1,8	6	12	1,44	17,42	3,82			
Viste	75,8125	3,65	0,69	4,16	3,24	0,03	13,66	1,8	6	12	1,73	17,31	4,22			
Åse	79,2500	3,68	0,49	3,53	3,25	0,33	13,66	1,8	6	12	2,08	17,33	4,36			
Källand	181,6250	3,54	0,74	4,50	3,65	0,28	13,66	1,8	6	12	2,16	17,19	4,70			
Kinnefjärd.	94,3750	3,91	1,04	4,02	3,89	0,13	13,66	1,8	6	12	1,88	17,56	4,72			
Läckö	544,8125	3,68	0,71	4,16	3,93	0,17	13,66	1,8	6	12	1,89	17,34	4,40			
Kinne	123,1250	3,76	0,58	3,76	3,89	0,17	13,66	1,8	6	12	1,53	17,41	3,91			
Skåning	235,7500	3,63	1,35	4,36	3,47	0,18	13,66	1,8	6	12	1,70	17,29	4,85			
Laske	109,0625	3,73	0,48	4,14	5,33	0,01	13,66	1,8	6	12	1,40	17,38	3,67			
Vilske	107,7500	3,85	1,05	4,20	2,30	0,29	13,66	1,8	6	12	1,80	17,51	4,65			
Skara	575,6875	3,72	0,96	4,04	3,69	0,16	13,66	1,8	6	12	1,62	17,37	4,38			
Kåkind	219,1875	4,04	0,62	2,72	5,99	0,24	13,66	1,8	6	12	1,51	17,69	3,94			
Valle	141,3125	3,87	3,24	1,86	1,59	3,24	13,66	1,8	6	12	1,79	17,53	6,83			
Gudhem	189,0000	3,87	1,74	2,70	3,20	1,31	13,66	1,8	6	12	2,10	17,53	5,64			
Höjentorp	549,5000	3,94	1,68	2,49	3,90	1,38	13,66	1,8	6	12	1,79	17,59	5,26			
Vart. skogsb.	212,9375	4,15	0,51	2,80	4,13	0,81	13,66	1,8	6	12	1,58	17,81	3,89			
Vart. fallb.	272,0000	3,95	1,39	3,06	4,21	1,21	13,66	1,8	6	12	1,83	17,61	5,02			
Frökind	70,6250	3,81	0,49	4,09	2,22	0,02	13,66	1,8	6	12	1,82	17,47	4,11			
Vartofta	555,5625	4,01	0,94	3,09	3,93	0,91	13,66	1,8	6	12	1,73	17,67	4,47			
4 fögd.	2 225,5625	3,84	1,97	3,45	3,86	0,65	13,66	1,8	6	12	1,75	17,49	4,63			

Källor: Skaraborgs läns landskontor; Jordeböcker för Läckö, Skara och Höjentorps fogderier 1725, för Vartofta fogderi 1736; Kronotondelängder i 1749 års landsboksverifikation; 1730—39 års markgångstaxor i Markgångstaxor 1699—1763. GLA.

Anm. 1: Jordeboksräntans pengar (kol. b) ingår som dominerande del fodringspersedlar efter deras fasta markgångspriser: efter häradsmåttal 5—7 årliga hästar och 2,5—3,5 kungshästar per mantal, å 0,33 resp. 0,22 dsm.

Anm. 2: Jordeboksräntans spannmål (kol. c) ingår i några häradar snärrare kvantiteter havre, som här efter genomsnittliga prisrelationer omräknats till strid säd (hälften råg, hälften korn). Delposterna är: i Källand 0,69 t r spannmål + 0,12 t r havre; i Kinne 0,57 t r spannmål + 0,01 t r havre; i Laske 0,48 t r spannmål + 0,003 t r havre; i Vilske 1,05 t r spannmål + 0,01 t r havre; allt i genomsnitt per mantal.

av särskilda persedlar utom smör, spannmål, dagsverken och fodring, som ytterst ojämnt ingick i gamla krono-, kyrko- och frälsehemmans jordeboksränta, har för överskådlighetens skull också sammanräknats till en penningssumma efter deras genomsnittspriser i markegångstaxorna 1730—39; men de tillhör naturligtvis räntans persedeldel, eftersom deras markegångspriser varierade.¹⁸

Skaraborgs län var ursprungligen ett smörskattelän.¹⁹ Smöret var den klart dominerande persedeln i den gamla jordeboksräntan. I genomsnitt utgick knappt 3 1/2 lispund smör per mantal, mer i Läckö och Skara fögderier samt i Frökinds härad, mindre i Höjentorps fögderi och i Vartofta härad.

I spannmål erlades genomsnittligt drygt 4 1/2 tunna per mantal. Men större delen — drygt 75 % — av denna spannmålsränta utgjordes av mantalsräntans gärdespannmål samt kronotionde, dvs. av räntor som fastlagts först under 1600-talets lopp. I den äldre jordeboksräntan spelade däremot spannmålen en blygsam roll, i genomsnitt endast med 1 tunna per mantal. Bakom de regionala variationerna i jordeboksspannmålen ligger flera faktorer. Utpräglade skogsbygder — Kåkindes härad och Vartofta skogsbygd — hade relativt låga värden för både spannmål och smör i jordeboksräntan, medan däremot de årliga dagsverkerna var flera. Falbygden — del av Vartofta samt Gudhems härad — synes representera en viss förskjutning från smör till spannmål jämfört med Läckö och Skara fögderier. Men också den gamla jordnaturen spelar in: gamla skattehemman hade genomgående mindre spannmål i jordeboksräntan, i Läckö fögderi ingen spannmål alls. Exklusivt mycket jordeboksspannmål utgick i Valle härad, vars äldre skikt av räntor sannolikt har särpräglats av de medeltida kyrkogodsens kring Höjentorp och Varnhems kloster.²⁰

¹⁸ Småpersedlarna var (antal härader, där resp. persedel utgick av mantalssatta enheter, inom parentes): talg (1), ost (3), humle (5), torr fisk (2), salt fisk (1), röding (1), salt lax (1), järn (3), lin (1), hampa (4), lärft (6), notgarn (3), oxar (4), får (11), lamm (1), gäss (11), höns (9), ägg (5), mård (1), slättedag (1), plog- eller ökedag (2), hökörning (1), lass hö (1), stockar (5), lass timmer (1), lass ved (7), lass gårdsle (1). De flesta uppförs i de årliga markegångstaxorna. I tre fall har deras priser rekonstruerats via prisrelationer till besläktade persedlar antingen i kronovärderingen eller i senare markegångstaxor.

¹⁹ *Dovring, F.*, De stående skatterna på jord 1400—1600, s. 72—3, 358—66.

²⁰ Två socknar var under senmedeltiden annex till Varnhems kloster, medan fyra var prebende till dekanen i Skara, som också disponerade Höjentorp. I Valle

Småpersedlarna spelade i allmänhet en mycket liten roll. Bortsett från oxar i Gudhems och Vartofta härader utgick de aldrig av gamla skattehemman. Den exceptionellt höga siffran för småpersedlar i Valle härad beror väsentligen på särskilda dagsverksprestationer: ökedagar och lass ved. I årliga jordeboksdagsverken utgjorde mantalet i genomsnitt ca 4. Dagsverksbördan dominerades alltså klart av mantalsröntans öke- och drängedagsverken. I nästan samma utsträckning bestämdes penningröntan av mantalsröntans fasta poster.

Grundskatten av skatte- och kronohemmanen var alltså fixerad i spannmål, smör, dagsverken, småpersedlar samt pengar. I tab. VII: 3 anges häradsvis dels grundskattens sammanlagda värde per mantal, dels de olika huvudkomponenternas värden och andelar, beräknat efter markegångspriserna 1730—39.

Grundskattens genomsnittliga värde per mantal i området uppgick efter 1730-talets markegångspriser till 64 dsm, vilket — alltjämt efter markegången — motsvarande 13 1/2 tunnor spannmål eller 18 lispund smör. Av detta värde svarade den totala spannmålsröntan för drygt 1/3 och smör och dagsverken för mindre än 1/5 vardera, medan övriga persedlars roll var obetydlig.

Bortsett från Valle härad med dess tack vare jordeboksspannmålen exceptionellt höga grundskatt per mantal var de regionala skillnaderna små men karakteristiska. Grundskatten per mantal låg 4—5 % över genomsnittet i Kållands, Skånings och Gudhems härader och överlag relativt högt på Lidköpings- och Skaraslätterna och på Falbygden. Den sjönk till en nivå på 8 % under genomsnittet i skogsbygdsområdena, i Kåkindes härad och Vartofta skogsbygd. Mantalsröntan, som utgick med samma belopp per mantal överallt, och som efter 1730-talets markegång uppgick till 32,5 dsm per mantal eller drygt hälften av hela grundskatten, verkade naturligtvis starkt utjämnande på mantalets beskattning i olika områden. Det sammanlagda värdet av jordeboksränta och kronotionde låg däremot efter 1730-talets markegång 33 % högre i Kållands än i Kåkindes härad.

En del av grundskatten — 17,5 dsm eller drygt 27 % av värdet efter 1730-talets markegång — var fixerad som en fast och oföränderlig penningavgift. Den delen var okänslig för prisnivåns förändringar. Det är alltså a priori klart att en allmän höjning av prisnivån måste medföra

härad låg också Axvalls slott. *Styffe, C. G.*, Skandinavien under unionstiden, s. 161—4.

Tab. VII: 3. Värdet, av grundskatten efter persedlarnas genomsnittliga markgångspriser 1730—39 i 4 fögderier av Skaraborgs län. Medelvärden per mantal skatte och krono härads- och fögderiis. Med fördelning i dsm och i % på spannmål, smör, dagsverken, småpersedlar och pengar.

Härad el. fögderi	S:a grundskatt Dsm	Därav efter värdet i dsm					Därav efter värdet i procent				
		Spann- mål	Smör	Dagsv.	Små- pers.	Pengar	Spann- mål	Smör	Dagsv.	Små- pers.	Pengar
Barne	62,75	18,11	14,93	12,28	0,02	17,42	28,9	23,8	19,6	0,0	27,8
Viste	63,73	20,02	14,88	11,50	0,03	17,31	31,4	23,3	18,0	0,0	27,2
Åse	62,47	20,68	12,62	11,51	0,33	17,33	33,1	20,2	18,4	0,5	27,7
Kålland	67,49	22,28	16,08	11,65	0,28	17,19	33,0	23,8	17,3	0,4	25,5
Kinnefjärding	66,16	22,38	14,35	11,74	0,13	17,56	33,8	21,7	17,7	0,2	26,5
Läckö	65,00	20,86	14,87	11,76	0,17	17,34	32,1	22,9	18,1	0,3	26,7
Kinne	61,30	18,53	13,44	11,74	0,17	17,41	30,2	21,9	19,2	0,3	28,4
Skåning	66,59	22,99	14,56	11,59	0,18	17,29	34,5	21,9	17,4	0,3	26,0
Laske	61,88	17,42	14,80	12,28	0,01	17,38	28,1	23,9	19,8	0,0	28,1
Vilse	66,06	22,08	15,03	11,16	0,29	17,51	33,4	22,8	16,9	0,4	26,5
Skara	64,45	20,79	14,45	11,67	0,16	17,37	32,3	22,4	18,1	0,3	27,0
Kåkind	58,85	18,67	9,73	12,52	0,24	17,69	31,7	16,5	21,3	0,4	30,1
Valle	70,67	32,39	6,63	10,89	3,24	17,53	45,8	9,4	15,4	4,6	24,8
Gudhem	66,70	26,74	9,64	11,49	1,31	17,53	40,1	14,5	17,2	2,0	26,3
Höjentorp	64,59	24,97	8,90	11,75	1,38	17,59	38,7	13,8	18,2	2,1	27,2
Vartofta skogsb.	58,90	18,45	10,00	11,83	0,81	17,81	31,3	17,0	20,1	1,4	30,2
Vartofta falb.	65,41	23,80	10,93	11,86	1,21	17,61	36,4	16,7	18,1	1,8	26,9
Frökind	62,71	19,49	14,61	11,12	0,02	17,47	31,1	23,3	17,7	0,0	27,9
Vartofta fögd.	62,57	21,20	11,04	11,76	0,91	17,67	33,9	17,6	18,8	1,4	28,2
4 fögderier	64,15	21,94	12,33	11,73	0,65	17,49	34,2	19,2	18,3	1,0	27,3

Källor: se tab. VII: 2.

Tab. VII: 4. *Samband mellan prisstegring och grundskatteförändring, när 27 % av grundskatten är fixerad i pengar.*

Alla priser stiger med	Grundskatten i dsm stiger med	Grundskattens realvärde faller med
10 %	7,3 %	2,5 %
50 %	36,4 %	9,1 %
100 %	72,7 %	13,6 %
200 %	145,4 %	18,2 %

en något mindre ökning av grundskatten i daler silvermynt och därmed ett fall i dess realvärde. Om från 1730-talets utgångsläge alla persedelpriser steg med säg 10 %, så skulle — allt annat lika — grundskatten i daler silvermynt öka med 7,3 %, och dess realvärde skulle falla med 2,5 %. Men samma förändring skulle också reducera den i pengar fixerade räntans procentuella andel av grundskattens värde och därmed göra skatten mer känslig för nya höjningar av prisnivån. Om alla persedelpriser från sin nya nivå steg med 10 %, så skulle grundskatten i daler silvermynt nu stiga med 7,5 %, och dess realvärde skulle falla med 2,3 %. En fortgående och jämn prisstegring skulle alltså medföra en *långsammare men accelererande* höjning av grundskatten i daler silvermynt och ett *avtagande* fall i skattens realvärde. Vid en tredubbling av alla 1730-talets persedelpriser skulle fallet i grundskattens realvärde begränsa sig till 18 %.

Den i pengar fixerade räntan, som ju starkt dominerades av mantalsrättans penningposter, företer mycket små regionala variationer. Penningrättans *andel* av grundskatten i olika områden varierar alltså omvänt mot grundskattens storlek: den stiger till över 30 % i skogsbygdsområdena och sjunker till 25—26 % i Valle, Kålland, Skåning och Gudhem. I de områden, där grundskatten per mantal var lägst efter 1730-talets markegång, var den också minst känslig för förändringar i prisnivån och alltså mest benägen att sjunka reellt vid stigande priser.

3. Grundskatten efter länsmarkegång 1730—1775

I slutet av 1730-talet började markegångspriserna stiga i Skaraborgs län liksom i det övriga landet. Länsmarkegången följer i alla huvuddrag

den allmänna trenden. Priserna stiger i en första våg fram till 1740-talets slut för att sedan åter falla något och under 1750-talets början stabilisera sig på en högre nivå än 1730-talets. En ny och starkare prisstegring börjar vid 1750-talets mitt och accelererar under 1760-talets början fram till toppåren 1763—64. På priset 1764—69 följer en viss återhämtning 1770 och höga priser på framför allt spannmål åren 1771—73. På något längre sikt förblir prisnivån anmärkningsvärt stabil i mer än två decennier efter 1760-talets mitt.²¹

Jämförelsen i tab. VII: 5 mellan prisutvecklingen enligt länsmarkegången och enligt Jörbergs ovägda medeltal för samtliga län visar en något mer accentuerad utveckling i Skaraborgs län. Skillnaden är inte stor men genomgående både för smör, spannmål och dagsverken.²²

Prisutvecklingen på smör följde spannmålets men med eftersläpning och större trögrörlighet både uppåt och nedåt. Länsmarkegången på råg och korn steg från 1730-talets genomsnittsnivå till toppåret 1748 med 121 %, medan smörprisets stegring till år 1749 begränsade sig till 92 %. Därefter föll spannmålspriserna till en nivå för åren 1750—54, som låg endast 36 % över 1730-talets, medan smörpriset för samma period stabiliserades på en nivå som låg 52 % över 30-talsnivån. I den följande prisstegringen steg spannmålspriserna till 1763 med 238 % av 1750—54 års priser; motsvarande siffra för smörpriset var 163 %. Deflationen reducerade spannmålspriserna på tre år — 1763—66 — med 54 %, medan smörprisets långsammare och kontinuerliga fall 1763—70 begränsade sig till 46 %.²³

Följden av denna skillnad i prisrörlighet är att prisrelationen spannmål/smör i markegångstaxorna uppvisar stora skillnader för olika perio-

²¹ Jfr trendbeskrivningen hos *Jörberg, L.*, *A history of prices in Sweden II*, s. 7. Jörbergs omdöme om utvecklingen efter 1765: "After the short break caused by deflation, prices continued to rise" förefaller inte helt träffande. Efter missväxtåren 1771—72 föll priserna på nytt. Från 1770-talets mitt till 1780-talets slut visar spannmålspriserna en (måttligt) stigande tendens, medan övriga priser ligger stilla; jfr a.a., s. 145.

²² Förhållandet bör ses i samband med den allmänna förskjutningen av den regionala prisstrukturen i förhållande till Stockholmsområdet. *Jörberg, a.a. II*, s. 7—9 (om spannmålspriserna) samt s. 37—46 och tab. VIII: 3, s. 51—55.

²³ I samtliga dessa rörelser ligger smörprisets förändringar mellan spannmålsprisets och förändringarna i ett ovägt länsprisindex men närmre de senare. Smörprisförändringarna är alltså mer representativa för övriga persedelpriser, vilka uppvisar ytterligare eftersläpning och trögrörlighet.

Tab. VII: 5. *Markgångsprisernas utveckling i Skaraborgs län och i hela landet 1730—75*. Spannmål (råg och korn), smör, dagsverken samt allmänt prisindex. 5-årsperioder. Relativa tal: 1750—54 = 100.

Period	Spannmål		Smör		Arl. dagsverke		Ökedagsverke		Allm. prisindex (ovägt)	
	Länet	Landet	Länet	Landet	Länet	Landet	Länet	Landet	Länet	Landet
									33 pers. 43 pers.	
1725—29	84		68		90		100		63	
1730—34	68		72		75		95		57	69
1735—39	79	85	60	65	73	102	100	95	72	79
1740—44	104	106	77	83	75	92	75	90	90	88
1745—49	129	123	101	99	90	88	90	90	100	100
1750—54	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1755—59	164	158	133	116	115	112	138	115	119	111
1760—64	258	237	197	175	163	220	180	186	172	162
1765—69	182	195	178	180	211	188	303	210	172	162
1770—74	238	244	156	164	203	172	291	205	166	159

Källor:

För länet: flertalet års markgångstaxor i Markgångstaxor i 1699—1763 och 1764—1777; 1738, 1739, 1758 och 1759 års markgångstaxor i resp. års landsboksver; markgångspriser för alla persedlar utom spannmål år 1745 i landskontorets registratur 22/1 1746. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

För hela landet: *Jörberg, L.*, A history of prices in Sweden 1732—1914. II, chap. VII app. I, s. 18, 19, 23 samt tab. XI: 1, s. 113.

Anm. 1: Jörbergs regionala prisindex för Skaraborgs län — a.a., s. 31 — har ej använts på grund av bristande överensstämmelse med primärmaterial. En kontroll av Jörbergs råmaterial — vol. I, s. 119 ff. — visar dock helt obetydliga avvikelser: 1762 års markgångspriser saknas och 1750 och 1751 års markgångspriser har förväxlat hos Jörberg; år 1736 är dagsverkspriset 10,67 ösm mot 12 ösm hos Jörberg. Se även *anm. 2*.

Anm. 2: 1745 års markgångstaxa upptar aktuella priser endast för spannmål; övriga persedlar har jämlikt "skatteförenklingen" 1745—46 prissatts efter en år 1735 fastställd "ständig markgång". (Dessa priser ingår i Jörbergs material.) I januari 1746 delgav emellertid landskontoret kronobettjäningen de aktuella priser på andra persedlar än spannmål, efter vilka panthavares och arrendatorers ränta skulle beräknas; det är dessa priser som använts här.

Anm. 3: Jörberg — a.a. I, s. 86 — räknar spannmålstunnan 1733—38 till 156 liter och därefter till 165 liter med hänvisning till 1739 års förordning om 4 kappars råge per tunna i stället för tidigare 2. Dateringen av denna förändring är emellertid vanskligh. Redan 1733 års förordning foreskrev mätning med skyfflat och skakat mål — vilket enligt Jansson innebar att man fick ner ytterligare 1 å 2 kappar — medan höjningen av rågen 1739 parades med stadgande om löst mål och förbud mot skakning. *Falkman, L. B.*, Om mätt och vikt i Sverige II, s. 56, 120, 156, 167; *Jansson, S. O.*, Måttordbok, s. 95. — Här har spannmålstunnan räknats som oförändrad.

der, beroende på prisutvecklingens allmänna karaktär under respektive period. Spannmålspriset är högt i förhållande till smörpriset under prisstegringsperioderna, lågt under perioder av prisstabilitet och prisfall. I tunna råg och korn kunde efter markegången köpa 1,5—1,6 lispund smör under perioderna 1735—39, 1740—44, 1745—49, 1755—59 och 1760—64 men bara 1,1—1,2 lispund smör under perioderna 1730—34, 1750—54 och 1765—69. Åren 1770—74 stiger spannmålen — på grund av missväxtåren — till 1,8 lispund smör.²⁴

Dagsverkspriserna uppvisar en egenartad utveckling. Både öke- och drängedagsverket uppvärderades likformigt med 33 % år 1747 och med ytterligare 25 % år 1755. Men dagsverksmarkegången bevarar draget av taxor — av från år till år oföränderliga värdesättningar — fram mot slutet av 1750-talet.²⁵ Därpå stiger dagsverkspriserna snabbt till 1764 och ligger sedan — med smärre årliga förändringar — kvar på en hög nivå under det följande årtiondet. Den ökade rörligheten från omkr. år 1760 står här i ett ofrånkomligt samband med samtidigt förändrade bestämmelser om mantalsdagsverkenas avlösning, som gav dagsverksmarkegången en starkt ökad betydelse.²⁶

Utärknad efter varje persedels markegång steg grundskatten (tab. VII: 6) under frihetstidens inflationsperiod från 1730-talets 64 dsm per mantal till i genomsnitt för 15-årsperioden 1760—74 152 dsm, alltså med 137 %. Samtidigt steg markegångspriserna på spannmål med 207 %

²⁴ Mot denna bakgrund ställer man sig tvivlande inför Jörbergs påståenden om en trendmässig sänkning av prisrelationen spannmål/animaliska (och andra) produkter fram till 1750-talets mitt, som skulle bero på strukturella förändringar i jordbruksproduktionen. Jörberg synes ha kommit att jämföra 1750-talets första hälft — med dess allmänt stabila och för spannmål särskilt låga prinsnivå — med *senare* delen av 1730-talet, då spannmålspriserna låg väsentligt högre både absolut och i relation till andra priser än under samma årtiondes förra del. *Jörberg*, a.a. II, s. 93—4.

Spannmålsprisernas offensiva roll i prisstegringen och deras större rörlighet kan till en del förklaras utifrån markegångens karaktär av institutionaliserad värdesättning. Det omedelbara, självklara och allmänt erkända sambandet mellan skördeutfall och spannmålspris bör ha försvagat motståndet mot att acceptera även kraftiga årliga variationer i spannmålspriserna.

²⁵ Det årl. dagsverket noteras i markegången till 12 ösm 1730—35 och 1737—46, till 16 ösm 1747—54 och till 20 ösm 1755—56; ännu 1761 är markegångspriset endast 22 ösm. Ökedagsverket noteras till 1 dsm 1730—33 samt 1735 och 1737, till 24 ösm 1738—46, till 1 dsm 1747—54 och till 1,25 dsm 1755 samt 1757—58.

²⁶ Nedan, s. 264—5.

Tab. VII: 6. *Grundskatten beräknad efter persedlarnas markgång 1730—1775*. Medelvärdet per mantal skatte och krono i 4 fögderier av Skaraborgs län. Med fördelning på persedel- och penningdelar. I daler silvermynt samt i relativa tal: 1730—39 = 100.

	1730—34	1735—39	1740—44	1745—49	1750—54	1755—59	1760—64	1765—69	1770—74	1760—74
Grundskatt i dsm	63,45	64,85	74,21	88,38	81,21	110,05	160,87	142,20	152,96	152,01
Index	99	101	116	138	127	172	251	222	238	237
Delpost efter index:										
Pengar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Spannmål	92	108	142	175	136	223	351	248	323	307
Smör	109	91	117	154	152	202	301	271	237	270
Dagsverken	99	101	89	107	119	148	231	298	286	271
Småpersedlar	103	97	116	150	178	200	337	306	277	307
Proc. fördelning av grundskatt på:										
Pengar	27,6	27,0	23,6	19,8	21,5	15,9	10,9	12,3	11,4	11,5
Spannmål	31,8	36,6	41,9	43,4	36,7	44,5	47,9	38,3	46,3	44,4
Smör	21,2	17,3	19,4	21,5	23,2	22,6	23,1	23,5	19,1	21,9
Dagsverken	18,4	18,2	14,1	14,2	17,2	15,8	16,8	24,6	21,9	20,9
Småpersedlar	1,1	1,0	1,0	1,1	1,4	1,2	1,4	1,4	1,2	1,3

Källor: Se tab. VII: 2 och VII: 5.

och på smör och dagsverken med 170 %. Mätt efter ovägt index av 33 persedlar hade markegångspriserna stigit med 192 %.

De stigande markegångspriserna på spannmål, smör, dagsverken och småpersedlar höjde i motsvarande grad de delar av grundskatten, som skulle utgå i resp. persedel, medan grundskattens penningdel förblev oförändrad. Självva prisstegringen reducerade samtidigt penningdelens relativa vikt i grundskatten. Den minskade därmed efter hand gapet mellan prisstegring och grundskatteökning.

Under 1740-talets andra hälft låg priserna på spannmål och smör 75 resp. 54 % över 1730-talets genomsnittsnivå, medan grundskattens höjning stannade vid 38 %. Samtidigt minskade penningandelen i grundskatten från 27 % 1730—39 till 20 % 1745—49. Över vågdalen i början på 1750-talet steg priserna på spannmål och smör till 1755—59 med ytterligare 27 resp. 31 % räknat från 1745—49 års nivå, samtidigt som penningandelen minskade till 16 %; nu följde grundskatten med en ökning om 25 %. Till den följande 5-årsperioden 1760—64 steg priserna på spannmål och smör med ånyo 57 resp. 49 % och grundskatten med 46 %. Penningandelen i grundskatten hade därmed pressats ner till 11 %.

Den i själva konstruktionen inbyggda tendensen till successivt ökad känslighet för prisstegringar förstärktes av den fördröjda prisutvecklingen på smör och dagsverken, framför allt av dagsverksprisernas snabba stegring från 1750-talets slut. Denna ojämnhet i prisutvecklingen gav också grundskatten ökad motståndskraft under de perioder, då kraftigt fallande spannmålspriser pressade den nedåt. Från 1745—49 till 1750—54 föll spannmålspriserna med 22 % men grundskatten med bara 8 %, eftersom smörpriset knappast sjönk alls och dagsverkspriserna steg med 11 %. Från 1760—64 till 1765—69 föll spannmålspriserna med 29 % men grundskatten med 12 %; samtidigt sjönk smörpriset med 10 % medan dagsverkspriserna — vägda efter de båda dagsverksprestationernas relativa andel i grundskatten — däremot steg med 29 %.

Ovan (tab. VII: 4) har angetts det allmänna samband, som måste råda mellan prisstegring och realvärdeminskning med 1730-talets grundskatt som utgångspunkt — under förutsättning att alla persedelpriser stiger lika mycket. Det gjorde de nu inte. Men samma samband gäller om prisnivån mäts efter ett index, där de olika persedlarnas prisindex vägts samman efter deras värdemässiga andel i persedeldelen av basperiodens grundskatt.

Tab. VII: 7. Efter grundskattens persedelsammansättning vägt prisindex, grundskattsindex samt deflaterat grundskattsindex. 1730/34—1770/74. 1730—39 = 100.

	Vägt prisindex	Grund- skattsindex	Deflaterat grundskattsindex
1730—34	99	99	100
1735—39	101	101	100
1740—44	122	116	95
1745—49	152	138	91
1750—54	137	127	93
1755—59	198	172	86
1760—64	307	251	82
1765—69	267	222	83
1770—74	290	238	82

Källor: Tab. VII: 3 och VII: 6.

Anm.: Prisindex har följande vägningstal: spannmål (råg och korn) 0,470, smör 0,264, dagsverken 0,252, småpersedlar 0,014. Likaså gäller att prisindex =

$\frac{\text{Grundskattsindex} - 27}{73} \cdot 100.$

73

Prisindex i tab. VII: 7 återger prisförändringarna på den i grundskattens persedel del ingående persedelblandningen, och det deflaterade grundskatteindex anger förändringarna i den kvantitet av samma persedelblandning, som under respektive period efter gällande markegång erfordrades för att betala grundskatten i dess helhet. Höjningen av priset med 50 % till 1745—49 reducerade denna kvantitet med 9 %. Men därifrån fordrades det ytterligare en fördubbling av priset för att reducera kvantiteten lika mycket. Den drygt 50 %-iga prisstegringen från 1755—59 till 1760—64 förmådde minska kvantiteten med endast 5 %.

Det finns emellertid knappast bärande skäl för att anta att bönderna i Skaraborgs län betalade sin skatt i den kameralt debiterade persedelblandningen — vare sig direkt till kronan och indelningshavarna eller genom att sälja den på marknaden för att få pengar till skatten.²⁷ Därtill

²⁷ Såväl kartbeskrivningarna i lantmäterihandlingarna som samtida värderingar och skattläggningar räknar monotont spannmålen som böndernas avsaluprodukt, medan animaliska produkter antas förbrukade inom hushållet.

När kronan år 1741 infortrade sitt behållna räntesmör i Skaraborgs län in

kommer givetvis, att även om markegångspriserna i princip bestämde den summa pengar, varmed bonden kunde lösa sina räntepersedlar, så är det i varje fall mer diskutabelt om de också anger de priser han fick när han sålde persedlarna. Med undantag för de utpräglade skogsbygderna är det en rimligare approximation att bönderna betalade sin skatt i pengar och någon spannmål, och att de väsentligen intjänade pengarna till skatten genom försäljning av spannmål. Att mäta grundskattens värde i tunnor spannmål efter markegång är visserligen inte att använda en fast och oföränderlig värdemåttstock. Markegångstaxorna förblir taxor även för spannmålen, och dessutom kan spannmålens realvärde inte förutsättas oföränderligt.²⁸ Men en beräkning av hur mycket spannmål som vid olika tider gick åt för att betala grundskatten har en konkret innebörd och anknäyer till samtida betraktelsesätt. Det finns också skäl som talar för att markegångssättningen på spannmål hade större institutionell flexibilitet.

Det fordrades på 1730-talet i genomsnitt 13,6 tunnor spannmål för att efter markegång täcka grundskatten av ett mantal skatte och krono.

natura, lyckades kronobetjäningen få smör endast av ett fåtal hemman i skogsbygden. Allmogen nödgades — efter avslag på diverse suppliker — höra sig för om möjligheterna att köpa smöret på andra orter, från Älvsborgs län, Småland eller Dalsland, eftersom smör icke fanns att köpa i orten för pengar. Landskontoret till utredningskommissionen 1/10 1741. Landskontorets registratur. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Till bespisningen i Lidköpings barnhus inköptes smör bl.a. år 1743 av handlande i staden till priser vida över samma års läns- och stadsmarkegång (6,25 dsm/lispund mot markegångens 3,75 dsm). Gentemot påpekandet, att smör borde ha köpts av allmogen de tider varan förts till torgs, försvarade sig sysslomannen: ”/.. / begriper jag intet varest ett så särdeles gott köp på den varan stått att erhålla, ty det är allmänt bekant att lantmannen har henne intet om vintern och ganska ringa om sommaren att avlåta; ty är ju ingen annan utväg det att förskaffa än på en herre- eller prästegård, och där är omöjligt att få någon mark smör för 6 öre, ja icke för det köpet hos en bonde om han har något /.. /” Lidköpings barnhus räkenskaper för åren 1740—59. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

²⁸ Ståndpunkten att spannmål har ett fast och oföränderligt värde och alltså kan tjänstgöra som allmän värdemåttstock förfäktades — ibland — av Adam Smith med utnyttjande av den strategiska poängen, att jordägarna följaktligen kunde visa en liberal och generös likgiltighet inför priset på spannmål; *Smith, A.*, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, s. 384—5.

Fr.o.m. Ricardo är den naturligtvis helt övervunnen.

Tab. VII: 8. *Grundskatten i spannmål 1730—1775. I tunnor råg och korn. Relativa tal: 1730—39 = 100.*

	Tunnor	Index
1730—34	14,5	107
1735—39	12,7	93
1740—44	11,0	81
1745—49	10,7	78
1750—54	12,6	93
1755—59	10,4	76
1760—64	9,7	71
1765—69	12,1	89
1770—74	10,0	73

Källor: Se tab. VII: 5 och VII: 6.

Redan 1745—49 hade denna spannmålskvantitet sjunkit till 10,7 tunnor eller med 22 %. De relativt låga spannmålspriserna i början av 1750-talet förde åter upp den till 1735—39 års nivå, men den snabba prisstegringen från 1750-talets mitt reducerade den till 9,7 tunnor 1760—64, 29 % under 1730-talets genomsnitt. Prisfallet efter 1764 medförde emellertid i förening med höga dagsverkspriser en så kraftig återhämtning, att den i genomsnitt för hela 15-årsperioden 1760—74 kom att ligga på samma nivå som åren 1745—49 och något högre än åren 1755—59.

Prisstegringen från 1730-talet till 1760—74 synes alltså ha reducerat realvärdet av den genomsnittliga grundskatten per mantal skatte och krono i de fyra fögderierna av Skaraborgs län efter markegång med någonting i närheten av 1/5. Grundskattens realvärde höll sig något bättre uppe i Valle härad och på slättbygderna kring Lidköping, Skara och på Falbygden. Det sjönk mest i skogsbygderna. De regionala skillnaderna i mantalets grundskatt förstärktes alltså genom prisstegringen.²⁹ Men de höll sig alltså inom relativt trånga ramar. I medeltal för åren 1760—74 låg grundskatten per mantal i Valle härad 14 %, i Kållands och Gudhems härader 6 % och i Skånings härad 5 % över genomsnittet, i Kåkindes härad och Vartofta härads skogsbygd drygt 10 % under.

²⁹ Jfr ovan, s. 247.

4. Särbestämmelser och skatteförenkling

Diskussionen har hittills gällt den virtuella grundskatten, grundskatten efter samtliga persedlars markegångspriser. Från den allmänna regeln om persedlarnas betalning in natura eller efter årlig markegång gällde dock under hela eller delar av den här undersökta perioden undantag, vars betydelse måste prövas. De faller inom tre huvudkategorier: (a) särskilda bestämmelser rörande kronans behållna spannmål; (b) tidvis tillämpad mer eller mindre allmän skatteförenkling; (c) växlande regler för prestationen av de s.k. ovissa dagsverkena, dvs. mantalsrëntans 6 öke- och 12 drängedagsverken.

a) Kronans behållna spannmål i Skaraborgs län — bestående dels av behållen kronotionde, dels av det behållna mantalets avradsspannmål (jordeboks- och gärdespannmål) — var som allmän regel under hela perioden 1730—75 destinerad till Göteborgs garnisonsmagasin och kallades också i räkenskaperna för magasinsspannmålen. Men kronan krävde denna spannmål "fritt Göteborgs magasin", dvs. inkluderade i skattebördan leverans till magasinet av sådan strid säd, som ansågs kunna tåla lagring. Den särskilda karaktären av denna prestation kommer till uttryck däri att landskontoret i Skaraborgs län ett flertal år slöt kontrakt med enskilda företagare, i regel köpmän i Göteborg, om leverans av strid säd från utlandet eller Skåne till magasinet, varpå bönderna i länet erbjöds att lösa magasinsspannmålen efter det i kontraktet avtalade priset, "magasinspriset". Böndernas ställningstagande till detta erbjudande varierade. Det betingades tydligen av priset, av skördeutfallet, av kvaliteten hos deras säd och av avståndet till Göteborg. Trots dessa variationer är det rimligt att lägga magasinpriserna till grund för värderingen av kronans behållna spannmål.³⁰

³⁰ Magasinspriserna och deras roll har tidigare behandlats av Olander, G., *Spannmålspriser i Västergötland 1725—1774. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift V:6* (1951). Förf. har vidare kunnat utnyttja en proseminarieuppsats vid Göteborgs Universitets Ekonomisk-historiska institution: Kristensson, G. & Wiendl, H., *Spannmålsleveranser från Skaraborgs län till Göteborgs garnison åren 1722—1745* (1970). Uppgifter om den behållna spannmålens destination, dess tunnetal och fördelning på kronotionde och avrad, magasinpriset samt fördelningen mellan in natura levererad och med pengar löst spannmål kan för varje år erhållas i landsböckernas särskilda räkningar över magasinsspannmålen fögderivis — eller i vissa fall fögderiernas specialräkningar — med tillhörande verifikationer. Kompletterande uppgifter i landskontorets registratur samt i Hand-

Den avgjort större delen av den behållna spannmålen var tiondespannmål. Frågan gäller här alltså i första hand värderingen av kronotiondebördan. Till den behållna avradsspannmålen blir det tillfälle att återkomma vid behandlingen av andra särbestämmelser för kronans behållna hemmansräntor.

I genomsnitt låg magasinpriset drygt 20 % över länsmarkegången. Men variationerna var avsevärda — från 0 % (1752) till 54 % (1745). I allmänhet var differensen störst i början av 1730-talet och under 1760-talet, minst i början av 1750-talet.³¹

För vissa år kontrakterades inte något magasinpris. Det kunde bero på att bönderna ålades naturaleveranser till Göteborg (såsom år 1740) eller på att ingen leverantör erbjöd sig. Sådana år kvarstod alltså leveransskyldigheten till Göteborg, och ett magasinpris bör då rekonstrueras (här efter den genomsnittliga relationen till länsmarkegången). För andra år däremot medgavs bönderna rätt att lösa den behållna spannmålen efter länsmarkegången, med motiveringen att magasinet i Göteborg var nog försörjt. Medgivandet kunde gälla all spannmål (1750, 1773) eller enbart kornet (1732, 1744, 1763, 1768, 1769). I dessa fall måste givetvis även den behållna spannmålen — hela resp. enbart kornet — värderas efter länsmarkegången. Tre år (1743, 1748, 1767) destinerades den behållna spannmålen till närmre belägna orter: Vänersborg, Gullspång och Kristinehamn. Även i dessa fall har den värderats efter länsmarkegången.

lingar angående avrads- och kronotiondespannmålen 1722—43, 1744—79 (E VII: 5—6). Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Fram till 1760 föredrog flertalet bönder att lösa den behållna spannmålen efter magasinpris, när den möjligheten erbjöds. Efter 1760 antar de frivilliga naturaleveranserna däremot avsevärda proportioner.

³¹ För olika perioder är den genomsnittliga relationen magasinpris/markegångspris följande (antal år, då magasinpris kontrakterades, inom parentes):

1730—34 (5) 1,24	1745—49 (4) 1,22	1760—64 (4) 1,23
1735—39 (5) 1,16	1750—54 (4) 1,08	1765—69 (3) 1,27
1740—44 (3) 1,20	1755—59 (4) 1,20	1770—74 (1) 1,44

1730—74 (33) 1,21

Anm.: Relationen gäller medelpriset för råg och korn enligt kontrakten om magasinsspannmålen till medelpriset för råg och korn enligt markegångstaxan utom för åren 1732, 1744, 1768 och 1769, då ett magasinpris kontrakterades endast för råg, vilket då relaterats till samma års rågmarkegång.

Med dessa hänsyn tagna till varje års gällande villkor har en särskild prisserie konstruerats för den behållna spannmålen, preliminärt räknad som vanlig räntespannmål utgående i hälften råg, hälften korn. Dessa priser ligger i genomsnitt 16—17 % över länsmarkegången.³² För beräkningen av kronotiondebördan i genomsnitt per mantal skatte och krono har för varje 5-årsperiod den behållna spannmålens medelpris vägts samman med medelmarkegången med hänsyn till den behållna kronotiondens genomsnittliga procentuella andel av hela kronotionden, för de fyra fögderierna 16 %.³³

Men även kronotionden in natura genomgick under perioden en förändring. I början ansågs den böra utgå som annan räntespannmål med hälften råg, hälften korn. Mot detta protesterade bönderna i större delen av länet. De hänvisade till att ingen eller föga råg odlades och begärde att få betala tionde i den säd som växte. Dispyten tillspetsades i slutet av 1730-talet, och år 1741 uppnådde bönderna en halvt tillmötesgående resolution i sekreta utskottet. Samma år övergick kronan till att utkräva den behållna kronotionden i 1/3 råg och 2/3 korn, men rättsläget förblev några år oklart. Först efter tingsförhandlingar på hösten 1744 fastställdes på landshövdingens förslag, att kronotionden skulle utgöras med hälften råg, hälften korn i Vadsbo härad och fögderi samt Kinne och Kåkinds härader men i övriga länet med 1/3 råg och 2/3 korn. En odiskutabel datering av förändringen är omöjlig, men skäl talar för att förlägga den till 1740-talets början.³⁴ Den genomsnittliga kronotionden

³² För olika perioder är den genomsnittliga relationen mellan det så beräknade priset på den behållna spannmålen och markegångspriset följande:

1730—34	1,23	1745—49	1,16	1760—64	1,18		
1735—39	1,16	1750—54	1,06	1765—69	1,18	1730—74	1,17
1740—44	1,13	1755—59	1,21	1770—74	1,19		

³³ Det i landsböckernas special- och magasinräkningar fögderivis redovisade tunnetalet för behållen *kronotiondespannmål* — i medeltal för 1730—74 — har relaterats till hela kronotionden, av såväl skatte och krono som allmänt frälse enligt 1749 års tiondelängder. Med hänsyn till den varierande andelen behållen kronotionde i de olika fögderierna — Läckö: 27 %, Skara: 10 %, Höjentorp: 8 %, Vartofta: 16 % — har kronotiondebördan per mantal skatte och krono beräknats härads- och fögderivis, varefter den för hela området vägts samman efter mantalet.

³⁴ Kam.-koll. t. landskontoret 4/8 1741, 16/10 1741, 5/4 1742. Kam.-koll. brev (EII b: 8); Landskontoret t. samtl. befallningsmän 29/10 1741, Landskontoret t. kam.koll. 26/2 1741, 14/10 1741, 27/5 1742, 15/8 1745 (med utdrag av tingsprot. om tiondekontrakten). Landskontorets registratur. Skaraborgs läns landskontor.

per mantal i de fyra fögderierna har alltså värderats såsom fr.o.m. 1740 bestående av $\frac{1}{3}$ råg och $\frac{2}{3}$ korn i samtliga härader utom Kinne och Kåkind. Kornets länsmarkegång låg 1740—74 i medeltal 17 % under rågens.³⁵

Med hänsyn tagen dels till magasinsspannmålen, dels till förändringen av all tiondespannmåls sammansättning omkring år 1740 måste kronotiondebördan per mantal skatte och krono justeras något i förhållande till den "virtuella" kronotionden, beräknad som vanlig räntespannmål efter länsmarkegång. Den blir för 1730-talet givetvis något tyngre. För tiden efter 1740 blir den däremot i regel en aning lindrigare. Men förändringarna blir små. De påverkar inte nämvärt helhetsbilden av grundskatten och dess förändringar.³⁶

b) Med skatteförenkling avsågs i allmänhet ersättning av naturaprestationer med fasta penningavgifter, eventuellt i form av "ständig markegång", dvs. oföränderliga persedelpriser i markegångstaxorna. Redan under 1600-talet hade i bl.a. Skaraborgs län stora delar av mantalsröntan förenklats, så en del av landtågsgården samt byggnads- och salpeterhjälp. Därjämte hade fodringpersedlarna i jordeboksröntan fått fasta markegångspriser.³⁷

GLA. — I landshövdingens brev till kammarkollegium 15/8 1745 sägs det, att bruket att betala kronotionden i $\frac{1}{3}$ råg och $\frac{2}{3}$ korn "nu i fyra år i hela länet skett sedan dispyten om tiondens utgörande begyntes". — I Vadsbo, Kinne och Kåkinds härader har tiondegivarna enligt tingsprotokollen inte motsatt sig att betala med hälften råg, hälften korn. Här var också rågodlingen relativt omfattande.

³⁵ Den genomsnittliga relationen mellan korn- och rågpris i länsmarkegången är för olika perioder:

1730—34	0,97	1745—49	0,84	1760—64	0,88		
1735—39	0,87	1750—54	0,90	1765—69	0,69	1730—74	0,85
1740—44	0,78	1755—59	0,91	1770—74	0,80		

³⁶ Justeringarna av den genomsnittliga kronotiondebördan per mantal skatte och krono i de fyra fögderierna blir period för period följande:

1730—34	+ 3,6 %	1745—49	0,0 %	1760—64	+ 0,8 %
1735—39	+ 2,5 %	1750—54	- 0,6 %	1765—69	- 2,5 %
1740—44	- 1,6 %	1755—59	+ 1,8 %	1770—74	- 0,3 %

Förändringarna av hela grundskatten — jämfört med tab. VII: 6 — begränsar sig till maximalt 0,4 % uppåt 1730—34 och 1735—39 och lika mycket nedåt 1765—69.

³⁷ Allmänt om 1600-talets skatteförenklingar i mantalsröntan: *Linde, L. G.*, Sveriges finansrätt, s. 264 ff. De vid 1600-talets slut gällande bestämmelserna i

Från allmogens sida var ytterligare skatteförenklingar — fasta penningavgifter ”i ond och god tid” — alltsedan åtminstone slutet av 1600-talet ett stående krav.³⁸ En radikal skatteförenkling, gällande kronans behållna hemman, knöts till 1718 års jordeboksmetod men upphävdes efter några få år. I allmogens riksdagsbesvär återkom frågan regelbundet, och år 1731 fattades principbeslut om en ny skatteförenkling. Den skulle åter gälla för enbart kronans behållna hemman men ha mindre omfattning än den föregående såtillvida som spannmål — och ev. andra huvudpersedlar — skulle undantas från den ständiga markegången. Efter några års utredningar förverkligades reformen fr.o.m. år 1735, då ständiga markegångar för flertalet persedlar utom spannmål fastställdes länsvis, bl.a. för Skaraborgs län. Vid riksdagen 1743 — i det förlorade krigets och bonderevoltens spår — fattades beslut om en utvidgning av 1735 års skatteförenkling till att gälla alla hemman. Denna allmänna skatteförenkling kom dock att tillämpas bara två år 1745—46.³⁹ Vid följande riksdag revs beslutet upp på krigsbefällets initiativ, och fr.o.m. 1747 gällde skatteförenklingen åter bara för kronans behållna hemman.⁴⁰

Skaraborgs län: Orternas undervisningar, fol. 89 f. Skaraborgs läns landskontor. GLA. — Fasta penningavgifter i mantalsrätten var givetvis också de ursprungliga bevillingarna: boskaps- och skjutsfärdspengarna, som emellertid alltid utgått i pengar. Däremot kan givetvis också speciallagstiftningen rörande mantalsdagsverken delvis betraktas som skatteförenkling; den kräver dock särbehandling.

³⁸ Allmänt om skatteförenklingsfrågan under 1700-talet: Almquist, J. E., Den svenska jordbeskattningens historia under det adertonde århundradet med särskild hänsyn till den s.k. skatteförenklingsfrågan. *Historisk tidskrift* 40 (1920), s. 51—101, 179—95. Se även *Malmström, C. G.*, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772 II, s. 42, 103—5; III, s. 236, 399—400.

³⁹ 1743 års riksdagsbeslut verkställdes först genom Kammarkollegiets brev till orterna 11/12 1745, se ingressen till 1745 års markegångstaxa för Skaraborgs län, vilken för flertalet persedlar utom spannmål upptar priserna i 1735 års ständiga markegång. Från regeln att indelningshavare för övriga persedlar utom spannmålen måste låta sig nöjas med den ständiga markegången gjordes undantag för innehavare av kronoförpantningar och arrendatorer av kronohemman. För beräkningen av deras ränta fastställdes årlig markegång även för andra persedlar än spannmål åren 1745—47. Denna årliga markegång återfinns för 1745 i landskontorets brev till kronobetjäningen 22/1 1746 (Landskontorets registratur. Skaraborgs läns landskontor. GLA), för de följande åren i markegångstaxan.

⁴⁰ Kungl. Maj:ts nåd. förklaring ang. huru hädanefter bör förhållas med utgörandet av indelte och oindelte hemmansrätter 8/1 1748. *Utdrag ... /Modé/*,

År 1756 upphävdes den helt, så att också kronan fr.o.m. 1757 förvandlade samtliga persedlar efter markegång.⁴¹

1735 års ständiga markegång angav fasta priser på smör, jordeboksdagsverken och småpersedlar. Priserna fastställdes på basis av äldre markegångspriser och underskred väsentligt den genomsnittliga årliga markegången på 1730-talet: för smör med 30 %, för jordeboksdagsverken med 33 % och för 19 småpersedlar med i ovägt medeltal 22 %. Den ständiga markegången innebar alltså i sig själv en väsentlig skattelindring. Men dess verkningar på den genomsnittliga grundskattebördan begränsas av att den — med undantag för åren 1745—46 — endast gällde för kronans behållna hemman, alltså för mindre än 5 % av skatte- och kronomantalet. Å andra sidan var jordeboks- och gårdespannmålen av kronans behållna hemman i regel — liksom behållna kronotiondespannmål — destinerad till Göteborgs magasin och utgjordes — till skillnad från kronotionden — hela tiden med hälften råg, hälften korn. För kronans behållna hemman har vi alltså att räkna med å ena sidan den temporära skattelindringen 1735—56 genom skatteförenklingen, å andra sidan en permanent något tyngre spannmålsränta, som emellertid inte kan väga upp skatteförenklingens verkningar. Därtill kommer så de mer allmänna men också mer kortvariga verkningarna av den samtliga hemman omfattande skatteförenklingen 1745—46.

c) För mantalsräntans dagsverken — 6 öke- och 12 drängedagsverken per mantal — gällde i 1680-talets reglementen särskilda regler. Om bonden bodde mer än 2 mil från indelningshavaren eller om hans hemman var anslaget som augment till mer än en indelningshavare, fick mantalsdagsverkena alltid lösas efter kronovärderingen, dvs. med 8 ösm per öke- och 4 ösm per drängedagsverke eller inalles med 3 dsm per mantal. Samma förmån åtnjöt kronans behållna hemman enligt landsböckernas förvandlingskonton. Om däremot bonden bodde högst 2 mil från sin indelningshavare, så var han i princip skyldig att prestera mantalsdagsverkena in natura. Ville han ändå lösa dem med pengar, så med-

IV, s. 2499—502. Förordningen gjordes retroaktivt: uppbörd efter den skulle ske även för år 1747.

⁴¹ Kungl. Maj:ts nåd. förklaring och påbud angående de oindelade hemmansräntornas, såväl som öke- och hjälpedagsverkens utgörande efter årliga markegången i 5/12 1756. *Utdrag ... /Modée/, VI*, s. 4210. Förordningen trädde i kraft fr.o.m. år 1757, då landsböckernas förvandlingskonton börjar förvandla berörda persedlar efter årlig markegång.

gavs kronobonden rätt att betala efter dubbla kronovärderingen med 6 dsm per mantal, medan skattebonden däremot skulle lösa efter årlig markegång. Men indelningshavaren hade inte rätt att på eget initiativ utkräva mer pengar i stället för mantalsdagsverkena än kronovärderingens 3 dsm per mantal. De högre priserna gällde endast under förutsättning att indelningshavaren fordrade dagsverkena in natura, medan bonden å sin sida ville eller måste lösa med pengar.⁴²

Av dessa nyanseringar i lagstiftningen tycks 2-milsgränsen — ”frihetsmilen” — i praktiken ha blivit helt dominerande. År 1721 påtalade landshövdingen i Skaraborgs län i brev till härads- och regements-skrivare, att ränteuträkningar gjorts där mantalsdagsverkena beräknats efter markegång. Dessa öke- och drängedagsverken finge dock ej förstås under de i markegångsattesten omnämnda dagsverkena, vilka enligt landshövdingen bara berörde jordebokspersedlar. Om mantalsdagsverkena gällde däremot att

/. . / komma de apart för sig som berört är efter hemmantalet enligt 1684 års reglemente och 1685 års förklaring således att beräknas, näml. att för ett ökedagsverke gives 16 och ett drängedagsverke 8 ösm och det såvida de ligga inom 2 mil till deras boställe de anslagne äre, vilket ock här vid landskontoret uti alla extraderade uträkningar noga och strikt observerat blivit.⁴³

I de observerade ränteuträkningar från 1730-, 40- och 50-talen, vilkas beräkningsmetod låter sig fastställas, har också mantalsdagsverkena alltid räknats till antingen 6 eller 3 dsm per mantal, beroende på om hemmanet legat inom eller utom frihetsmilen. Trots de ständiga hänvisningarna till 1680-talets reglementen tycks ingen skillnad ha gjorts mellan skatte- och kronohemman. Lika lite tycks något avseende ha fäst vid det faktum att ränteuträkningen i sig själv innebar att indelningshavaren begärde pengar, och att han då enligt reglementenas otvetydiga ordalag var förpliktad att nöja sig med 3 dsm per mantal för mantalsdagsverkena.⁴⁴

⁴² Kungl. Maj:ts nåd. förklaring . . . 7/4 1685, § I. Årstr.

⁴³ Lhdgen t. samtl. härads- och reg.-skrivare 21/3 1721, i avskrift i samlingen av markegångstaxor 1699—1763. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

⁴⁴ Om dessa ränteuträkningar, utfärdade av häradsskrivare eller landskontor, se nedan, s. 269. Sådana begärdes av indelningshavaren för att bestrida tidigare ingångna kontrakt och/eller för att i efterhand kräva fyllnadsbetalning; det ligger då i sakens natur att räntan *inte* krävts in natura.

Fr.o.m. år 1757 — samtidigt med skatteförenklings fullständiga upphävande — började emellertid kronan utkräva betalning också för behållna mantalsdagsverken efter årlig markegång.⁴⁵ Fem år senare medgavs genom resolution på krigsbefälets besvär också indelningshavarna rätt till betalning för sina mantalsdagsverken efter markegång, även då hemmanet låg utom frihetsmilen.⁴⁶ Därmed hade 1680-talets speciallagstiftning rörande mantalsdagsverkena helt upphävts, och samtliga dagsverken hade likställts med andra persedlar, som skulle utgöras in natura eller med pengar efter markegång. Som förut visats dominerades grundskattens totala dagsverksbörda helt av mantalsdagsverkena.⁴⁷ Förändringarna i lagstiftningen 1756 och 1762 gav alltså markegångspriset på dagsverken en mycket större betydelse för skattens storlek än vad det tidigare haft, vilket också avspeglar sig i dagsverksmarkegångens ökade rörlighet.⁴⁸ Enbart dagsverkshöjningarna 1757 och 1762 medförde höjning av grundskatten för berörda hemman med 8,5—10,5 %.⁴⁹

Lagstiftningen rörande skatteförenkling och mantalsdagsverken och förändringarna i den framtvingar beräkningar av grundskattens storlek och utveckling enligt olika alternativ. Vi har å ena sidan att räkna med olika kategorier av indelta hemman: med mantalsdagsverkena genomgående in natura eller efter markegång (alt. A), med mantalsdagsverkena t.o.m. 1761 à 6 dsm per mantal — dubbla kronovärderingen — och därefter efter markegång (alt. B), och med mantalsdagsverkena t.o.m. 1761 à 3 dsm per mantal — kronovärderingen — och därefter efter markegång (alt. C). För alla tre kategorierna indelta hemman gällde en allmän skatteförenkling under två år 1745—46. Vi har vidare kronans behållna hemman med skatteförenkling under 22 år 1735—56

⁴⁵ I enlighet med 1756 års förordning — ovan, n. 41 — som uttryckligen inräknade mantalsdagsverkena bland de persedlar, som hädanefter skulle utgöras efter markegång.

⁴⁶ Resol. på krigsbefälets av de indelta regementerna till häst och fot besvär 26/7 1762, § 8. *Utdrag . . . /Modée/, VII, s. 5258—9.*

⁴⁷ Ovan, s. 247.

⁴⁸ Jfr ovan, s. 252.

⁴⁹ Dagsverkshöjningen 1757 uppgick till 10,9 dsm per mantal för kronans behållna hemman eller 9,4 % av den grundskatt som eljest skulle utgått detta år (med övriga persedlar efter årlig markegång). Dagsverkshöjningen 1762 uppgick till 17,5 resp. 14,5 dsm per mantal för indelta hemman, som tidigare betalt 3 resp. 6 dsm för mantalsdagsverkena, eller 10,5 resp. 8,5 % av den grundskatt som eljest skulle utgått detta år.

och med mantalsdagsverkena t.o.m. 1756 à 3 dsm per mantal och där-
 efter efter markegång (alt. D). För kronans behållna hemman har vi
 vidare att ta hänsyn till att avradsspannmålen var magasinsspannmål.
 För samtliga alternativ gäller den ovan diskuterade justeringen av krono-
 tiondebördan.

I tab. VII: 9 sammanfattas grundskattens storlek och utveckling enligt
 dessa alternativ, genomgående beräknat på den genomsnittliga persedel-
 utrustningen per mantal skatte och krono i de fyra fögderierna. Som
 jämförelse införs i tabellen motsvarande data rörande den virtuella
 grundskattens — grundskattens efter markegång — storlek och utveck-
 ling.

Alt. A — jämfört med den virtuella grundskatten — illustrerar verk-
 ningarna dels av kronotiondebördans justering, dels av den allmänna
 skatteförenklingen 1745—46. Bortsett från 5-årsperioden 1745—49 är
 skillnaderna obetydliga: kronotiondens justering medför i stort sett bara
 en liten höjning av grundskatten under basperioden 1730—39.

Alt. B och C — jämfört med A — illustrerar verkningarna av fasta
 och låga priser på mantalsdagsverkena t.o.m. 1761. Eftersom mantals-
 dagsverkernas markegångspriser under en stor del av 1740-talet faktiskt
 låg på en lägre nivå än 1730-talets genomsnitt, så visar grundskatten
 enligt alt. B och C en större stegring under 1740-talet i förhållande till
 sin 1730-talsnivå. Detsamma gäller i någon mån för grundskatten enligt
 alt. C även under 1750-talet; då hade visserligen dagsverksmarkegången
 stigit, men å andra sidan hade de låga och fasta dagsverkspengarna om
 3 dsm per mantal genom den snabbare stegringen av andra persedel-
 priser fått sin relativa vikt i grundskatten väsentligt reducerad. Detta är
 den formella sidan av saken. Det reella förhållandet synes ha varit, att
 få räntetagare före ca 1760 fick betalning för mantalsdagsverkena efter
 markegång, och att det därför saknades incitament för att höja dags-
 verksmarkegången i paritet med övriga persedelpriser. Det förhållandet
 — och därmed också dagsverksmarkegången — ändrades genom dags-
 verkshöjningarna 1757 och 1762. Fr.o.m. 1762 lyfts grundskatten enligt
 alt. B och C upp på samma nivå som enligt alt. A och företer därför en
 avgjort starkare stegring från 1730—39 till 1760—74 än alt. A:s och
 den virtuella grundskattens.

Alt. D slutligen — jämfört närmast med C — visar verkningarna av
 å ena sidan den genomgående tyngre spannmålsräntan för kronans be-
 hållna hemman och av å andra sidan den för samma hemman gällande

Tab. VII: 9. Grundskattens utveckling 1730—74 enligt olika alternativ, för samtliga beräkнад på den genomsnittliga per-sedelsammansättningen per mantal skatte och krono i fyra fögderier av Skaraborgs län. Relativa tal: 1730—39 = 100.

		1730—39				1760—74						
Absoluta tal		1730—	1735—	1740—	1745—	1750—	1755—	1760—	1765—	1770—	1770—	1760—
		34	39	44	49	54	59	64	69	74	74	74
Grundskatt i dsm:												
Virtuell	64,2	99	101	116	138	127	172	251	222	238	237	152,0
A	64,4	99	101	115	129	126	171	250	220	237	236	151,9
B	60,1	99	101	118	133	125	168	256	236	254	249	149,5
C	57,1	99	101	119	134	126	172	268	248	268	261	149,1
D	58,1	102	98	110	125	106	181	292	255	278	275	159,6
Grundskattsindex deflaterat:												
Virtuell	100	100	100	95	91	93	86	82	83	82	82	82
A	100	100	100	94	85	92	86	81	82	82	82	82
B	101	100	100	97	87	92	85	83	88	88	86	86
C	101	100	100	98	88	92	87	87	93	92	91	91
D	104	96	91	82	82	77	91	95	95	96	95	95
Grundskatt i tr spannmål:												
Virtuell	13,6	107	93	81	78	93	76	71	89	73	78	10,6
A	13,7	107	93	81	73	92	76	71	88	73	77	10,6
B	12,7	107	93	83	75	91	75	73	95	78	82	10,4
C	12,1	107	93	83	76	92	77	76	99	82	86	10,4
D	12,4	110	90	77	71	77	80	83	102	85	90	11,1

Källor: Se tab. VII: 2 och tab. VII: 5; Landsböcker och landsboksverifikationer 1730—74. Skaraborgs läns landskontor. GLA; beräkningarna av den virtuella grundskatten i tab. VII: 6—8.

Ann.: ”

”A”: grundskatt efter markgång enligt tab. VII: 6—8.

”B”: grundskatt av indelta hemman med mantalsdagsverken genomgående efter markgång.

”C”: grundskatt av indelta hemman med mantalsdagsverken t.o.m. 1761 à 6 dsm per mantal, sedan efter markgång.

”D”: grundskatt av kronan hemman med mantalsdagsverken t.o.m. 1761 à 3 dsm per mantal, sedan efter markgång.

”Grundskattsindex deflaterat”: deflaterat med prisindex i tab. VII: 7.

skatteförenklingen 1735—56. Den behållna avradsspannmålets regelmässiga destination till Göteborgs magasin förklarar den jämfört med alt. C högre grundskatten 1730—34 och fr.o.m. 1762. Skatteförenklingen och dess upphävande förklarar den långsamma stegringen före och den exceptionellt branta stegringen efter 1757.

Kronans behållna hemman var få, och för genomsnittsförhållandena spelade deras särpräglade grundskatteutveckling en mycket begränsad roll. För en sammanvägning av de övriga alternativen saknas kvantitativa hållpunkter. Men flertalet indelta hemman låg sannolikt ”inom frihetsmilen”, och avlösning av dagsverken med pengar har säkert varit vanligast. Vårt alt. B bör alltså vara mest representativt för den allmänna utvecklingen.

Skärpningarna av beskattningen omkring år 1760 medförde givetvis en större höjning av grundskatten från 1730-talet till 1760-talet och en ytterligare begränsning av fallet i dess realvärde. Till den i grundskattens konstruktion inbyggda accelerationsprincipen och till de snabbt stigande dagsverkspriserna efter 1760 kom engångslyften 1757 och framför allt 1762. Den reala grundskatten kunde inte hindras från att falla under den galopperande inflationens år. För indelta hemman nådde den sitt bottenläge åren 1760—64.⁵⁰ Men skatteskräpningarna lyfte upp denna bottennivå i förhållande till tidigare perioder, liksom de också lyfte upp höjddatån under den närmast följande 5-årsperioden. Det är påfallande att grundskatten i spannmål under deflationsåren 1765—69 kom att för våra alt. B, C och D ligga högre än för någon annan 5-årsperiod med undantag för åren 1730—34.⁵¹

5. Sämjeräntor

Mellan räntetagare och räntegivare hade ibland muntlig eller skriftlig överenskommelse träffats om räntans betalning med en fast summa

⁵⁰ Perioden 1760—64 inrymmer två år av jämförelsevis måttliga priser 1760—61 och tre år av rekordhög 1762—64. Om — för indelta hemman — den reala grundskatten når sin bottennivå före eller efter dagsverkshöjningen 1762 beror på hur man mäter den. Deflaterad med vårt efter skattepersedlarna vägda prisindex är den för alt. B och C lägst 1760—61; mätt i spannmål är den obetingat lägst 1762—64.

⁵¹ I spannmål stiger grundskatten för indelta hemman från bottenläget 9 tunnor per mantal i medeltal för de tre åren 1762—64 till 12 tunnor 1765—69, alltså med 1/3.

pengar i ond och god tid. Sådana räntor kallades ofta sämjeräntor. Den alternativa formen för betalning av räntan i pengar var betalning efter markegång och uträkning.

Det är och förblir omöjligt att klarlägga hur vanliga sämjeräntorna var. Källorna ger upplysning om dem, när de blev föremål för tvister, som drogs inför landskansli eller häradsrätt. Det var då i regel indelningshavaren, som i tider av prisstegring beväpnade sig med av landskontoret eller häradsskrivaren gjord ränteuträkning för att med stöd av den få sämjeräntan upphävd. Någon inventering av dessa mål har här inte gjorts. De exempel, som påträffats, gäller i samtliga fall tvister rörande augmentsräntor, dvs. räntor av hemman som indelats som augment eller stöd till rusthåll.⁵²

Ståndpunkterna bröt sig naturligtvis när det gällde den kraft som skulle tillmätas kontrakt om sämjeränta. Rantegivaren kunde åberopa formuleringar i kontrakten om att den avtalade sämjeräntan skulle utgå så länge båda parter innehade rusthåll respektive augment. Sådana formuleringar underkändes: domstolarna uppmanade till ny överenskommelse men fastslog i princip indelningshavarens rätt till ränta in natura eller efter markegång och uträkning. Rantetagaren å sin sida kunde förete ränteuträkningar för flera år tillbaka och kräva fyllnadsbetalning retroaktivt. I regel avvisades också dessa krav. Hade rantetagaren en gång mottagit och kvitterat ett års ränta, så kunde han för detta år inte fordra mer, även om den senare offentliggjorda markegångstaxan gav ett större belopp.

⁵² Systematiskt har genomgåts: Inneliggande handl. vid Kållands och Åse häradsrätter under hela perioden; Åse härads dombok för 1750-talet; Handlingar till avgjorda mål: skuldfordringsmål 1744, 1758 och 1759, Skaraborgs läns landskansli (942, 980, 983). GLA. Inalles 14 mål med uppgifter om sämjeräntans storlek har påträffats.

De vid målen framlagda ränteuträkningarna av landskontoret eller av häradsskrivare har sällan bevarats, men deras summor återges. Dessa summor har jämförts med jordebok och resp. års markegångstaxa och stämmer undantagslöst på öret. De bekräftar såtillvida de beräkningar av jordeboks- och mantalsränta som gjorts i föregående avsnitt. Mantalsdagsverkena räknades genomgående till 3 eller 6 dsm per mantal, beroende på om hemmanet låg utom eller inom "frihetsmilen". Det bör framhållas, att den augmentsränta, om vilken man tvistade eller slöt avtal, *inte* utgjorde berörda hemmans hela grundskatt. Hemmanets kronotonde var alltid anordnad separat, och kronan förbehöll sig av nästan alla indelta hemman boskapspengarna med 2 dsm per mantal.

Att sämjeräntan vid tiden för tvisten kraftigt understeg räntan efter uträkning är i och för sig inte förvånande. Mer anmärkningsvärt är att man ännu under 1750-talets första hälft drog inför domstol sämjeräntor, som avtalats redan under 1720- och 1730-talen.

Av större intresse är att jämföra sämjeräntans belopp med räntan efter uträkning vid den tidpunkt, då avtalet ingicks. Sådana jämförelser kan göras när året för avtalet anges, här i 9 fall. I samtliga underskriver den kontrakterade sämjeräntan väsentligt den året före avtalet gällande räntan efter markegång, i medeltal med ca 20 % och i endast två fall med mindre än 10 %.⁵³ De äldsta sämjeräntorna samlar sig kring en schablon om 36 dsm per mantal, vilket var runt 10 % under 1730-talets och ännu mer under 1720-talets i genomsnitt något högre markegångsvärde.⁵⁴ I början av 1750-talet avtalades sämjeräntor om 40—50 dsm per mantal, vilket innebär grovt sett samma distans till markegångsvärdet. Men de två senaste exemplen — 48 dsm per mantal 1756 och

⁵³ I kronologisk ordning efter kontraktsdatum:

Kontrakt år	Mantal	Sämje- ränta i dsm	D:o i % av föregående års marke- gångsvärde	Källa
1726	1/1	36,4	81	Landskansl. 1744
1728	1/4	9	71	Landskansl. 1744
1736	3/4	28	80	Åse db VT-54 § 2
1746	1/1	40	94	Landskansl. 1758
1752	1/1	40	82	Landskansl. 1758
1752	1/1	48	88	Käll. db HT-61 § 3
1752	1/1	50	91	Åse db ST-52 § 13
1756	1/1	48	73	Landskansl. 1759
1761	1/1	56	65	Käll. db VT-62 § 9

”Föregående års markegångsvärde” avser givetvis samma hemman efter jordebok och markegång, varvid mantalsdagsverkenas värdering till 3 eller 6 dsm per mantal härletts ur den vid målet uppgivna ränteuträkningen. En sämjeränta från år 1738 om 7,5 dsm för 1/4 mantal har ej medtagits, då det framgår att sämjekontraktet ingår som ett led i en större uppgörelse rörande arvsdelning (Landskansl. 1758).

⁵⁴ Förutom de tre första exemplen i föreg. not följande odaterade men säkert gamla sämjeräntor:

56 dsm per mantal 1761 — var helt ur takt med prisstegringen: 27 resp. 35 % under föregående års markegångsvärde.

Exemplen bär inte några vittgående slutsatser. Deras sämjeräntor var omtvistade — det är därför vi känner dem. Relationerna mellan räntegivare och räntetagare bar en särskild fast inte ovanlig prägel: augmentsbönderna var i samtliga fall skatteägare, och de betalade räntan till rusthållare — ofta också bönder — som hade regelbundna utgifter i pengar för munderingen. Å andra sidan är det rimligt att anta att räntetagaren i regel måste betala något för förmånen av säkra penninginkomster på bestämda tider.⁵⁵ Att sämjeräntorna också under frihetstidens två första årtionden — med relativt stabil prisnivå men också utpräglad penningknapphet — låg klart under räntor efter uträkning förefaller därför normalt. Att även nyingångna kontrakt hade svårt att följa med i en snabb prisstegring är än mer naturligt: priserna fluktuerade samtidigt på kort sikt, och det bör ha varit svårt att uppnå kontrakt baserade på erfarenheten av några få års höga priser. Men därav följer

Kontrakt

år	Mantal	Sämjeränta	Källa
?	1/1	36	Åse db HT-52 § 4
?	1/2	18	Åse db ST-54 § 3
före 1722	1/1	40	Kinnefj. db ST-36 § 11
före 1738	3/4	28	Åse db VT-50 § 23

I Åse härad har flertalet skattehemman 3 lispund smör i jordeboksräntan, och deras ränta per mantal (exkl. kronotionde och boskapspengar) efter 1720- och 1730-talets medelmarkegång blir:

	Utom frihetsmil	Inom frihetsmil
1720—29	40,42	43,42
1730—39	38,53	41,53

⁵⁵ Sämjeräntorna tycks av bevarade kontrakt att döma ha betalats vid bestämda tidpunkter på hösten. Inför räntetagarens krav på kontraktets upphävande sökte räntegivaren — tidvis med någon framgång — förbehålla sig rätten att vänta med betalningen till efter publiceringen av den årliga markegångstaxan, för att då kunna välja mellan betalning in natura eller efter markegång.

inte att grundskattens eftersläpning i förhållande till prisstegringen i allmänhet måste ha varit större än vad uträkning efter markegång och förordningar visar. Med visst stöd i källorna måste man snarare anta, att inflationen inte bara ledde till att gamla kontrakt upphävdes utan också försvårade ingåendet av nya. Därvid stöddes den av växande penningtillgång och sjunkande låneränta. Minskad användning av sämjeräntor kan alltså ha påskyndat hela grundskattens ökning.

6. Grundskatten i spannmål under 100 år

Beräkningen av grundskattens värde i tunnor strid säd 1730—74 kan sättas in i ett längre tidsperspektiv. För tiden före och efter den undersökta perioden kan grundskatteuträkningarna förenklas något: småpersedeldelen kan antas stå i samma värderelation till smördelen som i genomsnitt 1730—74, och kronotioden kan räknas som vanlig räntespannmål efter markegång. Markegångspriser på smör, spannmål och dagsverken finns bevarade också för 1720-talet; vi bortser här från de speciella skatteförenklingar som gällde under detta årtiondes första år.⁵⁶ Penningväsendets förändringar efter 1775 hindrar givetvis inte jämförelser mellan grundskattens spannmålsvärde under olika perioder. Reellt påverkades emellertid grundskatten av den i samband med myntrealisationen 1776 verkställda uppräknigen av kronans äldre penningräntor.

Det framgår klart hur skattehöjningarna sökte hejda penningvärdeförsämringens successiva urholkning av grundskattens realvärde. På dagsverkhöjningarna omkring 1760 följde fördubblingen av räntans penningdel år 1776, varigenom grundskatten höjdes med 11 %.⁵⁷

På längre sikt framstår dessa försök som anmärkningsvärt framgångsrika. Det stora fallet i grundskattens spannmålsvärde sker med 1740-talet. Räknat i medeltal för varje *helt* decennium ligger grundskatten sedan kvar vid ca 10 1/2 tunna spannmål 1750—90; den har då tappat

⁵⁶ Dels skatteförenklingen för kronans behållna hemman enligt 1718 års jordeboksmetod, dels kronobondens rätt att lösa sin räntespannmål å högst 3 dsm per tunna, vilken upphävdes 1723. *Amark, K.*, Sveriges statsfinanser 1719—1809, s. 421.

⁵⁷ Grundskattens penningdel per mantal uppgick till 17,5 dsm, 1770—75 drygt 11 % av grundskattens värde. Ovan, tab. VII: 6.

Tab. VII: 10. *Genomsnittlig grundskatt per mantal skatte och krono i fyra fögderier av Skaraborgs län i tunnor råg och korn efter markegång 1720—1819. För indelta hemman med mantalsdagsverken värderade à 6 dsm per mantal t.o.m. 1761.*

Tunnor		Tunnor	
1720—24	12,4	1770—74	10,0
1725—29	11,8	1775—79	11,3
1730—34	13,6	1780—84	10,8
1735—39	11,8	1785—89	10,3
1740—44	10,6	1790—94	10,0
1745—49	9,6	1795—99	10,0
1750—54	11,6	1800—04	8,8
1755—59	9,6	1805—09	8,6
1760—64	9,2	1810—14	9,1
1765—69	12,0	1815—19	8,9

Källor:

För 1730—74: tab. VII: 9 (alt. B).

För 1720—29 samt 1775—1819: tab. VII: 2; Markegångstaxor 1699—1763. Skaraborgs läns landskontor. GLA; *Jörberg, L., A history of prices in Sweden I, Part II.*

ungefär 2 tunnor i förhållande till 1720- och 30-talen. På 1790-talet bortfaller 1/2 tunna och vid 1800-talets början ytterligare 1.

7. Prästerättigheter, knektehåll och bevilling av mantal

Efter grundskatten var prästerättigheterna den tyngsta på mantalet vilande bördan. De var nästan helt och hållet påförda i naturapersedlar. Av säd skulle pastorn ha skaft- eller tertialtionde och kapellanen och klockaren 1/2 respektive 1/8 tunna per mantal. I pastoralierna ingick vidare kvicktionde av boskap, småkreatur och fjäderfä samt smörtionde, som fixerats till 1 mark smör av varje ko. Som årlig penningavgift tillkom påskpenningarna: 1 ösm för envar som mottog nattvarden.⁵⁸

⁵⁸ Förordn. 8/2 1681, efter *Linde, L. G., Sveriges finansrätt*, s. 384—5. Förordningen nämner vidare tionde av humle, hampa, lin, rovor och kål; fisktionde av skärgårdsbönder med egen båt; likstol av sterbhus samt s.k. jura stolae: avgifter
18—Lars Herlitz

Den tunga posten var prästens tertialtionde i säd. Till namn och ursprung var den $\frac{1}{3}$ av den förreformationstida kyrkotionden, alltså hälften av den vid reformationen till kronan indragna delen, kronotionden. Men medan kronotionden satts till ett fast belopp i tunnor för varje hemman, behöll prästerna rätten att ta sin tiondedel "i skafvet", dvs. efter räkning av skörden på åkern. Men det var säkert vanligast, att präst och sockenbor tid efter annan ingick avtal om viss tertialtionde per mantal i ond och god tid, varvid prästens rätt att ta i skafvet gav styrka åt hans förhandlingsposition. Att följa tertialtiondens faktiska utveckling genom sådana avtal är tyvärr omöjligt. Tydligt är att den redan vid frihetstidens början hade stigit väsentligt i förhållande till kronotionden. Enligt egen obestridd utsago betalade bönderna i Säre-stads pastorat redan år 1725 efter åtskilliga höjningar mer i tertialtionde till pastorn än i kronotionde till kronan.⁵⁹ Senare samtida uppskattningar av bönders intäkter och utgifter i Skaraborgs län tar också för givet att tertialtionden var väsentligt högre per mantal än kronotionden. Med utgångspunkt i sådana beräkningar från början av 1740-talet antar

för lysning, vigsel, dop, kyrkogång och sockenbud. Avgifterna till kapellan och klockare är något annorlunda fixerade i förordningen; vi följer här den i not 60 angivna samtida schablonen.

⁵⁹ Tvist mellan kyrkoherden och församlingsborna i Säre-stads pastorat, Åse db VT 1732 § 9; åbornas skriftliga förklaring bland Inneliggande handlingar för samma ting. Utöver 1725 års avtal sökte kyrkoherden nu — delvis framgångsrikt och med hot om räkning på åkern — framtvinga tionde av även havre och ärter, 3 resp. 1 skäppa av varje hemman. Bönderna å sin sida hävdade att de liksom förr borde förskonas från tionde av dessa produkter, "emedan som vår havre genom vår tråldom växer på vår ängsmark, som vi tillförne är skattlagda för, och ärterna på vår trädesjord, som vi även både till konungen och kyrkoherden åren tillförne alltid erlagt tionde av och för".

30 år senare utgick församlingsprästen från i princip samma förhandlingsposition: "Föreställdes, att vid pastoris nyligen skedda tillträde, alla förr slutade kontrakter angående sättet att leverera tertialen voro upphävna, och att man i protokollerna ser, huru tertialen i förra tider, jämväl under sist avlidne pastoris tid, stundom blivit betalt i skafvet och stundom i skäppan. Pastor trodde att tertialens uppbörd i skäppan vore den vigaste, varigenom mycken vidlyftighet och missnöje å ömse sidor undvekes; således förklarade han å sin sida sig vara nöjd, åtminstone till en början, i de första åren, att undfå tertialen i skäppan på alldeles lika sätt, till samma skäppetäl på hemmanet, med samma skäppemål mätit, med samma sädessorter, som nästan alldeles överallt har varit uti ren och strid säd, som uti salig magister Rudbergs senare livstid varit brukligt." Prot. vid allmän sockenstämma 17/7 1763 § 5. Säre-stads kyrkoarkiv. GLA.

Tab. VII: 11. *Prästerättigheter per mantal i Skaraborgs län 1730—74. I daler silvermynt och i procent av grundskatt.*

	Dsm	% av grundskatt		Dsm	% av grundskatt
1730—34	19,7	33	1760—64	70,4	46
1735—39	21,9	36	1765—69	51,7	37
1740—44	28,5	40	1770—74	63,8	42
1745—49	35,4	44	1730—39	20,8	35
1750—54	28,8	38	1760—74	62,0	41
1755—59	45,1	45			

Källor: För prästerättigheterna, se not 60; för deras markegångsvärde, se källor till tab. VII: 5. Grundskatt efter tab. VII: 9 (alt. B).

Anm.: Prästerättigheter per mantal:

Spannmål: 3 tunnor i tertialtionde, 0,5 tunna till kapellanen och 0,125 tunna till klockaren, allt räknat som hälften råg, hälften korn.

Smörtionde: 0,5 lispund.

Kvicktionde: 1,3 dsm efter 1730-talets medelmarkegång, omräknat för varje 5-årsperiod efter ovägt animaliskt markegångsprisindex för smör, talg, ost, fläsk, oxar, får, lamm, gäss, höns, ägg.

Påskpenningar: efter 16 nattvardsbesökare per mantal 0,5 dsm.

vi prästerättigheterna per mantal till fasta belopp i spannmål, smör, avel och påskpenningar och följer så deras utveckling 1730—74 efter markegång.⁶⁰

Med dessa förutsättningar blir prästerättigheterna ett tämligen värdebeständigt skatteelement — i spannmål efter markegång värt 4,2—4,5 tunnor — som stiger från genomsnittligt 35 % av grundskatten åren 1730—39 till 41 % åren 1760—74.

På än mer osäker mark måste roteringsbesväret uppskattas. De samtida

⁶⁰ Betänkande till följd av Kammarkommissionens cirkulärbrev 30/3 1742 och landshövdingens 19/5 samma år. I avskrift, odat. och utan underskrift bland Handlingar ang. skattläggning 1687—1829. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Om detta betänkande, se ovan, kap. VI, s. 206, n. 19.

Betänkandet innehåller dels kritik av ojämnheter i skattläggningen och av 1690 års projekt till skattläggningsmetod för länet, dels förslag till ny skattläggningsmetod. Det inrymmer 8 exemplifieringar av böndernas intäkter och utgifter, varav de fyra första hänför sig till faktiskt existerande skattlagda hemman

beräkningarna värderade knektehållet till 8 dsm per mantal i 1730-talets penningvärde.⁶¹ Siffran kan knappast avse mer än soldatens lön. Därutöver hade rotarna att betala soldatlegan, vars årliga tyngd berodde på den med krig och fred varierande avskrivningstiden. Kostnaderna för torp och hemkall är omöjliga att beräkna.⁶² 10 dsm per mantal i 1730-talets penningvärde är en försiktig skattning av roteringsbördan. Låter vi den följa den allmänna prisutvecklingen efter ovägt länsmarkegångsindex får vi ytterligare ett värdebeständigt skatteelement om ca 2 tunnor spannmål per mantal och år, som stiger från 10 dsm eller 17 % av grundskatten 1730—39 till 29 dsm eller 20 % av grundskatten 1760—74.⁶³

I bevillning av jordeboksmantalet utgick ännu under 1730-talets två första år den gamla s.k. allmänna kontributionen med 2 dsm av varje mantal skatte och krono. Efter tre år av frihet från bevillning av mantalet infördes fr.o.m. 1735 en ny form: en enhetlig avgift om 1 dsm av varje åbo på mantalssatt jord, oberoende av åbott mantal. Med nedläggning till hälften under åren 1739—42 blev denna bevillning gällande t.o.m. 1747. Eftersom flertalet hela hemman brukades av fyra åbor och 1/4 mantal utan tvivel var den vanligaste brukningsdelen, bör åbo-

med data från jordebok och lantmätarens avmätningar, medan de fyra sista är fingerade exempel utifrån författarens föreslagna skattläggningsmetod.

Ex.	Mtl	Skörd t:r	Kronot. t:r	Tertial t:r	Smört. lisp.	Kvickt. dsm	Kapellan t:r	Klockare t:r
1	3/4	62,5	1,6	2,0	0,15	0,63	0,25	0,125
2	1/2	42	0,6	1,5	0,1	0,38	0,25	0,125
3	3/4	51	0,9	1,7	0,25	0,88		
4	1/1	150	2,0	5,0	0,9	1,13	0,5	0,25
5	1/1	84	2,5	2,8	0,4	1,13	0,5	0,125
6	1/1	90	2,5	3,0	0,5	1,38	0,5	0,125
7	1/1	100	2,5	3,3	0,5	1,38	0,5	0,125
8	1/1	100	2,5	3,3	0,5	1,38	0,5	0,125

Exemplens uppskattningar av tertial- och smörtionde är genomgående härledda ur uppskattningarna av skörd resp. kobestånd. Persedelvärderingen är ung. 1730-talets medelmarkegång.

⁶¹ Se föreg. not 60.

⁶² Linde, L. G., *Sveriges finansrätt*, s. 435—9.

⁶³ Ovägt länsmarkegångsindex: ovan, tab. VII: 5.

Tab. VII: 12. *Genomsnittlig bevillning per år och mantal av mantalssatt jord 1730—74. I daler silvermynt och i procent av grundskatt.*

	Dsm	% av grundskatt		Dsm	% av grundskatt
1730—34	0,8	1,3	1760—64	10	6,5
1735—39	3,6	5,9	1765—69	12	8,5
1740—44	2,8	3,9	1770—74	10	6,5
1745—49	6	7,5	1730—39	2,2	3,7
1750—54	9,4	12,5	1760—74	10,7	7,1
1755—59	8,8	8,7			

Källor: Bevillningen, se texten och not 64; grundskatt efter tab. VII: 9 (alt. B).

avgiften beräknas till 4 dsm per mantal åren 1735—38 och 1743—47 och till 2 dsm per mantal åren 1739—42. Fr.o.m. 1748 blev emellertid åboavgiften graderad efter brukningsdelens mantalstorlek, samtidigt som en efter samma principer graderad men dubbelt så tung allmän brännvinsbevillning infördes. Graderingen innebar inte proportionalitet mot mantalet: avgifterna per mantal steg väsentligt med sjunkande mantalstorlek på brukningsdelarna. Beräknat efter brukningsdelar om 1/4 mantal blev bevillningen 1748—52 9 dsm per mantal sammanlagt, varav 3 dsm i åboavgift och 6 dsm i brännvinsbevillning. Åren 1753—62 beviljades något mindre — sammanlagt 8 dsm per mantal — i allmänna avgifter av jordeboksmantalet. Därutöver fick bönderna de år då husbehovsbränningen var tillåten — åren 1753—56 samt år 1762 — ange den kvantitet spannmål som de ämnade bränna, dock minst 1/2 tunna per bruk, varefter bevillning utgick à 1 dsm per tunna. Bevillningslängderna visar, att flertalet bönder anmälde sig till minsta möjliga kvantitet; brännvinsbevillningen för berörda år bör alltså värderas till 2 dsm per mantal. Fr.o.m. 1763 beviljades ett totalbelopp efter brukningsdelens mantalstorlek. Alltjämt räknat efter brukningsdelar om 1/4 mantal uppgick det till 12 dsm per mantal 1763—69 och 10 dsm per mantal 1770—74.⁶⁴

Den av jordeboksmantalet utgående bevillningen steg inte bara i för-

⁶⁴ Allmänt om frihetstidens bevillningar: *Rydin, H. L.*, P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling, s. 215 ff.; *Åmark, K.*, Sveriges statsfinanser 1719—1809, s. 530 ff. Den här gjorda sammanställningen bygger på en genom-

hållande till grundskatten utan också reellt: dess spannmålsvärde genomgick ungefär en fördubbling från i genomsnitt 0,4 tunnor per mantal och år 1730—39 till 0,8 tunnor 1760—74. Prästerättigheter, rotering och bevillning av mantal kan tillsammans räknas till ungefär 56 % av grundskatten 1730—39 och till 68 % av grundskatten 1760—74.

8. Sammanfattning

Syftet har i detta kapitel varit att undersöka hur den genomsnittliga skattebördan på skatte- och kronomantalet förändrades från 1730-talet till frihetstidens slut, under den frihetstida inflationsperioden. I skattebördan har inräknats dels grundskatten — jordeboks- och mantalsränta samt kronotionde — dels prästerättigheter, roteringsbesvär och bevillning för mantalet. Det bör understrykas, att vi tillsvidare endast diskuterar förändringarna i skattebördan på mantalet och därmed, eftersom mantalet var oföränderligt, förändringarna i den absoluta skattebördan. Frågan om skattens relation till det faktiska underlaget, till produktionen brutto eller netto, eller om förändringarna i denna relation har däremot ännu inte berörts.

Grundskatten var fixerad i persedlar och pengar. Persedeldelen, som i princip skulle utgöras in natura eller efter årlig markegång, var såtillvida det värdebeständiga elementet, medan penningdelens realvärde följde penningvärdet. Med dessa förutsättningar står det klart, att grundskattens hela värde i daler silvermynt inte kunde följa prisstegringen och att dess realvärde alltså måste sjunka. Å andra sidan blev grundskatten successivt mer priskänslig allteftersom persedeldelen värdemässigt steg i förhållande till penningdelen. Prisstegringens realvärdesänkande effekt avtog alltså efter hand.

På 1730-talet utgjorde penningdelen värdemässigt ungefär 27 % av grundskatten i de fyra fögderierna av Skaraborgs län. Fram till 1770-talets första hälft steg prisnivån på de i grundskatten ingående persedlarna till nästan 3 gånger 1730-talsnivån, och spannmålspriserna steg ännu mer. Vad vi kallat den virtuella grundskatten — grundskatten

gång av bevillningsförordningarna: 12/12 1734, 18/4 1739, 22/8 1741, 7/4 1743, 22/2 1744, 10/12 samt 14/12 1747, 4/7 1752, 21/10 1756, 21/6 1762, 15/10 1766, 30/1 1770, 8/9 1772. Årstrycket. För kontroll har använts landsböckernas räkningar över bevillningen. Genomgående avses *allmogens* bevillning.

med dess perseddel värderad efter årlig markegång — höjdes därvid i daler silvermynt till 238 % av 1730-talets värde. Realvärdet, mätt efter prisförändringarna på den i grundskatten ingående persedelblandningen, sjönk med 18 %. I tunnor råg och korn efter markegång föll värdet ännu mer: från 13,6 till 10 tunnor eller med mer än $\frac{1}{4}$.

Men den faktiska utvecklingen bestämdes också av politiska faktorer. Av betydelse var framför allt frågan om skatteförenklingen. Redan vid undersökningstidens början var för flertalet hemman större delen av dagsverksbördan förenklad: mantalsdagsverkena utgjordes med fasta belopp i pengar per mantal. Böndernas krav på ytterligare skatteförenklingar nådde begränsade resultat år 1735 med införandet av en fast prissättning av alla persedlar utom spannmål för kronans behållna hemman. Ett mer betydande men kortlivat resultat var att samma skatteförenkling kom att gälla allmänt under två år 1745—46. Men under åren omkring 1760 upphävdes den dittills gällande skatteförenklingen också för mantalsdagsverkernas vidkommande. Det innebar i sig en betydande skatteskärpning. En direkt höjning av grundskatten verkställdes genom uppräknigen av kronans penningskatter i samband med myntrealisationen 1776.

Effekterna av skatteförenklingarna och deras avskaffande varierade för olika kategorier av hemman. I allmänhet innebar de att sänkningen av grundskattens realvärde begränsades något på längre sikt. Ett indelt hemman inom den s.k. frihetsmilen bör på 1730-talet i grundskatt per mantal ha erlagt motvärdet av 12,7 tunnor spannmål mot 10 tunnor 1770—74, dvs. en sänkning med 22 %. Men den jämförelsen tenderar att överdriva fallet, eftersom grundskatten 1770—74 var låg i förhållande till omkringliggande 5-årsperioder. Efter medelvärden per årtionde begränsade sig sänkningen av grundskatten till drygt 2 tunnor från 1730-talet till 1770-talet, dvs. till $\frac{1}{6}$. Det är av intresse att notera, att 1740-talet — det förlorade krigets, dalbondeupprorets och den allmänna skatteförenklingens decennium — var det årtionde som uppvisar det lägsta medelvärdet för grundskattebördan i spannmål mellan 1720 och 1790.

Prästerättigheter och roteringsbesvär måste beräknas grovt efter allmänna bestämmelser och samtida uppskattningar. Vi har förutsatt att deras realvärde undergick mycket små förändringar nedåt. I gengäld ökade bevillningarnas realvärde, men deras relativa tyngd var liten. Tillsammans kan prästrättigheter, rotering och bevillning av mantalet

uppskattas till ett värde motsvarande ungefär 7 tunnor spannmål per mantal. Den samlade skattebördan per mantal bör då under 40 år ha sjunkit från 19,5 till 17,5 tunnor spannmål eller med knappt 10 %.

Beräkningen täcker inte hela bördan. Bortsett från personella avgifter och avgifter per rök eller matlag tillkom en del allmänna besvär, som dels vägde mycket ojämnt, dels undandrar sig varje försök till mätning. Dit hörde prestanda för de allmänna kommunikationerna: skjutsningsbesväret samt nybyggnad och underhåll av vägar och broar. Dit hörde vidare nybyggnad och reparation av allmänna byggnader, av kyrkor och tingshus. Dit hörde också en oklar men av allt att döma betydelslös dagsverksskyldighet till de i regel utarrenderade kungsgårdarna.

Beräkningen gäller vidare den normerade skatten, den skatt som borde utgå. Vad som faktiskt erlades var föremål för en ständig dragkamp mellan räntegivare och räntetagare. Delar av skattebördan fixerades för längre eller kortare tid i kontrakt mellan indelningshavare och indelta, mellan rusthållare och augmentsbönder, mellan präster och sockenbor, mellan soldater och rotar. Resultatet av växlande betingelser och styrkeförhållanden mellan parterna kan vi inte nå. Vi måste nöja oss med att konstatera att den normerade skatten var det enda säkra inte bara för oss utan också för 1700-talets skattedragare.

Kap. VIII

PRISUTVECKLINGEN PÅ SKATTE- OCH FRÄLSEMANTAL FRÅN 1730- TILL 1770-TALET

1. Taxeringsvärdenas omvälvning under hundra år

Det ligger precis ett århundrade mellan skattningarna av frälse- och skattehemman under det nordiska krigets år och införandet av den kontinuerliga taxeringen av jordegendom i Sverige. Redan en ytlig jämförelse avslöjar en skridning i uppfattningen av jordägandets innebörd och villkor under den mellanliggande perioden.

Beskattningsbar fast egendom på landsbygden var enligt 1712 års kontributionsförordning bara frälse- och skattejord. Man följde härvid strikt kameral logik. Kronojorden ägdes av kronan, och innehavet av kronojord kunde inte beskattas som privat förmögenhet. Principen upprätthölls oberoende av åborättens villkor, och undantag gjordes inte ens för kronorusthåll, trots att dessa fullt lagligt var föremål för köp och försäljning mellan enskilda.¹ Hundra år senare likställdes däremot i bevillningshänseende åborätten till den då visserligen starkt reducerade kronojorden med ägandet av skattejord. Åborätten till ett kronohemman taxerades till fastighetsbevillning såsom ett i ägor jämgott skattehemman.²

Enligt skattningarna i Skaraborgs län vid 1700-talets början hade ägandet av även allmänna frälsehemman en helt annan dignitet än ägandet av skattehemman. Ett mantal allmänt frälse taxerades vanligen till 30 dsm i ränta åt ägaren, vilket kapitaliserat efter 4 1/2 % gav värdet 670 dsm. Skattemantalets uppskattade värde varierade starkt mellan olika områden. Det var i Läckö fögderi nästan tre gånger så högt som i Vartofta fögderi. Men även det typiska skattemantalet i Läckö fögderi taxerades till endast 240 dsm eller 36 % av värdet av ett mantal allmänt frälse.³ Hundra år senare hade också denna klyfta mellan jordnaturerna

¹ Ovan, kap. III, s. 80.

² Bevillningsförordn. 18/8 1812 art. II § 3 mom. 2. Årstr.

³ Ovan, kap. III, s. 142.

försvunnit. Taxeringsvärdet av ett mantal skatte i 1813 års taxeringslängder är av i varje fall samma storleksordning som värdet av ett mantal allmänt frälse.

Mantalet i Läckö fögderi taxerades år 1813 i allmänhet till mellan 5 000 och 8 000 rdr. Ofta återkommande är värdet 6 400 rdr.⁴ Efter medelmarkegången på råg och korn 1810—14 motsvarade detta 557 tunnor spannmål. Hundra år tidigare skattades i samma område efter dåtida markegång ett mantal allmänt frälse till 190 och ett mantal skatte till endast 69 tunnor spannmål.⁵ ”Reellt” var alltså det allmänna frälsemantalets taxeringsvärde år 1813 knappt 3 gånger men skattemantalets drygt 8 gånger så stort som hundra år tidigare.

Jämförelsen indicerar en revolution i skattemantalets värde under 1700-talet, såväl reellt som i relation till frälsemantalets. Eftersom hemmansklyvningen i Läckö fögderi var av mycket begränsad omfattning, bör denna ha drabbat också gårdens, den mantalssatta brukningsenhetens värde i nästan samma omfattning.⁶

Vad vi jämfört är dock värden åsatta vid taxeringar vid vitt skilda tidpunkter och under avsevärt olika betingelser. Målsättningen vid båda tillfällena var visserligen att utrona jordegendomarnas verkliga värden, deras salu- eller marknadsvärden, på basis av köpebrev och köpeskillingar. Men förutsättningarna härför var knappast de samma vid 1710-talets skattningar. I vissa avseenden skiljde sig också då tillämpad praxis från åtminstone anvisningarna för 1813 års taxering. Vid 1710-talets skattningar taxerades frälsejorden på basis av räntan och skattejorden med ledning av köpeskillingar, som kunde vara gamla, och som i stor utsträckning hade betalats vid lösen inom börd.⁷ I 1812 års bevillningsförordning föreskrevs att egendomar, som inte på länge bytt ägare, skulle taxeras med ledning av jämförbara gårdars priser vid försäljningar under

⁴ Taxeringslängder 1813. Skaraborgs läns landskontor. GLA. Någon systematisk bearbetning av 1813 års taxeringsvärden har här inte gjorts. Värdet 6 400 rdr per mantal (80 rdr per mark smörränta?) har framstått som typvärde vid en genomgång av sex socknar, fördelade på fögderiets olika härader.

⁵ Beräknat efter medelmarkegången (hälften råg, hälften korn) 11,5 rdr per tunna 1810—14 och 3,5 dsm per tunna omkring år 1715. *Jörberg, L., A history of prices in Sweden 1732—1914 I*, s. 141, 157; ovan, tab. II: 13, s. 62.

⁶ Ovan, kap. V, s. 195.

⁷ Ovan, kap. III, s. 135—6.

de sista två åren. Den fastslog vidare att låga försäljningsvärden som resultat av överlåtelse inom släkten inte förtjänade avseende.⁸

Taxeringsvärdenas omvälvning ställer alltså frågan om jordegendomens värdeutveckling på sin spets. Men den kan inte besvara den. Vi vänder oss därför till prismaterialet. Det material, som kan användas för en undersökning av priser på skatte- och frälsejord under 1700-talet, är häradsrätternas lagfartsprotokoll. Lagfartsproceduren omfattade under denna tid tre uppbud vid tre olika ting samt laga fasta ("skaft", "tings-skötning") tidigast ett år efter tredje uppbudet. Vid protokollföringen av de tre uppbuden och fastan inskrevs mer eller mindre fullständiga uppgifter om bl.a. köpare, säljare, av köpet omfattad jordegendom, pris samt datum för den handling, som låg till grund för lagfarten. Lagfartsprotokollen från ca 1730 och framöver är väl bevarade, och eventuella luckor kan fyllas med hjälp av renovationerna i hovrättsarkiven.

I det följande skall lagfartsmaterialet utnyttjas för att undersöka prisutvecklingen på skatte- och frälsemantal i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier från åtminstone 1730-talets början till fram över frihetstidens slut. Undersökningen måste emellertid begränsas till vissa kategorier av hemman. Bland skattehemmanen måste sålunda skatterusthållen utmönstras. I allmänhet är det nämligen inte möjligt att klarlägga äganderätten till jorden resp. munderingen eller rustningsrättigheten i ett skatterusthåll och att avgöra huruvida en transaktion omfattar enbart skattejorden eller också del i munderingen i rusthåll.⁹ När det gäller frälset kan meningsfulla medelpriser beräknas endast för "ströfrälse": frälsehemman, som — helt eller delvis — såldes separat och inte som delar av större frälsepossessioner omfattande även ett eller flera säterier.¹⁰

För samtliga härader (resp. tingslag) i de fyra fögderierna har lag-

⁸ Bevillningsförordn. 18/8 1812 art. V § 3 mom. 14, 18. Årstr. För en mer omfattande karakteristik, se *Adamson, R.*, Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860, s. 122.

⁹ Å andra sidan är det försäljningarna av rusthåll som avsatt det mest omfattande materialet av fullständiga köpebrevskopior från redan omkr. år 1730, i Vadstena krigsmanshuskontors arkiv, Krigsark. För den följande diskussionen i detta kapitel om lagfartsprotokollens köpebrevsreferat 1730—70 har detta material tjänat som en viktig stödjepunkt. Till den speciella frågan om rusthållens prisutveckling under denna tid hoppas vi kunna återkomma i annat sammanhang.

¹⁰ Nedan, s. 331.

fartsmaterialet genomgått för tre femårsperioder: 1730—34, 1750—54 och 1770—74.¹¹ För skattemantalet möter emellertid inte bara en stor spridning kring medelpriserna utan också en betydelsefull heterogenitet i transaktionernas karaktär. Det har därför varit nödvändigt att mera intensivt undersöka ett mindre område med särskilt gynnsamma förutsättningar. För Viste, Åse och Kållands härader i Läckö fögderi har därför prisutvecklingen studerats hemman för hemman genom hela lagfartsmaterialet 1720—79.

Innan materialet och dess bearbetning redovisas, bör källmaterialets förutsättningar och karaktär samt vissa principer för dess utnyttjande diskuteras. Det gäller då först lagfartens funktion, dess samband med bördsrätten samt motiven för lagfart. Det gäller vidare det centrala dokumentet i lagfartsproceduren, köpebrevet, dess källkaraktär och dess aktiva roll i den historiska förändringen av bördsrätten. Det gäller protokollföringen och dess redovisning av den försålda egendomen, av priset, av transaktionernas datering och av köpare och säljare. Det gäller slutligen några speciella problem: avbrutna lagfarter, inbördande, gåvor, byten och särskilda villkor. Till dessa frågor knyts några allmänna synpunkter på hur det ur lagfartsprotokollen hämtade prismaterialet bör betraktas.

2. Lagfartens funktion

Lagfartsproceduren hade sitt ursprung i jordägarens skyldighet att vid försäljning av sin arve- eller bördköpta jord låta uppbjuda den sina släktingar till köp. Dess syfte var alltså att tillvarata släktingarnas bördsrätt. I 1734 års lag föreskrevs emellertid lagfart av alla jordaköp, -byten och -gåvor, och skyldigheten att lagfara ålades mottagaren av jordegendomen.¹²

¹¹ Målsättningen har varit att i möjligaste mån täcka lagfartsmaterialet rörande samtliga köpebrev, som daterats inom resp. 5-årsperiod. I princip skulle detta kräva en genomgång av *alla* år, eftersom ett köpebrev kunde lagföras när som helst och alltså ibland långt efter sitt datum. Genomgången av lagfartsmaterialet för Viste, Åse och Kållands härader visar emellertid att det överväldigande flertalet lagförda köp uppbjods första gången senast under året efter köpebrevets datum. Med hänsyn härtill har genomgången av lagfartsmaterialet i princip utsträckt över ett år efter resp. 5-årsperiod; därtill har i möjligaste mån *hela* lagfarten följts för varje därmed fångat första uppbud.

¹² Den grundläggande framställningen av lagfartsinstitutets historia är alltjämt

Lagändringen kan synas radikal, eftersom lagfarten nu först framställdes som den allmänna formen för att stadfästa köp, byten och gåvor av jord. Under halvseklet efter den nya lagens tillkomst steg också lagfartsfrekvensen. Men andra faktorer än lagändringen kan därvid ha varit avgörande. Ty det bör understrykas, att 1734 års lag reellt sett inte tillförde lagfarten någon ny funktion. Köparens äganderätt var inte heller efter den nya lagens tillkomst avhängig av om han lagfor eller inte; den var tryggad genom hans avtal med säljaren. Lagfarten bevarade i realiteten sin anknytning till bördsrätten. Det grundläggande juridiska motivet för köparen att lagfara förblev hans önskan att avskära eventuella bördemän från deras anspråk. Om inga bördsrättsanspråk kunde göras gällande, förföll såtillvida det juridiska motivet för lagfart — därmed givetvis inte sagt att man inte kunde lagfara ändå. Först några årtionden efter vår undersökningsperiod fick lagfarten nya funktioner genom att påbörjad lagfart blev villkor för in-teckning.¹³

Bördsrätten kan synas uttrycka släktens kollektiva företrädesrätt gentemot oskylda till arve- och bördköpt jord; därav skulle då följa, att bördsrätt — och lagfart — endast kunde aktualiseras vid försäljning av sådan jord utom börd. Fakta motsäger en sådan uppfattning. Det stora flertalet lagfarter under vår undersökningsperiod gäller köp mellan släktingar, ofta närmaste släktingar såsom syskon eller föräldrar och barn. Förklaringen ligger däri att bördsrätten var graderad: den gav närmre släkting företräde framför avlägsnare, och den framträder alltså i hög grad som en rangordning inom släkten. Säljarens broder kan hävda bördsrätt till jord som sålts till kusin. Men bördstvister kan också uppstå exempelvis syskon emellan när arvejord avyttrats till endast ett eller några av dem. Den situationen inträdde regelbundet, när lagstiftningen mot hemmansklyvning gav mestägende exklusiv lösningsrätt till obesuttens arvslott, en lösningsrätt som i de flesta fall innebar kränkningar av bördsrätt och vars användning såtillvida aktualiserade lagfart. Att bördsrätten genom 1720 års bördsrättsförordning begränsades i sidled t.o.m. kusiner fick under dessa förhållanden inte så stor inverkan på frekvensen av potentiella bördstvister.¹⁴

Sjögren, W., Öfversikt av lagfartsinstitutets utveckling, i: *Lagberedningens förslag till jordabalk. II, Bil.* En kort översikt ger *Hafström, G.*, Den svenska fastighetsrättens historia, s. 16—22, 29—37.

¹³ Sjögren, a.a., s. 545 ff.

¹⁴ Jfr *Hafström, a.a.*, s. 10—13.

Bördsrätten kunde inte aktualiseras vid försäljning av jord, som i säljarens hand var avlinge, dvs. jord som säljaren förvärvat utom börd. Faktum är emellertid att också försäljningar av avlingejord ofta lagfördes. Två samverkande orsaker bör nämnas. Å ena sidan var begreppet avlingejord inte helt entydigt och dess omfattning omstridd. Osäkerheten gjorde lagfart såtillvida angelägen som denna under alla förhållanden avskar eventuella bördsrättsanspråk. Redan långt före den nya lagens tillkomst framhölls det också att konsekvensen fordrade lagfart också av avlingejord för att skapa säkerhet om dess natur.¹⁵ Å andra sidan hade initiativet till lagfarten i strid mot den gamla lagens uttryckliga formuleringar och mot bördsrättens ursprungliga innebörd gått över till köparen, vilken rimligtvis måste sväva i större osäkerhet om huruvida jorden var avlinge eller inte.

Bestämmelserna om allmän lagfartsskyldighet i 1734 års lag bekräftar alltså i huvudsak en utveckling som redan ägt rum. Motiv för lagfart förelåg för alla tänkbara kategorier av jordförsäljningar. Lagen drog konsekvensen härav utan att i och för sig tillfoga nya motiv. Individuella fall kvarstod givetvis, då lagfart bör ha tett sig överflödig för köparen:

- a) då det för *honom* var ställt utom tvivel att den köpta jorden var avlinge i säljarens hand;
- b) då det stod helt klart att inga bördemän fanns som kunde tänkas resa anspråk omedelbart eller i framtiden;
- c) då jorden köptes utan avsikt att behålla den, dvs. då den köptes för att snabbt säljas igen.

Å andra sidan utmynnade lagfarten i ett fastebrev, som i solenna former bekräftade och verifierade hans odisputabla jordinnehav, och som i och för sig kunde motivera proceduren.

Lagen föreskrev inte lagfart för alla jordförvärv. Jord förvärvat genom arv, testamente, giftorätt eller skatteköp av kronojord behövde inte lagföras. Eftersom böndernas jordinnehav i regel delvis bestod av ärvd eller testamenterad jord, så skulle fastebrevet, om det strikt begränsat sig till upplysningar om den lagförda jorden, inte ha kunnat verifiera mer än en del av deras jordinnehav. Men fastebreven innehåller karak-

¹⁵ "Avlinge jord bör jämväl lagligen uppbyggas för riktighets skull och till den ändan allenast att skilja rätt arve och avlinge jord ifrån varandra." *Förarbetena till Sveriges rikes lag. VII*, s. 171. — Om osäkerheten av innebörden i begreppet avlinge, a.a. I, s. 9, 18.

teristiskt nog ofta upplysningar även om de hemmansdelar, som köparen utöver köpet ärvt eller på annat sätt förvärvat och om hans därav resulterande totala jordinnehav i hemmanet.

3. Köpebrevet

Till grund för lagfartsprotokollens uppgifter ligger av köparna för domstolen uppvisade köpebrev. Köpebrevet — eller för att använda en ofta förekommande och faktiskt adekvatere term: salubrevet — är ett av säljaren utfärdat och undertecknat öppet brev. Dess innehåll och vändningar är stereotypa. Säljaren berättar att en överenskommelse träffats mellan honom och en köpare om försäljning av viss jord till angivet pris, att köparen fullgjort sina förpliktelser och betalt priset ”den första penningen med den sista”, och att säljaren alltså avhänder sig jorden och tillägnar den köparen och hans arvingar till evärdelig ägo.

Köpebrevet, säljarens berättelser, bör noga skiljas från kontrakten, lämningarna av ömsesidigt förpliktande avtal mellan köpare och säljare. Sådana avtal kunde träffas muntligen eller skriftligen och var, om de vederbörligen bevitnats, bindande för parterna. I enstaka fall har också köpekontrakt på begäran införts i domböckerna; till skillnad från köpebrevet är de naturligtvis alltid undertecknade av båda parter. Men dessa kontrakt har i och för sig ingenting med lagfartsproceduren att göra. Vad denna kräver är ett meddelande från säljaren, som ersätter hans närvaro på tinget och möjliggör för köparen att begära uppbud. Köpebrevet är ett sådant meddelande. Ofta har det också som kläm en uppmaning till domhavanden att bevilja köparen uppbud.¹⁶

Till formen erinrar alltså köpebrevet om säljarens ursprungliga skyldighet att uppbjuda jorden bördemännen till köp. Men det råder ett utpräglat spänningsförhållande mellan köpebrevet och bördsrätten. Historiskt sett har köpebrevet — och det privata, av lagfartsproceduren oavhängiga avtal mellan köpare och säljare, som det refererar eller ansluter sig till — upplöst och omvandlat bördsrättens innehåll.

När köpebrevet meddelar, att avtal träffats, försäljning ägt rum,

¹⁶ Om köpebrev och köpekontrakt: Malmström, Å., Några anteckningar till fastighetsköpets historia. *Svensk juristtidning* 26 (1941), s. 230 ff.; Hafström, a.a., s. 23—9.

pengar betalts och jorden bytt ägare, så är redan därmed bördemännens ursprungliga *förköpsrätt* upphävd. Bördemännen ställs under lagfarten, på tinget, inför fullbordat faktum och kan endast hävda en *återlösningsrätt*. Det rådde under hela 1600-talet klart delade meningar om denna utvecklings laglighet. Kunde landslagens stadgande om uppbud på ting tolkas därhän, att säljarens skyldighet att först bjuda ut jorden till sina bördemän kringgicks genom hans till domstolen överlämnade köpebrev?¹⁷

I helt otvetydiga ordalag tillerkände landslagen bördemännen rätt att lösa jorden *efter värdering*, efter mätismanna ordom. Men köpebrevet talar om att jorden redan har värderats i ett avtal mellan köpare och säljare och att priset redan har betalats. Milt uttryckt föregriper det på så sätt en eventuell värdering till bördslösen.

Det formella upphävandet av bördemännens rätt att lösa efter värdering sker i 1720 års bördsrättsförordning, § 9:

Ingen tillåtes att börda efter värdering eller mätismanna ordom, utan efter det, som bevisligen är utgivet och uti själva köpebrevet finns uttryckt, så till summan, som själva myntesorten in natura.¹⁸

Med detta stadgande har köpebrevet triumferat definitivt. Det har nu blivit en förutsättning för bördsrätten, vilken begränsas till en rätt att återlösa jorden till det i köpebrevet utsatta priset.

1720 års bördsrättsförordning hade sitt ursprung i bördstvister inom adeln rörande dess jord, frälsejorden. Den ståndpunkt, som gick segrande ur riddarhusdebatterna om bördsrätten, hävdade säljarens äganderätt till jorden och härledde ur denna äganderätt hans rätt att vid jordens försäljning erhålla högsta möjliga pris.¹⁹ Samma ståndpunkt hade givetvis hävdats tidigare. Rättsfall från 1600-talet har anförts, där den med framgång gjort sig gällande. De gäller emellertid frälsejord.²⁰ Kunde man — före 1720 — dra samma konsekvenser ur böndernas äganderätt till skattejord?

Det finns auktoritativa belägg för en motsatt uppfattning. I början av 1680-talet framfördes i allmogens besvär begäran om en taxa på öreslandet för att förebygga att skattejordens pris stegrades alltför högt

¹⁷ Almquist, J. C., Bördsrättsförordningen 1720 och dess historiska förutsättningar. *Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland* 70 (1934), s. 200 ff.

¹⁸ Förordningen om bördsrätt på landet 27/6 1720, i: *Utdrag /Modée/ I*, s. 217.

¹⁹ *Valentin, H.*, Frihetstidens riddarhus, s. 44 ff.

²⁰ *Fröman, N. A.*, Om bördsrätten, s. 63 ff.; Almquist, a.a., s. 209 ff.

för bördemän. I Kungl. Maj:ts resolution uttalades följande principståndpunkter:

Uppå öreslandet av skattejorden kan i gemen ingen taxa göras, alldenstund sådana lägenheter äro av olika villkor och beskaffenhet, och eljest i köp och handel vederbörande hava haft den makten att sig därom förena, efter som det kan ligga en eller annan till lägenhet. Men där som utmätning efter lag och laga värdering skall ske, eller någon tvist är om närmare börd och inlösen, vill Kungl. Maj:t ingen betaga det lagen och laga stadgar förmår efter mätismanna ordom, havandes ingen våld att bortgiva mera än han själv äger och förmår en eller annan hemula, särdeles i skattens och gälds betalning.²¹

Kravet på taxa avvisas, men bördemans rätt att lösa jorden efter värdering fastslås, och det påpekas explicit att denna rätt begränsar äganderätten. År 1695 färdigställde lagkommissionen ett förslag till ny jordabalk, som i den här behandlade frågan föregrep 1720 års bördsrättsförordning. Förslaget remitterades, och flera remissinstanser — Svea och Göta hovrätter samt justitiebetjänerna i Linköpings, Skaraborgs, Kopparbergs och Gävleborgs län — avvisade bestämt upphävandet av bördemans rätt att lösa efter värdering såsom stridande mot lag och förordningar, eftertänkligt, oskäligt och skadligt.²²

Det råder inget tvivel om att samtiden uppfattade bördsrättsförordningen 1720 som en materiell förändring av rättsläget. Det framgår av lagkommissionens arbete med den nya jordabalken, av riksdagsbehandlingen av bördsrättsförordningen och av juridiska kommentarer till landslagen före och efter 1720. Förändringen bekämpades också av bondeståndet.²³

Ur källsynpunkt betydde bördsrättsförordningen att köpebrev med utsatt pris blev en förutsättning för lagfarten och att redan första uppbudet normalt bör ange priset. I enstaka fall — särskilt under 1720-talet — kan uppbud beviljas trots att köpebrevet icke anger pris. Dessa fall kan betraktas som atavismer.

²¹ Resol. på allmogens allm. besvär 3/1 1683 § 15. Årstr.

²² *Förarbetena till Sveriges rikes lag. VII*, s. 160, 170—1, 178—9, 184—5, 239—40, 265—6.

²³ Instrukтив är jämförelsen mellan Abrahamssons kommentarer till Landslagens jordabalk, kap. 3, i 1702 resp. 1726 års upplaga: "Efter mätismanna ordom löses jord i börd." *Sveriges Landz-lagh* (1702), s. 134; "Ingen tilläts börda efter värdering eller mätismanna ordom." *Sveriges Rijkens Lands-lag* (1726), s. 354.

För böndernas reaktion på bördsrättsförordningen, se *Bondeståndets riksdagsprotokoll. I. 1720—27*, s. 41—3.

4. Protokollföringen

Från slutet av 1770-talet blir regeln den, att köpebrevens intas in extenso i lagfartsprotokollen vid första uppbudet. Dessförinnan — alltså under nästan hela vår undersökningsperiod — erbjuder protokollen endast referat av köpebrevens uppgifter. Men köpebrevens är stereotypa. Avsaknaden av fullständiga köpebrevsavskrifter är därför mindre kännbar än vad man skulle kunna vänta sig.

Köpebrevens väsentliga sakupplysningar — om säljare, köpare, hemmansdel, pris och köpebrevsdatum — protokollförs i regel vid första uppbudet. Vid andra och tredje uppbuden är protokollföringen genomgående mer summarisk och kan begränsa sig till att nämna köpare och hemmansbeteckning. Den *kan* emellertid komplettera ofullständigheter eller korrigera felaktigheter i uppgifterna vid första uppbudet. Vid fastan refereras uppgifterna i det av häradshövdingen utfärdade fastebrevet, som väsentligen bygger på köpebrevets uppgifter. Här är protokollföringen åter fylligare och erbjuder den bästa kontrollen av de data som ges vid första uppbudet. Men vid fasta kan också uppgifter tillfogas som saknats tidigare, framför allt om vad köparen på annat sätt förvärvat inom hemmanet och vad han sammanlagt äger. Huruvida dessa uppgifter, som införts i fastebrevet, har verifierats redan av köpebrevet eller senare och på annat sätt kan inte alltid avgöras.

När motstridande uppgifter lämnas vid de olika tillfällena, måste avgörande träffas från fall till fall. Ibland kan sakliga kriterier tillämpas: köpebrevet måste ha utfärdats före första uppbudet; hemmansdelens storlek kan jämföras med arvsreglerna; priset kan visas vara rätt uträknat efter ett jämnt pris per mark smörränta (jfr nedan) osv. Om inga sakliga kriterier faller utslag, måste flertalsprincipen gälla: den uppgift som möter flest gånger får antas vara den riktiga. När inte heller den ger utslag, har första uppbudets uppgifter getts företräde.

5. Den sålda egendomen

Den sålda jordegendomen anges i protokollen dels med hemmanets namn, dels med uppgift om hemmansdelens storlek.

Hemmanets namn anges ofta rätt ofullständigt. Det bör framhållas, att tingsrätten uppenbarligen aldrig kontrollerade eller kompletterade

köpebrevens uppgifter på denna punkt och heller inte kunde det, eftersom man inte förfogade över jordregister eller jordeböcker. Om varken socken eller by anges i referatet av köpebrevet, och om hemmanets namn är vanligt — såsom Tomten, Skattegården eller Västergården — så kan en identifiering med jordebokens hemman vara svår att genomföra. Därtill kommer att bönderna kunde ha andra namn på hemmanen än jordeboken. Ibland kan en identifiering ske genom att namngivna säljare eller köpare har påträffats i mantalslängderna. Ändå kvarstår transaktioner, där berörda hemman inte kan identifieras med jordebokens. De måste då lämnas därhän.

En sådan identifiering är nödvändig av flera skäl. Hemmanets jordnatur måste fastställas: protokollen skiljer visserligen klart mellan skatte och fräse, men ur skattet måste skattefräse och skatterusthåll utmönstras. Därtill kommer lagfartsprotokollens sätt att ange hemmansdelens storlek. Den kan anges i mantal. Men vanligen anges den endast i "marker smörränta" ("marker smörskatt", "marker skatte"). Beteckningen åsyftar huvudpersedeln i hemmanens jordeboksränta: smöret. Men jordebokens smörskatt var inte densamma per mantal för alla hemman. Vanligtvis utgick 3, 4 eller 4 1/2 pund smör av 1/1 mantal. Men variationsvidden sträcker sig från 2 till 6 pund. 1/4 mantal, som bildar enheten för vår beräkning av prisutvecklingen, var alltså vanligen 15, 20 eller 22,5 marker men kunde variera från 10 till 30 marker.²⁴

Markräkningens dominans i köpebrev och lagfartsprotokoll illustrerar delvis transaktionernas karaktär. Vad som köptes, såldes och lagfördes var i stor utsträckning andelar i gårdar, beräknade och uttryckta som andelar i jordeboksskatten. Andelarna var oftast ärvda, och flertalet transaktioner är utlösningar av syskon, svågrar eller avlägsnare släktingar ur en av köparen delvis ärvd brukningsdel. Markräkningen var praktisk när det gällde att beräkna arvsandelar. Det blev inte så små bråk, som om mantalet hade använts. Men också vid försäljningar av hela brukningsdelar om exempelvis halva, fjärdedels eller åttondels mantal angavs storleken ofta i marker smör. Seden kan föras tillbaka till de äldsta bevarade domböckerna, dvs. till 1600-talets början.

Om lagfartsprotokollen bara ger upplysning om hur många marker smör i ett hemman som köpts, så måste det försålda mantalet beräknas med hjälp av jordebokens uppgifter om det berörda hemmanets smör-

²⁴ Om smörräntan per mantal i olika områden, ovan kap. III, s. 128 ff.

skatt. Förutsättningen är då att köpebrevens markräkning överensstämde med jordebokens, att bönderna räknade lika många marker på mantalet som jordeboken.

Den förutsättningen kan prövas i de fall, då lagfartsmaterialet — ofta genom fastbrevens uppgifter om köparens totala jordinnehav — anger både marker och mantal för en hemmansdel. Men jämförelsen kan utsträckas över andra serier i häradsrättsarkiven — domböcker och bouppteckningar — där man också möter av jordeboken oberoende utsagor om hemmans eller hemmansdelars marker och mantal. Sådana jämförelser bekräftar intrycket från genomgången av 1710-talets skattningsslängder: markräkningen var fast och väl etablerad bland de berörda och visar med mycket få undantag en noggrann överensstämmelse med jordebokens smörskatt. Undantag finns emellertid, och omräkningen från marker till mantal rymmer alltså en felkälla, som inte kan fixeras kvantitativt.²⁵

Om köpebrevet brast i upplysningar om den sålda hemmansdelens storlek, så ålades köparen i regel — särskilt under den senare delen av undersökningsperioden — att före andra eller tredje uppbudet komplettera köpebrevets uppgifter. Det finns emellertid fall, där hela lagfartsmaterialet bara nämner en säljarens ”andel” utan närmre precisering. Det finns vidare fall där det ur protokollen är omöjligt att avgöra, huruvida köparens egen arvslott ingår i den av köpebrevet angivna hemmansdelen. I båda fallen bortfaller transaktionerna som oanvändbara ur undersökningsmaterialet.

6. Priset

T.o.m. år 1775 anges priserna på såld jord med mycket få undantag i daler silvermynt. Räkningen i daler silvermynt var utan tvivel domi-

²⁵ Några svårigheter erbjuder inte de få fall, då smörräntan enligt jordeboken inte utgick med jämna hela eller halva pund per mantal utan med ex.-vis 83 marker, vilket i böndernas eller köpebrevens räkning regelbundet utjämnades till 80 marker eller 4 pund. Däremot finns det exempel på osäkerhet i köpebrevens beräkning av ett hemman till ex.-vis 80 eller 90 marker; i sådana fall har köpebrevens markräkning måst prövas från fall till fall, inte alltid med säkra resultat. Man hade kunnat vänta någon tendens hos köpebreven att räkna förmedlade hemmansdelar efter den oförmedlade smörräntan, men några exempel på detta har inte påträffats.

nerande i länet vid alla transaktioner och värderingar. Priser i daler kopparmynt förekommer endast i referat av köpebrev, som utfärdats på annan ort — vanligtvis Stockholm — och som då i regel gäller frälsegods i länet. Från år 1776 övergår man till räkning i riksdaler. Riksdalerpriserna har omräknats till daler silvermynt efter normen $1 \text{ rdr} = 6 \text{ dsm}$.

Under den första hälften av undersökningsperioden — och sporadiskt även längre fram — är det emellertid också vanligt att priser uttrycks i "riksdaler kurant". Beteckningen griper tillbaka på 1600-talets myntförhållanden, men riksdaler kurant är genomgående en ren räkneenhet för daler silvermynt: $1 \text{ riksdaler kurant} = 1 \frac{1}{2} \text{ dsm}$.²⁶

Priser på skattejord är ofta angivna som à-priser, dvs. priser per mark smörränta. Även när köpebrevet utsätter hela priset, kan detta ofta härledas ur ett jämnt dalerpris (eller riksdaler-kurant-pris) per mark. Det råder inget tvivel om att alla slags värderingar av skattejorden vid denna tid i regel utgick från fastställandet av ett markpris. Detta pris varierade självfallet efter hemmanets marktal, läge, godhet, bebyggelse, särskilda förmåner etc. Det sattes också med hänsyn till omständigheterna kring köpet, till köparens och säljarens relationer osv. Markprissättning var den metod, som användes av domstolen vid fastställande av lösningspriser liksom av parterna vid köpslagan och förlikning inför domstolen. Det var också den metod, som föräldrar använde sig av, då de i testamenten sökte binda arvingarna vid ett visst lösningspris. Det var slutligen den metod, som i regel tillämpades vid den fasta egendomens värdering i bouppteckningar.

I de få fall, då inget pris anges, bortfaller naturligtvis transaktionen ur undersökningen.

7. Köpare och säljare

På grund av det refererade köpebrevets form — säljarens berättelse i jagform — är det i regel köparen, som presenteras fylligast i lagfartsprotokollen med inte bara namn utan ofta också någon form av titel eller yrkesbestämning och ibland även hemvist. Om säljaren är uppgif-

²⁶ Ovan, kap. III, s. 127 f.

terna knapphändigare och begränsar sig ofta till namnet. När säljarna är många, sammanförs de ofta i grupp under en namngiven huvudman.

Det är naturligt, att säljaren i sitt köpebrev preciserade sin släktförbindelse med köparen, när sådan fanns. Uppgifter om släktförbindelser mellan köpare och säljare möter också påfallande ofta i lagfartsprotokollen. Men på denna punkt är protokollföringens noggrannhet ojämn, och avsaknaden av fullständiga köpebrevskopior är här kännbar: den försvårar en gränsdragning kring försäljningar utom börd. Ur protokollens tystnad på denna punkt kan man inte sluta till frånvaro av släktförbindelse.²⁷

8. Dateringen

Den datering, som lagfarts materialet ger, är köpebrevets datum. Det är alltså inte datum för själva värderingen. Säljare och köpare kan ha varit bundna av tidigare överenskommelser, kontrakt eller kanske föräldrars påbud. Köpebrev utfärdades i regel först när priset betalats antingen kontant eller med utfästelser, som säljaren kunnat godta.²⁸

I lagfarts materialets bild av prisutvecklingen måste därför finnas eftersläpande inslag. Av källmaterialets karaktär följer, att det under perioder av stark prisstegring framträder ett antal efterslänrare, transaktioner med priser långt under det normala, som på ett karakteristiskt sätt ökar spridningen.

9. Avbrutna lagfarter. Bördslösen

Ibland avbryts lagfarten efter första, andra eller tredje uppbudet. Det är endast möjligt att ge exempel på orsaker till detta. I vissa fall har köpen återgått, eventuellt efter klander. I andra fall har köparen avlidit och hans arvingar försummat att fullfölja lagfarten. Köparen kan ha sålt jorden på nytt under lagfarten.

²⁷ Att säljaren, när släktskap till köparen förelåg, också angav denna i köpebrevets text är i och för sig sannolikt och också det allmänna intrycket av bevarade köpebrevskopior från denna tid. Jfr dock *Adamson, a. a., s. 126*.

²⁸ Inte ens med tillgång till "ett härads alla köpebrev från ett visst år kan man alltså vara säker på att materialet verkligen återger fullt samtida egendomspriser". *Adamson, a. a., s. 127*.

I denna undersökning har de avbrutna lagfarterna medtagits. Må vara att en del av dessa köp aldrig fullföljts. Det handlar ändå om värderingar, som av säljaren bekräftats med köpebrev.

Av likartade skäl har bördslösen inte medtagits. Det handlar här inte om någon ny värdering av jordegendomen. Bördeman behövde bara betala det pris, som avtalats mellan köpare och säljare samt ersätta vissa kostnader för köparen, vilka sällan specificerades i lagfartsprotokollen. När bördsklander följde den vanliga rättsproceduren, är därav följande bördslösen lätt att urskilja. Bördeman behövde inte uppbjuda jorden på nytt utan kunde tillgodoräkna sig köparens uppbud; att jorden bördats anges då vid andra eller tredje uppbudet eller vid fastan.

Någon gång kan en avbruten lagfart följas av en ny, varvid samma jord säljs vidare till samma pris. Man kan inte utesluta, att jorden här i realiteten bördats, dvs. att bördeman utan att tillgripa den vanliga rättsproceduren kunnat avtvinga köparen jorden. Men det finns inga kriterier för att skilja dessa eventuella fall av bördslösen från andra transaktioner. De måste därför medtas.

10. Gåvor. Byten. Villkor

Gåvor av jord skulle enligt 1734 års lag lagföras, däremot inte testamenten. Men bådadera kunde lagföras. De medtas dock inte i undersökningen.

Frågan är av liten praktisk betydelse, eftersom de lagförda gåvorna av jord är mycket få, men uteslutningen bör ändå motiveras. Det vore möjligt att behandla gåvorna som försäljningar till priser = 0. Det vore visserligen orealistiskt såtillvida som mottagaren sannolikt i en eller annan form gav någon motprestation till gåvan. Men i princip kan samma invändning resas mot de i köpebrev utsatta positiva priserna: det är ingalunda säkert att dessa uttömmar köparens motprestationer. Anledningen till att gåvor inte tas med är endast att det här handlar om jord, som inte blir föremål för någon uttalad värdering. Av samma skäl medtas i undersökningen de jordabyten, där de bytta jordegendomarna åsatts värden.

Till försäljningen av jord kunde säljaren knyta särskilda villkor av olika slag. Vanligast var att köparen åtog sig försörjning av föräldrar, syskon eller andra anhöriga, eller att han medgav undantag eller över-

tog ett av säljaren medgivet undantag.²⁹ Men också andra villkor kunde förekomma, exempelvis skyldighet för köparen att före eventuell försäljning av den köpta jorden hembjuda säljaren den till inköpspris.

Lagfartsprotokollen kan referera sådana villkor ur de företedda köpebrev. Men man kan knappast lita till protokollföringens noggrannhet på denna punkt. Därtill kommer, att villkoren ofta inte alls fördes in i köpebrev eller bara antyddes summariskt där; i stället infördes de i särskilda avtal, som köparen undertecknat vid köpebrevets utfärdande. Det blir efter hand allt vanligare att sådana kontrakt — framför allt undantagskontrakt — in-tecknas vid häradsrätterna, vanligtvis inte i lagfartsprotokollet utan i in-teckningsprotokollet eller eventuellt själva dom-boken. Därav kan man givetvis inte sluta att överenskommelser om villkor och undantag blev allt vanligare. Många sådana överenskommelser har aldrig in-tecknats, kanske inte ens skriftfästs.

Källmaterialet utesluter alltså en gränsdragning mellan köp med villkor och köp utan villkor. Den rimligaste ståndpunkten är den att nästan alla köp varit förbundna med något slags villkor eller prestationer från köparens sida utöver de i köpebrev angivna priserna. Det förhållandet är en bland de många faktorer, som föranleder stor spridning i prismaterialet. Inga skäl talar för att denna faktor gjort sig mer eller mindre gällande under olika delar av undersökningsperioden. Däremot finns det skäl att anta att den gjorde sig mer gällande vid de transaktioner, där de kontraktsmässiga förbindelserna mellan säljare och köpare var starkt sammanflätade med personliga och konkreta förbindelser, alltså vid transaktioner mellan anhöriga. Bearbetningen av materialet bör i möjligaste mån ta hänsyn till detta.

11. Sammanfattande om prismaterialet i lagfartsprotokollen

I 1700-talets lagfartsmaterial når man inte alla köp och försäljningar av jordegendomar. Lagfarten var inte nödvändig för att trygga köparens äganderätt; dess uppgift var att avskära bördemän från bördsrätts-

²⁹ Även vid försäljningar ”utom börd” — ex.-vis vid exekutiva försäljningar — kunde säljaren betinga sig ett undantag, som sedan följde med egendomen vid eventuella vidareförsäljningar. Undantagsvillkor är alltså inte enbart knutna till slätköp — *Adamson, a.a.*, s. 126 n. 7 — vilket inte hindrar, att de var vanligare vid slätköp än vid andra köp.

anspråk. 1734 års lag, som föreskrev lagfart av alla jordaköp, ändrade inte detta förhållande, men den återspeglar det faktum att lagfart blev allt vanligare. I sin tur sammanhängde detta säreget nog med den uppluckring av bördsrätten, vars uttryck var köpebrevet, och som fullbordades med upphävandet av bördemäns rätt att lösa efter värdering i 1720 års bördsrättsförordning. Under hela den här undersökta perioden lagfördes köp såväl inom som utom börd liksom köp av såväl arve- som avlingejord. Men materialet är ojämnt: lagfartsfrekvensen företer starka regionala variationer framför allt i början av perioden.

Lagfartsmaterialet erbjuder inte kvarlevor av avtal mellan köpare och säljare. Vad det ger är referat av de säljarnas berättelser, som köparna i form av köpe- eller salubrev uppvisade för domstolen, samt referat av de i huvudsak på köpebrevens upplysningar grundade fastebrev, som härardshövdingen utfärdade. Även bortsett från ofullständigheter och identifikationsproblem går i denna indirekta information viktiga upplysningar förlorade. Vi mister i protokollens referat sannolikt några av de uppgifter som köpebreven ger om relationerna mellan köpare och säljare och om med köpet förbundna villkor. Men redan köpebrevens berättelser är stereotypa och ofullständiga. Vi når inte bakom köpebrevets datum, som inte kan förutsättas vara datum för överenskommelsen mellan köpare och säljare. Vi når inte heller bakom de prisuttryck, om vilka köpebreven säger att de betalats "den första penningen med den sista", men som antagligen i regel kompletterats med till tyngden varierande villkor, och som därför inte kan förutsättas exakt mäta och uttömma köparens reella motprestationer. I vissa fall kan vi heller inte vara säkra på att köpet fullföljts.

Det hade naturligtvis varit bättre, om lagfartsmaterialet gett oss alla köp, om det för varje transaktion hade redovisat avtalsdatum, pris och betalningsvillkor, och om varje pris hade betalats och varit den fullständiga sammanfattningen av alla köparens prestationer. Men också ett sådant material hade haft avgörande svagheter. Ty vad vi söker är i sista hand inte de priser som betalats för de jordegendomar, som köpts och sålts under olika perioder. Vi eftersträvar en allmän och oundvikligen imprecis uppfattning om hur jordägandets ekonomiska värde utvecklades i relation till jordnatur, varuvärden och skatter. Marknadsvärdet av en jordegendom är emellertid inte identiskt med ett betalat pris. Priser betalas endast om och när jordegendomar säljs. Men jordegendomen har ett marknadsvärde, som beror av de fördelar ägaren

åtnjuter av den, och som existerar oberoende av om den säljs eller inte. När den säljs, kan säljaren i betalning få mer eller mindre än detta värde, beroende på individuella särdrag i tid och rum, hos säljaren, hos köparen och hos den berörda jordegendomen. För varje prismaterial för jordegendomar gäller, att materialet begränsar sig till det urval av jordegendomar, som under den undersökta perioden köps och säljs, och att det för detta urval ger priserna men inte marknadsvärdena.⁸⁰

Föreställningen om att jordegendomen hade ett ekonomiskt värde var väl utvecklad redan före den här undersökta perioden. Vi möter den vid 1710-talets skattningar. För frälsehemman knöts värdet i regel till ägarens ränteinkomst via en kapitaliseringsprocentsats. För skattejorden uttrycktes det som ett pris per mark smörränta eller smörskatt, och vi har sett hur skattningsmännen på 1710-talet utgick från att skattejorden inom varje hemman hade sitt givna markpris. Det bör understrykas att markprissättningen inte var en schablon utan ett försök till genuin ekonomisk värdering: den tog hänsyn inte bara till mantalets kamerala markertal utan också till mantalets varierande ekonomiska resurser inom olika hemman liksom till ödesmål och odlingssystem, och den överlevde förändringar i penningvärde och prisnivå. Men det står också klart att det vid den individuella transaktionen tillämpade markpriset även påverkades av speciella omständigheter sådana som relationerna mellan köparen och säljaren och de kompletterande villkorens tyngd.

Problemet med de med köpen förbundna osynliga villkoren är i och för sig inte unikt för 1700-talets lagfartsmaterial. Också för de flesta varumarknader gäller, att det vid sidan av kontraktsförbindelser också existerar varierande tids- och rumsliga samt sociala relationer mellan köpare och säljare, och att prisbildningen påverkas av prestationer som inte inkluderas i noterade och betalade priser. Priserna i den moderna

⁸⁰ Distinktionen mellan marknadsvärde och pris är implicit även i följande formulering: "Le prix de la terre n'est rien autre /.../ que la rente foncière /.../ actualisée au taux d'intérêt moyen, affectée d'un coefficient négatif ou positif de variations circonstancielles ou micro-locales." (kurs. L.H.) Gutelman, M., *Le financement de la réforme agraire comme rapport de classes. Études rurales* 48 (1972), s. 7—8. — En invändning som kan resas mot Adamsons stora undersökning av 1833 års fastighetsvärden är att denna distinktion inte är helt genomförd: den framträder i bedömningen av resultaten, medan utgångspunkten är att betrakta köbeloppen som ett urval av marknadsvärden. *Adamson, a.a.*, s. 121, 135, 143—4, 151.

detaljhandeln inkluderar inte olika köpares varierande uppoffringar i tid, resor eller reklamlidanden; i stället påverkar dessa variationer prisbildningen och medför en uppsplittring av marknaden. Förhållandet benämns i nyklassisk mikroteori "marknadsimperfectioner". Mer upplysande än andra formuleringar av antagandet om perfekt konkurrens är kanske i detta sammanhang Stanley Jevons' "law of indifference".³¹ I regel var det naturligtvis på 1700-talets jordegendomsmarknad inte likgiltigt för köparen huruvida han erhöll den ena eller andra jordenheten, även om vi förutsätter fullständig homogenitet hos dessa enheter. I stället var han mer eller mindre starkt bunden till bestämda lokaliteter och bestämda säljare eller grupper av säljare, och i dessa bindningar låg förpliktelser och prestationer av olika slag.

Materialet möjliggör delvis ett särskiljande av den kanske viktigaste typen av sådana bindningar: släktförbindelsen. Att utnyttja den möjligheten innebär inte att lösa hela problemet om villkoren. Villkor var inte förbundna enbart med släktköp. Gårdar såldes mot undantag även till icke släktingar. Men det är rimligt att anta att släktförbindelser vägde tungt bland de faktorer, som till köp och försäljningar av jordegendom knöt icke kvantifierade men reellt kännbara villkor.

Källmaterialets måttenheter för jordegendomarna är mark smörränta eller mantal. Båda är kamerala enheter. Men mantalet hade fixerats senare än smörskatten. Mantalet är också mer generellt — det fanns hemman utan smör i jordeboksräntan. Det är dessutom den enhet, för vilken vi beräknat genomsnittsvärden för årligt utsäde och skatt, och i vilken vi kan uttrycka brukningsdelarnas genomsnittliga storlek.

Men mantalet var långt ifrån homogent. På vilket sätt vi än skulle mäta dess reala ekonomiska resurser — i åkerareal eller utsäde, i brukningsdelar eller arbetskraft — så skulle vi möta stora variationer i tid och rum.

Variationerna i rummet skulle framträda både i form av markanta skillnader mellan medelvärden i olika områden och i form av stor spridning kring varje områdes medelvärde. På samma sätt bör redan på grund av måttenheten priset per mantal vid given tidpunkt variera — och i än högre grad, eftersom mantalets skattebörda utan tvivel var mer likformig.³² Materialets begränsning och den stora spridningen gör i

³¹ *Jevons, S., Theory of political economy, s. 137.*

³² *Ovan, kap. III, s. 142—3.*

många fall de medelvärden, som kan framräknas för olika regioner, ytterst osäkra. Ändå är detta knappast något skäl för att avstå från en regional analys. Tvärtom: att trots materialets bräcklighet avkräva det ett svar på frågan om den regionala prisstrukturen i form av medelpriser häradsvis innebär också vissa möjligheter till prövning, som man inte kan avstå från. Man kan undersöka om materialets uppgifter om prisstrukturen är någorlunda konsistenta, om samma mönster framträder vid olika tidpunkter. Man kan också jämföra regionala data om pris, utsäde och brukningsdelar per mantal. I bästa fall kan en sådan prövning ge vissa indikatorer på materialets bärkraft.

Över tiden var mantalets reala ekonomiska resurser stigande. Priset per mantal steg samtidigt som arbetskraft och produktion per mantal växte. Vi betonar detta faktum här, men diskussionen av dess implikationer uppskjuts till efterföljande kapitel.

12. Skattemantalet: underlaget och dess regionala fördelning

Vår undersökning gäller det icke berustade skattemantalet: skattehemman som inte var rusthåll. Det underlag, som lagfartsmaterialet ger för beräkningen av medelpris per mantal i ett område, bestäms till sin omfattning av två faktorer. Dels beror det på den icke berustade skattejordens omfattning i berörda område. Dels beror det på "värderingsfrekvensen": den andel av skattejorden, som under en given tidsperiod blir entydigt värderad i lagfartsprotokollen. Värderingsfrekvensen i sin tur beror dels av lagfartsfrekvensen — den andel av skattejorden som lagfördes per tidsenhet — dels av hur många lagfarter som gällde gåvor, byten eller blandade köp eller som på grund av andra ofullständigheter i uppgifterna bortfaller ur undersökningsmaterialet. Det ligger i sakens natur att bortfallet är svårt att fixera kvantitativt.³³ Men markanta regionala skillnader i värderingsfrekvensen återspeglar utan tvivel skillnader i lagfartsfrekvens.

³³ Bortfallet förorsakas framför allt av dels blandade köp, dels köp där transaktionens omfattning inte kunnat bestämmas. I mantal kan bortfallets storlek därför inte anges; däremot kan det approximativt uppskattas i antal transaktioner. I förhållande till det totala antalet lagförda transaktioner uppgick det till ca 15 % 1730—34, 8 % 1750—54 och 6 % 1770—74.

Tab. VIII: 1 visar att det förelåg stora skillnader mellan olika delar av det undersökta området under den första 5-årsperioden 1730—34, både när det gällde den icke berustade skattejordens omfattning och när det gällde värderingsfrekvensen. I båda avseendena visar de senare 5-årsperioderna 1750—54 och 1770—74 successivt stigande tal. Men ökningen var ojämn och tenderade att utjämna de regionala skillnaderna.

Läckö fögderi hade redan vid 1700-talets början förhållandevis mer skattejord och mindre kronojord än de övriga fögderierna, och när det gällde den icke berustade skattejorden var dess särställning än mer markerad.³⁴ Ännu 1734 befann sig 46 % av de fyra fögderiernas icke berustade skattemantal i Läckö fögderi. Genom skatteköpen fortsatte det icke berustade skattemantalet att växa i alla häradar. I området som helhet var ökningen 1734—74 47 %. Men i Läckö fögderi begränsade den sig till 11 % mot 52 % i Skara, 61 % i Höjentorps och 127 % i Vartofta fögderi. Följaktligen sjönk Läckö fögderis andel av det icke berustade skattemantalet i hela området till 35 % år 1774, medan Vartofta fögderis ökade från 17 % 1734 till 26 % 1774.

Åren 1730—34 uppvisar Läckö fögderi också en väsentligt högre värderingsfrekvens. I dess fem häradar ger lagfartsmaterialet i genomsnitt per år under denna 5-årsperiod värden för 1,8—2,5 % av det icke berustade skattemantalet. Till Läckö fögderi ansluter sig under samma period Kinne härad med en på motsvarande sätt beräknad värderingsfrekvens om 1,9 %. I Vartofta, Skånings, Frökinds, Laske och Gudhems häradar ligger värderingsfrekvensen 1730—34 däremot på 0,9—1,4 %; ännu lägre värden har Valle, Kåkindes och Vilske häradar. För de två senare 5-årsperioderna, särskilt för åren 1770—74, är värderingsfrekvensen i allmänhet högre. Skillnaderna mellan häraderna blir därvid något mindre, men delar av det ursprungliga mönstret framträder alltjämt.

Det material, som lagfartsprotokollen ger för området i dess helhet, genomgår alltså en relativ regional förskjutning från den första 5-årsperioden till den sista. Läckö fögderi samt Kinne härad svarar för i det närmaste 70 % av det värderade mantalet 1730—34 men för knappt 45 % 1770—74; samtidigt stiger Höjentorps och Vartofta fögderiers sammanlagda andel från 23 till 38 %. Enbart Kållands härad i Läckö fögderi svarar 1730—34 och 1750—54 för ungefär 1/4 av det värderade mantalet, men dess andel sjunker till 14 % 1770—74. Men Skånings

³⁴ Ovan, tab. III: 13, s. 122.

Tab. VIII: 1. *Mantal icke berustat skatte samt antal transaktioner, värderat mantal och årlig värderingsfrekvens häradsvis 1730—34, 1750—54 och 1770—74.*

Härad el. fögderi	1730—34			1750—54			1770—74		
	Mantal 1734	Värd. mtl	Värd.- frekv. % per år	Mantal 1754	Värd. mtl	Värd.- frekv. % per år	Mantal 1774	Värd. mtl	Värd.- frekv. % per år
Barne	42,04	26	2,0	43,92	24	1,4	49,29	82	9,68
Viste	35,63	25	1,8	35,69	46	2,2	36,94	39	5,52
Åse	55,75	55	2,5	58,25	38	2,0	59,75	77	10,91
Källand	113,31	65	11,14	115,38	52	2,7	122,13	100	16,94
Kinnelfjärd.	37,63	16	1,8	44,00	19	1,3	46,75	34	6,61
Läckö	284,35	187	2,0	297,23	179	2,1	314,85	332	49,66
Kinne	41,63	20	1,9	42,50	26	2,0	46,25	57	5,04
Skåning	21,38	7	1,3	31,00	17	1,1	40,63	47	7,33
Laske	29,63	12	1,63	35,63	15	1,67	41,44	38	8,01
Vilske	15,00	1	0,25	20,63	3	0,64	35,75	29	6,47
Skara	107,63	40	1,3	129,75	61	1,3	164,06	171	26,85
Käkänd	29,94	3	0,42	36,63	11	2,17	50,44	30	4,96
Valle	43,25	6	1,51	49,50	9	4,03	65,13	30	5,05
Gudhem	45,75	11	2,13	57,63	17	3,65	76,38	41	8,50
Höjentorp	118,94	20	4,06	143,75	37	9,85	191,94	101	18,52
Vart. skogsb.	57,38	19	3,78	77,00	42	5,30	112,25	84	10,70
Vart. fälb.	30,38	5	2,13	39,25	23	5,24	92,88	44	12,18
Frökänd	15,88	6	0,94	16,75	10	1,47	30,00	30	5,07
Vart. fögd.	103,63	30	6,85	133,00	75	12,02	235,13	158	27,93
4 fögderier	614,54	277	46,67	703,73	352	61,38	905,98	762	122,96

Källor:

Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Lagfartsprotokoll 1730—35, 1750—55 och 1770—75. Resp. häradsrätters arkiv (för Vartofta fögderi: Dimbo, Slättängs och Leaby häradsrätter). GLA. Kompletteringar för vissa år ur renoverade domböcker. Göta hovrätts arkiv.

Ann. 1: Mantalet 1734, 1754 och 1774 gäller slutet av resp. år enligt jordeböckernas dateringar av skatteköp.

Ann. 2: Till Vartofta skogsbygd har förts Fröjareds, Sandhems, Acklinge, Daretorps och Habo pastorater.

Ann. 3: Varje i lagfartsmaterialet urskiljbar individuell ägoöverföring har räknats som en transaktion. Begreppet blir icke helt entydigt. Könebrev med flera sållare vilkas lotter inte kan säkert räknas som en transaktion.

härad fördubblar sin andel från 3 % 1730—34 och 1750—54 till 6 % 1770—74, och Vilske härads andel 10-dubblas från 0,5 % 1730—34 till 5 % 1770—74. I beräknade medelpriser för hela det undersökta området kommer alltså olika prisnivåer i delområdena att väga mer eller mindre tungt vid olika tidpunkter. Redan därför måste prisutvecklingen i möjligaste mån följas regionalt.

I 1710-talets skattningar uppvisade skattemantalet kraftiga skillnader i genomsnittsvärde mellan olika områden, samtidigt som också underlaget för skattningsmännens värderingar tycks ha varierat regionalt. Läckö fögderi samt i någon mån Kinne härad intog en särställning med taxeringsvärden, som var relativt höga men av allt att döma också relativt väl underbyggda av gängse priser per mark smörränta i förhållandevis många transaktioner med små hemmansdelar. Mönstret är delvis detsamma i lagfartsmaterialet 1730—34.³⁵

För en del av Läckö fögderi — Viste, Åse och Kållands härader — har lagfartsprotokollen genomgått för varje år 1720—79.³⁶ I detta område ger lagfartsmaterialet saluvärden för i genomsnitt 4,1 mantal icke berustat skatte per år under sex årtionden. Siffran växer från 2,6 mantal i genomsnitt på 1720-talet till 5,7 mantal i genomsnitt på 1770-talet, och stegringen är kontinuerlig från årtionde till årtionde med undantag för 1760-talet, som innebär ett bakslag. Skatteköpen var få i dessa härader, och det icke berustade skattemantalet växte med knappt 7 % från 1734 till 1774. Därför uppvisar också värderingsfrekvensen en jämn ökning från 1,8 % på 1730-talet över 2,2 % på 1750-talet till 2,6 % på 1770-talet. I tab. VIII: 2 framträder de generellt undersökta 5-årsperioderna 1730—34, 1750—54 och 1770—74 som "bra" perioder för Viste, Åse och Kållands härader med jämförelsevis mycket värderat mantal.

Viste, Åse och Kållands härader hade som framgår av tab. VIII: 1 en värderingsfrekvens, som för var och en av de undersökta perioderna 1730—34, 1750—54 och 1770—74 låg över hela områdets genomsnitt, dock med minst marginal 1770—74. Nu visar tab. VIII: 2, att lagfartsmaterialet för Viste, Åse och Kållands härader åren 1770—74 ger exceptionellt många transaktioner och exceptionellt mycket värderat mantal jämfört med både 1760-talet och resten av 1770-talet. Förhållandena

³⁵ Ovan, kap. III, s. 134—8.

³⁶ Genomgången omfattar — i överensstämmelse med de ovan, s. 284, n. 11 redovisade principerna — även år 1780 samt så vitt möjligt hela lagfartsproceduren för samtliga lagfarna köpebrev daterade senast år 1779.

Tab. VIII: 2. *Antal utnyttjade transaktioner samt värderat mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härad 1720—79. 5-årsperioder.*

Period	Antal trans- aktioner	Värderat mantal	Period	Antal trans- aktioner	Värderat mantal
1720—24	74	11,32	1750—54	136	25,22
1725—29	93	14,19	1755—59	151	21,64
1730—34	145	21,10	1760—64	149	21,36
1735—39	124	16,59	1765—69	139	20,02
1740—44	125	15,96	1770—74	216	33,37
1745—49	151	24,26	1775—79	172	23,83

Källor: Se appendix.

åren 1770—74 med deras generellt höga värderingsfrekvens bör ha varit unika inte bara i Viste, Åse och Kållands härad. Den sista av de tre 5-årsperioder, för vilka vi utnyttjat hela området lagfartsmaterial, har av allt att döma präglats av särskilda konjunkturer med ovanligt stort utbud av skattejord.³⁷

13. Skattemantalet: regional prisstruktur och prisutveckling

Underlaget för undersökningen av den regionala prisstrukturen och prisutvecklingen i hela området är alla transaktioner med köpebrevsdatum 1730—34, 1750—54 och 1770—74, vilka påträffats i lagfartsprotokollen 1730—35, 1750—55 och 1770—75, och vilka innehåller en

³⁷ Det värderade mantalets omfattning kulminerar år 1773, då i Viste, Åse och Kållands härad inte mindre än 9,3 mantal icke berustat skatte värderas — mer än dubbelt så mycket som hela periodens och mer än 60 % över 1770-talets årsgenomsnitt — men är i allmänhet stor åren 1772—74. Åren 1771—72 var missväxtår i större delen av landet, ehuru rapporterna från Skaraborgs län om 1772 års skörd är svårtolkade; *Utterström, G.*, *Jordbrukets arbetare II*, s. 435. — Efter de begränsade eftergifterna till låntagarintressena vid 1769—70 års riksdag blev bankens utlåningspolitik fr.o.m. 1771 starkt restriktiv, och långfristiga lån till enskilda upphörde praktiskt taget helt. Det ansträngda kreditläget efter missväxtåren och 1773 års handelskris drev upp låneräntan och utgjorde bakgrunden till inrättandet av Generalassistentkontoret och Diskontkompaniet. Montgomery, A.,

entydig värdering av ett kvantitativt fixerbart mantal icke berustat skatte. Materialet har bearbetats häradsvis. Ingen åtskillnad har gjorts mellan stora och små transaktioner eller mellan transaktioner inom och utom släkt. Vid bearbetningen har varje transaktion vägts efter det mantal den omfattar; medel-, kvartil- och medianvärdena avser alltså mantalet, inte transaktioner och prisnoteringar. Resultatet redovisas i tab. VIII: 3.

Det värderade mantalet fördelar sig ojämnt på stora och små transaktioner. Är antalet transaktioner i ett härad under en 5-årsperiod litet, så blir beskrivningen av fördelningen innehållslös. Så som kvartil- och medianvärdena beräknats, dvs. med avseende på mantalet, blir de tämligen okänsliga för även mycket extrema priser, om dessa berör ett relativt litet mantal. Höga sådana extremvärden kan i stället lyfta upp medelvärdet över 3:e kvartilen, inte bara i små fördelningar som Skåning och Valle 1730—34 utan också i Åse och Vartofta skogsbygd 1750—54.³⁸ I allmänhet är fördelningarna sneda med medelvärdet över medianen, dvs. med mer än hälften av det värderade mantalet värdesatt under medelvärdet. Det gäller för sammanlagt 35 av 44 — eller, om vi bortser från fördelningar med mindre än tio transaktioner, för 31 av 37 — häradsfördelningar. Mindre entydig är medianens placering i förhållande till kvartilvärdena: den ligger närmre 1:a kvartilen i 23 av 44 (20 av 37) fördelningar.

Spridningen är genomgående stor, men den är störst under åren 1750—54. Det gäller å ena sidan spridningen av häradsmedelvärdena. Variationskoefficienten för mantalets medelpris i de olika häraderna är 0,40 1750—54 mot 0,32 och 0,30 1730—34 resp. 1770—74. Det gäller å andra sidan också spridningen inom häradsfördelningarna. Som ett grovt mått på denna används här kvartilavståndet i procent av medianen, varvid ur tab. VIII: 3 erhålls följande ovägd medeltal för häradsfördelningarna under de tre perioderna:

Riksbanken och de valutapolitiska problemen 1719—1778, i: *Sveriges Riksbank 1668—1918*. III, s. 102—63, särsk. s. 140; *Fritz, S.*, Studier i svenskt bankväsen 1772—1789, s. 16, 21, 67, 136—42. För en översikt av utvecklingen av sedelcirkulation och prisnivå under dessa år: *Jörberg, L.*, A history of prices in Sweden 1732—1914. II, tab. IX: 8, s. 78.

³⁸ Det brutalaste extremfallet är 1/4 mantal Dalen i Habo s:n av Vartofta skogsbygd, som år 1734 såldes för 600 dsm och på nytt år 1752 för 3 600 dsm. Dessa helt unika köpeskillningar höjer medelpriset för Vartofta skogsbygd 1730—34 till 66 % över medianvärdet och 1750—54 till 20 % över 3:e kvartilen.

Tab. VIII: 3. Medelpriser för det icke berättade skattemantalet i olika häradet 1730—34, 1750—54 och 1770—74. Medel-, kvartil- och medianvärden för det värderade mantalet. Daler silvermynt per 1/4 mantal.

Härad el. fögdert	1730—1734			1750—1754			1770—1774					
	Medelv.	1:a kv.	Median	3:e kv.	Medelv.	1:a kv.	Median	3:e kv.	Medelv.	1:a kv.	Median	3:e kv.
	Barne	80,1	57,9	80,0	98,0	364,3	100,0	310,0	600,0	742,6	545,0	740,0
Viste	83,5	40,0	90,0	120,0	307,3	150,0	280,0	500,0	834,6	562,5	812,0	1 100,0
Ase	81,4	50,0	75,0	105,0	308,1	120,0	200,0	300,0	1 109,0	696,0	800,0	1 440,0
Kålland	82,6	60,0	75,0	101,3	488,3	250,0	400,0	848,5	753,4	425,0	675,0	900,0
Kinnefjärd.	66,5	40,0	60,0	75,0	229,5	151,0	235,5	315,0	707,5	400,0	750,0	900,0
Läckö	80,1				396,2				832,3			
Kinne	101,2	45,0	75,0	123,7	453,0	222,2	355,9	474,4	1 108,3	700,0	1 066,7	1 401,0
Skåning	66,7	(52,5	60,0	60,0)	204,3	141,0	200,0	240,0	810,2	450,0	600,0	1 000,0
Laske	57,4	45,0	45,0	61,0	161,6	80,0	138,0	220,0	518,6	395,0	500,0	600,0
Vilske	(22,5)				164,8	(25,0	200,0)	267,0)	404,3	285,0	333,0	547,0
Skara	81,9				320,1				681,4			
Käkänd	93,0	(60,0	110,0	120,0)	329,9	250,0	297,0	438,0	825,6	600,0	700,0	1 200,0
Valle	68,0	(50,0	50,0	60,0)	379,2	(240,0	250,0)	600,0)	743,6	500,0	752,0	900,0
Gudhem	46,0	35,0	45,0	50,0	203,0	90,0	208,0	307,0	624,6	450,0	550,0	700,0
Höjentorp	59,1				303,1				710,9			
Vart.skogsb.	99,4	43,6	60,0	117,0	360,0	120,0	213,0	300,0	923,1	600,0	933,0	1 164,0
Vart.falb.	50,0	(40,0	40,0	80,0)	171,1	100,0	150,0	205,0	422,6	261,5	400,0	540,0
Frökänd	43,7	(30,0	53,8	53,8)	112,4	75,0	100,0	113,0	453,6	301,0	400,0	570,0
Vartofta fögd.	76,4				247,3				620,0			
4 fögderier	78,0				341,7				732,8			

Källor: Se tab. VIII: 1.

Ann.: Materialet för Vilske härad 1730—34 omfattar en enda transaktion.

1730—34: 0,31 (14 fördelningar) eller 0,35 (9 fördelningar)
 1750—54: 0,49 (15 fördelningar) eller 0,47 (13 fördelningar)
 1770—74: 0,34 (15 fördelningar)

1730—34 och 1770—74 krävs det alltså i genomsnitt en variationsbredd motsvarande ungefär $\frac{2}{3}$ av medianvärdet för att rymma den mittersta hälften av det värderade mantalet; 1750—54 är motsvarande variationsbredd i det närmaste lika med hela medianen. Även härad för härad är tendensen till större spridning 1750—54 tydlig.

Det är reella förhållanden, som ger perioden 1750—54 denna särställning. Perioderna 1730—34 och 1770—74 ligger i början resp. efter slutet av en sammanhängande prisstegringsperiod. De präglas av större stabilitet i prisnivån än den mellanliggande perioden.

Kan man i de framräknade häradsmedelvärdena finna en regional prisstruktur för mantalet med gemensamma drag för de tre 5-årsperioderna? Och kan i så fall denna prisstruktur relateras till andra data rörande mantalet i olika delområden?

Vi undersöker först korrelationen mellan häradernas medelpriser per mantal för de olika perioderna och erhåller då

$$r_{M 1730-34, M 1750-54} = 0,80$$

$$r_{M 1750-54, M 1770-74} = 0,71$$

$$r_{M 1730-34, M 1770-74} = 0,86$$

Sambandet mellan ytterperioderna är starkast. En rimlig förklaring är att den större spridningen under mellanperioden suddar ut delar av det regionala mönstret.

Häraderna har därefter rangordnats efter den genomsnittliga relationen mellan häradets medelpris och medelpriset för hela undersökningsområdet, beräknad dels för alla tre perioderna, dels för enbart ytterperioderna:

<i>Tre perioder</i>		<i>Ytterperioderna</i>	
Kinne	1,38	Kinne	1,41
Vartofta skogsbygd	1,20	Åse	1,28
Kålland	1,17	Vartofta skogsbygd	1,27
Åse	1,15	Kåkind	1,16
Kåkind	1,10	Viste	1,11
Viste	1,04	Kålland	1,04
Barne	1,04	Barne	1,02
Valle	1,00	Skåning	0,98

Skåning	0,85	Valle	0,94
Kinnefjärding	0,83	Kinnefjärding	0,91
Gudhem	0,68	Laske	0,72
Laske	0,64	Gudhem	0,72
Vartofta falbygd	0,57	Vartofta falbygd	0,61
Frökind	0,50	Frökind	0,59
Vilske	0,44	Vilske	0,42

Ranglistan leds eftertryckligt av Kinne härad. Därpå följer — i växlande ordning men med häradsmedeltal i genomsnitt över hela området medeltal — 5 områden: dels 3 härader i Läckö fögderi, nämligen Åse, Kålland och Viste, dels Vartofta skogsbygd och Kåkind. Omkring och strax under hela områdets medeltal möter Barne, Valle, Skåning och Kinnefjärding. Omkring 2/3 av hela områdets medelpris har mantalet i Gudhem och Laske. Kön bildas av Vartofta falbygd, Frökind och Vilske med ned emot hälften av hela områdets medelpris.

Lagfartsmaterialet reproducerar delar av det regionala mönster, som framträdde i 1710-talets skattningar. Där taxerades det icke berustade skattemantalet högst i Viste, Kållands och Åse härader av Läckö fögderi samt i Kinne härad. Därefter följde en grupp bestående av Barne, Kinnefjärdings och Laske härader, varefter Kåkind, Gudhem och Skåning ledde över till de lägsta värdena i Vilske, Valle, Vartofta och Frökind. Vad som i lagfartsmaterialet bryter starkast mot mönstret från skattningarna är de höga värdena för de mest skogsbygdspräglade områdena: Vartofta skogsbygd och Kåkind.³⁹

Från värderingar vänder vi oss till data rörande mantalets reala resurser i olika områden. Lagfartsmaterialets prisuppgifter kan konfronteras med ur bouppteckningarna utvunna uppgifter om årligt utsäde. Vi ska här häradsvis jämföra medelpriser per 1/4 mantal icke berustat skatte enligt lagfartsmaterialet 1770—74 med medelvärden för årligt utsäde per 1/4 mantal skatte och krono enligt utsädesuppgifter i bouppteckningar t.o.m. år 1769. Utsädestalen avser alltså inte bara icke berustat skatte utan också skatterushåll och kronohemman. Det bör också erinras om att bouppteckningarnas utsädesmaterial är regionalt ojämnt, att dess täckning av häraderna i Höjentorps fögderi är väsentligt sämre än av övriga områden. För Valle härad är bouppteckningarnas utsädesuppgifter så få att detta härad måste elimineras ur jämförelsen.⁴⁰

³⁹ Ovan, kap. III, s. 125—6.

⁴⁰ Ovan, kap. VI, s. 219.

Tab. VIII: 4. *Medelpriser per 1/4 mantal icke berustat skatte 1770—74 samt medelvärdet för årligt utsäde per 1/4 mantal skatte och krono intill 1769 i 14 delområden av Skaraborgs län. Daler silvermynt och tunnor.*

Område	Pris dsm	Utsäde tunnor	Pris/utsäde
Åse	1 109,0	11,6	96
Kinne	1 108,3	5,8	191
Vartofta skogsbygd	923,1	5,3	174
Viste	834,6	8,6	97
Kåkind	825,6	5,7	145
Skåning	810,2	7,0	116
Kålland	753,4	8,5	89
Barne	742,6	6,7	111
Kinnefjärding	707,5	6,4	111
Gudhem	624,6	6,1	102
Laske	518,6	5,6	93
Frökind	453,6	5,1	89
Vartofta falbygd	422,6	5,8	73
Vilske	404,3	4,5	90

Källor: Tab. VIII: 3 och VI: 6.

3 av 14 delområden — Kinne, Kåkind och Vartofta skogsbygd — avviker markant med extremt höga ”priser per tunna årligt utsäde”. Det är knappast överraskande. Kåkind är näst de östra delarna av Vartofta det mest skogsbygdspräglade delområdet, och stora delar av Kinne härad — på slutningen av Kinnekulle — hade särskilda betingelser för en icke agrar produktion.⁴¹ I dessa tre områden har åkerbruket haft den lägsta relativa vikten, och det årliga utsädet är alldeles otillräckligt som mätare på produktionsresurserna. Men för de övriga 11 delområdena gäller det uppenbart, att pris enligt lagfartsmaterialet och utsäde enligt bouppteckningarna samvarierar. För alla 14 områdena är korrelationen mellan mantalets medelpris och medelutsäde 0,57. Beräknad för 11 områden — med Kinne, Kåkind och Vartofta skogsbygd eliminerade — stiger den till 0,93.

Från bouppteckningsmaterialet vet vi, att medelutsädet *per bruk* på skatte- och kronojord varierade mellan olika områden. Vi fann de till

⁴¹ Ovan, kap. VI, s. 220, n. 42.

Tab. VIII: 5. *Medelvärden för antalet bruk per mantal skatte 1778 samt därur beräknade medelpriser per bruk icke berustat skatte 1770—74 i 14 delområden av Skaraborgs län. Daler silvermynt.*

Område	Bruk per mantal	Pris per bruk
Åse	4,5	995
Kålland	3,9	769
Skåning	3,7	867
Viste	5,1	656
Vartofta falbygd	3,0	562
Gudhem	3,7	683
Barne	4,3	688
Kinnefjärding	3,9	729
Laske	3,7	568
Frökind	3,5	514
Vilske	3,7	434
Kinne	4,6	960
Kåkind	4,4	754
Vartofta skogsbygd	5,0	742

Källor:

Jordeböcker. Mantalslängder 1778. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tab. VIII: 3.

Anm. 1: För Valle härad är antalet bruk per mantal skatte 1778 3,1; siffran pressas ner av flera berustade säterier (skattesäterirusthåll). Medelpriset per bruk blir därur 969 dsm.

Anm. 2: Områdena har ordnats och grupperats efter fallande medelutsäde per bruk på skatte och kronojord enligt bouppteckningsmaterialet, se tab. VI: 5.

utsädet största bruken i Åse, Kålland och Skåning, dvs. på Lidköpings- och Skaraslätterna, därefter i Viste och i Vartofta falbygd. Mindre medelutsäde per bruk hade Gudhem, Barne, Kinnefjärding och Laske, än mindre Frökind och Vilske; de till utsädet minsta bruken återfanns i Kåkind, Kinne och Vartofta skogsbygd.⁴² Vi bör då vänta oss att — bortsett från Kinne, Kåkind och Vartofta skogsbygd — finna en liknande rangordning mellan områdena när det gäller medelpris per bruk. För beräkningen av medelvärden för bruk per mantal utnyttjar vi den i kap. V delvis redovisade bearbetningen av 1778 års mantalslängder,

⁴² Ovan, kap. VI, s. 220.

där vi åtminstone kan skilja skatte från krono. Men siffrorna för antalet bruk per mantal gäller alltså — till skillnad från medelpriserna — både icke berustat skatte och skatterusthåll.⁴³

Från den väntade rangordningen efter medelpris per bruk i tab. VIII: 5 avviker framför allt Vartofta falbygd med låga värden både för pris per bruk och pris per tunna utsäde (tab. VIII: 4). Korrelationen mellan medelutsäde per bruk på skatte och kronojord enligt bouppteckningarna och medelpriser per bruk på icke berustad skattejord enligt lagfartsmaterialet 1770—74 och mantalslängderna 1778 är — beräknad för samma 11 delområden som förut — 0,87.

Det får därmed anses fastställt, att det i lagfartsmaterialets häradsmedelpriser framträder en regional prisstruktur för det icke berustade skattemantalet, som dels är någorlunda stabil från 1730—34 till 1770—74, dels har sin grund i regionala skillnader i mantalets reala resurser. För större delen av det undersökta området framträder ett klart positivt samband mellan medelpris och medelutsäde per mantal. Undantagna från detta samband är endast områden, där skog och andra tillgångar väsentligt kompletterat åkerbruket.

Av *prisutvecklingen* 1730/34—1770/74 ger lagfartsmaterialets medelpriser den bild som sammanfattats i tab. VIII: 6.

Från 1730—34 till 1770—74 steg medelpriset per mantal icke berustat skatte i hela området med i genomsnitt 5,75 % per år. Den siffran drivs emellertid ner något av den relativa regionala förskjutningen av underlaget i riktning mot områden med lägre prisnivå. Medeltalet för de 15 delområdenas stegringsprocenttal är 6,10. Delområdenas stegringstakt varierar från 5,50 % till 7,50 %, men 9 av 15 befinner sig mellan 5,70 % och 6,45 %.

En årlig stegring om 6 % innebär drygt en 10-dubbling på 40 år. Samtidigt — från 1730—34 till 1770—74 — steg markegångspriset på spannmål (råg och korn) till mer än 3 1/2 gånger sin ursprungliga nivå eller med i genomsnitt 3,20 % per år.⁴⁴ I tunnor spannmål efter årlig markegång steg alltså priset per mantal icke berustat skatte efter lagfartsmaterialets medelpriser till nästan det 3-dubbla från 1730—34 till 1770—74 eller med drygt 2,70 % per år.

⁴³ Ovan, kap. V, s. 183.

⁴⁴ I absoluta tal var medelpriset per tunna spannmål (hälften råg, hälften korn) 1730—34 4,36 dsm, 1750—54 6,45 dsm och 1770—74 15,33 dsm. Markegångstaxor. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Tab. VIII: 6. *Genomsnittlig årlig stegring av medelpriser per mantal icke berustat skatte 1730/34—1750/54, 1750/54—1770/74 och 1730/34—1770/74. Häradsviis. Procent.*

Område	1730/34— 1750/54	1750/54— 1770/74	1730/34— 1770/74
Barne	7,85	3,65	5,75
Viste	6,75	5,10	5,95
Åse	6,90	6,60	6,75
Kålland	9,30	2,20	5,70
Kinnefjärding	6,40	5,80	6,10
Läckö	8,30	3,80	6,05
medelt. av 5 häradsmedel.	7,45	4,65	6,05
Kinne	7,80	4,55	6,15
Skåning	5,75	7,15	6,45
Laske	5,30	6,00	5,65
Vilske	10,45	4,60	7,50
Skara	7,05	3,85	5,45
medelt. av 4 häradsmedel.	7,35	5,60	6,45
Kåkind	6,55	4,70	5,60
Valle	8,95	3,40	6,15
Gudhem	7,70	5,80	6,75
Höjentorp	8,55	4,35	6,40
medelt. av 3 häradsmedel.	7,75	4,65	6,15
Vartofta skogsbygd	6,65	4,80	5,75
Vartofta falbygd	6,35	4,65	5,50
Frökind	4,85	7,25	6,00
Vartofta fögderi	6,05	4,70	5,35
medelt. av 3 häradsmedel.	5,95	5,55	5,75
4 fögderier	7,65	3,90	5,75
medelt. av 15 häradsmedel.	7,15	5,10	6,10

Källa: Tab. VIII: 3.

När det gäller prisutvecklingen för hela perioden 1730/34—1770/74 fyller framställningen i tab. VIII: 6 åtminstone blygsamt ställda krav på enhetlighet. Det kan däremot inte sägas när det gäller utvecklingen för de båda delperioderna 1730/34—1750/54 och 1750/54—1770/74. För den första ligger delområdenas stegringstakter spridda mellan 10,45 och 5,30 % per år, för den andra mellan 7,25 och 2,20 % per år.

I sig själv säger detta förhållande inte annat än att den kraftigt ökade spridningen i materialet för 5-årsperioden 1750—54 gör medelpriserna för denna period ytterst osäkra. Därtill kommer emellertid, att mantalets prisstegring i tab. VIII: 6 framstår som snabbare under den första delperioden 1730/34—1750/54 än under den senare. Prisutvecklingen i övrigt företer en annan bild. En jämförelse mellan den genomsnittliga årliga stegringen av medelpriset per mantal icke berustat skatte i hela området (alternativt medeltalet av delområdenas stegringstakter), av priset på spannmål efter länsmarkegången och av ett ovägt index av länsmarkegångens samtliga persedlar 1730/34—1750/54 respektive 1750/54—1770/74 ger följande resultat:

	1730/34—1750/54	1750/54—1770/74
Mantalet	7,65 (7,15) %	3,90 (5,10) %
Spannmål	1,95 %	4,40 %
Ovägt länsmarkegångsindex	2,35 %	2,55 % ⁴⁵

Det gäller också för flertalet delområden — för 12 av 15 — att medelpriset per mantal i lagfartsmaterialet stiger snabbare under den första delperioden.

Det har redan understrukits att mantalet inte var homogent. Dess ekonomiska potential varierade mellan härader, mellan socknar, mellan byar, mellan jordeboksenheter inom samma by, väl också, fast i mindre utsträckning, inom den enskilda jordeboksenheten.⁴⁶ Heterogena var också ägandeförhållandena på skattejorden. En större del av den men inte hela ägdes av åboende bönder och brukare, och andelen av ståndspersoner ägd skattejord varierade starkt mellan olika områden.⁴⁷ Båda dessa faktorer skapar heterogenitet också i transaktionerna med skattemantal, och de förenar sig därvid med en tredje: med skillnaden mellan försäljningar inom och utom släkt.

⁴⁵ Se föreg. not samt ovan, tab. VII: 5, s. 251: ovägt länsmarkegångsindex för 33 persedlar.

⁴⁶ Det kunde ännu år 1766 av domstol hävdas, att ägorna *inom* ett hemman skulle omfördelas åborna emellan efter deras innehavda smörränta eller mantal, och att 1762 års förening ang. delningsgrunden endast gällde olika hemman emellan. Kåkind, db HT 1766 § 62. Jfr ovan, kap. VI, s. 202.

⁴⁷ Ovan, tab. IV: 2, s. 152.

Det är uppenbart, att den bild av prisutvecklingen, som enbart vilar på lagfartsmaterialets odifferentierade medelpriser för ett litet antal utvalda och begränsade tidsperioder, påverkas av den grundläggande bristen på enhetlighet i transaktionernas karaktär. Prisutvecklingen vid transaktioner av olika karaktär kan skilja sig från varandra. Begränsade tidsperioder kan kännetecknas av förmågan att framkalla mer eller mindre transaktioner av särskild typ, exempelvis mer försäljningar utom släkt, mer försäljningar av större egendomar.

För ett mindre område har därför lagfartsmaterialet underkastats en delvis annan bearbetning. Det valda området — Viste, Åse och Kållands härader av Läckö fögderi — utgör ett tämligen enhetligt område, en kärna i Lidköpingsslättens 2-sädesbygd. De tre häraderna har relativt mycket skattejord, relativt liten andel skatterusthåll och en relativt hög värderingsfrekvens. Bearbetningen av deras lagfartsmaterial har tre syften: (1) att åstadkomma en längre, kontinuerlig prisserie; (2) att i möjligaste mån skilja mellan transaktioner inom och utom släkt; (3) att beräkna medelvärden för prisförändringarna inom de enskilda jordeboksenheterna.

14. Skattemantalet: prisutvecklingen i Viste, Åse och Kållands härader

Lagfartsmaterialet för Viste, Åse och Kållands härader 1720—79 ger sammanlagt 1 676 användbara transaktioner, omfattande inalles 249 mantal icke berustat skatte, eller i genomsnitt per år 28 transaktioner och drygt 4 mantal. Fördelningen på olika tidsperioder har redovisats i tab. VIII: 2. Vid bearbetningen har varje transaktion bokförts på den jordeboksenhet, som den berört. Det fanns i de tre häraderna år 1735 sammanlagt 300 jordeboksenheter icke berustat skatte, och det tillkom genom skatteköp åren 1736—80 ytterligare 34. Av dessa 334 jordeboksenheter berörs 297 av åtminstone en transaktion.⁴⁵ De icke berörda jordeboksenheterna är nästan undantagslöst antingen små, dvs. omfattande 1/4 eller 1/8 mantal, eller sent skatteköpta. Materialet är väl spritt över hela området.

⁴⁵ I Viste h:d berörs 60 av 66 jordeboksenheter (91 %), i Åse h:d 85 av 96 (89 %) och i Kållands h:d 152 av 172 (88 %).

Det är inte möjligt att för varje transaktion avgöra huruvida försäljningen sker inom eller utom släkt. Däremot är det möjligt att avgränsa stora delar av materialet, vilka på goda grunder kan låtas konstituera kategorierna släktköp respektive icke-släktköp. Kvar blir då en relativt begränsad del, som med använda kriterier inte kan hänföras till någondera av kategorierna.

Det är vanligt, att lagfartsprotokollet efter köpebrevet anger explicit en släktförbindelse mellan säljare och köpare. En rätt stor del av transaktionerna kan därmed tveklöst hänföras till släktköpen. Denna del kan emellertid utvidgas. Det förhärskande namnskicket, som utpekar man eller kvinna som son eller dotter till namngiven man, kan antyda att säljaren och köparen (eller deras hustrur) tillhörde samma familj. Som kriterium kan fadersnamnet givetvis användas bara när det är fråga om ett relativt ovanligt namn. Annars kan det emellertid stödjas av givna uppgifter om säljarens och köparens arvslotter, uppgifter ur vilka man i många fall på basis av gällande arvsregler kan rekonstruera släktförbindelsen mellan kontrahenterna.⁴⁹ Flera sådana rekonstruktioner möjliggörs därav att samtliga transaktioner rörande samma jordeboksenhet sammanförts. Brukningsenheternas vandring från generation till generation kan på så sätt i vissa fall följas. I samtliga fall, där lagfartsprotokollen hänvisar till föregående arvs- eller ägotvister med domar eller förlikningar, har domboksprotokollen över dessa tvister uppsökts. De ger inte bara en allmän bild av arvs- och jordlagstiftningens konkreta tillämpning utan också möjlighet att bestämma relationerna mellan säljare och köpare i flera enskilda transaktioner. I enstaka fall har också en bevarad bouppteckning efter säljaren eller köparen kunnat avgöra transaktionens karaktär.

Det är alltså möjligt att med säkerhet avgränsa en del av materialet, som uteslutande består av släktköp. Något annorlunda förhåller det sig med den andra kategorin.

Under hela undersökningsperioden gällde den bestämmelsen, att skattejord, som såldes utom börd, skulle hembjudas kronan såsom ränte-

⁴⁹ Om ex.-vis Erik Nilsson köper $6 \frac{2}{3}$ mark smörränta i ett hemman av Jon Andersson med hustru Ingrid Nilsson, och fastan därutöver uppger, att Erik med egen arvslott om $13 \frac{1}{3}$ mark därmed bliver ägare av 20 mark eller $\frac{1}{4}$ mantal, så föreligger skäl nog för att bestämma Erik och Ingrid som bror och syster med brors- resp. systerlott.

ägare. Häradshövdingarna erinrades tid efter annan om sin skyldighet att via länsstyrelserna tillstålla kammarkollegiet uppgifter om den skattejord, som sålts utom börd. Kollegiet prövade sedan, om kronan skulle inlösa skatterätten eller inte.⁵⁰ Alldeles entydigt är inte begreppet ”försäljning utom börd”. Men när uppgifter om sådant hembud infördes i lagfartsprotokollen — då i regel vid 3:e uppbudet och vid fastan — har den berörda transaktionen hänförs till försäljningar utom släkt.

Bestämmelsen om hembud till kronan saknade dock reell betydelse: kammarkollegium fann praktiskt taget aldrig anledning att utnyttja kronans förköpsrätt.⁵¹ För bönderna var den också motbjudande.⁵² Efter-

⁵⁰ ”/.../ ingen skattebonde, som gör sina utlagor till oss och kronan, skall understå sig att försälja åt någon utom börd (vilken alltid efter lag bör föregå) sin jord och skattringhet, förr än han först hembjuder oss densamma som ägande av räntan.” Hembjudningen sker hos landshövdingen, som efter utredning tillkännager den kammarkollegium för prövning. Kungl. Maj:ts nåd. stadga och förordning angående bördsrätterne av kronenes skattskyldige jord, och huru därmed hädanefter förhållas skall. 2/5 1684. Årstr. — År 1723 fastställdes, att häradshövdingarna skulle verkställa hembjudningen till landshövdingarna efter 3:e uppbud; hade kammarkollegiums resolution inte anlänt innan köpet blivit lagståndet ägde häradshövdingen bevilja fasta. Resol. på allmogens allm. besvär 17/9 1723 § 84. *Utdrag /Modée/ I*, s. 381—2. — Denna kronans rätt till hembud infördes i 1734 års lag, JB 4 kap. 5 § (samt RB 2 kap. 4 §), här som analogi till frälseälgarens motsvarande rätt av frälsekatte; den allmänna principen formulerades redan i 1697 års förslag till ny jordabalk: ”vare alltid den som räntan av skattejorden äger, närmast den att inlösa, framför oskyldige män, och utom börd”. Vid 1731 års riksdagsbehandling av lagförslaget motiverades den nya paragrafen med önskvärdheten av att jorden och räntan konsoliderades. *Förarbetena till Sveriges rikets lag. IV*, s. 228; *VIII*, s. 32. Bestämmelsen upphävdes först år 1789.

⁵¹ Kronans intresse av jordförvärv begränsade sig i Skaraborgs län till Kållandsö (vid Läckö). Av omsorg om skogar och djurbestånd inlöstes här år 1753 2,75 mantal till det sammanlagda, vid försäljningar utom börd avtalade priset 6 250 dsm; dessa hemman hade samtliga skatteköpts år 1720 för 215 dsm. De av Kungl. Maj:t beordrade inköpen på Kållandsö fortsattes därefter inte; riksrådet Clas Ekeblads inköp utom börd av 1 1/8 mantal i samma socken år 1754 fick passera med motiveringen att hemmanet var anslaget Skara hospital. Kam.-koll. prot. 7/1 och 23/10 1753 samt 4/4 och 25/4 1757. Kam.-koll. arkiv.

Det sagnades dock inte uppslag om att statsfinansiellt utnyttja kronans inlösningsrätt. Från en länsstyrelse föreslogs år 1737, att kronan skulle inlösa ett par utom börd sålda hemman till det pris, vartill de en gång skatteköpts, och sedan försälja dem på auktion. Kammarkollegiet fann dock ”sådan procedere vara ovanligt vid skattehemmans försäljande utom börd, förutan det att det skulle

levnaden blev därefter. Det är uppenbart att både lagfartsprotokollens anmärkningar och häradshövdingarnas av länsstyrelserna vidarebefordrade hembud ger en ytterst ofullständig, sporadisk och ojämn täckning av försäljningar av skattejord utom börd.⁵³

Det finns andra uppgifter som kan utnyttjas. Protokollet kan indirekt avslöja frånvaron av släktförbindelse genom att ange andra relationer, exempelvis genom att omtala köparen som säljarens "gårdbo". Börd-

föra med sig en eftertänklig konsekvens, om Kungl. Maj:t och kronan skulle inlåta sig i någon handel om alla sådana utom börd försålda skattehemman, som hembjuds kronan". Kam.-koll. prot. 18/5 1737. Kam.-koll. arkiv. — Något större framgång hade 1762 års drätseldeputerade, på vars förslag Kungl. Maj:t år 1765 uppdrog åt länsstyrelserna att vid skattehemmans försäljning utom börd låta utauktionera kronans inlösningsrätt; kronan skulle därefter "njuta avancen, som i så måtto kunde existera, utan att gå i förlag för köpeskillingen". På ständernas hemställan upphävdes denna författning följande år med retroaktiv verkan. Kungl. Maj:t t. Kam.-koll. 20/3 1765 och 23/4 1766. Kam.-koll. arkiv.

⁵³ Vid 1723 års riksdag tog bondeståndet konsekvent ställning mot envar på ränteäggande baserad rätt till utom börd försålda gamla skatterättigheter. Ståndet hävdade, att landshövdingarna och kammarkollegium "med slike köp intet tycks böra sig nu mer än tillförne hava att befatta". Om frälseäggarens motsvarande rätt enligt adelns privilegier § 11 framhölls, att den visserligen grundade sig på en kungl. resol. av år 1660, men att den alltid bestridits av andra stånd och var stridande mot "friheten uti köpande och säljande efter lag". Vid 1731 års riksdagsbehandling av den nya lagen tycks ståndet först ha stått kvar vid sin tidigare ståndpunkt men därefter resignerat och nöjt sig med att ha fått preciserat, att rätten till hembud tillkom kronan eller frälseägaren men inte indelningshavaren. *Bondeståndets riksdagsprotokoll. I. 1720—27, s. 287—8, 313; II. 1731—34, s. 69, 222, 260.* Jfr *Förarbetena till Sveriges rikes lag. VIII, s. 266.*

⁵⁴ Eftersom häradshövdingarnas hembud till länsstyrelserna vidarebefordrades till kammarkollegiet har en genomgång gjorts av bevarade hembud — skrivelser från landshövdingen med bilagda uppgifter från tingsrätterna — i 2:a provinskontorets handlingar för Skaraborgs län i Kam.-koll. arkiv. Materialet är sannolikt inte fullständigt, dvs. täcker inte samtliga verkställda hembud. Men dess fördelning visar klart, att hembudsfrekvensen var ytterligt beroende av häradshövdingen. Från den domsaga, som intill 1778 omfattade Viste, Åse, Kållands, Kinnefjärdings, Kinne och Skånings härader återfinns i handlingarna 1726—89 sammanlagt 227 hembud, varav 205 eller 90 % faller på tiden efter ett byte av häradshövding år 1769. Från den domsaga, som omfattade Gudhems, Kåkind, Valle och Vilske härader saknas däremot helt hembud från den siste häradshövdingen under perioden (fr.o.m. 1776). Från Vartofta, Frökinds, Laske och Barne häraders domsaga råder total tystnad för åren 1751—75, omfattande större delen av en häradshövdingeperiod (1755—77). Jfr *Almquist, J. E., Lagsagor och domsagor i Sverige. I, s. 267 ff.*

klander kan liksom andra protokollerade tvister ge besked om att släktskap mellan säljaren och köparen inte förelåg. Transaktioner med skattejord mellan stånds personer eller mellan stånds personer och allmoge bör i regel ha varit transaktioner utom släkt. På sådana grunder kan kategorin icke-släktköp utvidgas något. Men täckningen skulle ändå bli alltför liten.

Till skillnad från släktköpen har försäljningarna utom släkt i allmänhet omfattat hela brukningsdelar med avrundade mantalsbråk om $1/2$, $1/3$, $1/4$, $1/6$ eller $1/8$ mantal. Men det är uppenbart, att köpets omfattning av hel brukningsenhet inte kan användas som vare sig nödvändig eller tillräcklig förutsättning för att hänföra det till försäljningar utom släkt. En bonde kunde avyttra en del av sin brukningsenhet till gårdbor, dvs. brukare inom samma jordeboksenhet. Å andra sidan kunde också försäljningar inom släkt omfatta hela brukningsenheter. Så var fallet exempelvis då bonden och/eller hans hustru/änka före sin död sålde gården till någon av sina arvingar. Om köpets omfattning ska kunna användas som kriterium måste det ske i förening med andra. Vi har därför — utöver andra, otvetydigt belagda försäljningar utom släkt — till samma kategori hänfört sådana försäljningar av hela brukningsdelar, där såväl köparen och hans hustru som säljaren och hans hustru är namngivna, där varken fadernamnen eller annat antyder släktskap mellan kontrahenterna — hustrurna inbegripna — och där priset inte framstår som lågt i förhållande till samtidiga transaktioner inom samma jordeboksenhet.⁵⁴

Det är möjligt, att dessa kriterier är något för generösa, så att ett litet antal transaktioner mellan mindre närstående släktingar — styvföräldrar till styvbarn, halvsyskon inbördes etc. — kan ha fallit inom kategorin icke-släktköp. Det priset måste emellertid betalas för att få med en rimlig andel av de transaktioner, som inte påverkats av släktförbindelser. I gengäld kan det med full säkerhet sägas, att kategorin släktköp inte rymmer några försäljningar utom släkt. I sammanhanget

⁵⁴ Att utnyttja priset som kriterium vid materialets fördelning på kategorier, när syftet är att jämföra kategoriernas priser, innebär naturligtvis delvis en cirkelargumentering. Det bör emellertid framhållas, att priset använts endast i ett fåtal fall, då en jämförelse med samtidiga priser på jämförbara transaktioner inom samma jordeboksenhet gjort det praktiskt nödvändigt att övervinna de logiska betänkligheterna. De transaktioner, som därmed avförts ur kategorin icke-släktköp har kommit bland "oklara".

Tab. VIII: 7. *Fördelningen av det värderade mantalet icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härad 1720—79 på "släktköp", "icke-släktköp" och "oklara", samt transaktionernas genomsnittliga omfattning i mantal för de olika kategorierna. 5-årsperioder. Procent och mantal.*

Period	Procentuell fördelning av värderat mantal			Transaktionernas genomsnittliga omfattning i mantal			
	Släkt- köp	Icke- släktköp	Oklara	Släkt- köp	Icke- släktköp	Oklara	Alla
1720—24	34,2	39,9	25,9	0,11	0,28	0,13	0,15
1725—29	46,8	25,1	28,0	0,13	0,25	0,15	0,15
1730—34	60,7	29,2	10,1	0,12	0,26	0,16	0,15
1735—39	53,5	39,0	7,6	0,12	0,20	0,08	0,13
1740—44	66,4	26,5	7,0	0,11	0,22	0,11	0,13
1745—49	51,7	45,7	2,6	0,11	0,34	0,13	0,16
1750—54	50,4	47,6	2,1	0,11	0,57	0,26	0,19
1755—59	56,4	37,8	5,8	0,10	0,30	0,16	0,14
1760—64	58,4	40,2	1,4	0,11	0,24	0,08	0,14
1765—69	50,2	46,9	2,9	0,11	0,23	0,14	0,14
1770—74	38,4	39,4	22,2	0,13	0,20	0,15	0,15
1775—79	37,1	52,9	10,0	0,10	0,19	0,14	0,14
1720—79	50,0	40,2	9,8	0,11	0,25	0,14	0,15

Källor:

Domböcker, lagfartsprotokoll, bouppteckningar. Viste, Åse och Kållands häradsrätters arkiv. GLA.

Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Anm.: För begreppet transaktion, se anm. till tab. VIII: 1.

bör man kanske erinra om att den ekonomiskt relevanta gränsen mellan släktköp och icke-släktköp i realiteten är flytande, inte i den triviala meningen att nästan alla är släkt utan i den meningen att släktförbindelser gjorde sig gällande med varierande och med på växande avstånd successivt avtagande styrka.

Hälften av det under hela undersökningsperioden värderade mantalet faller inom kategorin släktköp (tab. VIII: 7). Men i regel ligger andelen väl över 50 %. De framträdande undantagen är 1720- och 1770-talen. För 1720-talet och för åren 1770—74 kan man notera en motsvarande ökning för den andel av det värderade mantalet, som inte har kunnat klassificeras, väsentligen beroende på en mer lapidarisk proto-

kollföring av uppbudet. Endast den sista 5-årsperioden kan därför sägas klart avvika från mönstret; då stiger andelen utom släkt försålt mantal över 50 %. Vid en fördelning av antalet transaktioner blir släktköpens dominans naturligtvis avsevärt starkare. Av det totala antalet transaktioner är nästan $\frac{2}{3}$ släktköp och mindre än $\frac{1}{4}$ icke-släktköp.

Inom kategorin släktköp omfattar varje transaktion i genomsnitt $\frac{1}{9}$ mantal.⁵⁶ Den genomsnittliga transaktionsstorleken är anmärkningsvärt stabil från 5-årsperiod till 5-årsperiod, möjligen med en svagt fallande tendens från 1730-talet. Under 5-årsperioden 1770—74 höjs den av ett större antal försäljningar av hela brukningsdelar inom släkt, vilket åter markerar den särpräglade konjunkturen på jordegendomsmarknaden under dessa år. Kategorin icke-släktköp kontrasterar, dels med en större genomsnittlig transaktionsstorlek om $\frac{1}{4}$ mantal för hela undersökningsperioden, dels med starka växlingar i den genomsnittliga transaktionsstorleken från 5-årsperiod till 5-årsperiod. Åren 1745—59 drivs siffran upp av ett litet antal stora transaktioner med skattejord, ståndspersoner emellan.⁵⁶

Utvecklingen av årsmedelpriserna på $\frac{1}{4}$ mantal icke berustat skatte, utjämnade till rörliga 5-årsmedeltal, för såväl släktköp som icke-släktköp har i diagn. 5 sammanställts med den på samma sätt trendberäknade prisutvecklingen på en tunna råg och korn enligt länsmarkegång.⁵⁷ Vi koncentrerar oss först på släktköpens mer homogena kategori, som också visar en stabilare prisutveckling. Av diagrammet framgår att priskurvan för släktköpt mantal i flera fall följer spannmålspriskurvans växlingar med 2 à 3 års eftersläpning. Man kan därför jämföra de genomsnittliga årliga förändringarna i procent i de båda kurvorna under olika, tidvis korresponderande faser av deras utveckling:

⁵⁶ Siffran kan inte tolkas som ett medelvärde för arvslotters genomsnittliga mantalstorlek. I köpebrev med flera säljare kan det vara omöjligt att specificera så väl antalet säljare som deras enskilda lotter, och köpebrevet har då måst räknas som en transaktion, se anm. 3 till tab. VIII: 1.

⁵⁶ Medelvärdet 1750—54 drivs upp av riksrådet Clas Ekeblads köp av $4\frac{1}{8}$ mantal skatte i Sunnersbergs och Kållandsö socknar år 1754 (av assessorn Palm för 14 000 dsm). Denna transaktion är unik såtillvida som det är den enda som omfattar mer än $\frac{1}{1}$ mantal och mer än en jordeboksenhet.

⁵⁷ För grundmaterialet, se app. till detta kapitel, s. 344—6.

Spannmål

1727—30:	- 10,85
1730—43:	+ 4,25
1743—47:	+ 5,50
1747—52:	- 4,90
1752—63:	+ 9,60
1763—68:	- 8,60
1768—73:	+ 7,55
1773—77:	- 1,50

Mantal inom släkt

1722—33:	+ 2,70
1733—45:	+ 2,35
1745—50:	+ 14,80
1750—55:	- 0,25
1755—66:	+ 15,75
1766—72:	- 8,70
1772—77:	+ 2,85

Mellan de två första faserna i respektive kurva finns det ingen korrespondens, och gränsdragningen dem emellan är för det släktköpta mantalets del tämligen godtycklig. Prisnivån för det släktköpta mantalet lyfts med ungefär 25 % från 1720-talets till 1730-talets början, medan spannmålspriserna faller vid 1720-talets slut. Å andra sidan visar mantalets prisurva trots en fortsatt långsam stegring en tydlig eftersläpning i förhållande till spannmålsprisurvan över krigs- och missväxtåren vid 1740-talets början. Men det är från 1745 till 1750 — hela tiden efter rörliga 5-årsmedeltal — som det släktköpta skattemantalet rusar upp till en på fem år fördubblad prisnivå i löpande priser. Denna höjning ansluter sig till den accelererade prisstegringen på spannmål fram till toppåret 1748, men mantalets prisurva stiger 1745—50 mer än 2 1/2 gånger så snabbt som spannmålsens 1743—47. Mot prisfallet på spannmål efter 1748 svarar en plåtå i mantalets prisurva 1750—55. Den brantaste fasen i prisurvorna börjar för spannmålsprisurvan med år 1753, för mantalets prisurva med år 1756, och den varar till 1763 resp. 1766. Även nu är mantalets prisstegringstakt väsentligt högre: ungefär 1 1/2 gång så hög. Från sina respektive höjdpunkter faller sedan de båda prisurvorna ungefär lika brant. Men mantalets prisfall är större därför att det är långvarigare. Medan spannmålsprisurvan från 1769 lyfts uppåt av de höga priserna under missväxtåren 1771—72, fortsätter mantalets prisurva att falla längre in på 1770-talet och visar först så småningom en tendens till stabilisering.

Mätt i råg och korn efter länsmarkegång var priset på 1/4 mantal skatte inom släkt ungefär 18,5 tunnor under 5-årsperioden 1730—34. För det första årtiondet därefter är trenden fallande, men utvecklingen från år 1745 för upp priset till 34 à 35 tunnor 1750—54. Det fortsätter att stiga till 39 tunnor 1760—64. Utvecklingen närmast efter 1763, då

Diagram 5. Medelpriser på 1/4 mantal icke berusat skatte, i Viste, Åse och Källands härader samt länsmarkgångspriser per tunnna Dsm per spannmdl (råg och korn) 1722 - 1777. Rörliga 5-årsmedeltal.
1/4 mantal

priserna på skattehemman fortsätter att stiga medan spannmålspriserna faller, medför extravaganta värden om över 80 tunnor. Därefter faller priset även reellt. 1770—74 motsvarar priset på $1/4$ mantal 43 à 44 tunnor råg och korn, 1775—79 49 à 50 tunnor.

I priskurvan för det utom släkt försålda skattemantalet återfinns huvuddrag i det slätköpta mantalets: prisstegringsfaserna, platån under 1750-talets första hälft, brytningspunkten 1766 och det långvariga prisfallet in på 1770-talet. Här intresserar oss särdragen. I sitt begynnelsestadium framstår priskurvan för det icke-slätköpta mantalet trots utjämnningen till rörliga 5-årsmedeltal som ytterst labil. Det begränsade antalet transaktioner blottar här heterogeniteten i kategorin försäljningar utom släkt: topparna 1726 och 1730 beror på två transaktioner med skattejord i Kålland till extrema priser, båda mellan ståndspersoner.⁵⁸ Mest iögonenfallande är emellertid det fr.o.m. år 1735 plötsligt vidgade avståndet mellan priskurvorna för slätköpt resp. icke-slätköpt mantal. Från att 1730—34 ha legat på en obetydligt högre nivå än det slätköpta mantalets stiger de rörliga 5-årsmedelpriserna på icke-slätköpt mantal oavbrutet 17 år i följd från 1735 till 1752 med i genomsnitt 12 % per år och når därmed 1750—54 en nivå, som närmar sig 3 gånger det slätköpta mantalets priser. Gapet mellan de båda kurvorna förblir stort fram till 1764. Därefter krymper det och särskilt med prisfallet från 1766, som är väsentligt brantare för det icke-slätköpta mantalet. 1770—74 är differensen 65—70 % av det slätköpta mantalets pris.

Det särpräglade förloppet hos det icke-slätköpta mantalets priskurva är i och för sig inte onaturligt. Det förefaller rimligt att försäljningarna utom släkt konstituerade en jordegendomsmarknad, som reagerade snabbare på den från 1730-talets slut ökade penningtillgången, som gav ett större utrymme för spekulation, som hade förutsättningarna att ta ledningen och dra i en allmän prisstegring, och som också var utsatt för kraftigare prisfall. Bilden av två visserligen olikartade men samtidigt sinsemellan förbundna marknader, vars prisutvecklingar följs åt när det gäller riktningar och vändpunkter men skiljer sig när det gäller förändringarnas tempon och intensitet, och vars prisnivåer befinner sig på konjunkturbetingat växlande avstånd från varandra, bör i sina allmänna drag vara riktig. Det hindrar dock inte att prisutveck-

⁵⁸ 1724: $1/1$ mantal i Lavads s:n för 1 500 dsm; 1728: $1/4$ mantal i Kållandsö s:n för 300 dsm.

lingen på icke-slätköp mantal efter 1735 aktualiserar frågan om hur mycket som här är prisstegring i egentlig mening och hur mycket som eventuellt kan tillskrivas en ökad mobilisering av redan förut värdefullare skattehemman på marknaden.

I ett tidigare kapitel har vi sett, att ståndspersoner ägde en rätt avsevärd del av skattejorden vid 1740-talets mitt. I de fyra fögderierna var deras andel 25 % av allt skatte. Läckö fögderi uppvisade dock lägre siffror.⁵⁹ I Viste, Åse och Kållands härad ägde ståndspersoner år 1745 19,5 % av det icke berustade skattet.⁶⁰

De skatteäggande ståndspersonerna är namngivna i 1745 års förteckningar. Ibland ägde de hela, ibland delar av jordeboksenheter. Med hjälp av dels namnen, dels lagfartsmaterialets fördelning på jordeboksenheter är det emellertid möjligt att med rimlig precision avskilja de transaktioner, som berörde det år 1745 av ståndspersoner ägda mantalet, och följa detta mantal såväl bakåt som framåt i tiden från år 1745 så länge det befann sig i ståndspersoners händer. Till kategorin "ståndspersoners skatte" för vi så alla värderingar av det år 1745 av ståndspersoner ägda icke berustade skattemantalet från och med resp. till och med den transaktion, som eventuellt förde det ur resp. till bondehänder.⁶¹ Eftersom ståndspersonerna förstas sålde sin jord både inom släkt — då ofta i form av arvslotter — och utom släkt, till ståndspersoner eller bönder, så särbehandlas även inom denna kategori slätköp och icke-slätköp.

Det av ståndspersoner ägda mantalet var i regel värdefullare — dvs. såldes till högre priser — både inom och utom släkt. Men skillnaden var avsevärt större för slätköp än för icke-slätköp. Bland slätköpen intog emellertid transaktionerna med ståndspersonernas skatte en blygsam plats. De omfattade totalt knappt 6 % av det slätköpta mantalet

⁵⁹ Ovan, tab. IV: 2, s. 152.

⁶⁰ 39,6 mantal.

⁶¹ Bland lagfartsmaterialets köpare och säljare har ståndspersoner skiljts från bönder huvudsakligen på basis av tituleringen. Till bönder har förts dem, som kallats "bonde", "åbo", "danneman" eller "dräng" — det sistnämnda en civilståndsbeteckning: ogift mansperson av allmogen — samt i ett par fall köpare med son-namn utan titel; övriga har förts till ståndspersoner. Beteckningen "ståndspersoners skatte" är egentlig såtillvida som skattejord, som efter 1745 gått ur bondehänder till ståndspersoner, inte omfattas. Lagfartsmaterialet ger dock inga belägg för sådana övergångar 1745—70.

Tab. VIII: 8. Ståndspersoners icke berustade skatte i lagfartsmaterialet för Viste, Ase och Kållands härad 1720—79. Dess procentuella andel av värderat mantal icke berustat skatte samt dess relativa medelpriser. 5-årsperioder. Med fördelning på släktköp och icke-släktköp.

	Släktköp		Icke-släktköp	
	Värd. mantal ståndspers. skatte i % av allt värd. mantal	Medelpris per mtl ståndspers. skatte i % av medelpris för allt mtl	Värd. mantal ståndspers. skatte i % av allt värd. mantal	Medelpris per mtl ståndspers. skatte i % av medelpris för allt mtl
1720—24	—	—	22,1	260,3
1725—29	4,3	237,1	22,8	159,6
1730—34	16,3	115,1	6,1	50,3
1735—39	4,8	133,6	42,7	106,5
1740—44	—	—	24,7	86,4
1745—49	8,3	148,1	72,1	108,8
1750—54	10,2	155,0	95,1	98,8
1755—59	3,8	138,5	70,0	104,6
1760—64	9,9	218,9	61,0	108,6
1765—69	3,7	174,2	35,6	94,1
1770—74	—	—	17,6	137,9
1775—79	—	—	16,3	132,7
1720—79	5,7		44,1	

Källor: Se tab. IV: 2 samt appendix.

1720—79 och spelar alltså en obetydlig roll för dettas prisutveckling. Av det icke-släktköpta mantalet föll däremot inte mindre än 44 % totalt på kategorin ståndspersoners skatte.⁶⁹ Det är särskilt åren 1745—64 som denna spelar en dominerande roll. Då svarar den för 76 % av det värderade icke-släktköpta mantalet.

En stark mobilisering av det av ståndspersoner ägda skattemantalet präglar dessa 20 år. Ståndspersoner ägde år 1745 nästan 40 mantal icke berustat skatte i de tre häraderna. Därav såldes och lagfördes utom släkt under åren 1745—64 inte mindre än 30 mantal, däri givetvis inräknat en del upprepade försäljningar av samma hemman. Det betyder

⁶⁹ I absoluta tal omfattar ståndspersoners skatte försålt inom resp. utom släkt 1720—79 7,1 resp. 44,05 mantal.

en årlig värderingsfrekvens om 3,8 %. Det massiva utbudet av ståndspersonernas skattejord är naturligtvis inte en orsak till prisstegringen. Det synes tvärtom ha framkallats av de alltifrån 1730-talets mitt stigande priserna vid köp av skatte utom släkt. Men det har i sin tur lyft upp medelpriserna avsevärt. Det framstår också som den sannolika orsaken till den generellt stora prisspridning på skattemantal, som vi noterat för åren 1750—54.

Till en början gick den avgjort större delen av ståndspersonernas försålda skattemantal till andra ståndspersoner. Böndernas andel växte långsamt från 11 % 1745—49 till 15 % 1750—54 och 16,5 % 1755—59. Med 1760-talet förändras bilden. Under detta årtionde stod bönder och ”drängar” som köpare till mer än hälften av det av ståndspersonerna utom släkt sålda mantalet. Totalt synes bönder ha köpt åren 1745—79 drygt 9 mantal av ståndspersonernas år 1745 innehavda skattejord, varav nästan hälften under 1760-talet. Frapperande är de många exemplen på omåttliga priser vid dessa köp genom hela 1760-talet och t.o.m. år 1772.⁶³

Undersökningen av Viste, Åse och Kållands lagfartsmaterial har hittills kompletterat bilden av det icke berustade skattemantalets prisutveckling i följande avseenden.

1) I de kontinuerliga tidsserierna framträder ett tydligt samband mellan prisutvecklingen på spannmål och på skattehemman. Från 1740-talets mitt till omkring år 1770 — dvs. under den egentliga inflationsperioden och de följande deflationsåren — följer mantalets prisutveckling spannmålets med några års eftersläpning men med en generellt högre stegringstakt. Kontraster till detta samband erbjuder dels 1720-talets senare hälft — med långsamt stigande priser på det släktköpta mantalet trots fallande spannmålspriser — dels 1770-talets början — med fallande mantalspriser och stigande spannmålspriser under missväxtåren 1771—72.

2) I den längre, kontinuerliga bilden av prisutvecklingen blir det också möjligt att karakterisera de tre 5-årsperioder, som undersökts för det större området. Åren 1730—34 är prisnivån stabil eller långsamt stigande. Åren 1750—54 inrymmer en kort andhämtningspaus mellan två prisstegringsvågor och kännetecknas av en stor spridning i priserna,

⁶³ Över 3 000 dsm per 1/4 mantal noteras 1764 (1), 1765 (1), 1766 (1), 1768 (1) och 1772 (2).

ett brett gap mellan prisnivåerna på mantal försålt inom och utom släkt. Perioden 1770—74 bildar en epilog till inflation och deflation med tryckta konjunkturer och ett stort utbud av jordegendomar, föregången och själv märkt av fallande jordegendomsvärden både i löpande priser och reellt.

3) För flertalet häradar i de fyra fögderierna — bland dem Viste, Åse och Kålland — gav lagfartsmaterialet vid handen, att medelpriset på allt icke berustat skattemantal till skillnad från andra priser steg snabbare från 1730—34 till 1750—54 än från 1750—54 till 1770—74. Kategoriindelningen av materialet ger emellertid följande procentsatser för den genomsnittliga årliga prisstegringen på slätköpt respektive icke slätköpt mantal i Viste, Åse och Kålland under de båda 20-årsperioderna:

	1730/34—1750/54	1750/54—1770/74
Slätköp	5,15	5,80
Icke-slätköp	11,00	2,85
Alla	8,50	3,80 ⁶⁴

För Viste, Åse och Kålland gäller alltså, att det är den säregna prisutvecklingen för transaktioner utom släkt — den tidiga, snabba prisstegringen 1735—52 och det branta prisfallet efter 1766 — som präglar temposkillnaden mellan de båda 20-årsperioderna i medelprisets utveckling. Vi har också sett hur ett stort utbud av ståndspersonernas skattejord här präglade 1750-talets jordmarknad och lyfte upp dess prisnivå. Medelprisernas stegring till 1750—54 reflekterar alltså delvis en förändrad jordmarknad. Slätköpen, som utan tvivel konstituerade en egenartad och splittrad jordegendomsmarknad, framstår trots allt som den mer homogena kategorin. De följer också bättre den allmänna prisutvecklingen.

4) För hela tiden från 1730—34 till 1770—74 gav samtliga häraders medelpriser en genomsnittlig årlig stegring av det icke berustade skattemantalets pris med ca 6 %. Efter deflatering med prisstegringen på spannmål får man därav en genomsnittlig ökning av värdet i tunnor spannmål med 2,70 % per år eller uppemot en 3-dubbling på 40 år.

⁶⁴ Se app. till detta kap., s. 344—6.

För Viste, Åse och Kålland är den motsvarande prisstegringstakten i löpande priser 6,10 % per år. För det icke släktköpta mantalet är den emellertid högre: 6,85 % per år. För det släktköpta begränsar den sig däremot till 5,45 % per år, vilket motsvarar 2,20 % per år för värdet i tunnor spannmål eller en ökning från 18,5 till 43 à 44 tunnor på 40 år.

Vid genomgången av lagfartsmaterialet för samtliga härader i de fyra fögderierna noterades en relativ regional förskjutning av det värderade mantalet från den första 5-årsperioden till den sista i riktning mot områden med lägre prinsnivå. En jämförelse mellan de båda periodernas medelpriser för hela området kommer därför att dölja en del av den faktiska prisstegringen.⁶⁵

Det finns fog för att misstänka en motsvarande förskjutning över tiden också i underlaget för de enskilda delområdenas medelpriser. Å ena sidan kan en allmänt stigande lagfartsfrekvens successivt ha dragit in allt mindre värdefullt skattemantal i lagfartsproceduren och dess protokoll. Å andra sidan växte skattemantalet efter hand med nya, från kronan skatteköpta hemman, som i allmänhet hade lägre värden per mantal än de gamla skattehemmanen.

Swagheterna i på medelpriser gjorda beräkningar av förändringar i fastighetsvärden kan delvis övervinnas med den s.k. köpeparmetoden. För varje köpepar — par av köpeskillingar, vilka vid olika tidpunkter betalats för en och samma fastighet — beräknas den genomsnittliga årliga prisförändringen i procent. För en given tidsperiod beräknas sedan den genomsnittliga årliga prisförändringen som ett medeltal av alla berörda köpepars förändringstal, vägda efter den del av tidsperioden som respektive köpepar täcker.⁶⁶

Vårt material medger inte en uppdelning av transaktionerna på enskilda fastigheter: brukningsdelar eller gårdar. Transaktionerna kan fördelas på jordeboksenheter. Men de flesta jordeboksenheterna rymmer flera gårdar. De olika gårdarna inom samma jordeboksenhet kan i regel inte identifieras.

Ändå vore det önskvärt med någon sammanvägning av prisförändringarna per mantal inom de enskilda jordeboksenheterna. Mantalet har trots allt varit mer homogent inom en och samma jordeboksenhet.

⁶⁵ Ovan, s. 301—2, 311.

⁶⁶ Studier rörande fastighetsmarknad och taxeringsvärden inom Nyköping m.fl. orter. Bil. 5 till *Markfrågan. II* (SOU 1966: 24), s. 94—6.

Men de transaktioner, som berör en och samma jordeboksenhet, har alltså gällt olika gårdar. Ju närmre de ligger varandra i tiden, ju större är förutsättningarna för att de gäller olika gårdar. De enskilda, i tiden varandra närmast liggande transaktionerna inom en jordeboksenhet kan därför inte användas som köpepar. Vi skulle i så fall få för många ”köpepar”, för täta och starka växlingar i prisförändringstakten, för stor ojämnhet i prisutvecklingen och därmed för höga medelvärden för den årliga prisstegringen under längre eller kortare perioder.

Man tvingas därför att beräkna prisstegringen inom jordeboksenheter-na på basis av medelpriser. Jordeboksenhet för jordeboksenhet har medelpriser per mantal uträknat för varje 5-årsperiod, som kan uppvisa minst en transaktion inom släkt. Medelpriserna är ovägda medeltal av prisnoteringarna inom 5-årsperioden och antas genomgående gälla för periodens mittår. Varje jordeboksenhet, för vilken sådana medelpriser kan erhållas för minst två av de elva 5-årsperioderna 1725—79, går in i undersökningen med ett eller flera medelprispar och med en prisförändringstakt — beräknad som genomsnittlig årlig förändring i procent — för varje sådant par. Den allmänna genomsnittliga prisförändringen från 5-årsperiod till 5-årsperiod har sedan beräknats som det ovägda medelvärdet av alla berörda jordeboksenheters förändringstakter mellan ifrågavarande perioder.

Par av 5-årsmedelpriser i transaktioner inom släkt kan erhållas för sammanlagt 195 jordeboksenheter i Viste, Åse och Kållands härad, dvs. för 58 % av det totala antalet jordeboksenheter av icke berustat skatte, de skatteköpta inräknade. Man bör framhålla, att flertalet sådana medelprispar griper över flera 5-årsperioder. Många jordeboksenheter kommer därför att med en och samma förändringstakt ingå i beräkningen av den allmänna prisförändringstakten i flera olika 5-årsperiods-intervaller. Det ofrånkomliga resultatet blir en i förhållande till medelprisets förändringar starkt utjämnad bild av prisutvecklingen, där prisstegringstakten stiger oavbrutet till intervallet 1755/59—1760/64 för att sedan sjunka oavbrutet. Det faktiska priset 1765/69—1770/74, som också framträder klart inom flertalet jordeboksenheter med priser från båda 5-årsperioderna, förmår inte uppväga de många långsiktigt övergripande medelprisparen med stigande tendens och framträder bara som en markerad sänkning av prisstegringstakten (tab. VIII: 9).

Beräknad efter medelprispar inom jordeboksenheterna framstår den långsiktiga prisstegringstakten som något högre än efter områdets 5-

Tab. VIII: 9. *Medelpriser för 1/4 mantal icke berustat skatte försålt inom släkt i Viste, Åse och Kållands härad under tiden 1720—79, fördelat på 5-årsperioder. Jämte prisförändringstakten från 5-årsperiod till 5-årsperiod och på lång sikt, beräknad a) efter periodernas medelpriser för hela området b) som medelvärden av prisförändringstakter inom 195 jordeboksenheter efter parvisa 5-årsmedelpriser. Priser i daler silvermynt. Prisförändringstakt i genomsnittliga prisförändringar i procent per år.*

Tid	Medelpris per 1/4 mtl Dsm	Prisförändringstakter		Antal medelprispar
		a % per år	b % per år	
1720—24	64			
1725—29	78	+ 4,20		
1730—34	81	+ 0,65	+ 2,45	45
1735—39	91	+ 2,30	+ 3,30	94
1740—44	94	+ 0,70	+ 3,95	120
1745—49	154	+ 10,45	+ 6,05	137
1750—54	220	+ 7,40	+ 6,35	153
1755—59	292	+ 5,80	+ 7,80	163
1760—64	656	+ 17,60	+ 8,50	153
1765—69	957	+ 7,85	+ 7,80	137
1770—74	677	- 6,65	+ 4,40	110
1775—79	749	+ 2,05	+ 3,50	50
1725/29—1775/79		+ 4,65	+ 5,40	
1730/34—1770/74		+ 5,45	+ 6,00	

Källor: Se tab. VIII: 7.

årsmedelpriser: 6,00 i stället för 5,45 % från 1730-talets till 1770-talets första hälft. Skillnaden kan inte tillskrivas det förhållandet, att områdets medelpriser till skillnad från jordeboksenheternas bygger på efter mantalet vägda transaktioner. Medelpriser beräknade som ovägda medeltal av transaktionernas mantalsnoteringar ligger i allmänhet något högre, men skillnaden är inte större 1770—74 än 1730—34 och visar ingen tendens att stiga.⁸⁷ Det förefaller sannolikt att medelprisernas underlag

⁸⁷ När medelpriser beräknas som ovägda medeltal av transaktionernas mantalspriser, visar de följande avvikelser i procent från de efter transaktionernas mantalsstorlek vägda medelpriserna (Viste, Åse, Kålland: icke berustat skatte inom släkt):

faktiskt genomgår en viss förskjutning över tiden, och att de därför något underskattar prisstegringen. Men spridningen i materialet är stor, och resultatet bör inte pressas hårt.

Från 1730-talets till 1770-talets förra hälft bör det icke berustade skattemantalets värde ha stigit med någonting mellan 5 1/2 och 6 % i genomsnitt per år i löpande priser. I tunnor spannmål efter länsmarkgång har dess värde då stigit med ca 2 1/2 % per år, och det har efter 40 år kostat runt 2 1/2 gånger så mycket som vid periodens början.

15. Frälsemantalet

Transaktionerna med frälsejord kunde omfatta dels gods om ett eller flera säterier med underliggande bondefrälsehemman, dels enstaka allmänna frälsehemman. Säterier, som utgjorde kärnor i godscomplex, var i regel ojämförligt mycket mer värdefulla per mantal än de allmänna frälsehemmanen. Men i lagfartsprotokollen över blandade transaktioner av den förra typen sammanslogs säteriernas priser med övriga frälsehemmans till en klumpsumma. Ibland är det också svårt att få grepp om sådana transaktioners hela omfattning: godset kunde sträcka sig över flera härader och län, men varje hemman lagfördes i det tingslag det låg i, och de olika häradsrätternas protokoll redovisar då hela köpesumman men inte dess räckvidd. Ett och samma gods varierade ofta i omfattning mellan olika försäljningar och då så mycket att köpeskillningarna inte är jämförbara. Eftersom intresset här är knutet till allmänna utvecklingstendenser, inte till värdeutvecklingen av ett litet antal gods, måste därför alla blandade köp av säterier och allmänna frälsehemman lämnas därhän. Vi begränsar oss till transaktioner med enbart allmänt frälse, till ströfrälse — eller bättre: till strököp av frälse.

Från köp av frälsehemman måste givetvis också avskiljas köp av besittningsrätter till skattefrälse eller frälseskatte liksom köp av rena frälseräntor. Några svårigheter därvidlag möter inte, eftersom lagfarts-

1725—29: + 15,7	1745—49: + 14,9	1765—69: + 0,1
1730—34: + 9,9	1750—54: - 3,6	1770—74: + 10,6
1735—39: + 10,3	1755—59: + 9,9	1775—79: + 15,0
1740—44: + 3,8	1760—64: - 3,8	
Medeltal, 11 perioder: + 7,5		

Tab. VIII: 10. *Transaktioner, värderat mantal och medelpriser per 1/4 mantal vid strököp av allmänt frälse i Läckö, Skara, Höjentorps och Vartofta fögderier 1730—34, 1750—54 och 1770—74.*

	1730—1734			1750—1754			1770—1774		
	Trans.	Mantal	Pris Dsm	Trans.	Mantal	Pris Dsm	Trans.	Mantal	Pris Dsm
Läckö	13	8,6250	345	42	21,5957	645	27	22,7500	1 405
Skara	17	8,9583	363	32	18,2031	666	26	15,2500	1 148
Höjentorp	15	10,6250	361	16	7,9167	670	20	11,2000	1 493
Vartofta	4	1,1250	367	10	5,7500	637	24	14,2500	1 105
4 fögderier	49	29,3333	357	100	53,4655	655	97	63,4500	1 291

Källor: Se tab. VIII: 1.

protokollens terminologi på den punkten är omsorgsfull och konsekvent.⁶⁸

Underlaget för beräkningen av medelpriser blir då väsentligt mindre för frälsemantalet än för skattemantalet, både absolut och i relation till det totala mantalet. Den absoluta omfattningen redovisas i tab. VIII: 10—11. Totalt ger lagfartsprotokollen för de fyra fögderierna för åren 1730—34, 1750—54 och 1770—74 246 transaktioner och 146 mantal frälse, dvs. 18 resp. 63 % av skatteundersökningens transaktioner och mantal. För Viste, Åse och Kållands härader fås 1720—79 sammanlagt 164 transaktioner och 117 mantal frälse, 10 resp. 47 % av skatteundersökningens.⁶⁹ Av hela mantalet frälse — exklusive säterimantalet — i de fyra fögderierna värderas i undersökningen 0,5 % i genomsnitt per år 1730—34, 0,9 % 1750—54 och 1,1 % 1770—74. Frekvensen lagförda strököp av frälse visar en tydlig konjunkturkänslighet: den är i Viste, Åse och Kållands härader högre 1720—24, 1750—64 och — återigen — 1770—74.

I Viste, Åse och Kålland steg priserna på ströfrälsemantal snabbt under 1720-talet och var — liksom i alla fögderierna — under 1730-talets första hälft mer än dubbelt så höga som skattningsvärdena 1714 och 1715.⁷⁰ Den förnyade prisstegringen börjar med 1740-talets första

⁶⁸ I lagfartsprotokollen kan besittningsrätter till skattefrälse och frälsekatte ibland betecknas som "skatte", aldrig som "frälse", medan frälserätten anges som "ränta" eller "frälseränta".

⁶⁹ Jfr ovan, tab. VII: 1—2.

⁷⁰ Ovan, kap. III, s. 116.

Tab. VIII: 11. *Transaktioner, värderat mantal och medelpriser per 1/4 mantal vid strököp av allmänt frälse i Viste, Åse och Källands härad för 5-årsperioder 1720—79.*

Period	Trans.	Mantal	Pris Dsm	Period	Trans.	Mantal	Pris Dsm
1720—24	13	14,4444	209	1750—54	22	11,8457	707
1725—29	8	7,2500	269	1755—59	17	12,2500	932
1730—34	13	8,6250	345	1760—64	24	13,3125	1 750
1735—39	5	3,5000	311	1765—69	10	5,0247	1 733
1740—44	13	7,0000	426	1770—74	16	18,2500	1 433
1745—49	8	7,5000	461	1775—79	15	8,0000	1 209

Källor: Se tab. VIII: 2.

hälft och når sitt högsta tempo från 1755—59 till 1760—64. Medelpriset 1765—69 inleder den fallande tendensen, som sträcker sig åtminstone t.o.m. den sista undersökta 5-årsperioden. I sina allmänna drag erinrar prisutvecklingen om skattemantlets.

Fögderiernas medelpriser 1730—34 och 1750—54 ligger nära varandra och stiger mycket jämnt från ca 350 till 650 dsm per 1/4 mantal. För perioden 1770—74 visar Läckö och Höjentorps fögderier avgjort högre medelpriser: 1 400—1 500 dsm per 1/4 mantal mot de övrigas 1 100 dsm. En nedbrytning till häradsmedelpriser för perioderna 1750—54 och 1770—74 skulle visa genomgående höga värden för Viste och Åse i Läckö fögderi, för Kinne i Skara, för Kåkind i Höjentorp och för Vartofta skogsbygd, låga värden däremot för Vilske i Skara samt för slättbygden och Frökind i Vartofta fögderi. Det från skattemantlet kända regionala mönstret avtecknar sig åter.⁷¹

Klart är emellertid att prisstegringen för frälsemantlet inte alls var av samma dimensioner som för skattemantlet. Under de 40 åren från 1730—34 till 1770—74 steg frälsemantlets medelpris i Läckö och Höjentorp med 3,55—3,60 % genomsnittligt per år, i Skara och Vartofta med 2,80—2,90 %. Prisstegringstakten efter medelpriserna i de fyra fögderierna är densamma som medelvärdet av fögderiernas stegrings-takter: 3,25 %.

⁷¹ Ovan, s. 308.

Frälsemantalet såldes i regel i hela jordeboksenheter. Det finns alltså fog för att pröva frågan om dess prisutveckling även med hjälp av en genuin köpeparmetod. Ur Viste, Åse och Kållands lagfartsprotokoll 1720—79 kan erhållas sammanlagt 48 köpepar för 32 jordeboksenheter allmänt frälse, vilka berör tiden 1732—72. I dessa häradar är prisstegringstakten efter medelpriser 1730—34 och 1770—74 3,60 % per år. Köpeparmetoden ger en genomsnittlig prisstegringstakt 1732—72 på 3,55 % per år.

Frälsemantalets prisstegring var alltså av samma storleksordning som spannmålens efter länsmarkegång. I råg och korn motsvarade medelpriset för 1/4 mantal allmänt frälse i hela området 82 tunnor 1730—34 och 84 tunnor 1770—74. I Viste, Åse och Kålland ger medelpriserna för samma perioder en 18 %-ig stegring från 79 till 93,5 tunnor.

16. Försäljningar till frälsekatte

Till de s.k. skattefrälsehemmanen var äganderätten delad. Frälseägaren ägde endast räntan, medan skatte- och besittningsrätten ägdes av någon annan och då ofta åbon. Ibland hade den delade äganderätten uppkommit genom att kronan sålt eller bortbytt räntan av skattehemman till någon frälseman. Ibland uppkom den därigenom att frälseägaren avyttrade skatte- och besittningsrätten till ett f.d. ”purt” frälsehemman till någon annan, ofta åbon, och för sin del behöll endast frälseräntan. Hemman med på så sätt uppkommen delad äganderätt har ofta kallats frälsekatte.⁷²

Försäljningar av skatte- och besittningsrätter till frälsehemman möter ganska ofta i lagfartsprotokollen. I nästan samtliga fall fram till år 1762 är det då fråga om gamla skattefrälsehemman. Men med år 1762 börjar i Viste, Åse och Kållands häradar en ström av försäljningar som skapar nya frälsekattehemman. Under åren 1762—79 sålde enligt lagfartsprotokollen frälseägarna skatte- och besittningsrätter till sammanlagt 27,5 mantal, som förut varit purt frälse, dvs. till 11 % av allt frälsemantal exklusive säterier i de tre häraderna.

Fram till år 1789 fick allmänt frälse ägas endast av ståndspersoner — adel, präster, borgare — men inte av allmoge. Marknaden för frälse-

⁷² *Ekeberg, B.*, Om frälseränta, s. 8—9.

hemman var såtillvida begränsad. Genom försäljning av enbart skatte- och besittningsrätten kunde den betydligt utvidgas. I början av år 1762 stängdes banken för vidare belåning av fastigheter. I slutet av samma år skärptes avbetalningsvillkoren för tidigare erhållna fastighetslån. Följande år stoppades böndernas möjligheter att skatteköpa kronohemman.⁷³

I tab. VIII: 12 sammanställs medelpriserna på skatte- och besittningsrätterna till de till frälseskatte försålda frälsehemmanen med samtida medelpriser på dels allmänt och purt frälse, dels skatte försålt utom släkt. Det bör framhållas att spridningen kring de förstnämnda är exceptionellt stor. Priserna på skatte- och besittningsrätterna ligger emellertid genomgående lägre än både på purt frälse och på skatte försålt utom släkt. Liksom de sistnämnda faller de våldsamt från 1760- till 1770-talet.

Tab. VIII: 12. *Till frälseskatte försålt frälsemantal i Viste, Ase och Källands härad 1762—79, samt medelpriser per 1/4 mantal för (a) skatte- och besittningsrätterna till de nya frälseskattehemmanen, (b) allmänt, purt frälse i strököp, (c) icke berustat skatte försålt utom släkt.* Mantal och daler silvermynt.

Period	Sålt till frälseskatte Mtl	Medelpriser, dsm per 1/4		
		(a)	(b)	(c)
1762—64	9,0000	1 316	1 999	2 145
1765—69	6,1250	1 376	1 733	1 973
1770—74	3,2500	681	1 433	1 128
1775—79	9,1667	789	1 209	1 100

Källor: Se tab. VIII: 2.

Anm.: Medelpriserna för skatte- och besittningsrätterna avser endast priserna vid försäljningen till frälseskatte, inte priser vid senare transaktioner med samma skatterätter.

Skillnaden i prisnivå mellan purt frälsemantal och skatte- och besittningsrätter till frälsemantal bör naturligtvis primärt tillskrivas det faktum, att köparen av skatte- och besittningsrätten hade att betala en ränta till frälseägaren. Vid försäljningarna till nytt frälseskatte under 1760- och 1770-talen blev denna ränta i allmänhet fixerad, vanligtvis i

⁷³ *Sjöstrand, E.*, Mynt- och bankpolitik under hattväldet 1738—1764, s. 245—9; *Bergström, P. R.*, Om stadgad åborätt. I, s. 104—6.

pengar, ibland också i ett smärre antal persedlar, och en del köpebrev innehåller säljarens uttryckliga förpliktelse att inte framdeles höja den. Vid senare försäljningar kapitaliserades sådana rena frälseräntor i regel efter 6 %. Skillnaderna i medelpriser mellan purt fräse och skatte- och besittningsrätter skulle då motsvara följande räntebelopp per 1/4 mantal:

1762—64: 41 dsm

1765—69: 21 dsm

1770—74: 45 dsm

1775—79: 25 dsm

eller i medeltal omkring 32 dsm.

De i köpebrevens stipulerade räntebeloppen är emellertid avsevärt lägre. Uppgifter om den framtida räntan ges för drygt 70 % av det till frälseskatte försålda mantalet.⁷⁴ De ger — med mycket stor spridning — följande medelbelopp per 1/4 mantal:

1762—64: 18 dsm (för 8,5000 mantal)

1765—69: 9 dsm (för 3,8750 mantal)

1770—74: 13 dsm (för 2,5000 mantal)

1775—79: 21 dsm (för 5,0833 mantal)

eller — hela tiden vägt efter mantalet — i medeltal omkring 16 dsm.

Varken jämförelsen mellan medelpriserna eller de i köpebrevens stipulerade räntebeloppen ger underlag för någon bedömning av den allmänna nivån för räntan av frälsehemman vid denna tid. Vid försäljningen till frälseskatte kunde frälseägaren sänka räntan för att erhålla ett högre pris på skatte- och besittningsrätten, och det finns positiva belägg för att han gjorde det.⁷⁵ De utomordentligt låga räntebeloppen i köpebrevens antyder däremot att han tvangs till räntesänkningar, som var större än vad priset i sig motiverade. Flera förklaringar är tänkbara. Dels var rättsläget beträffande frälseräntan oklart: kontraktens bindande kraft var inte oomstridd.⁷⁶ Dels kombinerades försäljningarna av skatte-

⁷⁴ Däri frånräknat de fall, då de angivna räntorna innehåller natura- el. arbetsprestationer, som inte låter sig värderas i pengar.

⁷⁵ Vid försäljning av 1/3 i frälsehemmanet Täng i Åse s:n till frälseskatte år 1779 uppges köpebrevet, att räntan de sista 20 åren uppgått till 44,08 dsm, varav 30,83 dsm kontant, men att den nu till hemmanets konserveration modereras till 5 rdr (= 30 dsm) samt 2 slättedagar och en rakedag. Åse lagf.-prot. ST 1779.

⁷⁶ *Ekeberg, a.a.*, s. 98—115.

och besittningsrätten i flera fall med långtida förpantningar à 6 % av frälseräntan, varvid pantskillingen vida översteg det efter 6 % kapitaliserade värdet av räntan.⁷⁷ Likafullt står det klart, att försäljningarna till frälsekatte inte kan rubba bilden av frälsemantalets långsamma — reellt obetydliga — värdestegring.

17. Sammanfattning

Utgångspunkten för detta kapitel var en jämförelse mellan taxeringarna av skatte- resp. allmänt frälsemantal i Läckö fögderi vid 1700-talets och vid 1800-talets början. Den visade en dryg 8-dubbling av skattemantalets gentemot en knapp 3-dubbling av frälsemantalets värde mätt i spannmål efter respektive tidpunkts länsmarkegång, varigenom mantalets värde på de båda jordnaturerna utjämnades. Till lagfartsmaterialet vände vi oss för att närmre bestämma detta utvecklingsförlopp. Ur lagfartsprotokollen har i det syftet hämtats alla värderingar av icke berustat skatte samt ströfrälse dels i fyra fögderier av Skaraborgs län från tre femårsperioder 1730—34, 1750—54 och 1770—74, dels i Viste, Åse och Kållands härader från tidsperioden 1720—79. Materialet inrymmer inalles 2 570 transaktioner rörande 400 mantal icke berustat skatte och 359 transaktioner rörande 224 mantal strököpt frälse.⁷⁸

På lagfartsmaterialet som källmaterial har sammanfattande synpunkter redovisats tidigare.⁷⁹ Som väntat ger det medelvärden per mantal med mycket stor spridning. Inte desto mindre får man ur beräknade häradsmedelvärden för de tre femårsperioderna fram en regional prisstruktur för skattemantalet i de fyra fögderierna, som dels framstår som till stora delar konsistent vid jämförelser perioderna emellan, dels låter sig förenas med vad vi vet om skattemantalets genomsnittliga årliga utsäde i olika områden. I det kontinuerliga materialet från Viste, Åse och

⁷⁷ Den förpantade hemmansräntan kunde utgöra endast 1 % av pantskillingen, Åse lagf.-prot. ST 1762, HT 1762, ST 1764, ST 1767. Om hemmansräntans belopp inneslöt naturapersedlar — då vanligen spannmål — efter markegång, så kunde den givetvis förväntas stiga avsevärt under förpantningstidens 50—90 år. I flera fall är det emellertid fråga om ren penningränta.

⁷⁸ Ovan, tab. VIII: 1, 2, 10—11. Transaktionerna i Viste, Åse och Kållands härader 1730—34, 1750—54 och 1770—74 har inte dubbelräknats.

⁷⁹ Ovan, s. 296—300.

Kållands härader har transaktionerna dels bokförts jordeboksenhet för jordeboksenhet, dels så långt möjligt fördelats på släktköp respektive försäljningar utom släkt. Det framgår efter särskiljandet av köp inom och utom släkt, att trenden i prisutvecklingen på skattemantalet under inflations- och deflationsåren i riktning och vändpunkter följer spannmålsprisets utvecklingstrend. Med fördelningen på jordeboksenheter kan medelprisernas stegringstakt jämföras med en sammanvägning av prisstegringstakter inom jordeboksenheterna.

Under 1730-talets förra hälft låg medelpriserna per mantal ströfrälse i de fyra fögderierna av Skaraborgs län i löpande priser mer än dubbelt så högt som det allmänna frälsemantalets typvärde i 1710-talets skattningar. Med priserna omräknade i spannmål efter länsmarkegång var skillnaden 71 % av taxeringsvärdet 1715. Utan tvivel gav skattningarna av frälseegendomen på 1710-talet alltför låga värden. Men man har anledning att anta att frälsejordens värde åren 1730—34 också hade stigit reellt från krigsårens tryckta nivå.⁸⁰

För det icke berustade skattemantalet måste man vid samma jämförelse ta hänsyn till den uppenbara ojämnheten i 1710-talets skattningar. I Läckö fögderi, där skattningsvärdena var bäst, låg medelpriset per mantal icke berustat skatte åren 1730—34 i löpande priser 38 %, i spannmål efter länsmarkegång 11 % över taxeringsvärdena 1713. I de andra fögderierna var skillnaden avsevärt större: den varierade — i spannmål räknad — från 44 % i Skara till 204 % i Vartofta, så att genomsnittet för de fyra fögderierna blev 41 %, alltiämt av 1713 års taxeringsvärden.⁸¹

Från 1710-talets skattningar till 1730—34 års medelpriser hade alltså prisrelationen mellan frälse- och skattemantal såväl i Läckö som Skara fögderier och genomsnittligt för de fyra fögderierna förskjutits till frälsemantalets fördel. I 1710-talets skattningar värderades ett mantal allmänt frälse till 3,9 gånger det icke berustade skattemantalets värde i de fyra fögderierna; i Läckö fögderi var relationen 2,9. År 1730—34 var motsvarande prisrelation i genomsnitt för de fyra fögderierna 4,8 och för Läckö fögderi 4,3. Men denna relation försköts radikalt i motsatt riktning under de följande 40 åren.

⁸⁰ Som jämförelsepunkt i 1710-talets skattningar har använts typvärdet för räntan per mantal, 30 dsm, kapitaliserat à 4,5 % till 670 dsm, samt spannmålspriset 3,5 dsm per tunna. Jfr ovan, kap. III, s. 116.

⁸¹ Ovan, tab. III: 16, s. 126.

Tab. VIII: 13. *Medelpriser i tunnor spannmål efter länsmarkegång per mantal ströfrälse och icke berustat skatte i fyra fögderier av Skaraborgs län 1730—34 och 1770—74. Jämte prisrelationerna frälse-/skattemantal 1730—34 och 1770—74. Fögderiis. T:r per 1/1 mantal.*

Fögderi	Medelpriser i t:r				Prisrelation frälse/skatte	
	1730—34		1770—74		1730—34	1770—74
	Skatte	Frälse	Skatte	Frälse		
Läckö	73	316	215	367	4,3	1,7
Skara	65	333	191	300	5,1	1,6
Höjentorp	60	331	187	390	5,5	2,1
Vartofta	70	337	174	288	4,8	1,7
4 fögderier	69	327	194	337	4,8	1,7

Källor: Tab. VIII: 1, VIII: 3, VIII: 10 och appendix.

Anm.: Fögderiernas medelpriser per skattemantal i dsm har beräknats ur häradsmedelpriser i tab. VIII: 3 vägda efter mantal 1734 och 1774 i tab. VIII: 1.

Medan skattemantalets pris uttryckt i spannmål på 40 år steg till 2 1/2 à 3 gånger sin ursprungliga nivå, förblev frälsemantalets praktiskt taget oförändrat. Frälsemantalets värde i förhållande till skattemantalets reducerades därigenom med 63 %.

För Viste, Åse och Kållands härader kan vi följa utvecklingen över tioårsperioder med hänsyn tagen till skillnaderna mellan skattemantalets priser i köp inom och utom släkt (tab. VIII: 14).

Från 1730-talet till 1770-talet steg frälsemantalets medelpris i spannmål med något mindre än 1/4. Under samma tid mer än tredubblades skattemantalets medelpris. På 1730-talet var frälsemantalet 3,5 à 3,8 gånger så mycket värt som skattemantalet. På 1750-talet var det endast 20 % mer värt än det utom släkt försålda skattemantalet men ännu 3,2 gånger så mycket värt som släktköpt skattemantal. På 1770-talet hade även skillnaden gentemot det släktköpta mantalet drastiskt reducerats till 80 % av dettas värde.

Lagfartsmaterialet bekräftar alltså den utjämning i mantalets värde på allmän frälse- resp. skattejord, som jämförelsen mellan taxeringsvärdena indicerade. Det visar också att större delen av denna utjämning ägde rum under tiden från 1730-talet till 1770-talet och då väsentligen

Tab. VIII: 14. *Medelpriser i tunnor spannmål efter länsmarkegång per mantal ströfrälse och icke berustat skatte — slätkköpt resp. icke slätkköpt — i Viste, Åse och Källands härader 1730/39 till 1770/79. Jämte prisrelationer frälse/skattemantal. T:r per 1/1 mantal.*

	Medelpriser i t:r				Prisrelationer		
	Slätkköpt skatte	Ej slätk. skatte	Allt skatte	Frälse	Frälse/slätkköpt skatte	Frälse/ej slätkköpt skatte	Frälse/allt skatte
1730—39	73	80	77	280	3,8	3,5	3,6
1740—49	65	129	90	238	3,7	1,8	2,6
1750—59	123	330	214	395	3,2	1,2	1,8
1760—69	242	549	376	505	2,1	0,9	1,3
1770—79	187	291	240	346	1,8	1,2	1,4

Källor: Tab. VIII: 11 samt appendix.

Anm.: Medelpriser i spannmål per tioårsperiod beräknade som medeltal av periodens två femårsperioders medelpriser.

genom en avsevärd stegring av skattemantlets värde mätt i spannmål efter länsmarkegång.

Det finns skäl att anta, att priset på ströfrälsehemman väsentligen bestämdes av den ränteinkomst, som köparen förväntade sig av hemmanet. Av prisutvecklingen på ströfrälse kan man då sluta, att realvärdet av räntan från sådana hemman knappast steg nämvärt. Det är svårare att för skattehemmanen hävda ett motsvarande samband mellan pris och nettoavkastning till ägaren. Köp av skattejord kunde vara förvärv av nödvändiga produktionsbetingelser snarare än kapitalplacering. Även bräckliga uppgifter om ren ägaravkastning av skattejord förtjänar därför ett visst beaktande.

När annans skattejord brukades mot årlig avgift till ägaren utöver skatter och andra onera, så betecknades denna avgift vanligtvis varken som ränta, skatt, avrad eller arrende — den term som användes var "årlig städja".⁸² Man kan i domböckerna möta uppgifter om årlig städja

⁸² Med städja eller städsel avsågs vanligen den engångsavgift, som erlades vid legotidens begynnelse eller — vid legotidens förlängning — vart sjätte år. Termen årlig städja framstår som en eufemism: skattebonde hade inte rätt till avrad eller ränta, endast till städja.

Tab. VIII: 15. *Genomsnittlig årlig städja per mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härader 1720—60. Femårsperioder. Dsm per mantal.*

Period	Årlig städja	Antal uppgifter	Antal år, då städjorna betalats
1720—24	7,0	8	34
1725—29	7,3	9	34
1730—34	6,7	7	19
1735—39	16,0	1	1
1740—44	18,6	2	6
1745—49	25,8	3	12
1750—54	27,2	3	14
1755—59	37,2	3	9

Källor: Domböcker Viste HT 1727: 35, VT 1728: 5; Åse VT 1720: 11, ST 1720: 12, VT 1732: 18, HT 1733: 16, VT 1734: 19; Kålland ST 1731: 36, ST 1732: 9, ST 1733: 30 o. 32, HT 1753: 20, ST 1756: 43, HT 1756: 30 samt lagfartsprot. Kålland ST 1761: 2. GLA.

av skattejord till följd av domar, överenskommelser eller rena sakupplysningar vanligen i samband med arvstvister om jorden. I Viste, Åse och Kållands härader har vid genomgång av tvister i anslutning till lagfarterna påträffats sammanlagt 15 sådana uppgifter om vad som har betalats eller skall betalas för innehav av annans skattejord eller skattemarker i årlig städja under en angiven tidsrymd (av mycket varierande längd). Ur varje sådan uppgift har den årliga städjan per mantal beräknats. För olika femårsperioder 1720—60 har så en genomsnittlig årlig städja per mantal räknats fram ur de under respektive period betalade städjorna, vägda efter det antal år av perioden som de betalats.

Materialet är sprött och mer ojämnt än vad de kontinuerligt stigande medeltalen låter ana. Men det indicerar att arrenden per mantal skattejord var stigande inte bara nominellt utan också reellt.

I Viste, Åse och Kållands härader var det vid 1730-talets slut, som priserna på utom släkt försålt skattemantal började stiga snabbare än spannmålspriserna. I varje fall här har denna prisstegring mobiliserat den skattejord, som ägdes av ståndspersoner, och vars utbud särskilt åren 1745—64 har medfört en exceptionellt stor prisspridning med många höga priser på utom släkt försålt skattemantal. På skattemantal försålt inom släkt släpade priserna ännu vid 1740-talets mitt efter spann-

målspriserna; de låg 1750—54 vid en nivå, som svarade mot endast drygt 1/3 av det icke slätköpta mantalets priser för att sedan stiga till 1770—74 $\frac{3}{5}$ och 1775—79 $\frac{2}{3}$ av dessas nivå. Det slätköpta mantalet uppvisar alltså en dels fördröjd, dels något svagare prisstegring. Den begränsar sig — efter i spannmål efter länsmarkegång omräknade medelpriser — till genomsnittligt 2,20 % per år från 1730—34 till 1770—74 mot 2,85 % per år för det icke slätköpta mantalet. Det finns emellertid skäl att misstänka att jämförelser mellan medelpriser underskattar den verkliga prisstegringstakten: den sammanvägning som gjorts av prisstegringen på slätköpt mantal inom de enskilda jordeboksenheterna ger något högre värden. En reell värdestegring av det icke berustade skattemantalet om genomsnittligt ca 2,5 % per år från 1730—34 till 1770—74 framstår som en rimlig uppskattning.

Det fanns starka krafter, som höll tillbaka prisstegringen på skattejord köpt inom släkt. Det fanns det för likaberättigade arvingar gemensamma intresset av att hålla nere det pris, som en av dem till sist måste betala, vilket kom till uttryck i den ännu på 1750-talet tillämpade seden att kasta lott om lösningsrätten efter överenskommelse om lösningspris.⁸³ Det fanns den äldre generationens intresse av att den, som drog försorg om dem på ålderdomen, inte belastades med alltför höga utlösningskostnader, ett intresse som manifesterade sig i talrika testamentariska förordningar med fixeringar av lösningspriser och riktade mot skattemarkernas "stegrande" arvingarna emellan.⁸⁴ Det fanns det stöd för en konservativ värdering, som låg i förekomsten av traditionella priser eller i den för hela börsrättssystemet grundläggande principen, att jorden skulle värderas till vad den förvärvats för.⁸⁵ Och det fanns domstolarnas

⁸³ T.ex. Viste, db ST 1751: 21.

⁸⁴ Uttalanden mot markers stegrande t.ex. i test. 3/3 1745, Åse lagf.-prot. ST 1745; förening 13/1 1749, Åse lagf.-prot. VT 1749; test. 16/1 1762, Åse lagf.-prot. VT 1763. — Fixering av markpris till förmån för nämnd arvinge t.ex. i test. 20/6 1737, Åse lagf.-prot. HT 1737; test. 21/10 1764, Åse lagf.-prot. VT 1765.

⁸⁵ Till "gammalt värde" eller "gammal markegång" hänvisas t.ex. i förening 17/9 1740, Åse lagf.-prot. VT 1745; test. 11/4 1749, Åse lagf.-prot. ST 1749; test. 12/10 1754, Åse lagf.-prot. HT 1754. Arvingars lösningspris fixeras till det pris varför skattejorden köpts i t.ex. test. 19/2 1748, Åse lagf.-prot. VT 1748; test. 4/11 1748, Åse lagf.-prot. VT 1749; test. 12/9 1749, Åse lagf.-prot. HT 1749; avvittring 14/10 1751, Åse lagf.-prot. HT 1751. — Värdering av skattejord till dess dokumenterade inköpspris är också den helt dominerande regeln i de äldsta bouppteckningarna. Den grundläggande principen i de klassiska börsrätts-

rätt att döma obesuttna att ta lösen efter mätismanna ordom.⁸⁶

Dessa spärrar kunde dock inte hindra priserna på utom släkt försåld skattejord att tränga in på den släktköpta skattejordens marknad. Helt isolerad har denna väl aldrig varit. Men upphävandet av rätten till bördslösen efter mätismanna ordom i 1720 års bördsrättsförordning bör ha blottlagt den ytterligare för påverkan utifrån. Ty därmed gavs envar ägare av ärvd och bördköpt jord rätt att sälja (och belåna) denna till den "fria" marknadens värde, och bördemän nödgades lösa till samma marknads priser. Själva begreppet bördköpt jord miste därmed sin ekonomiska entydighet.⁸⁷ Vi finner också, att markpriset i Viste, Åse och Kållands härader inte bara i köp utan i alla slag av värderingar — testamenten, bouppteckningar, laga värderingar — obevekligt stiger: från 3—6 dsm på 1730-talet till 8—16 dsm på 1750-talet och till 20—50 dsm på 1770-talet.⁸⁸

reglerna är att ägaren har full dispositionsrätt endast över den jord som är "avlinge", dvs. förvärvats utom börd till ett högt pris.

⁸⁶ Jfr ovan, kap. V, s. 164. Av rätten att i sådana fall fastställa lösningspriset gjorde domstolarna relativt flitigt bruk under i varje fall 1720-, 1730- och 1740-talen, ehuru de gärna därvid tog sin utgångspunkt i något redan givet bud. Det är emellertid uppenbart att återhållsamheten växte under de senare årtiondena, särskilt då det gällde lösen av omyndigas arvslotter.

⁸⁷ "Med bördköpt jord förstod 1734 års lag dels jord, som bördeman förvärvat genom utövning av sin bördslösningsrätt, dels sådan jord, som genom köp övergått till skyldeman i bördsled och som i säljarens hand varit arvejord (eller bördköpt jord)." Hällström, E. af, Arvejordsinstitutet; i: *Minnesskrift ägnad 1734 års lag. 2: 1*, s. 260. Om nu den förstnämnda kategorin blev lika kostsam att förvärva som avlingejord, vad så med den senare?

⁸⁸ Särskilt frapperande är utvecklingen av i testamenten fixerade lösningspriser. År 1747 kan döttrar medges utlösa varandra "efter dubbelt värde emot det som jag dem inlöst haver, näml. för 6 dsm för varje mark". Test. 20/5 1747, Åse lagf.-prot. ST 1747. I början av 1760-talet fixeras förmånspriser om 16—20 dsm per mark, test. 16/1 1762, Åse lagf.-prot. VT 1763; test. 21/10 1764, Åse lagf.-prot. VT 1765. År 1764 avhandlas en gård om 1/4 mantal, "den vi själva efter tidernas omständigheter värdera till 800 dsm", test. 21/3 1764, Åse lagf.-prot. VT 1766.

Från andra delar av landet erbjuder litteraturen åtminstone en jämförelsepunkt (i en sockenbeskrivning från Medelpad år 1769): "När Riksdalern gällde samma som en plåt eller 6 d:r, då var Socknens cours 2 Rd:r målet syskon emellan. Så var det omkring 1678 och det stod en lång tid med 14 d:r målet. Sedan stegrades bördlösen till 24 à 30 d:r och under den senaste förhöjningen, snart sagt till 100 d:r målet." *Jonsson, I.*, Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid, s. 103, n. 8.

Appendix till kap. VIII. *Icke berustat skatte i Viste, Åse och Källands häraders lagfartsmaterial 1720—79. Transaktioner, värderat mantal och medelpriser. Med fördelning på släktköp, icke-släktköp och oklara. Jämte länsmarktegång på spammål (hälften råg, hälften korn). Dsm per 1/4 mantal och per tunna.*

År	Släktköp			Icke släktköp			Oklara			Samtliga			Spann- måls- pris
	Trans.	Mantal	M-pris	Trans.	Mantal	M-pris	Trans.	Mantal	M-pris	Trans.	Mantal	M-pris	
	1720	6	0,56	66,6	2	0,50	80,0	3	0,21	79,3	11	1,27	
1721	11	1,05	62,9	3	0,92	97,0	12	1,62	53,4	26	3,59	67,3	
1722	8	0,68	68,3	4	0,85	55,6	2	0,28	57,7	14	1,81	60,7	
1723	4	0,62	71,9	4	0,67	71,3	3	0,33	63,9	11	1,61	70,0	
1724	7	0,96	52,7	3	1,58	270,0	2	0,50	49,1	12	3,95	165,1	
1720—24	36	3,87	63,3	16	4,52	144,1	22	2,93	56,1	74	11,32	93,7	
1725	7	1,07	68,2	2	0,38	70,0	5	0,73	43,3	14	2,17	60,2	6,00
1726	3	0,48	52,8	7	1,76	70,2	9	1,30	41,6	19	3,54	57,3	7,00
1727	14	1,79	69,6	1	0,50	35,0	3	0,43	49,5	18	2,72	60,1	7,00
1728	15	1,74	75,7	1	0,25	300,0	5	0,67	75,8	21	2,66	96,8	4,25
1729	14	1,56	103,4	3	0,69	55,6	5	0,85	91,1	22	3,09	89,4	3,00
1725—29	53	6,65	77,7	14	3,57	78,6	27	3,98	59,1	94	14,19	72,7	5,45
1730	20	2,19	70,7	3	0,67	87,2	2	0,31	73,6	25	3,17	74,5	3,50
1731	19	1,72	86,9	5	1,50	85,8	—	—	—	24	3,22	86,4	4,25
1732	23	3,01	69,5	1	0,13	153,0	3	0,58	73,9	27	3,72	73,0	4,50
1733	19	2,42	82,0	7	1,48	67,6	2	0,23	147,5	28	4,13	80,5	4,94
1734	27	3,48	92,7	8	2,39	77,1	6	1,00	112,6	41	6,87	90,1	4,63
1730—34	108	12,81	80,7	24	6,16	79,6	13	2,13	100,1	145	21,10	82,3	4,36
1735	12	2,02	104,6	6	1,63	106,8	1	0,11	60,0	19	3,76	104,2	5,75
1736	18	1,99	78,6	5	0,92	112,1	3	0,38	53,0	26	3,28	85,0	5,50
1737	15	1,60	96,7	6	1,38	90,0	6	0,45	118,7	27	3,42	96,9	5,19
1738	15	1,55	81,9	11	1,65	125,5	3	0,18	169,4	29	3,39	107,8	3,88
1739	16	1,70	89,8	4	0,90	125,0	3	0,14	151,7	23	2,74	194,5	5,31

1735—39	76	8,87	90,5	32	6,47	111,3	16	1,25	104,7	124	16,59	99,7	5,13
1740	17	1,69	83,8	4	1,22	157,5	1	0,13	136,0	22	3,04	115,6	6,88
1741	18	2,05	91,1	5	0,68	163,6	8	0,93	112,1	31	3,66	109,9	7,75
1742	26	2,66	99,0	2	0,61	319,1	1	0,06	168,0	29	3,33	140,7	7,00
1743	18	2,35	92,1	4	0,88	133,7	—	—	—	22	3,23	103,4	6,50
1744	17	1,85	100,4	4	0,85	189,3	—	—	—	21	2,70	128,4	5,50
1740—44	96	10,60	93,8	19	4,24	183,3	10	1,12	117,9	125	15,96	119,2	6,73
1745	17	2,49	131,1	6	1,42	242,1	2	0,17	109,5	25	4,08	168,8	6,75
1746	27	3,20	114,6	8	3,37	349,2	3	0,46	140,3	38	7,03	228,7	8,50
1747	25	2,57	136,2	6	1,53	358,1	—	—	—	31	4,11	219,0	8,75
1748	27	2,48	213,1	7	3,19	258,4	—	—	—	34	5,67	238,6	10,50
1749	17	1,78	199,7	6	1,59	338,0	—	—	—	23	3,37	264,9	7,00
1745—49	113	12,54	133,9	33	11,10	309,1	5	0,63	131,9	151	24,26	224,3	8,30
1750	14	2,16	274,0	5	2,58	398,7	1	0,38	100,0	20	5,11	324,2	5,50
1751	22	2,53	198,5	2	0,50	650,0	1	0,15	135,0	25	3,18	266,3	6,00
1752	13	1,68	258,6	7	3,14	577,7	—	—	—	20	4,82	466,7	7,50
1753	30	3,62	190,6	4	1,31	685,0	—	—	—	34	4,93	322,1	6,25
1754	34	2,71	212,6	3	4,46	818,0	—	—	—	37	7,17	589,1	7,00
1750—54	113	12,70	220,0	21	12,00	643,2	2	0,53	110,0	136	25,22	419,0	6,45
1755	12	1,49	265,4	6	2,86	537,9	—	—	—	18	4,35	457,8	8,50
1756	26	2,79	201,1	11	2,63	613,2	1	0,05	400,0	38	5,47	400,8	12,00
1757	26	3,22	261,2	4	0,77	668,8	3	0,48	274,0	33	4,48	333,0	12,42
1758	22	1,54	294,4	3	1,08	669,2	2	0,33	434,0	27	2,96	447,3	11,00
1759	30	3,05	418,1	3	0,76	1 483,6	2	0,38	240,6	35	4,18	595,3	9,00
1755—59	116	12,09	291,6	27	8,10	688,0	8	1,24	311,9	151	21,44	442,6	10,58
1760	22	2,50	438,1	6	1,53	583,4	1	0,08	105,0	29	4,11	485,3	8,50
1761	20	2,81	644,0	4	1,17	1 460,4	—	—	—	24	3,98	883,4	10,53
1762	29	2,64	341,6	4	1,14	1 481,5	1	0,04	200,0	34	3,82	680,8	20,70
1763	19	1,91	537,8	8	1,88	2 163,4	1	0,06	740,0	28	3,85	1 332,6	21,81
1764	19	2,60	1 283,8	14	2,88	2 396,3	1	0,13	820,0	34	5,60	1 844,2	21,75
1760—64	109	12,47	656,0	36	8,58	1 774,3	4	0,31	535,2	149	21,36	1 103,7	16,66

App. till kap. VIII. Forts.

År	Släktköp			Icke släktköp			Oklara			Samtliga			Spann- måls- pris
	Trans.	Mantal	M-pris	Trans.	Mantal	M-pris	Trans.	Mantal	M-pris	Trans.	Mantal	M-pris	
1765	25	2,88	81,8,0	5	1,29	2 391,3	1	0,25	1 000,0	31	4,42	1 287,5	13,61
1766	21	1,86	1 061,0	13	3,63	2 431,1	—	—	—	34	5,49	1 966,0	10,09
1767	12	1,33	969,7	4	0,58	1 671,9	2	0,20	514,8	18	2,11	1 120,6	11,75
1768	11	1,21	1 530,2	8	1,33	2 207,6	1	0,13	1 000,0	20	2,66	1 842,4	12,06
1769	26	2,77	773,2	10	2,57	1 064,3	—	—	—	36	5,33	913,3	11,31
1765—69	95	10,06	956,7	40	9,39	1 973,4	4	0,57	831,7	139	20,02	1 430,0	11,76
1770	15	2,14	620,0	11	2,34	987,8	2	0,29	1 213,0	28	4,77	896,3	11,13
1771	30	2,75	637,2	9	2,08	1 129,4	6	0,94	589,8	45	5,77	816,7	18,50
1772	27	3,35	790,7	14	2,53	1 505,7	7	0,75	1 366,8	48	6,62	1 128,8	18,25
1773	19	2,88	685,9	15	3,11	1 023,5	23	3,28	745,8	57	9,28	820,3	17,38
1774	10	1,69	543,3	18	3,09	1 028,9	10	2,15	796,9	38	6,93	819,9	11,38
1770—74	101	12,81	677,3	67	13,16	1 127,8	48	7,41	804,4	216	33,37	883,1	15,33
1775	9	1,37	786,8	13	2,68	937,3	5	0,92	718,6	27	4,97	855,3	15,50
1776	14	1,52	732,7	12	1,79	876,3	8	0,76	1 148,8	34	4,07	873,8	15,00
1777	8	1,41	704,7	19	3,14	1 087,8	3	0,36	1 024,6	30	4,91	973,2	15,00
1778	36	3,12	715,6	12	2,91	1 337,3	—	—	—	48	6,02	1 015,7	16,00
1779	20	1,43	847,9	12	2,10	1 185,6	1	0,33	1 050,0	33	3,86	1 048,7	14,75
1775—79	87	8,85	749,2	68	12,61	1 099,6	17	2,37	949,9	172	23,83	954,6	15,25
1720—79	1 103	124,31		397	99,89		176	24,47		1 676	248,66		

Källor:

Domböcker, lagfartsprotokoll, bouppteckningar 1720—80. Viste, Ase och Kållands häradsrätters arkiv. GLA. Kompletteringar för vissa år ur renoverade domböcker. Göta hovrätts arkiv.
 Jordeböcker. Markgångstaxor. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

Kap. IX

SLUTSATSER

1. Översiktligt

I det kapitel som följer ska vi först med anknytning till en tidigare sammanfattning i kap. IV försöka grovt uppskatta omfattningen av den omfördelning av jordägandet, som ägda rum under frihetstiden. Därefter ska uppmärksamheten riktas på vad som kan sägas ha varit den bärande relationen i denna omfördelning: förhållandet mellan skattehemmanens priser och deras ränta eller skatt. Vi förs så över till frågor rörande jordpriser, arbetskraft, produktion och fördelning. Ambitionen måste där begränsas till problemformuleringar och rimliga tolkningar. Sambanden mellan jordpriser och hemmansklyvning ska så beröras. Slutavsnittet ägnas en principiell diskussion av orsaksfaktorer och orsaksförklaringar.

2. Omfördelningen av jordägandet

Efter taxeringsvärdena i 1710-talets skattningar fördelade sig den privatägda jorden i de fyra fögderierna av Skaraborgs län på frälse- och skatteägare med 89 resp. 11 %. Efter mantal var 66 % av jorden frälse och 34 % skatte. Frälseägenderätten var i motsats till skatterätten en ägenderätt till jordens ränta. Som sådan skattades den till ett i genomsnitt ca 4 gånger så stort värde per mantal som ägenderätten till skattejord.¹

Våra jämförelsepunkter framåt i tiden blir 1730-talets och 1770-talets första hälfter. Bearbetningen av lagfartsmaterialet har för dessa perioder givit medelpriser per mantal — behäftade, givetvis, med avsevärda svagheter men brukbara som underlag för en grov helhetsbild — men endast

¹ Ovan, kap. IV, s. 147.

Tab. IX: 1. Fördelningen av privatägd jord i fyra fögderier av Skaraborgs län efter dels mantal 1734 och 1774, dels värde enligt medelpriser 1730—34 och 1770—74. Dsm.

	1730—34			1770—74					
	Mantal 1734	%	Med.-pris per mtl 1730—34	Värde	%	Mantal 1774	Med.-pris per mtl 1770—74	Värde	%
Säterier	326	14	2 412	786 300	29	328	8 722	2 860 800	22
Rå o. rör	106	4	1 569	166 300	6	105	5 675	595 900	5
Allm. frälse	1 038	44	1 428	1 482 300	54	1 034	5 164	5 339 600	41
S:a frälse	1 470	62	1 656	2 434 900	89	1 467	5 996	8 796 300	68
Skatterusth.	284	12	371	105 400	4	378	3 679	1 390 700	11
Övr. skatte	614	26	300	184 200	7	906	2 972	2 692 600	21
S:a skatte	898	38	322	289 600	11	1 284	3 180	4 083 300	32
S:a frälse									
S:a skatte	2 368	100	1 151	2 724 500	100	2 751	4 682	12 879 600	100

Källor:

För mantalet: Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

För medelpriser på allmänt frälse och övr. skatte (efter mantalet vägt medeltal av häradsmedelpriser): tab. VIII: 1, 3 och 10, s. 302, 306, 332.

För medelpriser på säterier, rå- och rörshemman och skatterusthåll: värderationerna i tab. IV: 1, s. 147.

för icke berustat skatte och strököpt allmänt frälse. För säterier och rå- och rörshemman liksom för skatterusthåll får vi göra antaganden: vi låter värderelationerna per mantal säteri: rå- och rörshemman: allmänt frälse samt skatterusthåll: icke berustat skatte i 1710-talets skattningar också gälla för de senare perioderna.

Fram t.o.m. år 1734 hade skattejorden genom skatteköp växt i mantal från 1715 med 17 %. Den svarade nu för 38 % av det privatägda mantalet. Men dess andel efter värde låg 1730—34 kvar vid 11 %. Det berodde på att frälsemantalspriser åren 1730—34 överskred 1715 års skattningsvärden med i genomsnitt 129 %, medan motsvarande skillnad för skattemantalet var 87 %. Jämfört med krigsårens skattade värderelation framstår här frälserättens relativa betydelse som än mer markerad. Efter 1730—34 års medelpriser kostade frälsemantalet 5 gånger så mycket som skattemantalet.

Fram t.o.m. år 1774 växte skattemantalet med ytterligare 43 % från 1734, varmed det nådde 47 % av det privatägda mantalet. Vid oförändrad — 1730—34 års — prisrelation mellan frälse- och skattemantal skulle detta ha gett skatterättsägarna drygt 14,5 % av den privatägda jordens värde, dvs. ökat deras andel med 37 %. Men prisrelationen 1770—74 var en helt annan. Frälsemantalet kostade nu i genomsnitt endast 89 % mer än skattemantalet, och skatterättsägarnas värdemässiga andel hade nästan tredubblats till 32 %. Jämfört med skattemantals värdestegring spelade alltså mantalsökningen genom skatteköp en helt underordnad roll och svarade för avsevärt mindre än en femtedel av skatterättsägarnas andelsökning. Men det är givetvis något artificiellt att skilja dessa faktorer åt. Hemman skatteköptes bl.a. därför att skattejorden steg i värde. Rätten att skatteköpa sitt åboende kronohemman till ett fast och med stigande skattejordsvärden allt mer förmånligt pris gav även åborätten på kronojord en växande betydelse.

Liksom i kap. IV skall också här kronan som ränteägare föras in i bilden. Samma principer som där följs för att uppskatta värdet av kronans ränteäggande. Jordeboks- och mantalsräntan av skatte- och kronomantalet — efter beräkningarna i kap. VII — samt extraskatten av allmänt frälse och värdet av kronotiondespannmålen har kapitaliserats à 6 %. En analog uppdelning har gjorts på indelt och kronans behållna och indelta jordäggande med de i tab. IX: 1 beräknade värdena av frälse- och skatteegendomen ger följande fördelning av jord-

egendomen mellan kronan, indelningshavarna, frälseägarna och skatterättsägarna 1730—34 och 1770—74:

	1730—34	1770—74
Kronan	6 %	3 %
Indelningshav.	41 %	29 %
Frälseäg.	48 %	46 %
Skatterättsäg.	6 %	22 %
	<u>100 %</u>	<u>100 %²</u>

Medan alltså skatterättsägarnas andel steg till 3 à 4 gånger den ursprungliga, föll de enskilda räntekrävarnas — frälseägarnas och indelningshavarnas — sammanlagda andel från 7/8 till 3/4; av denna relativa sänkning drabbade den avgjort största delen kronans indelningshavare, medan frälseegendomen någorlunda höll sin ställning.

Två reservationer bör göras. Den ena gäller de två femårsperioder, som jämförs, av vilka 1730—34 präglades av ett osedvanligt lågt, 1770—74 däremot av ett exceptionellt högt relativt spannmålsmedelpris. I Skaraborgs län, som var ett smörskattelän, var grundskattens penningvärde förhållandevis okänsligt för spannmålsprisets förändringar. Det påverkades däremot förhållandevis mycket av förändringarna i smör- och andra persedelpriser, vilka just från 1730—34 till 1735—39 och från 1770—74 till 1775—79 tenderade att gå i motsatt riktning mot

² Beräkningen bygger på följande absoluta tal:

	Mantal skatte och krono	Mantal allm. frälse	Jordeboks- o. mantalsränta per mantal skatte och krono	Extraskatt per mantal allm. frälse
1730—34	2 210	1 038	51,6 dsm	94 ösm
1770—74	2 216	1 034	126,1 dsm	94 ösm

Kronotionde 5 400 tunnor à 4,5 dsm 1730—34 och à 15,3 dsm 1770—74. Mantalet beräknat för åren 1734 och 1774 ur Jordeböcker. Skaraborgs läns landskontor. GLA. För beräkningen av jordeboks- och mantalsränta per mantal, se källhänvisningar till tab. VII: 9 (alt. B), s. 267. Fördelningen på indelt och kronan behållet: kap. IV, s. 148.

spannmålspriserna, dvs. falla resp. stiga.³ Å andra sidan var fastighetspriserna liksom spannmålspriserna under 1730-talet stigande. Åren 1730—34 blir därför grundskatten — som kapitaliserad efter 6 % är den tunga posten i kronans och indelningshavarnas jordegendom — högt värderad i förhållande till frälse- och skattemantalets medelpriser, högre än om jämförelsen kunnat utsträckas till hela årtiondet 1730—39. För 1770-talet blir förhållandet det motsatta: här inverkar framför allt den uppjustering av kronans penningräntor, som genomfördes vid myntrealisationen 1776.⁴ Om kronans och dess indelningshavares jordegendom beräknades efter grundskattens penningvärde 1730—39 och 1770—79, så skulle huvuddragen i den ovan illustrerade omfördelningen kvarstå, men utvecklingen skulle framstå som något mindre ogynnsam för kronan och indelningshavarna: deras sammanlagda andel skulle reduceras från 45 till 33 %.⁵

Den andra reservationen bör gälla kronomantalet, vilket här — liksom i motsvarande uppskattningskap. IV — endast värderas efter kronans skatt och tionde. Åbo- och besittningsrätterna till kronohemmanen låter sig inte värderas. Åbornas rättigheter varierade för olika kategorier av kronohemman. Det var endast till kronorusthåll, som besittningsrätten var fullt erkänd och inkluderade rätten att "transportera" — sälja men inte lagföra — brukningsrätten. I övrigt var besittningsskyddet svagast på kronans behållna hemman och på augmentshemman, till vilka rusthållarna kunde ha företräde framför åborna när det gällde skatteköp. Alla kronoåbor tillerkändes ärftlig besittningsrätt till sina åboende hemman först år 1789. Men det kan inte råda något tvivel om att åborättens betydelse på flertalet indelta kronohemman genomgick en stark successiv tillväxt under frihetstiden. Värdet av åbons rätt att skatteköpa sitt hemman till ett fast pris var snabbt stigande och framkallade också redan tidigt illegala transaktioner med åborätter. Skatteköpen inställdes temporärt 1763—65 och 1773—89. Men ungefär samtidigt framträdde tendenser att förstärka besittningsskyddet, som mer eller mindre föregrep 1789 års förordning. Med hänsyn härtill är det klart, att den be-

³ Ovan, kap. VII, s. 252.

⁴ Kap. VII, s. 272 med tab. VII: 9.

⁵ Jordeboks- och mantalsräntan per mantal skatte och krono var 1730—39 47,6 dsm och 1770—79 136,4 dsm, jfr ovan n. 2.

räkning vi gjort avsevärt underskattar den relativa minskningen av den gamla ränteägarättens betydelse från 1730- till 1770-talet.⁶

3. Medelpriser och skatt

Från 1730—34 till 1770—74 steg det icke berustade skattemantals medelpris i spannmål efter länsmarkegång till minst 2,5 gånger sitt ursprungsvärde. Nästan lika mycket steg det i relation till frälsemantals reellt oförändrade eller endast svagt stigande värde och därmed också till räntan av frälsemantal.⁷ Än mer förändrades relationen till värdet av den skatt, som skattemantalet självt erlade till kronan, ett värde som sjönk. Och det är denna relation som bäst belyser skatterättsägandets räckvidd.

Hemmanspriser kunde uttryckas som ett visst antal års skatt. Sålunda fixerades minimipriset vid skatteköp — som alltså betalades för åborättens förvandling till skatterätt — år 1723 till 6 års skatt, vilket antogs kunna avskräcka bönderna från skatteköp. Men härvid avsågs jordeboks- och mantalsräntan efter kronovärdering. Med hela grundskatten — kronotionden inräknad — beräknad efter markegång bör detta då ha svarat mot 3 à 4 års skatt.⁸

Åren 1730—34 svarade det icke berustade skattemantals medelpris i de fyra fögderierna mot 5 års grundskatt inklusive kronotionde efter markegång. Åren 1770—74 hade det stigit till 19 1/2 års skatt.⁹ Som framhölls i föregående avsnitt blir emellertid grundskattens reella och

⁶ *Bergström, P. R.*, Om stadgad åborätt. I, s. 85—106, 133—68, 173—212. Redan vid 1760—62 års riksdag diskuterades i kammar- och ekonomideputationen och i kammarutskottet ett förslag om att tillerkänna kronorotehållarna — dvs. alla till roteringen indelta åbor — samma besittningsrätt som kronorusthållarna. Frihetstidens utskottshandlingar, vol. 3216, s. 99—100, 490 ff.; vol. 3210, s. 468—75, 529 ff.; vol. 3211, s. 371. RA.

⁷ Ovan, kap. VIII, s. 339.

⁸ Efter kronovärde uppgick 6 års jordeboks- och mantalsränta av 1 mantal till 180—190 dsm. Efter markegång har grundskatten vid 1720-talets början varit 50—60 dsm per mantal.

⁹ 1730—34: medelpris per mantal 300 dsm; grundskatt per mantal 59,5 dsm. 1770—74: medelpris per mantal 2 972 dsm; grundskatt per mantal 152,9 dsm. Ovan, tab. VIII: 1 och VIII: 3, s. 302, 306 (efter häradernas mantal vägda medelvärden av häradernas medelpriser) samt tab. VII: 9 med källhänv.

Tab. IX: 2. *Genomsnittlig grundskatt per mantal skatte och krono i fyra fögderier av Skaraborgs län, samt medelpriser per mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Kållands härader, uttryckta i nämnda grundskatt.* Med medelpriser för allt värderat samt för slätköpt resp. icke slätköpt mantal. 10-årsperioder 1730—79. Dsm och antal års skatt.

Period	Grundskatt per år, dsm	Medelpriser i antal års skatt		
		Allt värd. mantal	Slätköpt mantal	Icke-slätk. mantal
1730—39	60,1	6,1	5,7	6,4
1740—49	75,4	9,1	6,6	13,1
1750—59	88,2	19,5	11,6	30,2
1760—69	147,9	34,3	21,8	50,7
1770—79	162,7	22,6	17,5	27,4

Källor:

Grundskatt: Tab. VII: 9, s. 267 samt tab. VII: 10 med källhänv., s. 273.

Medelpriser: Kap. VIII, appendix, s. 344—6.

relativa värdeminskning något överskattad, när just dessa 5-årsperioder jämförs med varandra. Därtill kommer, att medelpriserna för de fyra fögderierna är odifferentierade: de bygger i okända proportioner på priser betalade inom och utom släkt.

För Viste, Åse och Kållands härader kan vi dels skilja mellan prisutvecklingen inom och utom släkt, dels följa utvecklingen över fem tioårsperioder (tab. IX: 2).

Prisutvecklingen på det utom släkt försålda mantalet var som vi erinrar oss från kap. VIII extravagant redan från 1740-talet: den beskriver en stor båge i förhållande till det slätköpta mantalets, och dess förlopp influeras av särskilda hemmanskategoriernas mobilisering på marknaden. Dess påverkan på de odifferentierade medelpriserna för allt värderat mantal är uppenbar. Det är det slätköpta mantalets medelpriser, vars underlag är mest homogent; här har å andra sidan medelprisutvecklingen sannolikt en tendens att underskatta de enskilda hemmanens värdestegring.¹⁰ Den dryga tredubbling av värdet "i grundskatt" — från 5,7 till 17,5 års skatt — som tab. IX: 2 anger för det slätköpta mantalet, är därför att betrakta som ett minimum.

¹⁰ Ovan, kap. VIII, s. 327—31.

När hemmanets marknadsvärde nådde 16,67 års skatt, var skattebonden i viss mening ränteägarens jämlike på sitt hemman: han ägde då jämnt motvärdet till den efter 6 % kapitaliserade skatten, låt vara att han kanske i gengäld betalade ränta till den som lånat honom köpeskillingen. Medelpriser bör inte identifieras med sociala normalförhållanden. Men skatterättsägandet var utan tvivel på väg att bli hemmansägande.

4. Jordpriser, arbetskraft, produktion och fördelning

Frihetstiden medförde alltså i de här undersökta delarna av Skaraborgs län en omfördelning av jordägandet från — i kameral terminologi — ränteägande till skatteägande. Men detta var en omfördelning efter priser. Den grundade sig på de reellt och relativt stigande priserna på skattemantal. Hur ska en sådan omfördelning efter priser tolkas? Vad var den reella innebörden av det stigande priset på skattemantal?

I priset på jordegendom ingår olika komponenter. Till en del kan det inrymma en ersättning för gjorda investeringar, t.ex. byggnader, hägnader, jordförbättringar eller helt enkelt det genom odling kontinuerliga bevarandet av jorden i odlingsbart skick.¹¹ Men bortsett härifrån är jordpriset inte ett kapitalutlägg i vanlig mening. Det innebär varken köp av råvaror, redskap och verktyg eller arbetskraft. Det "rena" jordpriset är det pris som måste betalas för en av naturen given, icke reproducerbar betingelse för användningen av redskap och arbetskraft i livsmedelsproduktionen, när denna betingelse är privategendom. Sätillvida medför det en belastning på produktionsresultatet utöver kostnaderna för redskapens och arbetskraftens underhåll och utöver det eventuella kravet på profit på i redskap och arbetskraft investerat kapital.¹² Denna

¹¹ *Cohen, R.*, *The economics of agriculture*, s. 106—7: "If a farmer lets his land go out of cultivation it will grow weeds and even bushes, and involve him in the considerable extra cost of removing them if he wishes to bring it back into cultivation. / . . / In this, agriculture is very different from industry, as if a machine is worked it usually deteriorates more than if it is left idle."

¹² Jfr *Martinius, S.*, *Agrar kapitalbildning och finansiering*, s. 18—9, med argument för att betrakta jorden som "en del av det fasta agrarkapitalet". Martinius anför bl.a. en mindre traditionell tolkning av jordproduktivitetens lag. Det kan givetvis medges, att "produktionsfaktorn kapital" i sig själv är ett så grumligt

belastning kan liknas vid den årliga beskattningen av produktionen, men i jordpriset framträder den i kapitaliserad form, som en engångsavgift.

Mot jordprisets börda på produktionen svarar på ägarens inkomstsida jordräntan i klassisk mening: vad produktionsvärdet — utöver arbetslön och profit — inrymde av inkomst åt den, som kunde utestänga andra från jordens användning. Mot existensen av en sådan jordränta till den själv brukande ägaren av skattejord är det naturligtvis inget argument, att jordräntan för honom subjektivt sammanföll med hans och hans familjs arbets- och eventuella kapitalinkomst i en totalintäkt. Dess existens förutsätter endast att han för själva jordens användning kunde ta ut ett pris utöver de på jorden vilande skattebördorna, och vi har mött ett sådant pris som en normal och erkänd kategori under beteckningen ”årlig städja” av skattejord, vars reella stegring — per mantal — registrerades i domboksmaterialet.¹³ Om vi alltså kan förutsätta existensen och stegringen av en ägarens ränta av skattejord så kan vi däremot inte få några mått på dess utveckling empiriskt. Och vad den ekonomiska teorin har att erbjuda förutsätter tekniska relationer, som vi inte känner, och konkurrensantaganden, som inte framstår som försvarbara.

Jordpriset i sin tur kan betraktas som det kapitaliserade värdet av ägarens jordränta endast under speciella förutsättningar. Vad som krävs är inte bara att den jordköpande bonden kunde betrakta jordköpet som en investering och beräkna denna investerings kapitalvärde. Det krävs dessutom att han bland alla existerande alternativ kunde välja det med störst kapitalvärde, dvs. att han både kunde finansiera de olika alternativen och hade möjligheter till likvärdig placering av eventuellt resterande tillgångar.¹⁴ Det är uppenbart att dessa förutsättningar i regel inte existerade. För bonden måste ägandet av skattejord ha framstått som en primär betingelse för hans säkra existens som brukare. Hans valmöjligheter begränsades både av små finansiella resurser och av den speciella karaktären av hans arbetskraft och övriga tillgångar, som band honom till jordbruket. Under dessa förhållanden finns det knappast

begrepp, att det inte kan bli så mycket värre, om det får inkorporera också jorden. En genomförd identifiering av jordägande och kapitalägande skulle emellertid på ett väl behändigt sätt eliminera problemet om kapitalismens utveckling ur den ekonomiska historien.

¹³ Ovan, kap. VIII, s. 340—1.

¹⁴ *Schneider, E.*, Pricing and equilibrium, s. 210—1.

anledning att förutsätta något fast samband mellan jordpriset och jordägarens inkomst av jordegendomen.¹⁵ Det kan också hävdas, att detta samband ytterligare upplöses vid en ökning av befolkningen:

Population growth drives up the price which peasants are prepared to pay for land. Peasant families are usually prepared to pay more for land than it is worth on a strict capitalisation of its income, and the growth of population increases this premium.¹⁶

I så fall kommer tydligen de stigande jordpriserna att belasta vad som "strikt" är att uppfatta som inkomster av arbete eller kapital dels normalt, dels — vid växande befolkning — i successivt stigande omfattning.

En direkt prövning av denna fråga är naturligtvis utesluten. Vad vi kan göra är att beräkna den belastning på produktionen, som de betalade jordegendomspriserna kan antas ha medfört, och försöka relatera dess förändringar till andra förändringar.

Vi räknar denna prisbelastning till 6 % av medelpriser och uttrycker den i spannmål efter respektive periods länsmarkegång. Om vi tillskriver den det "rena" jordpriset, så bortser vi tydligen från de investeringar som kan ha betingat en del av fastighetsprisstegringen. Räknar vi den fullt ut som en belastning, så bortser vi också från att många jordköpare också ärvde jord och alltså bara tyngdes av en del av priset på deras jordegendom.

Med utgångspunkten i fem- eller tioårsmedelpriser bortser vi vidare från alla de mer eller mindre tillfälliga — naturbestämda eller politiska — förändringar i produktionens betingelser, som kunde påverka den faktiska tyngden av ett givet pris: t.ex. varierande skördeutfall, krig eller fred, förbud mot eller tillstånd till brännvinsbränning. Däremot är det klart att penningvärdesförsämringen under en del av undersökningsperioden, särskilt 1750- och 1760-talen, skapade speciella betingelser för prisbildningen på fastigheter och också medförde helt exceptionella priser. Men både 1730- och 1770-talet präglades av en relativt stabil eller endast långsamt stigande prisnivå efter ett prisfall; också jordegendoms-

¹⁵ *Marx*, *Das Kapital*. III, s. 818—20.

¹⁶ Habakkuk, H. J., Introduction, till "La distribution sociale de la propriété (propriété foncière et propriété mobilière)" (section XV). *Troisième conférence internationale d'histoire économique*. I, s. 247.

priserna är förhållandevis stabila och på 1770-talet betydligt lägre än föregående årtiondes. Det är alltså till jämförelsen av dessa båda årtionden, som uppmärksamheten bör koncentreras också när det gäller frågan om den reella innebörden av skattemantalets prisstegring.

Vad vi däremot vid en sådan jämförelse inte kan bortse från är förändringarna dels i skattebördan, dels i själva underlaget, mantalet.

Utöver prisbelastningen hade skattemantalets produktion att betala den kamerala räntan till ränteägaren, kronan. Beräknad efter grundskattens värde i spannmål var denna ränta på 1730-talet mycket större än 6 % av mantalets medelpris: uppemot tre gånger så stor. I gengäld var den något sjunkande över tiden. Det fanns emellertid andra bördor på mantalet än grundskatten. En fullständig mätning av alla onera är visserligen inte möjlig. Men i ett försök att uppskatta förändringarna i mantalets samlade pris- och skattebelastning måste hänsyn tas till de tämligen tunga poster, som grovt beräknats i kap VII: prästerrättigheter, rotering och fastighetsbeviljning.

De priser, som på 1750- och 1760-talen kunde betalas vid köp utom släkt — och på 1760-talet även inom släkt — ger en stegring av prisbelastningen, som uppenbarligen låg utom räckhåll för varje tänkbar produktionsutveckling. Med den fortlöpande inflationen har många priser efter hand kommit att inrymma en kapitalisering av förväntade kapitalvinster och/eller en flykt från den strida strömmen av sedlar. När sådana priser avtalades vid inflationsperiodens slut, kunde de utan tvivel bli ruinerande. Men vid en jämförelse mellan 1730- och 1770-talet framgår, att den sammanlagda skatte- och prisbelastningen på skattemantalet i Viste, Åse och Kållands härader steg med 32 %, när vi följer medelpriserna för allt i lagfartsmaterialet värderat mantal. För mantal sålt utom släkt var stegringen 43 %. För det slätköpta mantalet begränsade den sig till 20 % (tab. IX: 3).

Detta skulle då gälla mantalet. Men mantalet var en reellt växande enhet. På mantalet steg antalet hemmansbruk. Än mer ökade befolkning och arbetskraft. Även produktionen måste ha växt.

Enligt befolkningsstatistikens länssiffror och Heckschers bakåträkning från år 1750 växte befolkningen i Skaraborgs län från 1735 till 1772 med 18 %, vilket ungefär svarade mot tillväxten i hela Sverige under samma tid (19 %). I länssiffrorna återfinns de från rikssiffrorna välkända vågorna men något accentuerade: så är tillväxten 1750—63 något mer än 1 % per år, medan siffrorna 1769—72 visar en kraftig minsk-

Tab. IX: 3. Årlig skatte- och prisbelastning per mantal under 5 decennier, 1730—79. Efter genomsnittlig grundskatt, prästskatt, rotering och fastighetsbevillning per mantal skatte och krono i de fyra fögderierna samt medelpriser per mantal icke berustat skatte i Viste, Åse och Källands härader. Med fördelning på släktköpt och icke släktköpt mantal. 10-årsmedeltal. Tunnor spannmål (råg och korn) efter länsmarkegång.

Period	Grundskatt a	Prisbelastningen				Skatt + prisbelastning		
		Prästr., rot. o. bevilln.	Allt värd. mantal	Släkt- köpt mantal	Icke- släktköpt mantal	a + b + c	a + b + d	a + b + e
		b	c	d	e			
1730—39	12,7	6,8	4,6	4,3	4,8	24,2	23,9	24,4
1740—49	10,1	6,8	5,4	3,9	7,7	22,3	20,8	24,6
1750—59	10,6	7,5	12,7	7,4	19,8	30,8	25,5	37,9
1760—69	10,6	7,1	22,5	14,5	32,9	40,3	32,2	50,7
1770—79	10,6	6,8	14,4	11,2	17,5	31,9	28,7	34,9

Källor:

a—b: tab. VII: 10—12, s. 273, 275—7.

c—e: kap. VIII, app., s. 344—6.

Anm.: Prisbelastningen beräknad som 6 % av medelpriset.

ning. 1772—95 ger statistiken länet en befolkningsökning, som kraftigt överstiger hela landets: 0,9 mot 0,5 % per år.¹⁷

Från 1730- till 1770-talets mitt skulle länets befolkning alltså ha stigit med 21 %. Den ökningen kan ha fördelat sig ojämnt på de olika fögderierna men knappast i någon större utsträckning: någon skillnad i den mantalsskrivna befolkningens fördelning mellan 1730- och 1770-talet framträder inte. Däremot måste tillväxten i befolkningen ha fördelat sig ojämnt mellan de olika jordnaturerna, i första hand mellan skatte- och kronojord å ena och bondefrälsejord å andra sidan.

Till denna uppfattning förs man av två av prismaterialet helt oberoende iakttagelser. Dels har vi funnit, att det genomsnittliga antalet hemmansbruk per mantal var avsevärt större och steg betydligt snab-

¹⁷ Heckscher, E. F., Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till tabellverkets början (1720—1750), i: *Heckscher, Ekonomisk-historiska studier*, tab. V, s. 276; *Historisk statistik för Sverige*. 1, tab. 5, s. 49.

bare på skatte- och kronojord än på bondefrälsejord.¹⁸ Dels har vi sett, att det genomsnittliga utsädet per hemmansbruk åren 1750—69 var ungefär lika stort på skatte- och kronojorden som på bondefrälsejorden.¹⁹ Det är då svårt att undvika slutsatsen, att mantalet på skatte- och kronojord var större och växte snabbare än bondefrälsemantalet både när det gällde arbetskraft och utsäde.

Naturligtvis kan man inte mäta arbetskraftstillväxten med ökningen av antalet hemmansbruk. Det vore uppenbart orimligt för storbruk såsom säterier och prästgårdar. Det vore att bortse från regionalt varierande betingelser. Och det vore att blunda för den sannolika tillväxten av antalet torp och andra icke mantalssatta brukningsenheter och lägenheter på framför allt skattejorden. Men man bör kunna använda skillnaden i de fyra fögderiernas genomsnittstal för hemmansbrukens tillväxt i antal på skatte- och krono- respektive bondefrälsejord som ett minimummått på skillnaden i befolkningsstillväxt på dessa kategorier, för att den vägen nå en försiktig skattning av arbetskraftstillväxten på skattemantalet. Om vi alltså av befolkningen 1735 och 1775 tar undan åt säterier och prästgårdar vad som svarar mot deras andel av mantalet och fördelar resten efter antalet bruk på övrig skatte- och krono- resp. frälsejord, så får vi en genomsnittlig befolkningsökning om 25 % på skatte- och kronomantalet och 13 % på bondefrälsemantalet.²⁰ En ökning av arbetskraften per skattemantal med i genomsnitt 25 % från 1730- till 1770-talet är knappast någon överskattning.

Deflaterar vi därmed den beräknade ökningen av skattemantalets sammanlagda skatte- och prisbelastning, så får vi följande resultat. Utifrån priser betalade inom släkt visar skatte- och prisbelastning *per capita* ingen ökning alls på 40 år; den föll i stället med 4 %. Utifrån prisutvecklingen på utom släkt försålt mantal steg den däremot med 15 %, och efter de odifferentierade medelpriserna per skattemantal blir ökningen 5—6 %.

¹⁸ Ovan, kap. V, s. 188—90.

¹⁹ Ovan, kap. VI, s. 222—4.

²⁰ Länets befolkningssiffror 1735 och 1775 har reducerats med 26 % för Vadsbo härad och fögderi (efter dess andel av den mantalsskrivna befolkningen), och återstoden har minskats med 12 % för säterier och prästgårdar (efter deras andel av jordeboksmantalet). För 1730-talet har (med interpolering) beräknats 6 580 bruk på skatte- och krono- och 3 280 bruk på bondefrälsejord; år 1778 var antalet bruk här 7 260 resp. 3 290. Se tab. V: 4 med hänvisning, s. 188.

Det är uppenbart att en sådan beräkning får tolkas ytterligt imprecist och med hänsynstagande till prisseriernas olikartade underlag. Den pekar i riktning mot att den genomsnittliga pris- och skattebelastningen per capita på skattejorden inte undergick några större förändringar från 1730- till 1770-talet. Detsamma skulle då gälla samma belastning per tunnland åker (resp. åker och äng) om — men endast om — åkerarealen (resp. åker- och ängsarealen) utvidgades i takt med befolkningen.²¹ Det vore fåfängt att härur försöka deducera fram några *slutsatser* om förändringar i *produktionen* per capita. Vi kan endast säga, att en ungefär oförändrad produktion per capita framstår som ett rimligt antagande, utifrån vilket pris- och skattebelastningens sammanlagda *andel* av produktionen också förblev ungefär densamma på 1770-talet som på 1730-talet.

Det framstår då som sannolikt att den samlade skattebelastningen på produktionen var den faktor, som framför allt begränsade jordpriset. När denna belastning reellt sjönk — i någon mån genom penningvärdesförsämringen men i långt större utsträckning genom skattemantalets erövring av mer arbetskraft, mer odlad jord och en ökad produktion — steg jordpriset så att prisbelastningen absorberade det vidgade utrymmet mellan produktion och skatt. Eftersom marginalen från början var smal och jordpriset lågt blev effekten stor och resultatet en kraftig stegring av priserna.

Utän tvivel innebar omfördelningen av jordägandet också en inkomstomfördelning: en relativ omfördelning av med stigande produktion växande inkomster. Hela denna kom inte de ägande brukarna av skattejord till godo. En del gjorde det. Men med de stigande jordpriserna måste en del användas för att inlösa jord ur främmandes händer, för att förvärva delar av ståndspersonernas inte föraktliga skattejordsinnehav, och för att betala räntor till dem, som genom lån kunde finansiera sådana jordförvärv.

Det är alltjämt både möjligt och sannolikt att bönderna var beredda — och tvungna — att betala jorden med priser, som översteg dess värde efter en strikt kapitalisering av själva jordägandets inkomst. Sådana priser skulle då kunna sägas belasta ersättningen till och underhållet av arbetskraft och kapital och innebära ett förödande av produktiva resur-

²¹ Jfr *Hannerberg, D.*, Svenskt agrarsamhälle under 1 200 år, s. 26, 32 (om Närke).

ser. Därtill kan två synpunkter anföras. Den ena är förstas den, att detsamma kan sägas och har sagts om varje "rent" jordpris, såtillvida som det endast är en ersättning åt den enskilda äganderätten till en icke reproducerbar betingelse för produktionen. Den andra och i sammanhanget mer relevanta är att prisbelastningen här endast tog över vad skattebelastningen lämnade, en skattebelastning som i begynnelsestadiet svalde den helt övervägande delen av produktionsöverskottet och strikt begränsade inte bara skatteböndernas äganderätt utan också deras inkomster av arbete och kapital. "Förödelsen" var i så måtto nedärvd. Och om vi med Heckscher vill tala om vad efterblivenheten i jordbruksteknik var en betalning för, så borde vi framför "förmånen av ett fritt bondestånd" nämna den föregående ofriheten: hela den resursöverföring till improduktiva skikt, som det feodala ränteägandet till största delen innebar.

Men gentemot varje tolkning av prisutvecklingen på skattejorden som uttryck för en *allmänt stigande* "jordhunger" — i den här angivna meningen — talar framför allt två förhållanden. Det ena är hemmansklyvningens utveckling. Tillväxten av antalet hemmansbruk var inte en kontinuerlig process genom hela 1700-talet; den var en relativt kortvarig företeelse, begränsad till ett par årtionden efter år 1747. Priserna på skattejord fortsatte däremot att stiga reellt efter 1770-talet, inte kontinuerligt men fram till 1810-talet sannolikt i ungefär samma takt som under den föregående 40-årsperioden. Det andra är den relativa prisförändringen gentemot frälsemantalet. Det vore svårt att förklara hur en allmänt växande benägenhet att betala "överpriser" på skattejord kunde lämna frälsemantalets priser — och, av det att döma, frälseägarernas ränteinkomster — reellt sett helt oberörda från 1730- till 1770-talet, och hur den låter sig förenas med den fortsatta utjämningen av priserna på frälse- och skattemantal fram till 1810-talet.²² Den rimliga slutsatsen är att prisutvecklingen i stort sett motsvarades av stigande ägarinkomster, som emellertid fördelade sig ojämnt mellan skatteägarna och ökade differentieringen inom bondeklassen.

Slutsatsen implicerar, att tillväxten i befolkning, åkerareal och produktion ägde rum på skatte- och sannolikt kronomantal, där den gick relativt fri från beskattning. På bondefrälsemantalet, där räntekraven

²² Omdömena om prisutvecklingen till år 1810 bygger på iakttagelser om taxeringsvärdena 1813, se ovan, kap. VIII, s. 282.

inte var på samma sätt begränsade, har av allt att döma arbetskraft, åkerareal och produktion stagnerat.

5. Jordpriser och hemmansklyvning

Den konkreta enheten i jordbruket var inte mantalet utan gården eller hemmansbruket. Eftersom antalet hemmansbruk växte något på skatte- och kronojord, steg det genomsnittliga priset på gårdar inte riktigt lika mycket som priset per mantal. Men skillnaden blir inte så stor. Ökningen av antalet hemmansbruk på skatte- och kronojord från 1730- till 1770-talet kan uppskattas till 12—13 % i de fyra fögderierna men endast 3 % i Läckö fögderi.²³ Per gård kan då medelpriset i spannmål åren 1770—74 antas ha varit 2 1/2 gånger priset 1730—34 i de fyra fögderierna. För Viste, Åse och Kållands härad får vi från 1730—39 till 1770—79 en stegring av samma storleksordning på släktköpta gårdar men naturligtvis en mycket större när vi följer priser betalade utom släkt.

Allt talar för att åkerarealen växte inte bara per mantal utan också — i genomsnitt — per gård på skatte- och kronojord. Hur mycket vet vi inte. Men om vi antar, att skattemantalets åkerareal utvidgats i den takt, som vi tillmätt ökningen av dess arbetskraft — dvs. med 25 % på 40 år — så har åkerarealen per bruk ökat med något mellan 10 och 20 %. Med samma antagande har priset per tunnland åker — alltjämt i spannmål — avsevärt mer än fördubblats. En gård kan då på 1730-talet ha kostat i genomsnitt 20—22 tunnor spannmål, vilket kanske svarat mot 2 à 3 års utsäde, medan den på 1770-talet kostat 50—80 tunnor spannmål eller 4,5—7 års utsäde.²⁴

Sambandet mellan hemmansklyvning och jordprisutveckling har ett betydande intresse.

Själva *liberaliseringen* av lagstiftningen år 1747 bör ha medfört en ökad efterfrågan på skattejord. Flera arvtagare, som förut till följd av sina till mantal små arvslotter varit definitionsmässigt ”obesuttna” och

²³ Ovan, tab. V: 4, s. 188.

²⁴ Utöver de i texten angivna förutsättningarna har använts ett medelutsäde per bruk år 1760 om 7,5 tunnor i de fyra fögderierna och 10 tunnor i Viste, Åse och Kållands härad — se tab. VI: 5, s. 221 — samt medelpriser per mantal och per tunna spannmål enl. tab. VIII: 3, s. 306, och kap. VIII, app., s. 344—6.

nödsakade att ta lösen efter mätismanna ordom, kunde nu få frågan om besuttenheten prövad, aktualisera klyvning och framträda som potentiella köpare av jord. Denna efterfrågeökning bör ha spelat sin roll för att lyfta upp utlösningspriserna, priserna på skattejord försåld inom släkt.²⁵

På längre sikt och bortsett från 1750- och kanske 1760-talet blev följden inte någon nämnvärd ökning av antalet hemmansbruk, inte ens på skatte- och kronojorden, där detta antal i de fyra fögderierna förblev i stort sett oförändrat från 1763 till 1813. I "klyvningsförbudets" ställe trädde priset som spärr för tillträdet till hemmansbruk. Gårdens inköpspris skiljde sig från den årliga skatten däri att det krävde betalningsmedel för en större engångsutgift eller tillgång till kredit. Men som restriktion på hemmansklyvningen måste priset ha verkat på helt olika sätt, givet en viss ursprunglig ojämnhet i fördelningen av både jord och andra tillgångar bland bönderna. Samma jordpris, som bland de rikare bönderna balanserade utbud och efterfrågan på bärkraftiga brukningsenheter, måste för de fattiga bönderna ha kunnat bli prohibitivt och framtvinga en parcellering av både jordegendomar och brukningsdelar under gränsen för vad utnyttjandet av arbetskraften krävde. De stigande jordpriserna kan antas ha haft en dubbel inverkan på den socialekonomiska strukturen: dels minskat hemmansbrukarnas andel av jordbruksbefolkningen, dels verkat differentierande inom själva hemmansbrukarklassen. I båda avseendena har basen vidgats för lönarbetet inom jordbruket.²⁶

6. Inflation och befolkningstillväxt som delar av en process

I frihetstidens litterära diskussion om drivkrafter i den ekonomiska utvecklingen ställs regelbundet två alternativ mot varandra: mer pengar eller mer folk.²⁷ Litteraturen speglar därmed två betydelsefulla element

²⁵ Ovan, kap. V, s. 166, och kap. VIII, s. 321 med diagr. 5.

²⁶ Den klassiska beskrivningen av sambandet mellan ökad ojämnhet i bondejordens fördelning och växande lönarbete är *Lenin, V. I., The development of capitalism in Russia*, s. 76—7, 108—9, 176—80. För ett enkelt modellresonemang, se *Robinson, J. & Eatwell, J., An introduction to modern economics*, s. 68—70, 82—4.

²⁷ Ehuru delvis latent finns denna motsättning redan i den första "striden om

i den faktiska utvecklingen: inflationen och befolkningstillväxten. Vilken roll ska dessa tillmätas som orsaksfaktorer i förändringarna av jordägandets villkor?

Det är uppenbart, att penningvärdets förändringar spelade en roll för utvecklingen både av ränteägnarnas inkomster och priserna på produkter och på jord. Inflationen urholkade realvärdet av den i pengar fixerade grundskattedelen, men politiska krafter motverkade denna tendens. Den kan också ha minskat värdet av frälseägnarnas ränteinkomster, ehuru prisutvecklingen på ströfrälsehemman snarast talar för att frälsejordsrättan i stort sett följde prisutvecklingen. Å andra sidan verkade inflationen mobiliserande på all jordegendom, och i sin slutfas drev den fram priser, som otvivelaktigt var enorma. Kanske låg dess största betydelse däri att den på relativt kort tid underminerade alla traditionella föreställningar om normala eller "rätta" priser på jord.

Om man ska betrakta den frihetstida bank- och penningpolitiken som en självständig orsaksfaktor är delvis en fråga om historieuppfattning. Bakom benägenheten att isolera och självständiggöra "den ekonomiska politikens" roll — ofta närvarande hos ekonomer— lurar den moraliserande historieskrivningen. Liksom för andra "prisrevolutioner" har det också för svenskt 1700-tal framhållits, att den monetära sidan i sig inte förklarar så värst mycket av den faktiska utvecklingen och att den delvis framträder som verkan snarare än som orsak.²⁸ Frågan kan kanske tillspetsas något. När den frihetstida sedelmerkantilismen befriats från det mesta av dess "förlags-" eller "manufakturvänliga" demagogi, så framträder tydligare det enkla faktum, att den helt dominerande delen av banksedelflödet gick som lån till å ena sidan kronan, å andra sidan ägarna av stora jordegendomar. Väsentligen var det ränteägnarna, som

näringarnas företräden" vid 1740-talets mitt, som bör betraktas som snarare en praktisk-politisk än en abstrakt diskussion: den röda tråden i Faggots skenbart växlande ståndpunkt — att jordbruket behövde folk snarare än "förlag" — var med hänsyn till bankpolitiken knappast någon truism. Jfr *Petander, K.*, *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige*, s. 115—6; Hanssen, B., *Jacob Faggot som ekonomisk författare. Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift* 81 (1942), s. 55—62. Som det mest genomförda populationistiska angreppet på bank- och penningpolitiken framstår i många avseenden tabellkommissionens relation av år 1761, *De första officiella relationerna om svenska tabellverket åren 1749—57*, s. 22—136. Till "förlags"-linjens fortsättning kan räknas den schefferska fysiokratismen, till vilken förf. skall återkomma.

²⁸ *Jörberg, L.*, *A history of prices in Sweden 1732—1914*. II, s. 75—90.

ur Riksens ständers bank med växlande framgång försökte ta ut vad de inte kunde få ut av bönderna. Den intressanta frågan synes här inte vara varför de inte rättade munnen efter matsäcken och än mindre om de borde gjort det eller inte. Den gäller snarare matsäckens utveckling: varför växte den inte i takt med befolkning, priser och produktion? Men därmed är vi också tillbaka vid frågan om ränteägandets utvecklingsmöjligheter.

Även befolkningstillväxten hade en betydelsefull roll att spela. Mer arbetskraft var en avgörande förutsättning för produktionens expansion. Frihetstidens samhällskritiska populationister insåg detta klart. De diskuterade inte den abstrakta frågan huruvida arbetet var den knappa faktorn. Deras utgångspunkt var, att produktionen tyngdes av en given mängd tärande, och att denna börda kunde lättas om den fördelades på ett större antal närande.²⁹ Eftersom detta just var en väsentlig del av vad som skedde på skattejorden, så föranleddes de också att understryka "proprietetens" stora betydelse. Att de inte såg alla konsekvenserna av denna utveckling är självklart.

Att i folkökning eller folkminskning se ett slags yttersta orsak har varit en inflytelserik tendens, gemensam för både malthusiaster och befolkningsentusiaster. Men den ekonomiska historien kan knappast längre betrakta befolkningsutvecklingen som en autonom eller exogen faktor.³⁰ Både allmänna teoretiska överväganden och konkreta undersökningar talar för att de historiska befolkningsförändringarna varit socialt och ekonomiskt betingade. Som sådana element bör de om möjligt föras in i tolkningarna av utvecklings- eller omvandlingsförlopp.

De processer som följts i denna bok kan närmast karakteriseras som delar av upplösningen av feodala egendomsförhållanden eller av skattejordens och skatteböndernas ekonomiska emancipation i *en del av Sverige*. I dessa processer ingick en ökad arbetskraft som en nödvändig betingelse för skattemantalets fysiska expansion och som en karakteristisk ingrediens i böndernas politiska strävanden. Att fullt ut gripa pro-

²⁹ I den breda strömmen av "anhängare av en växande befolkning" i den svenska 1700-talslitteraturen bör man skilja ut dem, som gav populationismen en både från de allmänt merkantilistiska och de humanitära idéerna avvikande, samhällskritisk och tidvis politiskt aggressiv inriktning, däribland åtminstone bröderna Runeberg, Barchaeus och Chydenius. Om bröderna Runeberg, se *Petander, K., De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige*, s. 149—86.

³⁰ Ovan, kap. I, s. 27.

cessernas *orsaker* förutsätter en bredare komparativ behandling, där utan tvivel redan skillnaderna mellan landets olika delar måste spela en viktig roll, och där fältet naturligtvis kan och bör vidgas ytterligare. Men en huvudinriktning måste vara att undersöka förändringarna i de sociala relationerna dels mellan producenterna inbördes, dels mellan producenter och ränteägare. Dels måste frågan om delmarknadernas integrering och varuproduktionens utveckling i 1700-talets Sverige, som väckts från prishistoriska utgångspunkter, besvaras i ett konkret studium av bönderna som varuproducenter.³¹ Dels måste förhållandena mellan räntegivare och räntetagare få en jämförande belysning, som förs bakåt i tiden till vad som alltjämt framstår som knutpunkten i den svenska feodalismens historia: reduktionen.

³¹ Jörberg, L., A history of prices in Sweden 1732—1914. II, s. 9, 45—6, 74—5.

MYNTFÖRHÅLLANDEN

Det kuranta myntet i frihetstidens Sverige — representerat huvudsakligen av först plåtar, sedan banksedlar — räknades i *daler silvermynt* och *daler kopparmynt*, som utgjorde prismåttstock och "legal tender". Alltsedan 1681 var 1 daler silvermynt räkneenhet för 3 daler kopparmynt. Dalern indelades i mindre enheter enligt följande:

1 daler = 4 mark = 32 öre

1 öre = 24 penningar

Från kurantmyntet hade redan i början av 1600-talet det större, internationellt gångbara silvermyntet — *riksdaler specie* — frigjort sig. Dess officiella kurs steg från 1,5 daler silvermynt intill 1664 till så småningom 2 och vid frihetstidens början 3 daler silvermynt, vilket då motsvarade den som pari betraktade växelkursen på riksdaler hamburger banco: 36 mark kopparmynt.

Sedelinflationen förde upp växelkursen till vid 1770-talets början över 70 mark kopparmynt. 1776 infördes riksdalerräkning (1 riksdaler = 48 skillingar; 1 skilling = 12 runstycken), varvid det tidigare kurantmyntet realiserades efter kursen 1 riksdaler = 6 daler silvermynt.

Från riksdaler specie eller riksdaler "i silver" skall skiljas *riksdaler kurant*, en i Västergötland ännu på 1700-talet använd räkneenhet för det kuranta myntet efter gammal kurs, så att

1 riksdaler kurant = 1,5 daler silvermynt.

FÖRKORTNINGAR

Arkiv, bibliotek, institutioner:

GLA	Landsarkivet i Göteborg
KB	Kungl. Biblioteket
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
RA	Riksarkivet
SCB	Statistiska Centralbyrån

Mynt och räknepengar:

dkm	daler kopparmynt
dsm	daler silvermynt
rdr	riksdaler
rdr kur.	riksdaler kurant
sm	silvermynt
ösm	öre silvermynt

Övriga:

lisp.	lispund
mtl	mantal
t:a, t:r	tunna, tunnor
h:d	härad
s:n	socken
db	dombok
lagf.-prot.	lagfartsprotokoll
BU	bouppteckning
VT	vinterting
ST	sommarting
HT	höstting

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Frihetstidens utskottshandlingar.

Kammarkollegiets arkiv, Stockholm

Protokoll.

Kungl. brev.

Andra provinskontoret: Skaraborgs län, handlingar.

Skattläggningsmetoder.

Angående delning i by (RK 103).

Krigsarkivet, Stockholm

Krigskollegiets arkiv.

Krigsmanshuskontoret: verifikationer till krigsmanshusräkningar, Västgöta kavalleriregemente.

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Länsstyrelsen för Göteborgs och Bohus län, landskansliet.

Ankomna skrivelser från Kungl. Maj:t m.fl. 1712.

Länsstyrelsen för Skaraborgs län, landskansliet.

Brevkonceptböcker.

Avgjorda mål.

Länsstyrelsen för Skaraborgs län, landskontoret.

Registratur.

Kammarkollegiets brev.

Kontributionskommissionens brev 1712, 1713 och 1714.

Kontributionsrånteriets handlingar och brev.

Handlingar angående avrads- och tiondespannmålen 1722—43, 1744—79.

Landsböcker med landsboksverifikationer.

Mantalslängder.

Skattningslängder 1713, 1715 och 1716.

Lidköpings barnhus räkenskaper för åren 1740—59.

Jordeböcker.
 Markegångstaxor.
 Rusttjänstlängder 1728.
 Handlingar angående skattläggning 1687—1829.
 Orternas undervisningar.
 Häradsrättsarkiv, Skaraborgs län (utom Vadsbo).
 Domböcker med lagfartsprotokoll.
 Inneliggande handlingar.
 Bouppteckningar.
 Kyrkoarkiv, Särestad.
 Sockenstämmoprotokoll.

Kungl. Biblioteket, Stockholm (KB)

Beskrivning över Skaraborgs läns hövdingedöme (B VIII, 2, 10).
 Handlingar angående skattläggningsmetoden för Skaraborgs län (B 535).

Lunds Universitetsbibliotek (LUB)

De la Gardieska samlingen. Topographica: Västergötland.
 Lindholmen och Mariedal.
 Stola.

Göta hovrätts arkiv, Jönköping

Renoverade domböcker.

Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm

Lantmäteriakter.

Statistiska Centralbyråns (SCB:s) arkiv, Stockholm

Folkmängdstabeller 1805.
 Mortalitetstabeller 1805.

Lantbruksakademins bibliotek, Stockholm

Inkomna handlingar. Mynt- och finansväsen. 1700-talet.

Skaraborgs läns lantmäterikontor, Mariestad

Lantmäteriakter.

BIBLIOGRAFI

- Abrahamsson, P. Se: Swerikes landz-lagh . . .
- Adamson, R., Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860. Diss. Göteborg 1966. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 7.)
- Almquist, J. C., Börsrättsförordningen 1720 och dess historiska förutsättningar. (Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland 70(1934), s. 179—217.)
- Almquist, J. E., Lagsagor och domsagor i Sverige med särskild hänsyn till den judiciella indelningen. 1. Stockholm 1954. (Skrifter utg. av Rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola. 2: 1.)
- Almquist, J. E., Om kontributionsränneriet. Dess organisation och första verksamhet med särskild hänsyn till 1713 års nya beskattningsmetod. (Karolinska förbundets årsbok 1917, s. 94—177.)
- Almquist, J. E., Den svenska jordbeskattningens historia under det adertonde århundradet med särskild hänsyn till den s.k. skatteförenklingsfrågan. (Historisk tidskrift 40(1920), s. 51—101, 179—210.)
- Arrhenius, O., Sveriges åkerareal vid mitten av 1500-talet. (Kungl. lantbruksakademiens tidskrift 86(1947), s. 58—78.)
- Aspvall, G., The sale of crown land in Sweden. The introductory epoch 1701—1723. (Economy and history 9(1966), s. 3—28.)
- Attman, A., Den svenska jordbruksstatistiken före 1820. (Statistisk tidskrift. N.F. 5(1956), s. 179—184.)
- Axelsson, G. E., Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid. Visby 1888.
- Bachmanson [adlad Nordencrantz], A., Arcana oeconomiae et commercii, eller handelens och hushåldnings-värkets hemligheter . . . T. 1. Stockholm 1730.
- Bergström, P. R., Om stadgad åborätt. Kameralhistorisk utredning . . . D. 1—2. Stockholm 1919—20. (Kronolägenhetskommissionens betänkanden. Bil.)
- Birioukovitch, V., & Levitski, I., Le moyen âge. (Recherches internationales à la lumière du marxisme 37, 1963, s. 5—25.)
- Bjurling, O., Frihet och tvång i jordbrukspolitiken. (Problem i svensk ekonomisk historia. Utg. av Rolf Adamson och Lennart Jörberg. Lund 1972, s. 7—15.)
- Bjurling, O., Skaraborgs läns sparbank 1847—1947. Minnesskrift . . . Lund 1947.
- Bloch, M., Feudal society. Transl. from the French by L. A. Manyon. Foreword by M. M. Postan. London 1961.

- Bondeståndets riksdagsprotokoll. På riksgäldskontorets uppdrag utg. av Sten Landahl. 1—2. (1720—1727, 1731—1734.) Uppsala 1939—45.
- Boserup, E., *The conditions of agricultural growth. The economics of agrarian change under population pressure.* With a foreword by Nicholas Kaldor. London 1965.
- Brännman, E., *Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering.* Diss. Lund 1950.
- The Cambridge economic history of Europe from the decline of the Roman empire. . . .* Vol. 1. *The agrarian life of the Middle Ages.* 2. ed. Ed. by M. M. Postan. Cambridge 1966.
- Cannan, E., *A history of the theories of production and distribution in English political economy from 1776 to 1848.* 3. ed. London 1924.
- Cantillon, R., *Essai sur la nature du commerce en général.* Texte de l'édition originale de 1755, avec des études et commentaires par Alfred Sauvy . . . Paris 1952. (Institut national d'études démographiques.)
- Carlson, F. F., *Sveriges historia under konungarna af Pfalziska huset.* D. 4. (Carl XI. 3.) Stockholm 1875.
- Carlsson, S., *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700—1865.* Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning. Lund 1949.
- Carlsson, S., & Rosén, J., *Svensk historia.* 2. *Tiden efter 1718.* Stockholm 1961.
- Clason, S., *Till reduktionens förhistoria. Gods- och ränteafsöndringarna och de förbudna orterna.* Diss. Stockholm 1895.
- Cohen, R. L., *The economics of agriculture.* New ed. London & Cambridge 1949. (Cambridge economic handbooks. 10.)
- Dahl, S., *Torna och Bara.* Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860. Diss. Lund 1942. (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar. 6.)
- Dahlgren, S., *Uppgörelsen med reduktionen efter enväldets fall.* (Historisk tidskrift 87 (1967), s. 1—77.)
- Dencik, P., Herlitz, L., & Lundvall, B.-Å., *Marxismens politiska ekonomi.* En introduktion. Stockholm . . . 1969. (Zenitserien. 6.)
- La distribution sociale de la propriété (propriété foncière et propriété mobilière) . . .* Introduction by H. J. Habakkuk. (Troisième conférence internationale d'histoire économique, Munich 1965. 1. Paris & La Haye 1968, s. 237—251.)
- Dovring, F., *De stående skatterna på jord 1400—1600.* Lund 1951. (Skrifter utg. av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. 49.)
- Ekeberg, B., *Om frälseränta.* En rätthistorisk utredning på offentligt uppdrag utarbetad. Stockholm 1911.
- Elgeskog, V., *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet.* En agrarhistorisk studie. Diss. Lund. Stockholm 1945.
- Emigrationsutredningen.* Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål jämlikt Kungl. brefvet den 30 januari 1907 afgifvet af Gustav Sundbärg. Bil. 12. *Jordstyckningen.* Stockholm 1911.
- Falkman, L. B., *Om mått och vikt i Sverige; historisk framställning.* D. 2. *Den nyare tiden från och med år 1606 till och med år 1739.* Stockholm 1885.
- Forssell, H., *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet.* Stockholm 1884.

- Fritz, S., Studier i svenskt bankväsen 1772—1789. Diss. Stockholm 1967. (Skrifter utg. av Ekonomisk-historiska institutet i Stockholm.)
- Fröman, N. A., Anmärkningar om börsrätten. Academisk afhandling. Öfversättning från latinska originalet (med bilagor). Stockholm 1846.
- Förarbetena till Sveriges rikets lag 1686—1736, efter offentligt uppdrag utg. af Wilhelm Sjögren. 1, 4, 7—8. Upsala 1900—09.
- De första officiella relationerna om Svenska tabellverket åren 1749—1757. Några bidrag till den svensk-finska befolkningsstatistikens historia. Utg. af Aug. Hjelt. Helsingfors 1899. (Fennia 16: 3.)
- Gustafsson, B., Ekonomisk tillväxtteori och ekonomisk historia. (Ur ekonomisk-historisk synvinkel. Festskrift tillägnad professor Karl-Gustaf Hildebrand . . . Stockholm 1971, s. 49—82.)
- Gutelman, M., Le financement de la réforme agraire comme rapport de classes. (Études rurales 48, 1972, s. 7—38.)
- Habakkuk, H. J. Se: La distribution sociale de la propriété . . .
- Hafström, G., Den svenska fastighetsrättens historia. Lund 1967.
- Hafström, G., Ledung och marklandsindelning. Diss. Stockholm. Uppsala 1949.
- Hammarström, I., Kronan, adeln och bönderna under 1600-talet. Några problemställningar. (Historisk tidskrift 84 (1964), s. 423—446.)
- Hannerberg, D., Ett agrarstatistiskt dilemma. (Ekonomisk-geografiska studier tillägnade Olof Jonasson . . . Göteborg 1959, s. 92—97.)
- Hannerberg, D., Närkes landsbygd 1600—1820. Folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion. Diss. Göteborg 1941. (Närke. Studier över landskapets natur och odling. 3. — Meddelande från Göteborgs högskolas geografiska institution. 27.)
- Hannerberg, D., Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap. Stockholm 1971.
- Hannerberg, D., Tunmland, öresland, utsäde och tegskifte. Göteborg 1946. (Meddelande från Göteborgs högskolas geografiska institution. [32.] — Särtr. ur: Meddelanden från Geografiska föreningen i Göteborg. 10 (= N.S. Gothia. 6), 1952, s. 1—31.)
- Hansen, B., Jacob Faggot som ekonomisk författare. (Kungl. lantbruksakademiens tidskrift 81 (1942), s. 51—74.)
- Heckscher, E. F., Den ekonomiska historiens aspekter. (Heckscher, E. F., Ekonomisk-historiska studier. Stockholm 1936, s. 7—69.)
- Heckscher, E. F., Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia. Skatteköpen under 1700-talet. (Ekonomisk tidskrift 46 (1944), s. 103—123. — Heckscher, E. F., Historieuppfattning — materialistisk och annan. Stockholm 1944, s. 106—132.)
- Heckscher, E. F., Materialistisk och annan historieuppfattning. (Heckscher, E. F., Historieuppfattning — materialistisk och annan. Stockholm 1944, s. 9—42.)
- Heckscher, E. F., Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början (1720—1750). (Heckscher, E. F., Ekonomisk-historiska studier. Stockholm 1936, s. 255—285.)
- Heckscher, E. F. Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. D. 1—2. Stockholm 1935—49.

- Helmfrid, B., Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555—1753. Stockholm 1949.
- Helmfrid, S., Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Diss. Stockholm 1962. (Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet. 140. — Särtr. ur: Geografiska annaler 44 (1962): 1—2.)
- Historisk statistik för Sverige. [Utg. av] Statistiska centralbyrån. D. 1. Befolkning. 2. uppl. 1720—1967. Stockholm 1969.
- Historiska handlingar till trycket befordrade af Kongl. samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia. D. 9. Stockholm 1874.
- Hobsbawm, E. J., The crisis of the seventeenth century. (Crisis in Europe, 1560—1660. Essays from Past and present. Ed. by Trevor Aston. With an introduction by Christopher Hill. London 1965, s. 5—58.)
- Hobsbawm, E. J. Se: Marx, K., Pre-capitalist economic formations. . . .
- Hällström, E. af, Arvejordsinstitutet. (Minneskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland . . . 2. Stockholm 1934, s. 250—278.)
- Jansson, S. O., Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet. Stockholm 1950.
- Jevons, W. S., The theory of political economy. Ed. with an introduction by R. D. Collison Black. [4. ed.] Reprinted. Harmondsworth 1970.
- Jones, R., An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. London 1831.
- Jonsson, I., Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid. Diss. Umeå 1971. (Skytteanska samfundets handlingar. 9.)
- Jörberg, L., A history of prices in Sweden 1732—1914. Vol. 1—2. Lund 1972.
- Kristensson, G., & Wiendl, H., Spannmålsleveranser från Skaraborgs län till Göteborgs garnison åren 1722—1745. Göteborg 1970. Duplic. (Göteborgs universitet. Ekonomisk-historiska institutionen.)
- Kula, W., Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e—18e siècles. Trad. du polonais. Éd. rev. et augm. Préface de Fernand Braudel. Paris & La Haye 1970. (Civilisations et sociétés. 15.)
- Kvist, K., Jordbrukspriser i Skaraborgs län under 1800-talets första hälft. Göteborg 1968. Duplic. (Göteborgs universitet. Ekonomisk-historiska institutionen.)
- Lenin, V. I., The development of capitalism in Russia. Moscow 1964. (Lenin, V. I., Collected works. 3.)
- Lext, G., Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Göteborg 1968. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 13.)
- Linde, L. G., Sveriges finansrätt. Stockholm 1887.
- Lindgren, G., Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. Diss. Uppsala 1939. (Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. 6.)
- Lindgren, G., Odlingssystemen i Västergötland före den agrara revolution. (Ymer 57 (1937), s. 77—84.)
- Lindskog, P. E., Försök till en kortt beskrifning om Skara stift. H. 1—2. Skara 1812—13.
- Malmström, C. G., Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till

- statshvälfningen 1772. 2. uppl., delvis omarb. D. 1—3. Stockholm 1893—97.
- Malmström, Å., Några anteckningar till fastighetsköpets historia. (Svensk juristtidning 26 (1941), s. 230—253.)
- Marshall, A., Principles of economics. An introductory volume. 8. ed. London 1961.
- Martinius, S., Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892. Göteborg 1970. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 17.)
- Marx, K., Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. (Rohentwurf) 1857—1858. Anhang 1850—1859. Berlin 1953.
- Marx, K., Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. 1, 3. Berlin 1962—64. (Marx, K., & Engels, F., Werke. 23, 25.)
- Marx, K., Pre-capitalist economic formations. Transl. by Jack Cohen. Ed. and with an introduction by E. J. Hobsbawm. London 1969.
- Montgomery, A., Riksbanken och de valutapolitiska problemen 1719—1778. (Sveriges riksbank 1668—1918. Bankens tillkomst och verksamhet. 3: 1. Stockholm 1920.)
- Nilsson, S. A., Det gamla frälset. En studie i 1600-talets kamerala praxis. (Nilsson, S. A., På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm 1964, s. 11—22.)
- Nilsson, S. A., Rec. av Brännman, E., Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering. (Historisk tidskrift 72 (1952), s. 404—415.)
- Nilsson, S. A., Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik. (Scandia 24 (1958), s. 68—114.)
- Nordencrantz, A. Se: Bachmanson, A.
- Nordström, O., Problem rörande hemmansklyvningen i östra Småland under 1700-talet. (Svensk geografisk årsbok 27 (1951), s. 32—40.)
- North, D. C., & Thomas, R. P., The rise and fall of the manorial system: a theoretical model. (The journal of economic history 31 (1971), s. 777—803.)
- Olander, G., Hemmansklyvningen i Skaraborgs län vid mitten av 1700-talet. (Scandia 20 (1950), s. 118—126.)
- Olander, G., Hemmansklyvningen i Värmland vid mitten av 1700-talet. (Ekonomisk tidskrift 52 (1950), s. 32—42.)
- Olander, G., Spannmålspriser i Västergötland 1725—1774. (Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 5: 6, 1951, s. 108—126.)
- Olander, G., Studier över det inre tillståndet i Sverige under senare delen av Karl XII:s regering. Med särskild hänsyn till Skaraborgs län. Diss. Göteborg 1946.
- Petander, K., De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträda i litteraturen. 1. 1718—1765. Diss. Stockholm 1912.
- Reservationer vid skatteregleringskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket. Stockholm 1882. (Skatteregleringskommitténs betänkande. 4.)
- Ricardo, D., An essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock ... (Ricardo, D., The works and correspondence. Ed. by Piero Sraffa with the collaboration of M. H. Dobb. Vol. 4. Pamphlets and papers 1815—

1823. Cambridge 1951, s. 1—41.)
- Roberts, M., *Queen Christina and the general crisis of the seventeenth century.* (Crisis in Europe, 1560—1660. . . London 1965, s. 195—221.)
- Róbinson, J., & Eatwell, J., *An introduction to modern economics.* London 1973.
- Rydin, H. L., P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling. (Skatteregleringskommitténs betänkande. 4. Reservationer vid skatteregleringskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket. Bil. Stockholm 1882.)
- Schneider, E., *Pricing and equilibrium. An introduction to static and dynamic analysis.* English version by Esra Bennathan. 2. ed. London 1962.
- Schumpeter, J. A., *History of economic analysis.* Ed. from manuscript by Elizabeth Booddy Schumpeter. New York 1954.
- [Sjögren, W.], *Öfversikt af lagfartsinstitutets utveckling.* (Lagberedningens förslag till jordabalk. 2. Förslag till lagar om köp, byte och gåfva af fast egendom . . . Stockholm 1908, s. 545—563.)
- Sjöstrand, E., *Mynt- och bankpolitik under hattväldet 1738—1764.* Diss. Uppsala 1908.
- Skatteregleringskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket. Afgifvet den 13 september 1882. Stockholm 1882. (Skatteregleringskommitténs betänkande. 3.)
- Smith, A., *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* Ed. by C. J. Bullock. New York 1937. (The Harvard classics. 10.)
- Studier rörande fastighetsmarknad och taxeringsvärden inom Nyköping m.fl. orter. (Markfrågan 2. Stockholm 1966, s. 88—159. — Statens offentliga utredningar. 1966, 24.)
- Styffe, C. G., *Skandinavien under unionstiden. Med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319—1521. Ett bidrag till den historiska geografien.* 3. uppl. Stockholm 1911.
- Sundbärg, G., *Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål . . .* Stockholm 1913. (Emigrationsutredningen.)
- Sur le féodalisme. [Rapport.] Paris 1971. (Centre d'études et de recherches marxistes. Journée d'études. 27 avr. 1968.)
- Swenne, H., *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612—1651, med särskild hänsyn till Älvsborgs län.* Diss. Göteborg 1933.
- Swerikes landz-lagh effter som hon aff fordome then stormechtige . . . herr Carl IX . . . är öfwersedd, confirmerat, och åhr 1608 publicerat worden. Nu å nyo uthgången och några anmärckningar [av Petter Abrahamsson] der till bijfogade. Stockholm 1702.
- Swerikes rikkes lands-lag, som af riksens råd blef öfwersedd och förbättrat: och af k. Christofer . . . stadfäst . . . Efter . . . Carls IX:s befallning åhr 1608 af trycket utgången. Nu å nyo andra gången med anmärckningar [av Petter Abrahamsson] uplagd. Stockholm 1726.
- Thomson, A., *Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809—1866. Ett bidrag till lantmannapartiets förhistoria.* 1. Lund 1923.
- Thulin, G., *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte.* Stockholm 1911. (Be-

- tänkande med förslag till lag om skifte af jord . . . Bil.)
- Thulin, G., Om mantalet. 1—2. (1: Diss. Lund.) Stockholm 1890—1935.
- Thurgren, J. A., Handbok i svenska skattläggningsverket med tillhörande skattläggningsmetoder. Stockholm 1860.
- The transition from feudalism to capitalism. A symposium by Paul M. Sweezy . . . [1954.] 3. pr. New York 1967.
- Utdrag utur alle ifrån den 7. Decemb. 1718 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrelse samt inwärtens hushållning ock författningar i gemen, jämväl ock Stockholms stad i synnerhet angå . . . D. 1—15. Stockholm 1742—1829.
- Utterström, G., Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Diss. D. 1—2. Stockholm 1957. (Den svenska arbetarklassens historia.)
- Utterström, G., Labour policy and population thought in eighteenth century Sweden. (The Scandinavian economic history review 10(1962), s. 262—279.)
- Utterström, G., Some population problems in pre-industrial Sweden. (The Scandinavian economic history review 2(1954), s. 103—165.)
- Valentin, H., Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik. Stockholm 1915.
- Wirsell, G., Om kronans jordeböcker 1541—1936. Lund 1968. (Skrifter utg. av Institutet för offentlig och internationell rätt. 32.)
- Wohlin, N., Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900. Statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesnäringarna. Stockholm 1909. (Emigrationsutredningen. Bil. 9.)
- Wohlin, N., Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena. Jämte en öfversikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besutensförhållanden. Diss. Stockholm 1912.
- Wolf, E. R., Peasants. Englewood Cliffs, N.J. 1966. (Foundations of modern anthropology series.)
- Wolontis, J., Kopparmyntningen i Sverige 1624—1714. Diss. Lund. Helsingfors 1936.
- Ågren, K., Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650—1680. Diss. Uppsala. Stockholm 1964. (Studia historica upsaliensia. 11.)
- Åkerman, S., The Swedish experiment with progressive income-tax in 1810. (Economy and history 9(1966), s. 61—120.)
- Åmark, K., Sveriges statsfinanser 1719—1809. Stockholm 1961.

SUMMARY

Land ownership and rent. The redistribution of the surplus of agriculture in the province of Skaraborg during the Freedom Time

Chapter I. Basic suppositions

Mercantilists considered the rent of land to be the sole and original surplus out of which profits were transferred incomes. This view was completely changed by classical political economy: Ricardo characterized rent as "always part of a revenue already created". Neo-classical marginalism, however, stated on principle that there was no difference between the returns to the "factors of production". Only Marshall tried to save some elements of Ricardianism but used them exclusively against the peasant proprietors whose land hunger was said to "sacrifice the ends to the means".

There are some Marshallian features in Eli F. Heckscher's interpretation of the agricultural development in 18th century Sweden. Heckscher suggested that the expansion of arable land meant on the one hand the destruction of capital and simultaneously an escape from the necessity of technical innovation on the other. He accepted most of the contemporary local governors' hard judgments on the technical backwardness of peasant agriculture as well as their praise of the progressive landed gentry who were unfortunately few in number. He explained the contemporary Swedish poverty in terms of Malthusian overpopulation aggravated by the peasants continually partitioning off their landed property. He looked upon the peasants' growing power over the soil and their social—and later on political—advance as the result of purely political factors, the price of which he considered to be the technical backwardness of Swedish agriculture.

Later on, the Swedish poverty of the 18th century has been explained partly as the result of agricultural unemployment due to the negative attitude to work fostered by long dead seasons and limited needs in an

agrarian society (G. Utterström). More generally, however, pre-industrial agricultural history has been described as following a long term trend towards more intensive land use and longer working hours under the pressure of population growth (E. Boserup). From another point of view, these are theories of *potential surplus*, comparable with that of Marx, but differing from his by their tendency to stress either population growth or developing market relations as the sole factors mobilizing the reserves of labour. Simultaneously these theories tend to neglect, as independent causes, factors of social compulsion which lead to a realized surplus for non-labouring classes. It is argued here that this tendency is connected with the very concept of *factors of production* in economic history—the implication being that the supply of all the factors is equally controlled by their owners—whereas the Marxian concept of *production relations* focuses upon the various forms of control over the supply of labour which has been exercised in history, either directly, as by slavery, or through power and ownership over the means of production.

As a production relation land ownership was an effective demand on rent from the land and the peasants. This was the case in Sweden about 1700 where the rent of land belonged either to the nobility—from land named *frälse* (free, noble land)—or to the Crown and its beneficiaries—from land named *krono* (Crown land) and *skatte* (freeholders' land). The peasants were excluded from rent ownership whether they were tenants on noble land, Crown land or freeholders, the difference between them being primarily the degree of control over their production exercised by the rent owner.

The purpose of this book is to study the character and development of these ownership relations, as they present themselves in rents and prices of land—noble land and freeholders' land—when compared with each other and also with what we know about the development of production. The period dealt with ranges from the beginning of the 18th century to the close of the so-called *frihetstiden* (Freedom Time) about 1775. The region chosen is the greater part of the province of Skaraborg in the south-western part of Sweden. This is an agricultural region but with some particular traits: more peasants, less gentry and more features of a later colonization than in the eastern part of the country. Thus it will show predominance of what was perhaps only one side of the social and economic development of agricultural Sweden.

Chapter II. Enacted money rent and labour rent at the beginning of the 18th century

The rent studied here is that on noble land. We can study this rent in the way it was paid about 1700 on the largest estates in the province of Skaraborg. These estates belonged to the high aristocracy and were originally two separate estates, Mariedal and Lindholmen, each centered around its own manor. The sources used are primarily the bailiffs' accounts from a number of years at the beginning of the century together with a series of older extents going back to the middle of the 17th century.

The greater part of rent from the peasants was enacted and paid in money. As is shown by the older extents, this money rent had its origin in an old rent in kind, being either a strict replacement of the produce earlier imposed at unitary prices, or more loosely but regularly conditioned by the most important item of the rent in kind—butter. But in order to get some of his tenants' farms reduced on the *mantal* standard—the *mantal* being the contemporary norms on which duties to the Crown were based—the owner had to agree to some reduction of his own rent; such reductions took place especially in the 1680's. About 1710, tenants on noble farms under Lindholmen paid in money to the owner almost as much per *mantal* as was paid in all to the Crown by tenants on Crown land and by freeholders in the same district, whereas tenants under Mariedal paid comparatively less.

A labour rent was however added to the money rent on these estates. This was enacted per *mantal* and paid in labour by tenants living not too far from the manors. Some commutations took place. They raised the money rent in one case by 50 %, but generally by only about 25 % in which case they did not include all the labour enacted.

Chapter III. The assessments of landed property 1712, 1714 and 1715

These assessments were part of an experiment, at this time rather unique, with a percentage tax on all private property as evaluated by local committees. All noble farms and all freeholds were assessed as private landed property. The assessment records from the province of

Skaraborg are almost complete. They have been carefully analyzed in order to find out the types of information received and the methods adopted by the committees. The conditions were not too favorable: the country was at war and the committees' tasks were new and unpopular. Nevertheless the methods and results show a considerable degree of uniformity, without being mere contrivances.

Two methods were adopted. (1) The landed property could be evaluated according to the rent received by its owner which was of course the method used for the rent owners' land, the noble farms, the rent being capitalized at 6 % 1712 and at 4 1/2 % 1714 and 1715. (2) The farms could be evaluated at the prices paid for them when purchased. This method was used primarily when the owner did not own any rent, i.e. for the freeholds.

As to rents the committees received some of their information from the land registers of the Crown where old rents still were entered for farms which had been sold recently from the Crown to the nobility; however, they received their information about actual rents from owners, bailiffs or tenants in the case of the majority of noble farms. This information was of course often contradictory and the rents thus declared show a downward trend through the three assessments; besides, the rents declared did not as a rule include the labour rents received by the owners. Real rents may have been some 40 % higher. As to prices the information depended on whether or not there was an active market in freeholds or in parts of freeholds; in this respect the conditions varied with the frequency and ownership of freeholds.

A typical rent declared per *mantal* of noble land was 30 *dsm*, giving a value of 500 or 670 *dsm* at the assessment of 1712 and of 1714 or 1715 respectively. Regional variations were quite small but more privileged farms, especially the manors, were of course valued much higher. Typical values for freeholds per *mantal* varied heavily between districts, the highest being 240 *dsm* and 80 *dsm* the lowest. These variations are roughly correlated to variations in the number of tenants per *mantal* and reflect undoubtedly differences in the gross proceeds per *mantal*; such differences caused greater differences in the values because the rent paid to the Crown per *mantal* was considerably more uniform.

Chapter IV. Land ownership and rent at the beginning of the 18th century summarized

In 1700 all cultivated land in Sweden was, when counted in *mantal*, apportioned as follows: $\frac{1}{3}$ *frälse* (noble land), $\frac{1}{3}$ *krono* (Crown land) and $\frac{1}{3}$ *skatte* (freeholds). In the part of the province of Skaraborg studied here the distribution did not follow this pattern: 40 % of the *mantal* was *frälse*, 42 % was *krono* and only 18 % was *skatte*. As the Crown successively sold land to freeholds, the percentage of *skatte* land was raised to about 35 % at the middle of the 1770's.

But the above distribution of the *mantal* does not measure the distribution of land ownership. The nobility and the Crown owned the rent of land whereas freeholders owned the right to pay it. When counted according to the values set down in the assessment of 1714, 89 % of the value of privately owned land belonged to the owners of noble land as against 11 % in the hands of freehold owners. If we add a capitalized value (at 6 %) of the rents and tithes owned by the Crown to get a total of the value of landed property, we find that the freeholders' share of this total was 4—5 %.

Not all freeholds were owned by peasants. In the 1740's the local courts reported that 25 % of the freeholds were in the hands of non-peasant owners: nobility and gentry, burghers, priests etc. Nearly all the noble land was however owned by the nobility, the greater part of it distributed among many rather modest properties but about 40 % belonging to some 30 wealthy owners.

This distribution of landed property is here called feudal. It is characterized both by the dominance of rent ownership and by the nature of this rent. But some special conditions had been shaped by the preceding development. The earlier part of the 17th century was in Sweden a period of feudalization: of enfeoffments, of great abalienations of Crown land and Crown rents to the nobility, and of growing manorialism. This development resulted in a Swedish variant of the "crisis of the 17th century", and its direction was at last turned by the *reduktion* from about 1680, when the Crown resumed an important part of the land previously abalienated. The wealth and power of the biggest land owners was broken by this process of *reduktion*. The extent of the noble land was greatly diminished. On the new Crown land re-acquired from the nobility, the rent owning nobles were replaced by the civil and

military servants of the Crown who received rent from the peasants and who had the right and duty to supervise the peasants' production, but who, at the same time, as salaried by the Crown had neither the right to raise the rent nor to replace the tenants. If thus the rent ownership still dominated to a large extent at the beginning of the 18th century, there were certain limits drawn for the growth of this rent, at the same time as the greater part of the rent was paid in money.

Chapter V. The growth in the number of farms during the 18th century

Whereas the officially registered units of assessed land—*hemman*—as well as their measures in the standard of rent—*mantal*—remained roughly unchanged during the 18th century, the number of farms or holdings grew. This process which by definition diminished the average *mantal* per holding was already called "partitioning of *hemman*" by contemporaries. The law stipulated restrictions on such partition but these were considerably relieved in 1747. The number of holdings in the greater part of the province of Skaraborg is here examined at five dates: 1715, 1748, 1763, 1778 and 1813. From 1715 to 1748 there was a moderate rise in total numbers as an early and rather natural recovery from the conditions of war. From 1748 to 1763 the rise was rapid but followed by a fall to 1778 and by stagnation to 1813 so that the net growth from 1748 to 1813 was no more than 3 %. From 1763 to 1813 when the population in the whole province rose by almost 25 %, the number of holdings in these three-fourths of the province actually diminished by 5 %.

A comparison between the development of the number of peasant holdings on *skatte* and *krono* land versus those on *frälse* land shows significant differences. From 1715 to 1813 the number of holdings on *skatte* and *krono* land rose by 23 % whereas the number on *frälse* land fell by 1 %. The number of holdings on *skatte* and *krono* land grew continuously in relation to that on *frälse* land, the difference in the development being most marked in the period from 1748 to 1763—when the number on *skatte* and *krono* land rose most rapidly—and in the period from 1778 to 1813—when the number on *frälse* land diminished strongly. The average *mantal* per holding was by 1715 slightly less

on *skatte* and *krono* land than on *frälse* land and the difference grew in this way considerably during the 18th century.

Chapter VI. *Mantal*, seed and systems of cultivation at the middle of the 18th century

The *mantal* was not only a standard of rents and taxes. It was also a measure of each farm's share in the outlying lands of the village, in forests and pasture. Still at the middle of the 18th century it was even argued that it *should be* a measure of the farm's share in the fields and meadows of the village. Owners of noble land and servants on Crown farms tried and sometimes succeeded to get fields and meadows of the village redistributed according to *mantal* and rents when the villages underwent the so-called *storskifte* (a consolidation of strips) from the 1750's and onwards. But in 1762 the actual possession of acreage and meadows was confirmed.

The average seed per holding and *mantal* at about 1760 is examined here on the basis of post mortem inventories on peasant holdings, compared with the descriptions of the land-surveyors which accompanied the maps of the early *storskifte* period. Regional variations are thus established. It is further established that the average seed per peasant holding was generally the same on *skatte* and *krono* land as it was on *frälse* land so that the *mantal* on *skatte* and *krono* land contained more seed and arable land than that on *frälse* land cultivated by peasants.

Three systems of cultivation were customary in the province of Skaraborg: "permanent" cultivation (with land lying fallow for long intervals), two-course rotation and three-course rotation. Three-course rotation, found primarily in the more woody districts in the east of the province, allowed for the cultivation of rye; two-course rotation dominated the north-western plains where barley was the most important full corn. Oats, however, always played a very important role accounting on average for more than 40 % of the measured seed. Seed per holding was generally greatest in the two-course rotation areas—some 40 bushels yearly—and smallest in the woody districts as well as in districts with "permanent" cultivation.

Chapter VII. The tax burden on the *mantal* during the 18th century

The average burden of rent and tithes per *mantal* on *skatte* and *krono* land and its development is examined here on the basis of the Crown land registers with their accompanying instructions and also on the basis of the market price scales of the province. The rent, including the tithes of the Crown, was fixed partly in money, partly in several articles of produce and work of which the most important were corn and butter. Produce and work, however, could be and was generally paid in money, each article being evaluated yearly in the market price scale of the province which had to be based on the market prices of the towns in the province at the end of the year. From the 1730's to the 1760's all prices on these scales rose by some 190 %. So did that part of the rent which was fixed in produce or work, whereas the part fixed in money—27 % according to prices in the 1730's—remained unchanged. Thus the real value of the total rent fell by 18—20 %. The falling tendency was however counteracted by political factors: by changed instructions about 1760 and by an increase of the money part of the rent in 1776. In the long run the average rent per *mantal krono* and *skatte* land, when expressed in corn at current prices, fell by one sixth from the 1730's to the 1740's and was then on average unchanged during the following decades up to the 1790's. Beside the rent the *mantal* was burdened by duties to the priest and to the maintenance of soldiers as well as by some taxes granted to the Crown by parliament. When these burdens are computed the fall in the real value of the tax burden may have been limited to 10 %.

Chapter VIII. Prices on freeholds and noble land from the 1730's to the 1770's

When land was bought and sold in 18th century Sweden, the deeds were publicly recorded at the local courts, usually on four occasions. Originally the aim had been to preserve the rights of kinsfolk to buy back such land as the seller had either inherited or bought from relatives. But the law of 1734 prescribed the procedure as the general one. However the records are somewhat limited as sources of the prices of land

for the following reasons. Not all purchases were recorded. The deeds recorded were not mutual contracts but the sellers' open letters. There are sometimes considerable problems in identifying the property sold. The records usually contain no more than abstracts of the deeds. The prices stated could be combined with certain conditions which were mentioned neither in the records nor in the deeds.

The records from the whole region have been examined from three 5-year periods: 1730—34, 1750—54 and 1770—74. They have been examined for every year between 1720 and 1779 from three districts forming a coherent part of the region. The material thus contains in total 2570 transactions with price quotations for 400 *mantal* freeholds and 359 transactions with 224 *mantal* noble land (manors and whole estates being excluded). For the whole region only average prices per *mantal* for districts and 5-year periods have been computed, these district averages bearing sufficient correlation to the district averages for seed per *mantal* found in chap. VI. Prices paid to relatives and non-relatives have been separated in the study of the continuous price development in the three districts.

Prices per *mantal* freehold rose from the 1730's to the 1770's by about 6 % p. a. on average, the advance being both retarded and slower in prices paid to relatives. Prices paid for freeholds followed corn and other commodity prices but rose much more. The price of one *mantal* freehold when expressed in corn at current prices was in the 1770's at least 2 1/2 times as high as that of the 1730's. It should be observed that inflation had culminated in the 1760's and that, in the 1770's, the price level had fallen and prices had stagnated.

The price of noble land also rose but only kept pace with the rise in the price of corn, so that prices per *mantal* were roughly the same in the 1770's as in the 1730's when expressed in corn. Thus the relation between prices per *mantal* freehold and noble land was radically changed. The price of one *mantal* noble land was in the 1730's 4—5 times that of one *mantal* freehold, but in the 1770's it was no longer even double the amount.

Chapter IX. Conclusions

From the 1730's to the 1770's the distribution of land ownership was changed. Through purchases of Crown land (which *did not* include the

rent which anyhow belonged to the Crown and was paid to her in the same amount as before the purchase) the freehold land grew in *mantal* by 43 %. But the freeholders' share of the value of privately owned land, when computed on the bases of the average prices estimated in chap. VIII, rose from 11 % 1730—34 to 32 % 1770—74. The loosing party was however the Crown and her salaried rent receivers. If we, as in chap. IV, add a capitalized value (at 6 %) of the rents and tithes owned by the Crown to get a total of the value of all landed property, we find that the Crown's share fell from somewhere between 45 and 50 % to about one third whereas the freeholders' share rose from 6 to 22 %. The value of one *mantal* freehold was at least tripled in terms of the value of the rent and tithes that it paid to the Crown.

From 1735 to 1775 the population of the province of Skaraborg rose by 21 %. But we know that the number of holdings per *mantal* freehold and Crown land was greater and rose much more than that on one *mantal* noble land, whereas the average seed per holding was roughly the same. There is no doubt that both the labor force and the acreage per *mantal* freehold rose in relation to those of one *mantal* noble land. The growth of the labor force of one *mantal* freehold may be estimated to at least 25 % from the 1730's to the 1770's. If so, the sum total of rents, duties and taxes on freehold land *plus* a charge at 6 % of the current average price paid for such land did not rise significantly from the 1730's to the 1770's when computed *per capita*, and it seems reasonable to assume that the share of this total in the value of production remained roughly the same. Labor force, acreage and production on one *mantal* freehold rose, whereas the burden of rents, duties and taxes fell slightly and prices absorbed the growing margin. It may be that the peasants paid for land more than it was worth on a capitalization of the income to the owner, but they do not seem to have done so to a greater extent in the 1770's than in the 1730's. And it seems difficult to believe that an aggravated land hunger could have left the real value of prices and rents on noble land almost completely untouched. The price development undoubtedly reflects a rising income to the owners of freeholds—to a growing extent peasants—although this income was certainly unevenly distributed. Thus the slackening of feudal ownership relations was accompanied by a greater differentiation among the peasantry and by a growth of wage labour as well as of the class of cottagers, poor and landless people.

*Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet*

1. *Sture Mårtenson*: Agiot under kreditsedelepoken 1789—1802. 1958.
2. *Marianne Nilsson*: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690—1709. 1962.
3. *Rolf Adamson*: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800—1884. 1963.
4. *Rolf Adamson*: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796—1860. 1963.
5. *Martin Fritz*: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891—1903. 1965.
6. *Gertrud Wessberg*: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. *Rolf Adamson*: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860. 1966.
8. *Sture Martinius*: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. *Ingemar Nygren*: Svensk sparbanksutlåning 1820—1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. *Carin Sällström-Nygren*: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. *Martin Fritz*: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883—1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. *Martin Fritz*: Svensk järnmalmsexport 1883—1913. 1967.
13. *Gösta Lext*: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. *Martin Fritz*: Kirunagruvornas arbetskraft 1899—1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. *Jan Kuuse*: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910—1965. En indikator på välfärdens utvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget.)
16. *Ingela Elison*: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910—1922. 1970.
17. *Sture Martinius*: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892. 1970.
18. *Ingemar Nygren*: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820—1913. 1970.
19. *Ulf Olsson*: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920—1949. 1970.
20. *Jan Kuuse*: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860—1910. 1970.

Göteborgs Universitet
Ekonomisk-Historiska Institutionen
Adress: Stora Nygatan 23-25
411 08 Göteborg

2 MAJ 1974

1974-05-17
K. Hilt
2. 126.

Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet

21. *Sture Martinius*: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830—1870. 1970.
22. *Ingemar Nygren*: Svenska sparbankers medelplacering 1914—1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. *Jan Kuuse*: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924—1959. 1970.
24. *Ulf Olsson*: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913—1963. 1971.
25. *Kent Olsson*: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919—1960. 1972.
26. *Artur Attman*: The Russian and Polish markets in international trade 1500—1650. 1973.
27. *Artur Attman*: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. *Ulf Olsson*: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget. 1973.
29. *Martin Fritz*: German steel and Swedish iron ore 1939—1945. 1974.
30. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935—1945. 1974.
31. *Lars Herlitz*: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.

ISBN 91-85196-05-3

Pris kr 45:—